

replika

114

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

ÖKOLÓGIA ÉS KÖRNYEZETI ÉRTÉKEK

nka

ára: 1990 Ft

114

2020/I

ÖKO

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2020/1.

114. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Berger Viktor, Fáber Ágoston, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Havas Ádám, Huszár Ákos, Kőszeghy László, Lajos Veronika, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Balikáné Bognár Mária, Fáber Ágoston

Kiadja a Replika Alapítvány
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

A borítóttervet Bíró Anna fotóinak felhasználásával készítette Berger Viktor.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

A megjelenéshez hozzájárult a Budapesti Corvinus Egyetem.

Tartalom

Ökológia, környezeti értékek és a jelen társadalma

Bognár Bulcsu	
Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban	7
Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához	
Éber Márk Áron	
A rendszer fáj a földnek	41
Ökológiai problémák és kommunikációjuk kétféle rendszerfelfogásban	
Tallár Ferenc	
Bolyongások a társadalmi rendszerek logikája és az értelem keresése között	63
Szücs László Gergely	
Az ökopolitikai mozgalmak és a politikai rendszer	81
Észrevételek Bognár Bulcsu „ökológiai kommunikációról” szóló tanulmányáról	
Antal Attila	
A klíma- és ökológiai válság univerzális bináris kódja	87
Észrevételek Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” című tanulmányához	
Takács-Sánta András	
Ökológiai radikalizmus vagy összeomlás	95
Lányi András	
Környezetvédők vannak – hogyan lehetségesek?	101
Niklas Luhmann és az ökológiai kommunikáció	
Bod Péter Ákos	
Természet, gazdaság, technika és a társadalom – reflexiók	
Bognár Bulcsu elemzésére	111
Kollár Dávid	
A környezetvédelem és a posztmaterializmus szelleme	133
Bogáromi Eszter, Hortay Olivér és Pillók Péter	
A klímaváltozás szerepe a magyar lakosság jövőtől való félelmében	157

Jung András	
Téridő és GDP az ökológiai kommunikációban	171
Gondolatok Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” témakörben írt munkájához	
Bognár Bulcsu	
Környezetvédelem, ideológiakritika és a megismerés vakfoltja	179

A nemzetközi mint governmentális

Iver B. Neumann és Ole Jacob Sending	
„A nemzetközi” mint governmentális	211

I Just Called to Say I Love You

Replikázás Fáber Ágoston tanulmánya kapcsán

Kovai Melinda	
Az autotelikus szociológia és a pszichológia mint „metaprojekt”	235
Néhány megjegyzés Fáber Ágoston Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című tanulmányához	
Máriási Dóra	
Házasság neoliberális módra	243
Fáber Ágoston: Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című tanulmányáról	

Abstracts	251
-----------------	-----

Ökológia, környezeti értékek és a jelen társadalma

Bognár Bulcsu

Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernítésben

Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához

Absztrakt: A tanulmány az ökológiai kommunikáció társadalomelméleti vonatkozásait boncolja funkcionista nézőpontból. Az elemzés a modern társadalom részrendszereinek a reakcióját értelmezi. Azt vizsgálja, hogy a társadalom fő szegmensei (gazdaság, politika, oktatás stb.) miképpen válaszolnak a környezeti kihívásokra, illetve az ezt megjelenítő mozgalmak kommunikációjára. Az elemzés ekképpen az ökológiai kommunikáció hatását és lehetőségeit vizsgálja. Az írás arra fókuszál, milyen okai lehetnek annak, hogy a társadalom nagy részterületei viszonylagos érdektelenséget mutatnak a környezetvédelemmel kapcsolatban, vagy csak nehezen és lassan reagálnak a környezeti kihívásokra. Másrészt a tanulmány azt elemzi, hogy a környezeti szempontok hogyan tudnak nagyobb szerepet betölteni a társadalmi kommunikációban. Az elemzés kitér arra, hogy az eddigi ökológiai kommunikáció milyen részeredményeket ért el, illetve melyek azok a strukturális változások a társadalomban, amelyek a környezetvédelemnek nagyobb mozgásteret kínálnak. Az írás utolsó egysége az ökológiai kommunikáció és a társadalmi miliók kapcsolatának hazai vonatkozásait értelmezi az értékkutatások bevonásával.

Kulcsszavak: társadalomelmélet, rendszerelmélet, ökológiai kommunikáció, értékkutatások, társadalmi miliók

2019-ben a klímasztrájkot választotta az év szavának a Collins szótár, amely szerint a kifejezést százszor többször használták ebben az évben, mint a megelőző időszakban. Ez is az egyik jele a környezeti kérdések erőteljesen növekvő jelenlétének a közbeszédben, ami abból is jól látszik, hogy a környezeti veszélyekkel kapcsolatos híradások mostanában napi rendszerességgel jelennek meg a tömegmédiá csatornáin. A társadalomra és a Földre leselkedő veszélyeket taglaló tudósítások, elemzések egyre inkább a híroldalak, napilapok címlapjára kerülnek. Érzékelhetően megnőtt tehát a környezeti kérdésekkel kapcsolatos hírek súlya, és egyre fontosabb szerepet játszanak a közéleti megnyilatkozásokban és a nyilvánosság fórumain is.

Az ökológiai kérdések taglalása természetesen nem új jelenség, de most fordul elő először, hogy globálisan hangsúlyos kérdésként jelenik meg, és egyre inkább állásfoglalásra sarkallja a közélet iránt nem feltétlenül érdeklődőket is. Van azonban egy ezzel ellentétes tapasztalatunk is, nevezetesen, hogy a bolygónkat és a társadalmat veszélyeztető környezeti hatások ecsetelése (vagy akár a közeli jövőben bekövetkező klímakatasztrófák prognosztizálása) nem gyakorol jelentős hatást a társadalom működésére. A későbbiekben taglalt regionális különbségeken túl az látható, hogy a politika, a gazdaság, a jogrendszer és más társadalmi területek működése többnyire a megszokott kerékvágásban zajlik, a döntésekben a környezetvédelem, az ököpolitika kérdései zömében csak partikulárisan jelennek meg, vagy egyes nagy történelmi régiókban a környezeti mozgalmak által jelzett veszélyek teljes negligálásával hozzák a döntéseket. A társadalmat alapvetően veszélyeztető ökológiai válságot megfogalmazó mozgalmak egyfelől az utolsó utáni pillanatról beszélnek és azonnali radikális beavatkozást követelnek, míg a társadalom nagy területei számára a környezetvédelem kérdése leginkább a megszokott működést zavaró tényezőként jelenik meg. A továbbiakban ennek a kettősségnek a jobb megértésére fókuszálok.¹

E tanulmány a kiterjedt kérdéskör társadalomelméleti vonatkozásait boncolgatja. Abból indul ki, hogy az ökológiai probléma nem korlátozódik a társadalom gazdasági és politikai szférájára, vagyis a jelenség megértéséhez a társadalom egészét kell górcső alá venni. Azt igyekszem megvizsgálni, hogy a modern társadalom meglehetősen bonyolult működése alapján miképpen reagál a környezeti kihívásokra, illetve az ezt megjelenítő mozgalmak kommunikációjára. Az elemzés ekképpen az ökológiai kommunikáció hatását és lehetőségeit vizsgálja. Arra vagyok kíváncsi, hogy a környezeti veszélyek hangsúlyos tematizálása, a különböző protesztmozgalmakban megmutatkozó társadalomkritikai olvasatok mennyiben képesek felhívni a figyelmet a környezetszennyezés veszélyeire, és mennyire képesek új irányt adni a társadalom működésének.

A tanulmány ezentúl azt is vizsgálja, hogy mivel magyarázható az ökológiai mozgalmak viszonylagos sikertelensége az elmúlt évtizedekben: mi az oka annak, hogy hosszú ideig sehol sem sikerült áttörést elérni a környezetvédelem területén és miért nem váltak még most sem gyakorlattá a mozgalmak radikális követelései. Azt a kérdést járom körbe, milyen okai lehetnek annak, hogy a társadalom nagy részterületei viszonylagos érdektelenséget mutatnak a környezetvédelemmel kapcsolatban, vagy csak nehezen és lassan reagálnak a környezeti kihívásokra. Az elemzés végén pedig annak bemutatására törekszem, hogy a környezeti szempontok hogyan tudnak nagyobb szerepet betölteni a társadalmi kommunikációban:

---

¹ Erre a kettősségre utalt Lányi András is, amikor a zöldmozgalom követeléseivel szembeni érzéketlenséget tapasztalta (Lányi 2000).

az eddigi ökológiai kommunikáció milyen részeredményeket ért el, illetve melyek azok a strukturális változások a társadalomban, amelyek a környezetvédelemnek nagyobb mozgásteret kínálnak, és ezáltal az nagyobb eséllyel válhat képessé az ökológiai szempontok társadalmi érvényesítésére. A tanulmány funkcionista nézőpontból szemléli a jelenségeket, és elsősorban Niklas Luhmann szociológiaelmélete mentén indul el, hogy majd a kultúr- és értékszociológiai vizsgálatok bevonásával védhető(bb) válaszokhoz kerüljön közelebb.

A társadalmi mozgalmak és a környezetvédelem

A környezetvédelem több évtizedes története összeforrott a társadalmi mozgalmak történetével. Ebben feltehetően az játszott szerepet, hogy a környezetvédelem – témájából adódóan – radikálisan másképp viszonyult a közéleti kérdésekhez. Az újszerű megközelítés leginkább abban érhető tetten, hogy perspektívája nem a társadalomra, hanem a társadalom környezetére, illetve társadalomnak és környezetének a kölcsönhatására irányította a figyelmet. A környezetvédelem tehát olyan kérdést boncolgatott, ami távol állt a hagyományosan a társadalommal foglalkozó megközelítésektől, és ezért már kiindulásában is lényegesen új nézőpontot jelentett. A perspektíva újszerűsége magával hozta a megszokottól alapvetően különböző értelmezéseket is. A környezetvédelem azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy először mutatott rá a környezetszennyezés ökológiai és társadalmi hatásaira: arra, hogy a társadalom nem szándékolt működése úgy változtatja meg a környezetét, hogy ezáltal aláássa saját fennállása feltételeit is.

A környezetvédelem ennyiben nemcsak a biológiai környezet lerombolását mutatta be, hanem azt is, hogy azzal, hogy a társadalom hatással van a környezetére, egyúttal saját magát is veszélyezteti. A környezetvédelem kérdése ekképpen a környezetben történő visszafordíthatatlan folyamatokon túl a társadalom közelgő katasztrófáját is vizionálta. Ebből fakad, hogy az ökológiai mozgalmak a környezetszennyezés biológiai és társadalmi vonatkozásai miatt radikális beavatkozást sürgettek. A vizionált krízis elkerülése érdekében alapvetően új viszonyulást szerettek volna meghonosítani a környezet és a társadalom vonatkozásában is. Előbbi esetben a be nem avatkozás vagy a károk megszüntetésének politikáját javasolták, míg a társadalom esetében annak radikális megváltoztatását szerették volna elérni. Ennek részei voltak a politikai rendszer alapvető átalakítására tett erőfeszítések, az új környezetetika megfogalmazása és az állampolgárok környezettudatosságának erősítése (Lányi 2007). Mindez olyan szándékot takart, ami a társadalmi viszonyok újrarajzolását célozta meg, és szemben állt a társadalom korábbi irányítási és működési mechanizmusával. Nem véletlen tehát, hogy az ökológiai mozgalmak a társadalom működésével szemben alapvetően elégedetlen, ún. protesztmozgalmak részeként mutatkoztak meg a társadalmi kommunikációban.

Az ökológiai kérdések ekképpen jellemzően a kritikai társadalmi mozgalmakban jelentek meg, és a tiltakozó mozgalmak establishmenttel szembeni küzdelmének részeként váltak láthatóvá a nyilvánosságban (vö. Fordulat 2019; illetve Antal 2014). Ez a pozíció jelölte ki társadalmi láthatóságukat. A protesztmozgalmak társadalmi helyzete határozta meg perspektívájukat és cselekvési stratégiájukat. Ennélfogva a mozgalmak radikális beavatkozást megcélzó politikája a társadalom intézményrendszerében és a döntéshozókban olyan tényezőket látott, amelyek a fennálló viszonyok továbbörökítésében voltak érdekelték, és amelyek érzéketlennek mutatkoztak az ökológiai kérdések iránt. Mindez a már perspek-

tívájában is radikális mozgalmak politikai radikalizálódásához vezetett: a mozgalmak az ökológiai veszélyekre hivatkozva a társadalom radikális átalakításának igényét fogalmazták meg. Kisebbségi eredmények ellenére (egyres országokban a zöldpártok parlamenti képviselőket nyertek) a politikai áttörés elmaradt, így a radikális követelések érvényesítésére sem került sor. A több évtizedes jelenlét radikális változás helyett lassú módosulásokat eredményezett a környezeti kérdések megítélésében, de a társadalom rendszerszerű szerveződését nem alakította át.

Az ökológiai mozgalmak távlati terve a politikai rendszer alapvető átalakítása volt. Az establishmenttől függetlenül szerveződve nagy figyelmet fordítottak a civil társadalom megszólítására (Lányi 1994, 2012). A polgárok bevonásával igyekeztek megtörni a politikai intézményrendszer ellenállását. Fellépésükkel, a kérdések sajátos hangsúlyú megjelenítésével a krízis felismertetését szerették volna elérni, és ezáltal próbálták az embereket mozgósítani a környezetvédelem ügye és a társadalom radikális átalakítása mellett. A környezeti kérdések tudatosulását kívánták elérni, ami szerintük a politikai szándékaik könnyebb kivitelezését is eredményezné. (A két kérdés erősen összekapcsolódott az ökológiai mozgalmakban, hiszen – miként utaltam erre – az egyik mindig feltételezte a másikat: a radikális kérdésfeltevés és megoldási javaslat óhatatlanul radikális változást kívánt a társadalom intézményrendszerében.) Ezért olyan figyelemfelhívó akciókat szerveztek, amelyek szokatlanságukkal, radikalizmusukkal tűntek ki. Az akciók sikerességét a tömegmédiában való jelenlét ereje mutatta meg: minél nagyobb volt egy akció hírértéke, annál inkább képes volt felkelteni a közfigyelmet, és annál inkább kínált esélyt arra, hogy az emberek figyelmét odavonja.

Ez a helyzet és stratégia magyarázza az ökológiai mozgalmak tiltakozó akcióinak sajátos szerkezetét. A sokkolni próbáló akciók többnyire valami olyan aktuálisan fenyegető kérdést állítottak a középpontba, amellyel az embereket sikeresebben meg tudták szólítani. Vagyis a társadalmi sikeresség érdekében azokat az ökológiai problémákat, amelyekkel az állampolgárok személyes veszélyérzetére támaszkodva tudták a környezetvédelem szükségességére irányítani a figyelmet (Luhmann 1996b, 1996c, 1996d). A sokkolás célja a félelem felkeltése volt, ami szándékuk szerint a veszély tudatosulásán túl a tudati változást is elindíthatja. A félelem retorikája másfelől összekapcsolódott a problémakör moralizálásával (Luhmann 1996b, 2010a; Karácsony 1987a). Az emberek felelősségérzetére tehát úgy apelláltak, hogy a megszólított civileket az etikailag helyes magatartásra képes személyekként tételezték.

A környezeti kérdéseket morális kérdésként bemutató perspektíva a társadalmilag kívánatos magatartás elmélyítését célozta meg. Mindez alapul szolgált a társadalom (morális) megújulására is, amelynek alapelveit az ekkor elszaporodó környezetetikák voltak hivatottak megfogalmazni. De az ökológiai mozgalmak morális retorikája nem csupán abból indult ki, hogy a környezetvédelem súlyának, jelentőségének és stratégiájának megítélése etikai alapon eldönthető, hanem a nem morálisan cselekvők felkutatására is alkalmat adott. A kérdés moralizálása ily módon a komplex kérdéskört több vonatkozásban is leszűkítette a felelősök megtalálására (akik nyilvánvalóan a politikai, gazdasági establishment potenciáljai voltak). Mindez egy olyan csoportosításhoz vezetett, amely a korrupt döntéshozókat az etikusan cselekvő, a társadalmat megőrző és a jövőt megjelenítő környezetvédőkkel állította szembe.

A társadalom rendszerelméleti leírása és az ökológiai mozgalmak nézőpontjának értelmezése

Az ökológiai mozgalmak sikerességét, társadalmi hatását saját nézőpontjunktól lényegesen eltérő perspektívából értelmezem, amikor a rendszerelméleti megközelítés mellett horgonyzok le. A perspektíva-váltást több szempont indokolja. Egyrészt úgy vélem, hogy ez a funkcionalista megközelítés adja a modern társadalom egyik legkomplexebb leírását, és ekképpen ez az ökológiai mozgalmak szerepének és lehetőségeinek jobb megértéséhez is közelebb vihet. Másrészt a zöldmozgalmak más szempontú értelmezése olyan jelenségekre is ráirányíthatja a figyelmet, amelyek e mozgalmak pozíciójából nem feltétlenül mutatkoznak meg. Ismeretelméleti belátásokból kiindulva úgy gondolom ugyanis, hogy minden társadalmi pozíció valóságértelmezésére hatással van az a nézőpont, ahonnan megrajzolja a valóságról alkotott képét. Ebből fakad, hogy minden helyzet mindig rendelkezik a maga „vakfoltjával”, tehát saját nézőpontjából bizonyos összefüggések nem láthatók (Luhmann 2009a, 1999a). A nézőpontváltás tehát azt ígéri, hogy ezáltal az ökológiai mozgalmak perspektívájának vakfoltjai is könnyebben felfejthetők lesznek.

A rendszerelméleti elemzés maga is egy radikálisan új perspektívát képvisel a társadalomelméleti irányzatok között (Luhmann 1991a, 1998a, 2005, 2009b; Rasch 2012; Jahraus 2012). A megközelítésnek az az alapja, hogy a megfigyelés perspektívája határozottan nem az individuumokra vagy az általuk alkotott közösségekre, társadalmakra fókuszál, hanem a társadalmat kommunikációkkal lezárt rendszernek tekinti (Luhmann 1981, 2009c; Karácsony 1990, 2000). A társadalmi jelenségek megragadásakor így a társadalmi rendszer értelmezésére, pontosabban a társadalmi rendszer és környezete differenciájának egységére fókuszál. Abból indul tehát ki, hogy a kommunikációk mentén megragadott társadalmi rendszer csak a környezetétől elkülönülve, de csak a környezetből jövő hatások („rendszerirritációk”) figyelembevételével írható le teljesebben (Luhmann 1995a). Vagyis a társadalom leírásakor nem az egyénekre, hanem azokra az „önreferenciális” (a társadalmi rendszer saját működését biztosító) műveletekre összpontosít, amelyeken keresztül a társadalom, illetve a környezetével kapcsolatos kommunikáció megérthető.

Ebből a nézőpontból a társadalom ugyan saját műveletei mentén elkülönül a környezetétől (hiszen csak a társadalmon *belül* beszélhetünk kommunikációról), de a társadalom mint önreferenciális rendszer csak a környezetéből jövő külső hatások (irritációk) következtében hoz létre újabb struktúrákat (Luhmann 1999b). A társadalom környezetének ily módon fontos szerepe van a társadalmi folyamatok megrajzolásában. Társadalom és környezete másfelől olyan struktúrákat alakít ki, amelyek saját műveleteik mentén figyelik meg önmagukat és a környezetüket. A társadalom mint kommunikációkkal működő rendszer önmegfigyelése, a környezet sajátos (biológiai, pszichikai) rendszereinek önmegfigyelése és egymás tevékenységének értelmezése jelenti azt a meglehetősen komplex viszonyrendszert, amelyben a jelenségek értelmezhetők. Az összefüggések meglátását nehezíti, hogy e rendszerek megragadása egy megfigyelői pozíciót feltételez (Luhmann 1999a; Éber 2009). Társadalom és környezetének kapcsolata tehát csak úgy hozható érvényesebben felszínre, ha másodlagos megfigyelőként az önmagukat megfigyelő rendszerek megfigyelésére vállalkozunk.

A társadalom leírásának e nehézségei teszik óvatosabbá az elemzőt a hangzatos, de talán túlságosan leegyszerűsítő helyzetértelmezésekkel szemben (Luhmann 1996c, 1996d). A társadalom és környezetének strukturális kapcsolódásai jóval bonyolultabbak annál, hogy annak jegyei a tömegmédiá csatornáin sokkoló és moralizáló üzenetekként leírhatók lennének. Gondoljunk itt csak a környezeti károokra és leírásukra. A rendszer és környezetének megfigyelése komplex (és jellemzően nem lineáris) kauzális összefüggések megragadására kínál lehetőséget, miközben azt is tekintetbe kell venni, hogy az érintett rendszerek (a társadalom és annak részrendszerei, például a gazdaság, a politika stb.) maguk is közrejátszanak ama tényezők létrejöttében, amelyek károkat váltanak ki bennük. Mindezek figyelembevétele már eleve megóvhat bennünket attól, hogy a környezeti veszélyeket a bűnös és áldozat leegyszerűsítő sémája mentén értelmezzük. Nem vitatjuk el természetesen azt, hogy a társadalmi ranglétrán betöltött pozíció különböző szintű érintettséget jelent a döntéshozatali folyamatokban, de a jelenségek komplexebb értelmezése több dimenzió bevonását igényli. A kérdéskör moralizálása ugyan képes a figyelem felhívására, arra, hogy a megszólítottak állást foglaljanak, de a jelenségek megragadására bizonyosan nem elégséges.

Úgy látom, a funkcionalista nézőpont az ökológiai mozgalmak sajátos társadalmi pozíciójának és az ebből következő perspektívának a megvilágítására is lehetőséget kínál. Tiltakozásaik alapja nyilvánvalóan az, hogy képviselőik alapvetően csalódtak a társadalom működésében, és azzal szemben radikálisan más alternatívát kínálnak. Olyan igazságokat, amelyek nézőpontjuk szerint évszázadok felelőtlen, a döntéshozók alkalmatlanságáról tanúbizonyosságot tevő gyakorlatával szemben a társadalmi viszonyok újrendezését ígérik. Azután az ökológiai mozgalmak határozott, esetenként sarkos kijelentései olyan pozíciót sejtetnek, ahonnan a társadalmi jelenségek a maguk teljességében megragadhatók lennének. A zöldmozgalmak tagjai a társadalom átfogó bírálatához egy „társadalmon kívüli” pozíciót foglalnak el (Luhmann 1989, 1996e), innen mutatnak rá a társadalom rossz működésére és innen küldik az általuk megváltónak hitt üzeneteiket.

Társadalomelméletileg ez a nézőpont a jórészt Marxszal induló kritikai iskolák perspektíváját jelenti. Ez a modern társadalmat úgy látatja, mint amelyet a hatalmi viszonyok tartanak össze, és amely a társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartani akarók érdekeiből fakadóan az igazság elfedésére rendezkedett be. Az ezzel szembenálló és a társadalmi viszonyokat átlátó kevesek pedig a valóság helyes ismeretével felvértezve küzdenek az elnyomó jellegű hatalommal szemben, és képviselik azt a helyes szemléletet, amely csak a fennálló rend radikális megváltoztatásával valósítható meg. Ez a megközelítés jelöli ki a társadalom megragadásának szemléletét és magától értetődően annak vakfoltjait is.

Ez a perspektíva – pozíciójából adódóan – a modern társadalom bonyolult szövetéből elsősorban csak azokra az összefüggésekre összpontosít, amelyek a hatalmi viszonyokat és belőlük fakadó társadalmi egyenlőtlenségeket megjelenítik. Nem vitatható, hogy ez a perspektíva a modernitás fontos jegyeit hozza felszínre, és elmélyítheti a tudásunkat a társadalmi egyenlőtlenségek természetéről. Ez a nézőpont azonban kevésbé érzékeny annak az évszázados társadalmi átalakulásnak a megragadására, amely a rendi társadalomtól lényegesen eltérő berendezkedést hozott létre (Luhmann 1977a, 1993a). E transzformációnak talán a leglényegesebb jegye, hogy a társadalom felépülése megváltozik: míg korábban egy hatalmi központból irányították a társadalom szerveződését, addig az újkortól kezdve (éppen az egyre komplexebbé váló viszonyok miatt) a társadalom fokozatosan egymástól független részterületekre bomlik, melyek autonóm logikájuk mentén szervezik meg saját kommuni-

kációjukat és alakítanak ki kapcsolatokat a társadalom egyéb részterületeivel. Közös azonban bennük (legyen szó a gazdaság, a politika, az oktatás, a tudomány, a művészet stb. saját részterületeiről), hogy mindegyik a saját racionalitása mentén kommunikál a társadalom egyéb részeivel.

A jelzett változások alapvetően újjászervezik a társadalom szerkezetét. A rendi társadalom egyközpontú, monokontextuális kommunikációját felváltja a modern társadalom polikontextuális, sok önálló területtel szervezett kommunikációja. Mindez nem csupán a társadalom egyre komplexebb rendszerét eredményezi, hanem azt is, hogy a társadalom szerveződésének le kell mondania egy mindent meghatározó centrum tételezéséről, ami pedig óhatatlanul azt vonja maga után, hogy a modern társadalom nem rendelkezik azzal a pozícióval sem, ahonnan megfellebbezhetetlen igazságokat lehetne megfogalmazni. Ebből következően minden kommunikációnak helyi értéke van, és minden kommunikáció magán viseli azt a sajátos társadalmi pozíciót, amelyben megfogalmazódik. Magától értetődő így az is, hogy a modern társadalom e szerveződése nem tesz lehetővé olyan „társadalmon kívüli” pozíciót sem, amely mentes lenne a társadalmi viszonyrendszerektől, és ami igényt tarthatna a társadalom egészére vonatkozó „helyes” reflexió megfogalmazására. Nyilvánvalóan ez érvényes az ökológiai mozgalmak nézőpontjára is, mint minden olyan nézőpontra, amely saját perspektívája mentén reflektál a társadalmi viszonyokra, s ekképpen a társadalom sajátos önleírását adja. Mindez nem azt jelenti, hogy ez a perspektíva érvénytelen lenne, hanem csak azt, hogy osztozik a társadalom egyéb (például a tömegmédiá, a szervezetek stb.) önleírásának viszonylagosságában.

Meglátásom szerint nagyban nehezíti az ökológiai mozgalmak társadalmi sikerességét, hogy ez az ismeretelméleti belátás zömében nem része a mozgalmat képviselők gondolkodásának. A saját társadalmi pozícióra való reflexió hiánya pedig olyan vakfoltot eredményez, amely nagyban nehezíti a környezetvédelem ügyét. Az igazság birtokosaként fellépő mozgalmak – társadalomelméletileg nézve – egy korábbi történeti korszak, a monokontextualitással jellemezhető társadalmak szemantikáját képviselve indulnak harcba a modern társadalom polikontextuálisan szerveződő viszonyai és intézményrendszere ellen. Ez a perspektíva magyarázza talán azt, hogy a környezetvédők gyakran ütköznek falakba, és őszinte lelkesedésük és tiszteletre méltó elkötelezettségük ellenére kis hatékonysággal tudnak csak változásokat elérni. Ennek legfőbb oka az, hogy a modern társadalom lényegileg másképp felépült intézményrendszere kevés affinitást mutat a környezetvédelem nézőpontjának beemelésére. Megközelítésem szerint azonban itt elsősorban nem a hatalmon lévők arroganciája, gögje mutatkozik meg (miként ezt a zöldmozgalom képviselői gyakran megfogalmazzák), hanem a modern társadalom rendszerszintű felépítése.

A modern társadalom autonóm részterületei ugyanis saját specifikus kommunikációjuk (például a gazdaságnak a rentabilitásra, a jognak a jogszerűsége, a művészetnek a szépre vonatkozó megkülönböztetése) mentén alakítják ki saját működésüket és a társadalmat e szempontok mentén írják le. Minden egyes társadalmi részterület saját preferenciakódja mentén szelektál a társadalmi kommunikációból, és a kívülről jövő hatásokat is saját racionalitása mentén értelmezi. A társadalom más területeiről jövő környezeti ingerek ebben az értelemben elengedhetetlenek sikeres működéséhez, másrészt azokat kizárólag saját belső működéséhez igazítva használja fel vagy utasítja el. Ez a sajátos elkülönülés és strukturális kapcsolódás alapozza meg az egyes részterületek autonómiáját, és ez teszi lehetővé azt, hogy a külső ingereket mint irritációkat értelmezze. A modern társadalom sajátossága,

hogy ahány részrendszerrel rendelkezik, annyiféle rezonanciát keltenek benne az ökológiai mozgalmak által megfogalmazott javaslatok, követelések. Mindegyik területe reflektál eképpen az ökológiai kihívásra, illetve az ezt megjelenítő mozgalmak álláspontjára, azonban a reflexiók a részterületek saját strukturális meghatározottsága mentén értelmezik a kívülről jövő üzenetet. Ez pedig nyilvánvalóan kizárja, hogy a társadalom egységesen és a javaslatot megfogalmazó perspektíváját elfogadva (vagy azt egyáltalán mélyebben megértve) reagáljon a környezeti krízis jelentette kihívásra.

A rezonanciák megsokszorozódása tehát nem hoz létre egy olyan kitüntetett pontot, ahonnan a társadalom (helyesen, kívánatosan) reagálhatna az ökológiai mozgalmak fellépésére. Az egyes részrendszerek autopoietikus, tehát saját műveleteiből felépülő struktúrája ráadásul saját racionalitása szerint működik minden esetben. Ez nemcsak belső autonómiát eredményez, hanem óhatatlanul azt is, hogy az egyes részterületek (gazdaság, jog, politika, oktatás stb.) csak olyan külső ingereket tudnak a belső működésükbe integrálni, amelyek illeszkednek a részrendszer eddigi működéséhez. Vagyis a modern társadalom részrendszerei nem arra vannak kondicionálva, hogy radikális változtatásokra reagálni tudjanak. Ez ugyanis ellentmondana az eddigi működésük során kialakított szerkezetüknek és veszélyeztetné az egyes részterületek működését.

A részrendszerek csak saját racionalitásuk mentén tudnak „gondolkodni”. Ez azt is jelenti, hogy a modern társadalom részrendszerei érzéketlenek a saját megkülönböztetésüktől eltérő, külső szempontokra, illetve azokkal csak akkor tudnak valamit kezdeni, ha a saját racionalitásuk számára értelmezhető üzenetté formálják őket. Hiába állunk elő tehát azzal az ökológiai szempontból felettebb releváns megjegyzéssel, hogy a környezeti veszélyek az egész társadalom működését veszélyeztetik. A részrendszerek bináris kódjai (a jog esetében jogszerű vagy jogszerűtlen, a gazdaság esetében rentábilis vagy nem rentábilis, a művészet esetében szép vagy nem szép) a morálon kívüli megkülönböztetéssel operálnak. Nem tudnak arra érdemi reakciót adni, ha saját racionalitásuktól független szempontokat kellene figyelembe venniük, akármilyen veszélyt is jelentsen ez a társadalom egészének megmaradására. Szelektálni és mérlegelni tehát csak saját rekurzív (korábbi tapasztalataira visszautaló) kommunikációs szerkezetük mentén képesek. Ez határozza meg saját autonómiájukat és működésüket.

Ennyiben a részrendszerek autopoiezisének következő lépése a maguk számára mindig fontosabb, mint a jövő figyelembevétele. Ez magyarázza azt a – sokak számára nehezen feldolgozható – összefüggést, hogy az ökológiai önvészélyeztetés evolúciós szempontból reális lehetőség. Vagyis a modern társadalom egyik sajátossága, hogy képes olyan módon hatni a környezetére, hogy később nem lesz képes ebben a környezetben létezni (Luhmann 2010b). A társadalom működése tehát (és határozottan nem a társadalomban megfogalmazódó ideológiák!) nem ismer olyan teleológiát, amely kizárná azt, hogy a társadalom saját működése felszámolja önmagát.

A modern társadalom részrendszerei és az ökológiai kommunikáció

Az ökológiai mozgalmak által megfogalmazott környezeti veszélyek tehát lényegesen másképp jelennek meg a protesztmozgalmak képviselőinek és az egyes társadalmi részterületeknek a perspektívájában. Elemzésem arra szeretné ráirányítani a figyelmet, hogy ennek

alapvetően strukturális okai vannak. A zöldmozgalmak által képviselt kétségtelenül fontos üzenetek a részrendszerek saját racionalitásain keresztül jelennek meg azok kommunikációjában. A két perspektíva sokszor ellentétes helyzetértelmezése és cselekvési stratégiája is a strukturális összefüggések felfejtésén keresztül ragadható meg jobban. Talán közelebb kerülhetünk az ökológiai megközelítés lehetséges hatásainak megértéséhez, ha röviden áttekintjük, hogy a modern társadalom legfontosabb részrendszerei miképpen értelmezik a környezeti veszélyekről szóló üzeneteket.

Tartózkodnék ugyan attól a némileg rövidre záró állásponttól, amely a modern társadalmat kizárólag a gazdaság által meghatározottnak tekinti, és minden társadalmi problémát a gazdasági egyenlőtlenségre és úgy általában a kapitalizmus logikájára vezet vissza, de kétségtelenül a gazdaság a modernitás egyik legnagyobb súlyú részrendszere (Luhmann 1998b). Azonban a gazdaság sem különbözik a társadalom egyéb részterületeitől annyiban, hogy a gazdaságot is a saját racionalitása, saját bináris kódja alapján szelektáló kommunikációja határozza meg. Ez biztosítja azt az autonómiát, amely a gazdasági rendszer saját idejében és dinamikájában is megmutatkozik. Ez eredményezi korlátos érdeklődését az ökológiai veszélyek iránt. A környezetvédelem felől jövő külső irritációra, minden más külső hatáshoz hasonlóan, csak akkor képes rezonálni, ha az beépíthető saját racionalitásába, saját piaci körforgásába. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az ökológiai problémák kulcsa az árak nyelvében rejlik: a gazdaság nem képes reagálni azokra a zavarokra, amelyek nem fejezhető ki ezen a nyelven (Luhmann 2010a: 65–77).

Ebből fakadóan nem várható az, hogy a gazdaság működése a környezettudatosság elsődleges szempontja alapján történjen, de saját szelekciója mentén képes reagálni a környezeti kihívásra. A gazdaság pillanatnyi szelekciójában² akkor mutatkozik nyitottnak a környezeti problémákra, ha azáltal új profitlehetőséget, új piacokat találhat. Ha nem is lehetséges, hogy gazdaságon kívüli (mondjuk etikai) szempontok alapján a gazdaság a környezetvédelem szempontjait érvényesítse, de az ökológiai szempontok olyan új profitlehetőségeket nyújthatnak, amelyekhez a gazdasági rendszer is megtalálja a kapcsolódásokat. Vagyis a gazdasági viselkedés módosítható ökológiailag kívánatos módon, például azáltal, ha a fogyasztók hajlandók többet fizetni a nagyobb költséggel előállított, ezért drágább, de mégis környezetkímélőbb termékekért, vagy környezettudatos megfontolásból nem a kisebb költséggel készült, ezért olcsóbb, ámde környezetkárosító termékeket vásárolják meg. A gazdasági rendszer saját racionalitása azonban nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a környezeti szempontok számára kedvezően reagálhat a környezeti kihívásokra, hanem abban is, hogy olyan termékeket (például nagyobb teljesítményű légkondicionálókat, hűtőrendszereket) kezdenek piacra dobni, amelyek csak a nagyobb vásárlóerővel rendelkezők számára segítenek elviselni a megváltozott klíma okozta nehézségeket. Ekkor a gazdaság nem a környezeti károk mérséklésében látja meg a piaci lehetőségeket, hanem azokat adottságként elfogadva újabb piacokat épít ki magának.

Hasonlóan korlátozott a jogrendszer affinitása is az ökológiai kommunikáció által megfogalmazott kérdésekre. A környezetvédők részéről ugyan gyakran megfogalmazódik, hogy a jogi eljárásokban az igazságosságot és méltányosságot kellene képviselni, de a modern jog-

² Feltehetően egészen más szelekciós mechanizmus alakulna ki, ha egy ökológiai katasztrófa alapján rengetné meg a gazdaság mostani működését. Ez esetben ugyanis a katasztrófának már strukturáráképző ereje lenne, az épülne a gazdasági rendszer rekurzív struktúrájába, és az új szelekció már ezt a tényezőt is figyelembe véve alakítaná ki a kommunikációit. Ez a belátás azonban kevésbé használható a jelen pillanatban.

rendszer határozottan nem erre szerveződött. A jog részterületének illetékessége kizárólag a jogszerű és jogszerűtlen megkülönböztetésére korlátozódik (Luhmann 1995b). Ennek megítélése határozza meg a jogi döntéseket, és a jog egész intézményrendszere ennek érvényesülését biztosítja. Másfelől egy jelenbeli jogi döntés visszatükrözi a jog történeti kiválásának és a jogszerűség alapján történő eljárásoknak hosszú történeti hagyományát is (Karácsony 1987b). (Még azokban az országokban is, ahol nem a precedensjog érvényesül.) Ez a forrása a jelenbeli jogi döntéseknek, és ebből következik az eddigi jogi eseteken kikristályosodó jogrend sajátossága: csak a meglévő jogrend talaján tud reagálni a környezeti hatásokra. Ez biztosítja kapcsolódási képességét saját hagyományához és a társadalom többi részterületéhez (a gazdasághoz, a politikához stb.) is, és ez csökkenti az affinitását azon ökológiai veszélyek iránt, amelyek kevésbé vagy egyáltalán nem kapcsolódnak a jogrend meglévő szelekciójához.

A jog kapcsolódási képességét ezenfelül az is korlátozza, hogy a jog a szociális viszonyok szabályozására hivatott, a környezeti mozgalmak pedig olyan fizikai, kémiai és biológiai kérdéseket vetnek fel, amelyekre a jog kevésbé felkészült: vagyis a természet esetében mintha kevésbé működne a természetjog. A jogi gondolkodás alapvető formái tehát a jogi rendszerben a szociális rendre való törekvést képviselik. Ennek gyakorlata azt jelenti, hogy egy jövőbeli múlt képzete alapján hagyják a dolgokat megtörténni, és csak azt írják elő, miképpen kell kezelni, ha e dolgok bekövetkeznek. Ez az eljárás az alapja a jogi szabályozásnak. Az ökológiai szempontok ebben a viszonyrendszerben értelemszerűen csak jogi formában jelenhetnek meg, hiszen a jogrend csak a jogszerű-jogszerűtlen megkülönböztetés alapján megfogalmazott javaslatokkal tud mit kezdeni (Luhmann 2010a: 78–92).

A jogi kérdésekhez radikálisan másképp nyúló környezeti jognak tehát ehhez a gyakorlathoz kell(ene) alkalmazkodnia,³ különben csak a jog működésére nézve hatástalan irritációkat tud megfogalmazni. A környezeti jog elképzelései mindaddig csak problémákra vonatkozó ideák lesznek, amíg a jogrend hagyományához is illeszkedve nem tudnak új jogi szabályozásokat kieszközölni. Ez azonban nemcsak a környezeti jog radikálisan más értékrendje miatt nehezen kivitelezhető, hanem a környezeti mozgalmak által követelt, a környezettudatosságot jobban megjelenítő toleranciahatárok megállapításának problémája miatt is. Itt éppen az a konszenzus hiányzik, amire a racionális vita vonatkozásában (vö. Habermas 2011) oly nagy előszeretettel hivatkoznak a mozgalom résztvevői. Mivel a kockázati tényezők megítélésében még a tudomány sem egységes, illetve a kockázati hajlandóság is felettébb különböző az érintettek körében, így például a szennyező, mérgező anyagok, gázok határértékeinek megállapításában nem támaszkodhatnak konszenzusra, hanem csak valami önkényes szabályozást érvényesíthetnek. Ezenkívül kihívást jelent az is, hogy a környezeti tényezőként aposztrofált összefüggések a társadalom legkülönbözőbb területein bukkanhatnak fel, és sokszor átláthatatlan módon vannak jelen. Ez nem csupán a jogi szabályozást teszi nehezzé, hanem azt is, hogy konszenzus alakulhasson ki a szabályozás területein és tartalmában.

Kevés megerősítést kaphat az ökológiai kommunikáció a modern társadalom egykor nagyobb súllyal rendelkező, de mára már kisebb hatású részterületeitől, a tudománytól és a vallástól. A tudomány ugyan saját kommunikációjában az igazság megismerésére szerveződött és ekképp komoly elméleti munícióul szolgálhatna a környezeti mozgalmak számára a

---

³ A környezeti szempontok partikuláris jelenlétét és jogi érvényesülésének korlátait elemzi ifj. Zlinszky János a magyar alkotmány vonatkozó passzusában (Zlinszky 2001).

ránk leselkedő veszélyek bemutatásával, de sajátos szerveződése kevésbé teljesítheti ezeket az elvárásokat. Ugyan a jelenségek komplex vizsgálatai egyre inkább olyan többváltozós elemzésekkel dolgoznak, amelyek egyre több tényezőt tudnak az elemzésbe bevonni és válnak ezáltal képessé arra, hogy összefüggéseket teremtsenek az egyes dimenziók között,⁴ de azok a különböző elméleti perspektívákat tükröző kutatói döntések, amelyek a kutatás számára releváns dimenziókat vonnak be vagy negligálnak az elemzésben, óhatatlanul eltérő eredményekhez vezetnek ugyanannak a kérdésnek a vizsgálatakor is.

Mindez éppen annak a konszenzusnak és biztos tudásnak az esélyét veszi el, amivel az ökológiai mozgalmak – immár a tudomány autoritásával felvértezve – meggyőzőbben érvelhetnének saját perspektívájuk fontossága mellett. Ennek hiányában azonban mindenki (a környezetvédők és az establishment tagjai is) csak azokat a tudományos eredményeket szajkózza, amelyek álláspontjukat aktuálisan megerősítik anélkül, hogy a tudományos igazságok döntő érvek lehetnének egy vitában. És itt még nem is említettük azt a problémát, hogy a tudományos belátások milyen feltételek mentén találnak meglehetősen szűkösen utat a többi társadalmi részrendszer (gazdaság, jog, politika stb.) kommunikációjához, és mennyire esetleges a tudományos igazságok ösztársadalmi érvényesülése (Luhmann 1990).⁵

A környezetkárosítás következményei a társadalom mellett magukat az egyéneket is veszélyeztetik, s ennyiben egzisztenciális kérdéseket is felvetnek. Mindez azt eredményezi, hogy fokozódik a létre irányuló reflexió és szükségesé válik az értékekhez fűződő viszony tisztázása. Olyan kérdések ezek, amelyek esetében a vallás hosszú ideig meghatározóan irányt mutatott. A modern társadalomban ugyan nem tűnt el a vallási kommunikáció és a transzcendensre való reflexió, de a vallásilag megalapozott kozmológia kétségtelenül háttérbe szorult (Luhmann 1977b, 2000; Taylor 2007; Storm 2009). A közéleti diskurzus szekularizálódása, a hit és a vallásgyakorlás csökkenése és annak a kulturális kondíciónak az elterjedése, hogy a vallástalan nézőpont preferált vagy többségi állásponttá vált a társadalomban (Taylor 2007), mind olyan tényezők, amelyek nagyban szűkítik az esélyét annak, hogy a vallási üzenetekben általában (és különösen a zsidó-keresztény hagyományban hangsúlyozottan) jelenlévő etikai szempontok erősíthessék az ökológiai mozgalmak érvelését. Ehhez az is hozzájárul, hogy a magukat vallásosnak nevezők értékpreferenciái is egyre inkább elszakadnak saját vallási hagyományuktól és egyre inkább a szekularizált társadalom értékeihez illeszkednek (Scheepers, Gijsberts és Hello 2002; Botvar 2005; Finke és Adamczyk 2008; Storm 2016). Mindez azt eredményezi, hogy a vallás kevés sikerrel tud hozzájárulni a környezeti veszélyek társadalmi rezonanciájához.⁶

A környezeti mozgalmak részéről – és a közéletben általában is – a legtöbb elvárás a politikával kapcsolatban fogalmazódik meg. A követelések gyors és radikális változások meghozataláról szólnak, és leggyakrabban azt a hitet tükrözik, hogy a politika képes a társadalmi viszonyok alapvető újrendezésére. Mindehhez látszólag nem szükséges egyéb, csak kellő

---

4 Gondoljunk csak arra, hogy a társadalomtudományos kutatás gyakorlatában hova jutottunk a pár évtizeddel ezelőtti két-, háromdimenziós keresztáblaktól és faktoranalízisektől a mostani kutatások SEM-modelljéig.

5 Utóbbi problémára utal Vida Gábor elemzése is, amikor bemutatja, hogy a környezetszennyezéssel kapcsolatos, a tudományos körökben megkérdőjelezhetetlen igazságok is mennyire nehezen találnak utat a többi részrendszerhez (Vida 2016).

6 Vallás és ökológia szerepének lényeges átpozicionálódását jelzi, hogy napjaink egyik jelentős vallásszociológusa már nem azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a vallás mennyiben tudja formálni az ökológiai gondolkodást, hanem azt boncolgatja, hogy vallás lett-e a környezetvédelem (Joas 2019).

bátorság és a társadalom valódi értékeinek, érdekeinek a képviselete. Ezt az inkább ideológiai víziót, mintsem megalapozott társadalomelméletet azonban sem a modernitás eddigi története, sem a társadalom érvényesebb leírása nem igazolta. A modern társadalom jóval komplexebb annál, hogy bármely részterülete a társadalom csúcsa, központi instanciája lehetne. Ez érvényes a mindenki számára kötelező érvényű döntések biztosítására szolgáló politika területére is (Luhmann 2002a). A modern politika kormányra és ellenzékre tagolódo rendszere a pozíciókat birtoklók, hatalommal rendelkezők és a hatalommal nem rendelkezők, de választási alternatívát jelentőkre tagolódik. Az ez alapján működő váltógazdaság saját racionalitása mentén igyekszik választ adni minden, a rendszerben felmerülő problémára a munkanélküliség kérdésétől a szociális juttatásokon keresztül az adózásig. Az ökológiai kérdések ekképpen a politikai rendszer univerzalitása számára a felsorolhatatlanul sok fontosnak ítélt kérdés egyikeként jelennek meg. Mindez már kijelöli azt, hogy mennyiben képes a politika az ökológiai kérdések megoldására fókuszálni.

A környezetvédők által várt radikalizmus különleges státuszt, a politikai döntéshozatalban a környezetvédelmet középpontba állító stratégiát vár el (Fordulat 2019). A politika pillanatnyi működésképeségét azonban az biztosítja, hogy a társadalom részéről rátestált funkció, a mindenki számára kötelező érvényű döntések meghozatala tekintetében megőrizzen egy viszonylagos egyensúlyt, és másrészt a korábbi döntései mentén (ennyiben is a status quót és nem a radikális változást erősítve) egyensúlyozzon a lényegesnek ítélt kérdések között. Mindez már önmagában felettébb valószínűtlenné teszi, hogy a politikai rendszer a meglévőtől határozottabban eltérő politikát vagy környezetpolitikát képviseljen (Luhmann 2010a: 103–112). Az ökológiai kommunikáció hangsúlyosabb jelenlétének esélyét rontja az is, hogy a modern politikai rendszer demokratizmusa miatt ráutalt a politikai irányvonal sűrű változására. A jellemzően négyévenként történő választások pedig azokat a kérdéseket állítják a középpontba, amelyek rövidebb időintervallumban orvosolhatók (a foglalkoztatás kérdései, a szociális juttatások növelése stb.), és a választópolgárok pillanatnyi preferenciáit fejezik ki. Mindez nem kedvez azoknak a kérdésköröknek, amelyek csak hosszabb időszakban és tartós figyelem- és forrásráfordítással orvosolhatók. Az ökológia azonban éppen ezek közé a kérdések közé tartozik, és feltehetően a fenti tényezőkkel is magyarázható, hogy a több mint három évtizedes, parlamenti képviselettel is rendelkező európai ökopolitika (Ohnsorge, Kajner és Ungvári 2005; Boda és Scheiring 2006), kisebb részeredményeken túl, nem volt képes lényegi hatást gyakorolni a politikai rendszer működésére.

Mindez nem jelenti azt, hogy a politika területén nem lenne mozgástere a környezetvédelemnek. A kérdés tartós közéleti tematizálása, a civil társadalom környezetvédő csoportjainak jelenléte a tömegmédiában, az oktatásban és a későbbiekben taglalt értékváltozások a társadalomban mind olyan tényezők, amelyek képesek hangsúlyeltolódásokat eredményezni a politikai rendszerben artikulált kérdések tekintetében. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a rendszer kommunikációja bővíthető ökológiailag fogékonyabb politikával, még ha az előzőek értelmében a politikai rendszer univerzalitása korlátos lehetőségeket kínál az ökológiai kérdések hangsúlyos taglalására. Jelentősebb változás akkor érhető el, ha a környezeti mozgalmak, a tömegmédiá és az oktatás által leginkább hangsúlyozott környezetvédelem képes olyan nyomást gyakorolni a politika rendszerére, hogy a környezetvédelem ügye be tudjon kerülni a választások aktuális kérdései közé, mint olyan téma, amelynek megoldatlansága aktuálisan ránk leselkedő veszélyt tartalmaz, és mint ilyen, ciklusokon függetlenül hangsúlyos kérdésként kell megjelennie. Egy ilyen „rendszerirritáció” olyan strukturális változást

eredményezhet a politikában, hogy párttól és ideológiai platformtól függetlenül kiemelt kérdéssé formálná a politikai elit számára is a környezetvédelem ügyét.

Az oktatás területének működése is magán viseli saját racionalitását, és a környezetvédelem kérdéséhez saját preferenciája mentén viszonyul. Ez a régmúltig visszanyúló és a jelenig tartó időszakban folyamatosan aktualizálódó tudáskészlet képezi ennek a részterületnek az autonómiáját. A társadalmilag releváns tudás elsajátítására szerveződő részterület működése másrészt akkor sikeres, ha saját önálló működése folyamatosan impulzust kap a többi részrendszerrel, hiszen ezek a kívülről jövő hatások biztosítják a strukturális kapcsolódásokat a többi részrendszerhez: ez teszi lehetővé azt, hogy az oktatási rendszer a többi társadalmi terület számára releváns ismereteket közvetítsen (Luhmann 2002b). Ebből fakad, hogy az oktatási rendszer a többi részterület eddigi működése során fontosnak ítélt tudás közvetítésére törekszik, miközben saját autonóm működése által is meghatározott. (Emiatt az oktatás nem mindig jeleníti meg a részrendszerek aktuális elvárásait, hanem sokszor a saját hol dinamikusabb, hol lassabban reagáló struktúrája jelöli ki az oktatás tartalmait.) A környezetvédelem ügye ezeken a strukturális kapcsolódásokon keresztül tud megjelenni. Tekintettel arra, hogy az ökológia közvetlenül egyik részrendszer kommunikációjában sem lényeges tényező, az oktatási rendszer sem kezeli fontos kérdésként. Ez határozza meg azt, hogy az oktatási rendszer is – ugyan a korábbi időszakhoz mérten növekvő súllyal, de – csak periférikusan jeleníti meg a környezetvédelem kérdését a társadalmi kommunikációban.

Az oktatási rendszer tartalmának tehát kapcsolódóképesnek kell lennie a többi részrendszerhez, és ez a működési sajátosság korlátozott mozgásteret biztosít a környezeti kérdések tematizálására. Az oktatási rendszer azonban mégis teret enged a környezetvédelem ügyének, mivel a rendszer dinamikus változása miatt a fiatalabb generációk mindig nagyobb nyitottságot mutatnak az újabb társadalmi problémák iránt. A rendszer tehát sajátos kettősséggel működik. Egyfelől a többi részrendszer és saját múltbeli működése által meghatározott, másfelől pedig a folyamatosan változó feltételekre reagáló, ekképpen dinamizmussal is jellemezhető rendszer olyan generációk oktatására szerveződik, amelyek maguk is a változás (a „másnak kell lenni, mint a korábbiak” imperativusa) által meghatározottak. Ebből következik az, hogy ha a civil mozgalmak és a tömegmédiá képevé vált a környezetvédelem kérdését új és fontos kérdéssé formálni, akkor az ifjúság ehhez az üzenethez már kapcsolódni tud és maga is elköteleződhet a környezetvédelem ügye mellett. Ez pedig esélyt kínál arra, hogy a környezeti szempontok, ha nem is a protestmozgalmak által követelt radikalizmussal, de minden részrendszer kommunikációjában fontos tényezőként megjelenhessenek. A jelenlegi nyugat-európai és észak-amerikai helyzet immár erről a gyakorlatról tanúskodik.

Ennek az optimizmusra okot adó társadalmi változásnak is megvannak azonban a korlátai. A fiatal generációk nyitottsága az újabb kérdések iránt, a megváltozott problémaérzékenység egyaránt az oktatási rendszer említett jegyeinek és az életkori jellemzőknek a függvénye. Emellett az is érdemes figyelembe venni, hogy az oktatási rendszer az egyének viszonylatában a társadalmilag releváns tudást karrierlehetőségként közvetíti. Az egyének tehát az onnan jövő impulzusokat elsősorban egyéni mobilitási lehetőségeik mentén értelmezik. Ebből értelemszerűen következik, hogy azoknak a tudásoknak lesz nagyobb jelentőségük, amelyek sikerrel kecsegtetnek a karrieresélyek megvalósításában. A jelenlegi állás szerint erősen kérdéses, hogy a környezetvédelem a stabilan jelenlévő, erősen identitást formáló tudások közé sorolható-e, vagy inkább olyan ismereteket jelent csak, amelyek az életkor változásával veszítenek a jelentőségükből. (Az értékszociológiai vizsgálatok e tekin-

tetben csak kevés támpontot adnak [például Inglehart, Basanez és Moreno 1998], mivel a társadalomban enyhén növekvő környezettudatosságról ugyan vannak már kutatások, de azok még nem fókuszálnak olyan longitudinális vizsgálatokra, amelyek megmutathatnák, hogy az életkor haladásával a környezetvédelem ügye – adott korcsoporton belül – megőrző-e a jelentőségét vagy veszít abból.)

A környezetvédelem kérdése és a társadalmi részrendszerek viszonya tehát meglehetősen komplex kapcsolatot mutat. Az egyes részrendszerek preferenciakódjuk, racionalitásuk mentén némileg eltérő viszonyt alakítanak ki az ökológiai kérdéssel kapcsolatban, de azokat egyaránt olyan külső tényezőkként értelmezzük, amelyek irritációja csak kevéssé tudja formálni saját működését. Mégsem arról van szó, hogy a modern társadalom ne rezonálna a környezeti szempontokra. Ezt a reakciót sokkal inkább az jellemzi, hogy a társadalom részrendszerei egyszerre (túl) sok, de mégis túl kevés, vagyis kevés hatással rendelkező impulzust kapnak (Luhmann 2010a: 134–139). Az ökológiai kommunikáció tehát sokszorososan van jelen a társadalmi kommunikációban, de ez a mindenhol jelenlét csak lassan tud változást eredményezni a részrendszerek működésében. Nem véletlen tehát, hogy az ökológiai mozgalmak hol tudatos, hol nem tudatos válasza erre a frusztráló helyzetre általában a morális kommunikáció erősítése lesz. Az eleve moralizáló diskurzus tehát még inkább hangsúlyozza az etikai szempontú értékeléseket, és még inkább jellemző lesz rá az elismerés-megvetés alapján való tájékozódás. Ennek része lesz a politikai vezetők nyilvános megbélyegzése, és általában azok az akciók, amelyek leginkább a „korrupt, rövidlátó, felvilágosulatlan” döntéshozók nyakába varrják a környezetszennyezés problémáját, vagy úgy láttatják, hogy az ő meggyőzésükkel számottevően javítani lehetne a környezetvédelem helyzetén. Az ilyen akciókat sokszor olyan eszköznek tekintik, amely képesek áttörést eredményezni és a környezeti értékeknek radikálisan nagyobb súlyt kölcsönözni. A továbbiakban azt tekintem át, hogy ennek a környezeti mozgalmak részéről érthető stratégiának milyen korlátai és lehetőségei vannak.

A környezeti mozgalmak morális kommunikációjának lehetőségei és korlátai

Nem vitatható, hogy a kommunikáció morális kódolása jelentős integratív funkcióval rendelkezik. A morális kommunikáció elismerésre és megvetésre bomló megkülönböztetése ugyanis minden társadalmi cselekvő számára világossá teszi, hogy melyek azok a cselekvési minták, amelyeket a közösség elutasít, és melyek azok, amelyeket engedélyez (Parsons 1949; Joas 2002; Luhmann 2008a). A morális kommunikáció további sajátossága, hogy magával vonja a normaképződést, aminek eredményeképpen a morális mint jó és szokásos jelenik meg. Ezek azok a jegyek, amelyekre rendszerint a környezetvédők is hivatkoznak, amikor az ökológiai kérdések moralizálásával a mindenki számára kívánatos cselekvéseket szeretnék megfogalmazni. Vagyis a moralitásra hivatkozás egy olyan értékconszenzust igyekszik kommunikálni, amellyel a környezetvédelemben és általában a közéleti kérdések területén is világos és egyértelmű válaszokat kaphatunk: lehet, hogy a társadalom szövete egyre bonyolultabb lett, de a morális értékelés egyértelműséget ígér (Lányi és Jávora 2005; Lányi 2010a, 2015).

A környezetvédők ezen okfejtése tehát a fentiek vonatkozásában megalapozott társadalomelmélettel rendelkezik. Azonban kevéssé veszi számba azt, hogy a morál nem csupán egy a további kommunikációt segítő konszenzust fejezhet ki, hanem annak ellenkezőjét is.

Ez következik be, amikor a morál tartalmának megítélésében viták alakulnak ki. Ezen a ponton pedig a morál reflexívvé válik, vagyis a kialakulásával együtt a tagadása vagy a benne való kételkedés is megjelenik (Luhmann 2008b). Ebben a vonatkozásban a morális kommunikáció éppen nem az integráció lehetőségét növeli meg, hanem a társadalmon belüli konfliktusét. Különösen a modern társadalom esetében, amelyben a jó és rossz sok, egymással versengő, a kommunikáció alapjául szolgáló megkülönböztetései egyaránt morális megalapozásra törekednek, ezzel pedig óhatatlanul a társadalmon belüli feszültségeket erősíti. Ebben az is szerepet játszik, hogy a morális kommunikáció a többi részrendszer racionalitásával szemben egy specifikáció nélküli univerzalizmust képvisel (Luhmann 2008c), és amikor univerzalisztikus igényét érvényesíteni akarja, konfliktust okoz a társadalom működésében.

A morális kommunikáció tehát kettős természetű: egyfelől növelheti a konfliktust a társadalomban, másfelől azonban képes konszenzusépítésre és közös értékrend megalapozására is, ami adott esetben segítheti a környezeti mozgalmak érvelését. Társadalomtörténetileg szemlélve a morális kommunikáció sikeressége azonban leginkább a modern társadalomban kérdéses. A hierarchikus társadalmak alá-főlé rendeltségi, centrum és periféria viszonyai megkülönböztetésével operáló kommunikációjában nagyobb esély van arra, hogy meggyőzően képviselhetők legyenek a morális elvek. A modernitás funkcionális tagozódása azonban erre csekély lehetőséget kínál. Ebben a társadalomban ugyanis az elvárások és a teljesítmények végképp kiszakadnak a morális ítélkezés elismerés-megvetés sémája alól, amennyiben a kommunikációt nagyban az egyes részrendszerek sajátos racionalitása határozza meg (Luhmann 2008b). Mint többször utaltam rá, a modernitás beköszöntével a társadalom egyre bonyolultabb szövetét fokozatosan az egyes részterületek sajátos racionalitása határozza meg. Mindezek a területek (gazdaság, jog, politika, oktatás, tömegmédiák stb.) ugyanis a saját autonómiájukat tükröző megkülönböztetésekkel az egésztől, az egységéstől eltérő szerveződéseket, önreferenciális rendszereket hoznak létre.

Ezeknek a részrendszereknek az eltérő megkülönböztetései egységesek a tekintetben, hogy a morális tájékozódástól független bináris kóddal szabályozzák saját műveleteiket (Luhmann 2008d). A részrendszerekben a helyesség kritériumát csak meghatározott kódokhoz (például jogszerű-jogszerűtlen, rentábilis-nem rentábilis stb.) hozzárendelve lehet megalkotni. Ez növeli meg az egész társadalom és a funkcionális részrendszerek rezonanciaképességét, ami azonban azt eredményezi, hogy a modernitás szakít a morálkód dominanciájával (Luhmann 1993b), és ez szükségszerűen együtt jár a morál társadalmat integráló szerepének a háttérbe szorulásával. Annál is inkább, mivel ebben a társadalomszerkezetben a döntő változás csak a részrendszerek és kódjaik keretei mentén következhet be, míg a morális ítéletekre egyre kevésbé rezonál a társadalom. (Miként erre már Talcott Parsons elemzése is rámutattak, ez a folyamat az érték mint kommunikációs médium inflálódásával jár együtt, ami szintén a morális kommunikáció sikerességének esélyét csökkenti a modern társadalomban [vö. Parsons 1968]). Mindebből pedig az is következik, hogy a morális indítatású követelésekkel jelentkező zöldmozgalmak nehezen tudnak mit kezdeni a modernitás funkcionális tagolódásának „amorális” megkülönböztetésével; miként az utóbbiak sem tudnak kívánatos válaszokat adni az ökológiai törekvésekre. A jelenségegyüttest a rendszerelmélet felől és Luhmann morálszociológiai vizsgálódásaiból szemlélve arra jutunk tehát, hogy a fenti tényezők miatt a környezeti mozgalmak morális kommunikációjának jelentős korlátai vannak.

A luhmanni rendszerelmélet sem tért ki azonban a moralitás kérdésének néhány, vizsgálódásunk szempontjából fontos aspektusára.⁷ A továbbiakban azokat a tényezőket értelmezem, amelyek a morális kommunikációban rejlő potenciált emelik ki a modern társadalomban.⁸ Az elemzés célja az, hogy ezen keresztül értelmezhesük a zöldmozgalmak morális kommunikációjában lévő lehetőségeket és azokat a tényezőket, amelyek sikeresebbé tehetik az ökológiai üzenet társadalmi megjelenítését. A morális kommunikáció esélyét az biztosítja, hogy a modern társadalomban nem szűnt meg, csak háttérbe szorult a morálra utaló kommunikáció. Ugyan kétségtelenül nem strukturálja alapvetően a részrendszerek kommunikációját, de szerepet játszik a társadalmi intézményekben, a családokban, és a személyek megítélésében. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a morál a modern társadalomban cirkuláló kommunikációs kódként van jelen.

Ez a morális kommunikáció nem annyira erős hatású, hogy a korábbi korszakokhoz hasonlóan képes legyen a morálisan nem helyes kommunikációt megakadályozni, miként arra sem lehet képes, hogy a társadalom egysége, integrációja fölött őrködjön. De szerepet tud játszani abban, hogy a specifikus morálok kialakulásának folyamata felerősödjön. Ennek az a jelentősége, hogy a társadalmi makrostrukturák amorális megkülönböztetései mellett életre tud hívni olyan morálokat (jelen esetben például a környezetetikákat), amelyek másképpen reflektálnak etikai kérdésekre, és amelyekben értelemszerűen a környezetvédelmi szempontok a korábbinál jóval hangsúlyosabban vannak jelen. Ezek a hatások ugyan nem tudják felülírni a nagy részrendszerek racionalitását, de a morális üzenetekben jelenlévő értékrendjük új impulzusokat tud adni a társadalmi kommunikációnak, és ezzel együtt új irritációkat is képez a részrendszereknek. Ez természetesen csak szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy az ökológiai kommunikáció hatni tudjon a részrendszerek racionalitására.

A morális kommunikáció lehetőségeit erősíti az is, hogy a modernitás kommunikációja sem lehetne sikeres akkor, ha a morális kommunikáció a saját elismerés-megvetés megkülönböztetésével (a részrendszerek sajátos racionalitásától függetlenül) nem járulna hozzá a kommunikáció bizonytalanságának csökkentéséhez. Erre ugyan a funkcionálisan tagolódó részrendszerek (más terminológiával a modernitás rendszerszerű szerveződései) kevésbé ráutaltak, de a személyek és kisközösségek (más terminológiával az életvilág szférái, vö. Habermas 2011) számára változatlanul lényeges szerepet töltenek be. A morális kommunikáció formálja azt a normaképződést, amely a társadalmilag releváns értékeket újra- és újradefiniálja. Ez kínál lehetőséget arra, hogy a meglévő értékek megszilárduljanak vagy megkérdőjeleződjenek. Másfelől ez tud elindítani egy olyan folyamatot, amelyben az értékek értékének súlya, szerepe megváltozhat a társadalmi kommunikációban. Utóbbi összefüggés arra utal, hogy a modern társadalomban konszenzus van arról, hogy mely értékek fontosak, de annak megítélése nagyon eltérő, hogy az egyes értékek (például szabadság, egyenlőség, testvériség, egészség, empátia stb.) milyen jelentőséggel bírnak.

7 Luhmann saját elméleti pozícióját egyrészt mesterével, Talcott Parsonsszal, másrészt a kritikai társadalomelmélettel folytatott vitája határozta meg. Mivel mindkét irányzat erőteljesen hangsúlyozta a morál és az ebből levezetett értékek szerepét a modern társadalom szerveződésében, a saját útját kereső szociológust ez talán túlságosan is elutasítóvá tette a morál társadalmi szerepét illetően. Feltehetően ezzel a perspektívával magyarázható az is, hogy a nyolcvanas évekbeli zöldmozgalmakkal vitatkozva Luhmann annak a félelmének adott hangot, hogy az inkább konfliktusokat, mint konszenzust generáló morális kommunikáció több problémát okozhat a társadalomnak, mint maguk a környezeti károk (Luhmann 1996b).

8 Luhmann rendszerelméletéből indul ki Pokol Béla is, aki a morál kérdésében szintén Luhmann-nal polemizáló belátásokra jut (Pokol 2005, 2010).

Ennek a társadalmi folyamatnak több szempontból is jelentősége van az ökológiai kommunikáció érvényesülése szempontjából. A környezetvédelem álláspontját megjelenítő morális kommunikáció egyrészt olyan környezeti értékeket (a biodiverzitás védelme, a jövő generációk iránti felelősség stb.) tud társadalmilag relevánssá tenni, amelyek korábban egyáltalán nem vagy csak periferikusan voltak részei a társadalom értékeinek. Másrészt abban is közrejátszik, hogy a környezeti szempontok mentén történő (zöld)reflexiók immár hangsúlyosan lehetnek részei a társadalom önleírásának. Ez pedig idővel óhatatlanul azt eredményezi, hogy a környezetvédelem olyan értékként jelenik meg, amelynek fontosságát immár a személyek jelentős része, vagy akár többsége is előbbre teszi az értékrangsorban.

A modern társadalom funkcionálisan tagolódó részrendszerei nem zárják ki ennek az átalakulásnak a lehetőségét. Társadalomelméleti fejtegetéseim alapján azonban amellet érvelek, hogy ez a társadalmi változás leginkább a részrendszerek szerveződésén kívül tud elindulni. Itt teremthető meg az a „rezonancia”, amely a környezetvédelem ügyét a társadalom számára fontos kérdésként ismeri fel. Az interakciókban és a társadalom hagyományos „multifunkcionális” egységében, a családban lehet jelen az a morális kommunikáció, amely – mint elsődleges szocializációs közeg (vö. Berger és Luckmann 1998) – más értékek közvetítése mellett a környezetvédelem iránti affinitást is kialakíthatja. Ugyan nem vitatható, hogy a modern társadalom szerveződése szempontjából a családnak csak másodlagos szerepe van a társadalom makrostruktúráját meghatározó rendszerszerű szerveződésekhez képest,⁹ de az itt erőteljesebben megjelenő értékváltozás új impulzusokat, irritációkat tud közvetíteni a társadalom részrendszerei számára. Ezek a hatások – más tényezőkkel együtt – képesek módosítani azok működését, és ennek részeként a környezetvédelem perspektívája is hangsúlyosabban jelenhet meg a társadalmi kommunikációban.

Természetesen a részrendszereken kívül történő változások önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy a társadalom affinitását a környezeti kérdésekre átstrukturálják. A modernitás szerveződésében elsődleges szerepű részrendszerek bevonódása nélkül ugyanis egyetlen társadalmi érték sem tud rögzülni és nem képes arra, hogy a társadalom értékrangsorában előkelőbb pozíciót foglaljon el. A részrendszerek fogadókészsége szükséges tehát ahhoz, hogy a környezeti értékek iránti elköteleződés megerősödjön a társadalomban. Az ökológiai kommunikáció esélyét növeli az, hogy a társadalom egyes területei között meglévő strukturális kapcsolódás és a modernitás részterületei közötti nagy dinamika biztosítja az új impulzusok bekerülését.

A legközvetlenebb kapcsolódás lehetőségét a tömegmédiá részrendszere kínálja. Ez az egyetlen rendszer a modern társadalom részrendszerei között, amely ugyan – a többi részrendszerhez hasonlóan – amorális kóddal (az informatív-nem informatív megkülönböztetéssel) szelektál a kommunikációkban (Luhmann 2008e), de amely kifejezetten nyitott a morális üzenetekre. Az egyes híreknek, eseményeknek az ad gyakran hírértéket (vö. Angelusz 2003), hogy valamiféle normaszegésről tudósítanak. A moralizálás és az elismerés-megvetés sémája ekképpen az értékekre, és így a környezeti értékekre való reflexió lehetőségét is magával hozza. Nem véletlen tehát, hogy a tömegmédiá részterülete közvetíti leghatékonyabban a környezetvédelem üzenetét, és ez képes nemcsak mozgósítani, de elkötelezetté is tenni a környezeti értékek mellett.

---

⁹ Ebben a kérdésben a társadalmi jelenségeket sokszor homlokegyenesen másképp látó Habermas és Luhmann között is konszenzus van (vö. Habermas 1993; ill. Luhmann 2002b).

A tömegmédiá racionalitása ugyan lehetőséget kínál a környezeti értékek megjelenítésére, de sajtós szelekciója értelemszerűen nem a környezetvédelem üzenetének sikeres közvetítésére szerveződött. Ebből fakad, hogy működése korlátot is szab a környezeti kérdések tematizálásának és a zöld értékrend elterjesztésének. A tömegmédiá üzeneteinek ugyanis mindenekelőtt informatívaknak kell lenniük, és nem egy kérdéskör tárgyyszerű és jó tájékozódást biztosító bemutatására törekcsenek. Informativitást azonban csak az tud biztosítani, ami eltér a hétköznapok szokványos működésétől, ami atipikus, vagy aminek aktualitását és hírértékét valamely konkrét veszélyérzet, félelem adja. E szelekciós séma mentén jelenik meg a környezetvédelem kérdése is, és ez eredményezi azt, hogy a tömegmédiá komplexebb, vagy akárcsak hitelesebb kép megrajzolására sem alkalmas. A környezeti értékek melletti elköteleződést nehezíti a félelemre apelláló, a megszólítottakat gyorsan bekövetkező világvégével riogató médiahírek nem szándékolt következménye. Ezek a közvetlen veszélyről szóló, szenzációhajhász tudósítások, ha hinni lehet a kognitívdiszonzancia-elméleteknek (Festinger 2000), a befogadóknál sokkal inkább az üzenet kétségbevonását, mint a vágyott és a zöldmozgalmak által megcélzott tudati változást tudják elérni.

A morális kommunikáció által közvetített környezeti értékek jelenlétét a részrendszerekben azonban nemcsak a tömegmédiá tudja megjeleníteni. Mint már utaltam erre, e tekintetben az oktatási rendszernek vannak szabadabb vegyértékei a kapcsolódáshoz. Annál is inkább, mert ennek a társadalmi részrendszernek úgy kell közvetítenie a társadalmilag releváns tudásokat, hogy sikeresen tudják megszólítani az oktatásba bejövő generációkat. A részrendszerek szféráján kívül (az interakciókon, a családon) és a tömegmédián keresztül közvetített környezeti értékek az új generációk esetében már jóval inkább kondicionáltak, és szinte elvárásként fogalmazódnak meg a közoktatással szemben is. E tényezők pedig azt eredményezik, hogy az oktatási rendszer is nagyobb hatékonysággal közvetítheti a környezeti szempontokat.

A kisebb strukturális változások megerősítést nyernek a nyilvánosság diskurzusában is, és nagyban elősegítik, hogy a morális kommunikáció által indikált változás más társadalmi területekre is kiterjedjen. Ugyan kevésbé érzem védhetőnek azt, hogy a habermasi elképzeléseknek (Habermas 1993, 2011) megfelelően a nyilvánosság egyaránt képes lenne a mindenkori közhatalom ellenőrzésére, a kommunikatív kompetencia gyakorlására, és úgy általában a társadalmi konszenzus deliberatív megvalósítására (vö. Peters 2007; Bognár 2015), de kétségtelenül hatékonyan tematizálja mindazokat a kérdéseket, amelyek a társadalmi kommunikációban lényegesnek mutatkoznak. A környezeti értékek a fentiekben leírt csatornákon, illetve a további strukturális kapcsolódásoknak köszönhetően egyre inkább jelen tudnak lenni azok között az értékek között, amelyek immár olyan súllyal rendelkeznek, hogy képesek erőteljesebben irritálni a részrendszerek működését.

A kulturális átalakulások hatása a környezetvédelem társadalmi percepciójára

A környezeti szempontok társadalmi érvényesülésének esélyeit és korlátait az ökológiai kommunikáció és a társadalom komplex viszonyának ábrázolásával igyekszem bemutatni. Amellett érvelek, hogy az új környezettudatosság radikális programja nem képes döntő változást hozni a környezetvédelem területén. Többek között azért sem, mert a protestmozgalmak

értelmezési pozíciója már önmagában is paradoxonnal terhelt: a környezetetikák ugyanis a természetes egyensúly fenntartását, a be nem avatkozás politikáját (tehát egy autonóm rendszer önállóságát) képviselik, miközben ezzel párhuzamosan a társadalom radikális átalakulását célozzák meg. Eddigi elemzésem arra mutatott rá, hogy ez a program csak kevésbé talál csatlakozási pontokat a modern társadalom összetett struktúrájában központi szerepet betöltő részrendszerekhez, mert a társadalom e területeinek szerkezete a saját rekurzív tevékenységük által meghatározott, és működésük csak az olyan külső impulzusokkal módosítható, amelyekhez az egyes rendszerek megtalálják a kapcsolódásokat.

A protesztmozgalmak saját céljaik mentén értékelt sikertelensége ezt a társadalomelméleti belátást erősíti meg. Másfelől a mélyebb társadalmi gyökerekkel rendelkező morális kommunikációban megjelenő környezeti szempontok – ha kis hatékonysággal is, de – hosszabb távon képesek az egyes részrendszereket formálni. A modern társadalom komplex működése a tartósságot biztosító rekurzív struktúrák mellett rendelkezik annyi dinamikával, hogy az újabb kihívásokra válaszolni tudjon. Az ökológiai kommunikációnak az utóbbi években megnövekedett jelenléte a továbbiakban taglalt egyéb tényezőkkel együtt szerepet tud játszani abban, hogy a társadalmi kommunikáció egyre hangsúlyosabb kérdésként tematizálja a környezeti kérdéseket; még ha azok messze nem a környezetvédők által kívánt mértékben jelennek is meg az egyes részrendszerek szelekciójában. Ez ugyan nem módosítja alapvetően az egyes részterületek működését, de a környezeti kérdések hangsúlyosabban jelen vannak a mérlegelendő szempontok között, és a környezeti kockázatok hosszabb távú következményeit is inkább mérlegelik a döntési helyzetekben (Luhmann 1996a).

Úgy látom azonban, a változásnak sokkal több eredője van annál, hogy a környezeti kérdések hangsúlyosabb jelenlétét egyszerűen a protesztmozgalmak által közvetített morális kommunikációnak tulajdonítsuk. Ennek folyamatos hatása ugyan kétségtelenül kondicionálta a környezeti kérdésekre való affinitást, de önmagában nem lett volna elég ahhoz, hogy a környezeti kérdéseket a társadalom fontosabbnak ítélte problémái közé soroljuk. Ehhez a modern társadalomban súlyát veszítő morális kommunikáció nem tud elég erős irritációkat képezni az amorális kóddal működő részrendszerek számára. Meglátásom szerint a nyugat-európai és észak-amerikai közéleti diskurzusban a környezetvédelem megnövekedett fontossága összefügg az utóbbi évtizedekben lejátszódó kulturális változásokkal is. Ennek több dimenziója is a környezeti kérdések hangsúlyosabb jelenlétét eredményezi. Miként erre az utóbbi évtizedek értékszociológiai kutatásai rámutattak, az egyik lényeges változás a posztmaterális értékek előtérbe kerülése. Az Inglehart által csak „csendes forradalomnak” (Inglehart 1977) nevezett átalakulás során a gazdasági érvényesüléshez köthető hagyományos értékek helyett az önmegvalósítást, a politikai értékek és politikai cselekvések felvállalását megfogalmazó posztmaterális értékek váltak lényeges tájékozódási ponttá (Inglehart 1997; Inglehart és Baker 2000; Inglehart és Welzel 2005). Ez a megváltozott értékorientáció pedig nyilvánvalóan megnövelte a környezeti kérdések szerepét. Annál is inkább, mivel a kutatások egyértelműen erős korrelációt mutatnak a posztmaterális értékek melletti elköteleződés és a környezetvédelem fontossága melletti állásfoglalás között (Inglehart, Basanez és Moreno 1998). A környezeti értékek megnövekedett szerepe mögött tehát nem egyszerűen a protesztmozgalmak ökológiai kommunikációjának hatása, hanem egy ennél mélyrehatóbb strukturális változás húzódik meg. Ennek következménye pedig többek között az lett, hogy – különösen a fiatalabb korosztályokban – megerősödött a környezetvédelem melletti elköteleződés.

A posztmateriális értékek elterjedése az utóbbi évtizedek egyik leglátványosabb kulturális átalakulása volt a nyugati civilizációban. Ronald Inglehart átfogó empirikus elemzése (Inglehart 2018) szerint napjainkban egy újabb lényeges kulturális átalakulás játszódik le. Az utóbbi évek gazdasági, politikai válságai, a menekülthullám, a hagyományos etnikai, kulturális közösségek egyre nagyobb mértékű veszélyeztetettsége alapvetően változtatja meg az emberek viselkedését és értékeit. Ennek legfőbb oka az, hogy az új társadalmi körülmények között az évtizedeken keresztül biztosnak tűnő létfeltételek kérdésessé válnak. A stabil, kiszámítható életpálya, a munkahely biztonságának megszűnése, a radikálisan növekvő társadalmi és jövedelmi különbségek csak szimptomái ennek a változássornak. Mostani vizsgálódásom szempontjából annak az értékváltozásnak van elsősorban jelentősége, amelynek során az Inglehart által kiemelteken (az etnocentrizmuson, a kívülről jövők elutasításán, az erős vezetők elfogadásán stb.) túl nagyobb figyelmet kapnak azok a tényezők, amelyek az életet közvetlenül veszélyeztetik egy olyan „kulturális evolúció” (Inglehart 2018) korszakában, amikor a létbizonytalanság alapvető élménnyé válik. A környezetszennyezés pedig ebben a megváltozott percepció sémában nyilvánvalóan ilyen tényezőként jelenik meg. Ebben a társadalmi kontextusban a negatív környezeti hatások a bizonytalan, de átvészeltető jelen mellett a jövőt is bizonytalaná formálják, jelentős mértékben hozzájárulva az egyének aggodalmainak erősödéséhez, különösen egy olyan időszakban, amikor a környezeti problémák egyre inkább mindenki számára érzékelhetővé válnak.

Napjaink sajtószerűsége pedig éppen az, hogy a környezetkárosítás immár nem csupán egy távoli jövő problémájaként jelenik meg, hanem olyan kérdésként, amely a jelenbeli történésekre is kihat. A környezeti veszélyek több évtizedes médiabeli jelenléte után a nyugati ember most először találkozik a környezetszennyezés egyre aggasztóbb, és immár őt személy szerint is érintő hatásaival. Az egyre szélsőségesebb időjárás okozta áradások, hurrikánok és az ezek következményeiként átélt katasztrófahelyzetek ugyan nem mindennaposak, de a jelenben potenciálisan átélhető „élmények” alapját képezik. A globális felmelegedés okozta szárazság és a sokszor elviselhetetlen meleg pedig mindenki által érzékelt és megszenvedett jelenséggé váltak. A környezeti katasztrófa immár nem egy utópisztikus hollywoodi film megborzongató, ám mégis inkább csak kellemes kikapcsolódást jelentő képsoraiban jelenik meg, hanem akár a közeljövőben megtapasztalható személyes tragédiaként is az emberek gondolkodásában. Ezeket a személyes tapasztalatokat erősíti fel a kulturális változás folyamata. A külső kockázatok által befolyásolt élményvilág és a létbizonytalanság a környezeti veszedelmeket is valószínűbbá és fontosabbá avatja.

A környezetvédelem ügye tehát több tényező miatt kapott nagyobb szerepet a társadalmi kommunikációban. A morális kommunikáció jelentette hatás, a modern társadalom azon kulturális átalakulása, amely előtérbe helyezte a posztmateriális értékeket, a napjainkban lejátszódó kulturális evolúció, amely a létbizonytalanság miatt nagyobb hangsúlyt kölcsönöz a környezetszennyezés kérdésének, és az immár személyesen megtapasztalt környezeti változások egyaránt szerepet játszanak abban, hogy a nyugati civilizációban a környezeti kérdések a társadalom fontos kérdéseiként tematizálódnak. Ezek képezik tehát a legfontosabb „rendszerirritációkat”. Ennek csak egyik, de felettébb lényeges dimenziója, hogy a környezetszennyezés sokak által megtapasztalt következményei és egyre durvább jövőbeli hatásai is formálják a személyes percepció sémáit. Mindezen tényezők következményeképpen a környezeti problémák kikerülnek a jelen lévő, de aktualitással nem rendelkező kérdések közül,

és egyre inkább a jelent érintő, ezért a jelenben orvosolandó kérdések közé sorolódnak. Ez a percepciók változása pedig olyan átalakulásokat tud eredményezni, amelyek a részrendszerek szelekcióját is sikeresebben tudja irritálni, és nagyobb esélyt kínál a környezeti kérdések erőteljesebb szerepére a társadalmi kommunikációban.

Ebben a változássorban fontos szerepe van a közvéleménynek. Itt ugyan aligha alakulhat ki konszenzus a társadalmilag kívánatos cselekvésről (vö. Luhmann 1969; Brunczel 2010: 171–176; Bognár 2015), de a nyilvánosság mégiscsak olyan fórumot jelent, ahol a társadalomban cirkuláló egyes témák, kérdések megjelenhetnek. Társadalmi szerepe ahhoz köthető, hogy a társadalomban kevés megkötés létezik a politikai kommunikáció tartalmaira vonatkozóan, a nyilvánosság pedig képes arra, hogy a politika hatékonyabb működése érdekében szelektálja a témákat és a hozzájuk kapcsolódó véleményeket. Azzal, hogy szűkíti, de nem determinálja a kommunikációt, megteremt a politika számára a másodlagos szelekciót.

A morális kommunikáció önmagában elégtelen súlyú, de a többi, a fentiekben elemzett tényező megerősítő hatásának eredményeképpen a környezeti értékek súlya megnövekedett a társadalmi kommunikációban, ami átalakítja a nyilvánosságban tematizálódó kérdések szerepét is. A nyilvános diskurzusban témaként már hosszabb ide jelen lévő környezeti kérdések a megemléített, de inkább periférikus problémák közül a fontosabb témák közé kerülnek. Ez a pozícióváltozás pedig óhatatlanul azt eredményezi, hogy a politikai részrendszer számára előszelektáló nyilvánosságban a környezeti kérdések a politikai racionalitást is egyre inkább képesek befolyásolni. Ez mutatkozik meg abban, hogy az utóbbi években a környezetvédelem ügye a politika számára a fontosabb kérdések egyikévé vált. A környezetvédelem kezelése természetesen nem írja felül a politikai rekurzív szerkezetét, de különösen a jövőre vonatkozó víziókról (is) döntő választásokon a leglényegesebb témák között bukkan fel. Ez kínál esélyt arra, hogy a környezeti értékek tartósan és a hosszabb távú döntésekben is szerepet játsszanak. A részrendszerek strukturális kapcsolódása miatt ez a hangsúlyeltolódás természetesen hatást gyakorol a többi fontos részterületre (gazdaság, jog, oktatás stb.) is.

A több elemből álló változássor eredményeképpen tehát a társadalmi részrendszereken kívül lassan olyan perspektívák jelennek meg, amelyek fontos impulzusokat jelentenek az egyes részrendszerek racionalitása számára – ezáltal ugyan nem jönnek létre a protestmozgalmak által megcélzott radikális változások, de fokozatos adaptációk igen. Az adaptációk és a rekurzív kommunikációs szerkezetek módosulása kölcsönösen mennek végbe. Az egyes részrendszerek egyrészt olyan átalakulásokat mennek keresztül, melyek következtében ugyan nem íródik felül a racionalitásuk, de amelyek révén a környezetetikus szempontok mégis megjelen(het)nek a részrendszerek sajátos szelekciójában. Ez mutatkozik meg a gazdaság működésében, amely a rentabilitást csak bizonyos közép- és hosszútávú környezeti hatások figyelembevételével gyakorolhatja. Vagy ezt láthatjuk a jog részterületén, ahol a jogalkotás csak a kockázatok közép- és hosszútávú következményeinek határozottabb beépítésével történhet meg. A változás kölcsönössége másrészt abban is megmutatkozik, hogy a környezeti kérdések folyamatos jelenléte a részrendszerek környezetében és a nyilvánosságban újabb környezetetikus szempontokat vet fel, ami kiterjeszti és hatékonyabbá teszi az ökológiai kommunikációt. Mindez a környezeti tényezők nagyobb jelenlétét eredményezi a társadalmi kommunikációban. Értelmezésem szerint a világtársadalom (vö. Luhmann 1991b; Stichweh 2000) nyugati régióit most éppen ez a folyamat jellemzi.

A környezetvédelem melletti elköteleződés generációs és milióstrukturális összefüggései

A sokdimenziós változássorban többek között a percepció sémák és értékek jelentőségét emeltem ki, e sémák és értékek azonban a társadalom különböző csoportjaiban eltérő súllyal jelennek meg. A környezetvédelem ügye elsősorban azokat a korosztályokat tudja megszólítani, amelyek számára a családi környezet, az oktatási rendszer nagyobb mértékben közvetített ilyen tartalmakat. Másfelől azok esetében valószínűbb, hogy reflektálnak a környezeti értékekre, és hogy elköteleződnek mellettük, akiknek a világ megtapasztalása során nem kellett egy másfajta korszellem jegyében ezen értékekkel ellentétes, vagy őket alapvetően negligáló megközelítéseket elsajátítaniuk (vö. Mannheim 2000; Ortega 2003). Mindkét vonatkozásban a fiatalabb generációk azok, amelyeket a körülményeik arra kondicionáltak, hogy az értékrendjük fontos részeként tematizálják a környezeti kérdéseket – szemben azokkal a generációkkal, amelyek esetében sem a családi közegben, sem az oktatási rendszerben, sem a nemzedéki tapasztalatban nem jelentek meg a környezeti problémák meghatározó kérdésekként.

A fiatalabb korosztályok fogékonyságát feltehetően az is növeli, hogy e generációk nem azt élik meg, mint az idősebb nemzedékek, melyeket évtizedekig „riogattak” a környezeti veszélyekkel, de nem tettek szert személyes tapasztalatra ezzel a problémával kapcsolatban, hanem a fiatalabbak azt érzékelik, hogy a környezeti veszélyekről szóló közéleti polémiákkal *egy időben* jelennek meg a környezetkárosítások nyilvánvaló következményei is. A generációs élmények eltérései különböző percepció sémákat, valóságkonstrukciókat eredményeznek. Ehhez járul hozzá az is, hogy a fiatalok eleve a jövő felé orientálódnak, így a közeli jövőben megváltozó természeti környezet is fontosabb a gondolkodásukban, és mivel életkoruknál fogva nyitottabbak a posztmaterális értékekre. Ráadásul az, hogy a jövő felé orientálódnak, óhatatlanul együtt jár valamiféle bizonytalansággal, szorongással, mert nem lehet tudni, hogy miként alakul a sorsuk. Emiatt a fiatalok nagyobb érdeklődést mutatnak az eleve szorongást keltő környezeti kérdések iránt. Ezek a szociológiailag megragadható összetevők mutatkoznak meg napjaink zöldmozgalmaiban: a környezeti kérdések sokkal inkább a fiatalabb korosztályokat szólítják meg, a mozgalom szószólói (például Greta Thunberg) pedig nem ritkán a tízes éveiben járók közül kerülnek ki.

A környezetvédelem fontosságának megítélése a nemzedéki tapasztalatokon túl attól is függ, hogy a társadalmi valóságot milyen eltérő sémák alapján tapasztalják meg, ezek pedig a generációkon belül is különböznek. A külvilágot megérteni akaró személy perspektíváját alapvetően az határozza meg, hogy milyen tartalmú szempontrendszerrel közelít a körülötte lévő világhoz. A miliókutatások (például Schulze 1992; Berger 2008) az információkat hasonlóan szelektáló és interpretáló értelmezési, tudás- és élménycsoportokat, ún. milióket különítenek el, melyek számára a társadalmi valóság lényegesen különböző módon jelenik meg, és a percepció sémájukban egészen más súlya van a környezeti kérdéseknek. A fiatalabb generációk miliói ugyan osztoznak abban, hogy egyaránt az én megtapasztalására helyezik a hangsúlyt, de ennek sémája eltérő mintázatot mutat (Schulze 1992; Éber 2007, 2008).

A fiatalabb korosztályok kevésbé képzett tagjai esetében az én és a világ viszonyában az előbbi a fő viszonyítási pont, de ebből a viszonyból hiányzik a dinamika, ugyanis e milió élménysémájában az én kielégítése áll a középpontban. E milió tagjai ezért olyan erős ingereket, stimulációkat keresnek (például autóversenyzés, akciófilm, pornó stb.), amelyek által

erős és intenzív élményekre szeretnének szert tenni, mintsem pontos információkra és elmélyült elemzésekre. Nem meglepő módon nem ez a – tegyük hozzá, többségi – csoportosulás lesz annak a zöldmozgalomnak az elkötelezettje, amely a társadalmi kérdések áttekintésén és a megújulási lehetőségek felmutatásán keresztül alapvető változásokat követel. A környezetvédelem ügye iránt sokkal inkább azok a képzettebb fiatalok mutatnak affinitást, akik élménysémájukban ugyan szintén az énjükre, mint „belső lényegükre” koncentrálnak, de legfőbb feladatuknak ennek dinamikus kibontakoztatását tekintik. Perspektívájuk alapján erőteljesebben reflektálnak az én társadalmi környezetére is, mint e kibontakozás feltételrendszerére. Ugyanakkor élményparadigmájukban egyaránt törekednek az intenzív élményekre és a kontemplációra – e kettősség a bohém életvitelében testesül meg. Mivel a művész mítoszához hozzátartozik a sikeresség is, az e miliőjöz tartozók szeretnének befutott, elismert személyek lenni, akiknek a teljesítménye fölött a társadalom egésze adózik.

A fiatalabb és képzettebb miliő tagjait ezek a percepció sémák teszik a környezeti mozgalmak élharcosaivá és a környezeti kérdések iránt elkötelezett csoport részévé. A kontemplációra vonatkozó nagyobb igény teremti meg a közéleti kérdések iránti érdeklődést. A csoport fő perspektívájának a középpontjában szintén az én áll, így számukra a sokféle környezeti kérdés közül azok válnak igazán fontossá, amelyek kapcsán az én közvetlen veszélyeztetettsége megtapasztalható. A környezet ügye melletti nemegyszer harcos kiállás pedig olyan erős ingereket ígér, amelyek túlmutatnak a pillanatnyi kielégülést szolgáló szórakozáson (például a házibulikon), és egyúttal az én sikeres társadalmi megjelenítésének a lehetőségét is biztosítják. A környezet ügye melletti elköteleződés ugyanis egyaránt garantálja az azonos miliókben lévők elismerését és azt a szélesebb (média)figyelmet is, amely a befutás, a fontosság élményét is átélhetővé teszi.

A miliőstrukturális jegyek több szempontból befolyásolják a környezeti mozgalmak karakterét és mozgásterét. A környezeti mozgalomban elkötelezett miliő a fiatalabb korosztályok kisebbségi csoportját jelenti, ami azt is jelzi, hogy ugyan a környezeti kérdések iránt növekvő affinitás van a társadalomban, de a társadalom nagyobb csoportjai esetében még nyugaton sem történt meg az áttörés. A környezeti mozgalmak esélyét növeli azonban, hogy az a kisebb létszámú miliő, amelyből az ökológiailag elkötelezettek többsége jön, több olyan jeggyel rendelkezik, amelyek a nagyságánál nagyobb súlyt biztosítanak e miliőnek ahhoz, hogy a környezetvédelem ügyét hatékonyan képviselje. A nyilvánosság közéleti diskurzusában aránytalanságok vannak, amelyek a különböző miliőknek (attól függően, hogy az egyes miliők tagjai milyen készségekkel rendelkeznek, vö. Bognár 2015) eltérő lehetőségeket biztosítanak a közéleti vitákban való részvételre, ami kedvező feltételeket kínál a környezeti problémák társadalmi megjelenítésére. A környezettudatos miliő ugyanis képzettsége, a közéleti kérdések iránti nagyobb fogékonysága, jobb érdekérvényesítő képessége, a racionális vitákban való nagyobb jártassága miatt jobban látható és nagyobb hatása van a nyilvánosság diskurzusaira, ami által képes „hangos kisebbségként” olyan benyomást kelteni a nyilvánosságban, mintha sokak, sőt a többség igényeit fejeznék ki, amikor nagyobb súlyt követel a politikában és a társadalom egyéb részrendszereiben a környezeti kérdéseknek.

A környezetvédelem ügye iránt elkötelezett, de mégis kisebbséget jelentő csoportok domináns jelenléte a tömegmédiá csatornáiban olyan tényező, amely nem csupán a társadalom egy részterülete szempontjából érdekes: hatása az egész társadalomra ki tud terjedni. Ennek oka az, hogy a modern társadalomban a társadalomról szóló diskurzust egyre inkább a tömegmédiá határozza meg (Luhmann 2008e). A világról szóló tudásunk legfőbb forrása

a tömegmédiá, amely ezáltal elsődleges szereppel rendelkezik a társadalom önleírásában is. A társadalomról főként azt tudjuk meg, amiről a tömegmédiá tudósít. Ha pedig a társadalom megtagasztalásában főszerepet kapó médiában a környezetvédelem ügye kiemelt kérdésként jelenik meg, akkor idővel ez a hangsúlyos jelenlét jó eséllyel azoknak a csoportoknak a percepcióját is befolyásolni fogja, amelyek számára az ökológiai kérdések eredetileg nem voltak lényegesek.

Mindezen összefüggések mentén úgy látom, hogy a környezetvédelem ügye és a környezeti értékek most válnak a nyugati világban olyan tényezőkké, amelyek már határozottabban tudják formálni a társadalmi kommunikáció tartalmait. E kijelentésből azonban magától értetődően nem következik az, hogy a környezeti szempontok nagyobb szerepe szükségszerűen lehetőséget kínálna a környezetkárosítástól veszélyeztetett társadalom fennmaradására. Itt nem csak arról van szó (miként erre már utaltam), hogy a modern társadalom nem rendelkezik ez irányú teleológiával. A jövő prognosztizálása azért is lehetetlen, mert a modern társadalom komplex rendszerében túl sok tényező egymásra hatása formálja a folyamatokat.

Az, hogy sikeres válaszok születnek-e a környezeti problémákra, azonban mindezekon túl azon is múlik, hogy a világtársadalom működését a közeljövőben melyik régió fogja dominálni. Megőrzi-e a vezető szerepét az a Nyugat, ahol hosszú idő alatt kifermálódott a környezeti kérdésekre irányuló reflexió képessége, és ahol – lassú strukturális változások után – a környezeti értékek fontos tényezőkké váltak, vagy az a Kelet fogja a társadalmi folyamatokat leginkább generálni, ahol az eredeti tökefelhalmozás mostani időszakában a környezeti szempontok rendszerszinten többnyire értelmezhetetlen kérdések. A kérdés ugyan nem dőlt el véglegesen, de a mostani tendenciák az utóbbit valószínűsítik.

A környezetvédelem esélyei a félperiférián – a magyar helyzet sajátosságai

Külön elemzést kívánna meg az, hogy a világtársadalom keleti régiójában milyen helyi értékkel bír a környezetvédelem. A továbbiakban azonban csak a nyugati régióval érintkező Magyarország sajátosságaira reflektálok. A hazai viszonyok sok tekintetben eltérnek az eddig értelmezettektől. Magyarország abba a kelet-közép-európai régióba tartozik, amelynek a nyugatitól eltérő társadalomtörténete más szerkezetű berendezkedést alakított ki (Hajnal 1942a, 1988, 1993; Szűcs 1983; Kemény 2010). A funkcionalista elemzés perspektívájából a legfontosabb eltérés az, hogy e régióban csak korlátozottan tudtak kialakulni a részrendszerek önálló szerkezetei, amelyek alapján e részrendszerek saját autonómiájuknak megfelelően szelektálják a kommunikációkat. A régióban ugyan elindult az a folyamat, amely létrehozza a rentabilitás alapján szervező gazdaságot, a jogszerűség alapján tájékozódó jogrendet stb., de a nyugatinál jóval kisebb súllyal és társadalmi hatókörrel. Az egyes részterületek önálló racionalitásának korlátozottabb a hatóköre, mivel nem terjed ki mindazon tevékenységekre, amelyek a Nyugat országaiban e részrendszerekhez tartoznak. Abban is megmutatkozik ez, hogy például az állami beruházások esetében a gazdaság racionalitását felülíró szempontok határozzák meg a döntéseket (Mellár 2017; Bod Péter 2018, 2019a, 2019b), vagy hogy a tömegmédiá közpénzen finanszírozott intézményeiben nem az informativitás határozza meg a kommunikáció tartalmát (Pokol 1995; Bajomi-Lázár 2013; Bajomi-Lázár és Horváth 2013).

A térségben ehelyett a (sokszor külső hatalmi tényezők által) központilag megszervezett államhatalom megőrizte azt a döntési hatáskörét, amely nem engedte a részrendszerek auto-

nómiáját szélesebb hatókörrel kibontakozni, ami egyebek mellett a nyugatinál autoriterebb berendezkedésű rendi struktúrákból következik, és abból, hogy itt a társadalom a Nyugathoz mérten sokkal inkább felülről szervezett (Gerschenkron 1984) és kevesebb teret enged az autonóm törekvéseknek. (A részrendszerek kialakulása is egyfajta, ebben a régióban csak kisebb mértékben érvényesülő társadalmi autonómia következménye.) Mindennek pedig az lett az eredménye, hogy gazdasági kérdésekben sokszor a rentabilitás helyett éppúgy a központi hatalom racionalitása érvényesül, mint ahogy a jog területén is, ahol a hatalom képes a jogszerűség elvét felülírva döntéseket kieszközölni. (Nyilván a felsorolás folytatható lenne más részrendszerekkel, az oktatással, az egészségüggyel, a tudománnyal, sporttal stb. is.) Mindez nem csupán felülről szervezett társadalmi viszonyokat eredményezett, vagy más terminológiával élve a „szabadság kis köreinek” (Bibó 2016) kevés mozgásteret engedélyező hatalmat, hanem olyan berendezkedést is, ahol a politika uralja a társadalmi kommunikációt, és ahol a politika képes jelentősen befolyásolni az egyéb részterületek kompetenciájába eső.

Az életvilág szféráját éppúgy ez a felülről szervezett hierarchiának nagyobb szerepet adó struktúra határozza meg, mint a külső irritációkra adott válaszokat. A politika sok tekintetben megmutatkozó omnipotenciája miatt a központi hatalom jelentősebb mértékben tudja befolyásolni a családokat és az alulról jövő szerveződések. A családi kommunikáció sokkal kevésbé tudja függetleníteni magát a központból jövő üzenetektől, így kevesebb esély van arra, hogy a családi szférában a központ (vagy a társadalom részterületei) által preferált racionalitással szemben új nézőpontok jelenjenek meg. A nyugatinál hierarchikusabban szerveződő társadalmi és intézményi kommunikáció hatása (vö. Gajdusчек 2017) megmutatkozik a civil társadalom területén is, amely a nyugati régióhoz viszonyítva sokkal kisebb súllyal rendelkezik a társadalmi kommunikációban. A politika által megjelenített központi hatalom határozza meg elsősorban, hogy milyen válaszok születnek az államot érő külső hatásokra, impulzusokra: a politika kezében lévő források döntően befolyásolják az oktatás, a gazdaság, a tömegmédia működését, és ezzel az erőfölénnyel ez a részrendszer sikeresebben jeleníti meg a véleményét a társadalom egyéb ágenseihez képest. Mindez pedig olyan kommunikációs szerkezetet alakít ki, amelyet nagyobb rugalmatlanság, alacsonyabb dinamika, és ebből következően rosszabb adaptációs képességek jellemeznek, s amely működéséből fakadóan kevés lehetőséget ad az új nézőpontok megjelenésének.

Ebben a struktúrában értelemszerűen kisebb mozgásterrel és hatókörrel rendelkeznek a zöldmozgalmak is. Következik ez a fentiekben összefoglalt strukturális viszonyokból: az alulról szerveződő mozgalmak fejletlenebbek (vö. Scheiring 2008) és – különösen a közéleti kérdésekkel foglalkozó civil szervezetek esetében – inkább csak a nagyobb polgári lakossággal rendelkező nagyvárosokhoz kötődnek. E szerkezeti sajátosság azt eredményezi, hogy a civil szervezetek perspektívája sokkal kevésbé hatja át a társadalom egészét (vö. Bartus 2017), ami miatt vagy csak marginális szereppel rendelkeznek, vagy erőteljesen függenek a nemzetközi szervezetek támogatásától. Előbbi esetben társadalmi hatásuk partikuláris marad, utóbbi esetben felülről, kívülről finanszírozott civilekké válnak, mely paradox helyzet óhatatlanul olyan politikai játszmák részévé teszi a civileket, amelyekben a civilek nem a követeléseik, hanem a pártpolitikai dimenziók mentén definiálódnak. Nyilvánvalóan egyik pozíció sem azt a lehetőséget erősíti, hogy a civil mozgalmak, jelen esetben a zöldmozgalmak ösztársadalmi értékek hatékony képviselői legyenek.

A környezeti értékek sikeres megjelenítését korlátozza az emberek percepció sémája is. Az évszázadok során társadalomtörténetileg a mindenkori hatalom nézőpontjának elfogadására

kondicionált társadalmi cselekvők sokkal inkább adnak hitelt azoknak az információknak, amelyeket a hatalmi struktúra csatornáin (tömegmédiá, oktatás, politika) megerősítenek; és jóval szkeptikusabbak azokkal az alternatív olvasatokkal szemben, amelyek a hatalmi nézőponttól függetlenül, vagy éppen ezzel szemben állóan értelmezik a társadalmi valóságot. Ennek a beállítódásnak a jegyei köszönnek vissza az értékszociológiai kutatásokban (Keller 2010; Tóth 2010) is. A magyarok a nyugati régió lakosainál sokkal kevésbé elkötelezettek a demokratikus értékek mellett, és a hatalomhoz fűződő viszonyukat egyfajta paternalista szemlélet jellemzi: azt a hatalmat tekintik kívánatosnak, amely – akár a demokratikus jogok csorbitásával is – megszervezi a közrendet és gondoskodik az állampolgár békéjéről és jólétéről.

A környezeti értékek sikeres megjelenítése tehát a nyugati régióknál sokkal inkább ráutalt a hatalmi tényezőkre. Az alulról jövő kezdeményezések túl gyengék ezen értékek társadalmi érvényesítéséhez, melyek csak akkor tudnak fontosabb részeivé válni a társadalmi kommunikációnak, ha a felülről szervezett hierarchia is elköteleződik mellette.¹⁰ A környezetvédelem ügyét azonban nagyban nehezíti, hogy ez a hatalom a legkevésbé sem arra kondicionált, hogy a környezeti kérdéseket fontos problémaként tárgyalja, ami a térség társadalomtörténete által meghatározott szerkezetével is magyarázható, ugyanis a régió rendi fejlődése súlyos megszakitottságokkal terhelt (Benda 1991, 1997). Itt sokkal kevésbé volt jellemző az a generációról generációra építkező társadalomfejlődés (a Hajnal István-i szokásszerűséggel jellemezhető társadalomfejlődés [Hajnal 1989, 1998]), ahol az egyes társadalmi területeken „hosszú emlékezettel rendelkező” rekurzív struktúrák alakulhattak volna ki. Egyáltalán nem, vagy kevésbé tudtak létrejönni olyan társadalmi viszonyok, amelyek lassú, de stabil építkezésükkel olyan komplex szerkezeteket hoztak volna létre, amelyek a régmúlt tapasztalatait (és értékeit) is magukba foglalták volna. Ehelyett „a pillanat érdekhullámszájai” (Hajnal 1942b: 37) által meghatározott, (sokszor katona)politikai döntések formálták a társadalmi berendezkedést, mely döntések perspektívájában mindig a jelen aktuális problémái álltak a középpontban. A strukturálisan meghatározott rövid távú emlékezet a jelenre koncentrált és a jelenbeli hatalmi viszonyok fenntartására irányul, amiből adódóan kevésbé tud olyan összefüggéseket mérlegelni, amelyeknek közép- vagy hosszú távú vonatkozásai az elsődlegesek.

A környezeti értékek társadalmi sikeressége azért erősen kérdéses ebben a struktúrában, mert ehhez olyan nézőpontra volna szükség, amely határozottan a jövőre, tehát nem a jelenre, és legfőképpen nem a jelen politikai hatalmi dimenziójára fókuszál. A perspektíva ezen eltérése mutatkozik meg az értékekhez fűződő viszonyban is. A környezeti értékek képviselői a természeti környezet fenntartását tartják fontosnak és azt a beállítódást, amely az állandó növekedés helyett a természeti környezet fenntarthatóságát tűzi ki célul (Lányi 1999; Antal 2015). Ez az értéktételezés a materiális értékek helyett a posztmateriális értékeket veszi alapul, és a fenntarthatóság képviseletében éppen a materiális javakkal szemben foglal állást. Egészen más nézőponttal jellemezhető azonban a másik oldal. A jelenre fókuszáló, rövid távú emlékezettel rendelkező közhatalom olyan rekurzív struktúrával rendelkezik, amelyben a jövőre fókuszáltság nem tartozik a szerkezetet formáló legfőbb tényezők közé. Számára a jelen sikeres menedzselése és a felülről szervezett hierarchia által kondicionált választópolgár sikeres megszólítása a feladat. Ez a perspektíva pedig óhatatlanul azokat a materiális értékeket állítja a középpontba, amelyekkel a politikai hatalom fenntartása könnyebben megvalósítható.

10 Ezek a strukturális jegyek szabnak szűk teret azoknak az előremutató törekvéseknek, amelyek a társadalom kis közösségeiben, alulról szervezett módon (lásd erről Lányi 2010b; Lányi és Farkas 2010; Takács-Sánta 2009, 2017) próbálják megjeleníteni és képviselni a környezeti értékeket.

A közhatalom stratégiájának sikerességét mutatja a választások évszázadok óta (vö. Kemény 1843–1844; Herczeg 2005) változatlan koreográfiája, amely az államkassza felelőtlen túlköltekezésével (a gazdasági válságtól vagy prosperitástól függetlenül mindig deficittel tervezett költségvetéssel), a polgárok anyagi javakkal való megszólításával (a nyugdíj, a közalkalmazotti és a minimálbér emelésével, a választások előtti közüzemi kedvezményekkel, s ha kell, szavazatvásárlással stb.) igyekszik kommunikálni hatalma hatékonyságát. E stratégia sikerességének társadalmi feltételét képezi, hogy a megcélzott társadalom is osztozik a hatalom értékeiben. A társadalom túlnyomó többsége elutasítja a posztmateriális javakat, és erősen a materiális javakra fixál (Keller 2010; Tóth 2010).¹¹ Ebben a percepció sémában a környezeti értékek aligha kerülhetnek a legfontosabbak közé, miként ezt a kérdéskörrel kapcsolatos értékszociológiai vizsgálatok is igazolják (Luijckx 2017).¹²

A környezeti értékek melletti elköteleződésnek ebben a régióban is megvannak a milióstrukturális jegyei, természetesen a régió fejlődéséből fakadó különbségekkel. Osztozik e régió a nyugattal abban a tekintetben, hogy a posztmateriális értékekhez sorolható környezeti értékek iránti elköteleződés különbözik az egyes életkori csoportokban. Annyiban társadalomtörténetileg kondicionált ez, hogy azok az értékek válnak alapvető tájékozódási ponttá, amelyek az adott nemzedék öneszmélésében, önmeghatározásában nagy jelentőséggel bírnak. Az eltérő társadalmi tapasztalat miatt az idősebb generációknál kevésbé, a fiatalabbaknál inkább jellemző a környezeti értékek mentén való tájékozódás. Emellett itt is jelen van az a sajátosság, hogy generációkon belül is mutatkoznak különbségek az értékek tekintetében attól függően, hogy milyen élménysémával reflektálnak a világra. A környezeti értékek preferálása itt is a képzetesebb, az élménysémájában a kontemplációra és a társadalmi környezet iránt nagyobb affinitást mutató milió tagjainál lesz erősebb.¹³ Magyarországon is ők jelentik a környezetvédelem mellett elkötelezettek legerőteljesebb, a nyilvánosságban leginkább látható, és így a társadalmi kommunikációra leginkább hatók csoportját.¹⁴

Jelentősen eltér azonban a nyugati régiótól, hogy a mi térségünkben a képzett fiatalok milióje miként viszonyul a környezeti kérdésekhez, ami következik az előbbieken leírt társadalmi struktúra jegyeiből. Egy olyan szerkezetben, ahol a politikával megjelenített központi

11 Magyarország és általában a kelet-közép-európai régió sajátossága az, hogy az utóbbi évtizedekben nemhogy növekedett volna a posztmateriális értékek mentén tájékozódók részaránya, hanem csökkent (Halman és Voicu 2010: 43). A materiális értékek preferálása mutatkozik meg abban is, hogy az 1990-es években a fejlődő országokkal (Nigériával, Indiával) vetekedve a lista élén szerepelt az ország a tekintetben, hogy nálunk értettek egyet legtöbben azzal a kijelentéssel, hogy a munkanélküliség felszámolásához el kell fogadnunk a környezetszennyezést (Inglehart, Basanez és Moreno 1998). (Ugyanez a kutatás állapítja meg azt is, hogy a magyarok – az olaszokkal és a portugálokkal együtt – értenek egyet a leginkább abban, hogy a környezetvédelmet csak úgy támogatnák, ha az nekik semmi költséget nem jelentene.)

12 A környezetvédelem ügye melletti alacsony elköteleződést több adat is mutatja ebben a kutatásban. Egyrészt európai összehasonlításban nagyon alacsony azoknak a száma Magyarországon, akik környezetvédelemmel kapcsolatos önkéntes munkát végeznek. Másrészt hosszabb időszámban (1990 és 2008 között) is az látszódik, hogy csökkent azoknak a száma, akik pénzt adnának a környezetvédelemre. (A magyarok sajátos fatalizmusa jelenik meg abban, hogy a fenti adatok mellett a megkérdezettek kiemelkedően magas aránya, 88%-a gondolja azt, hogy hamarosan környezeti katasztrófa fog bekövetkezni.)

13 Nálunk is érvényesül az a nyugaton is megfigyelt sajátosság, hogy a környezeti értékek melletti elköteleződés az életkorral, az iskolai végzettséggel és (kisebb mértékben) a jövedelemmel korrelál: minél fiatalabb, minél képzetesebb és minél vagyonosabb valaki, annál inkább nyitott a környezeti értékekre (Inglehart, Basanez és Moreno 1998).

14 Más kérdés, hogy a környezetvédelemmel foglalkozó fiatalok elsősorban a nyugati protesztmozgalmak akcióinak („school strike for climate”, „fridays for future”, „zero waste moment”) átvételére fókuszálnak. Nem nagyon látni eredeti, helyi ötleteket, amelyek önálló kezdeményezéseken alapulnának. Mindenesetre már az is pozitívum, hogy csatlakoznak azokhoz a nemzetközi mozgalmakhoz, amelyek egy globális probléma kezelésére szerveződtek.

hatalomnak jóval nagyobb súlya van a társadalmi valóság meghatározásában, ez a befolyás az egyes miliók percepció sémájában is megmutatkozik. Ahol a politika hatóköre nagyobb eséllyel formálja az egyes részrendszerekhez tartozó kommunikációk tartalmát, ott a politika alapvetően képes hatást gyakorolni a személyek perspektívájára is. Mivel a modern társadalomban az egyének alapvetően a személyes karrier vonatkozásában tájékozódnak a társadalmi térben (Luhmann 1993c), a politika hatása leginkább az egyéneknek a karrieresélyekhez fűződő viszonyában jelenik meg. Mindez az egyének mérlegelésében akkor jelenik meg, amikor a pálya- vagy munkahelyválasztás során megvizsgálják, hogy az adott státusz betöltése milyen, a politikai hatalom által megfogalmazott elvárásokkal jár együtt. A társadalom minden területén (a médiában, oktatásban, tudományban, jogszolgáltatásban, művészetben, sportban stb.) jelen lévő politika pedig mindezekben a területeken határozott elvárásokat fogalmaz meg az értékek tekintetében. Sőt ennél többről is szó van: a politikai hatalom saját értékei melletti nyilvános elköteleződés gyakran az elvárt lojalitáson túl a munkaköri „alkalmasságnak” is a feltétele.

A vázolt strukturális jegyek értelemszerűen nem csupán a részrendszerek autonómiáját gyakran felülíró, alacsony adaptációs képességű társadalmi berendezkedést eredményeznek, hanem a környezeti értékekhez fűződő viszonyt is alapvetően befolyásolják. A képzett fiatalok milióje esetében ez azt jelenti, hogy az élményorientációk közé bekerülnek olyanok is, amelyeket a hatalmi viszonyok kondicionáltak, és amelyek a saját sémákat részben felülírják, ami olyan társadalmi tájékozódást eredményez, amely nagyban korlátozza a környezeti értékek iránti elköteleződés esélyét. Meglátásom szerint ez egy olyan „percepció skizofréniában” jelenik meg, ahol a milió tagjai egyrészt arra kondicionálódtak, hogy élménysémájuknak megfelelően a környezeti értékek elsődleges támogatói legyenek, másrészt viszont a politika túlsúlyos hatalmával jellemezhető munkaerőpiacon arra kényszerülnek, hogy a kontraszektált piaci versenyben karrieresélyeiket a közhatalom környezeti kérdéseket partikulárisnak nevező, vagy azt egyenesen negligáló kommunikációja mellett köteleződjenek el nyilvánosan. (Ez a zömében a politikai ciklusokon átívelő sajátosság jelen pillanatban abban mutatkozik meg, hogy a milió élménysémáját felülírni látszik a milió tagjainak a NER-hez fűződő viszonya.)

A képzett, társadalmi vonatkozásban is tájékozódní tudó, elvileg már a környezeti kérdések iránt is affinitással rendelkező fiatal generációk tehát nem képviselik egységesen a környezeti értékeket, hanem megosztottak a kérdéskör kapcsán. (Ezt látjuk például abban, hogy míg az elvileg ugyanolyan élménysémával rendelkező milió egyik tagja az utcán tüntet a környezeti értékek hangsúlyosabb társadalmi jelenléte érdekében, addig a milió másik tagja a közmédiának nevezett kormánypropaganda alkalmazottjaként mindent elkövet a tüntetők karaktergyilkossága érdekében.) Ez a megosztottság értelemszerűen nem csupán a környezeti kérdések iránti elköteleződés társadalmi súlyát és hatékony képviseletét csökkenti. A fenti sajátosság most nem is elsősorban a társadalmi patológiák és pszichopatológiák természetrajza miatt érdekes (vö. Sik 2015), hanem ebben az összefüggésben inkább arra irányítanám a figyelmet, hogy ez a struktúrából következő sajátosság a milió tagjainak a környezeti értékekhez fűződő viszonyában megjelenő élményparadigmáját – felettébb szerencsétlen módon – a politikához kapcsolja.

Mint utaltam rá, a milió élménysémája a saját szubjektivitását a társadalom előtt sikeresen megjelenítő személyre fókuszál. A társadalmi részrendszerek autonómiáját biztosító nyugati régióban a „befutottság” élménye sok területhez kapcsolódhat és nagyon kevésbé

meghatározott a politikum szférája által. A fentiekben sorra vett strukturális jegyek nálunk azonban azt eredményezik, hogy a milió tagjainak a környezeti értékekhez fűződő viszonyát a sok tekintetben omnipotenciával jellemezhető politikához fűződő viszony határozza meg. A környezeti értékek képviselőinek alacsonyabb arányán túl ez azt is eredményezi, hogy a környezeti értékekhez fűződő viszonyra rátelepszik a politika. A környezetvédelem ügye ekképpen nagyobb eséllyel tud pártpolitikai identitások, elköteleződések részeként megjeleni, ami magától értetődően növeli a környezetvédelem kérdésében megosztottak számát. Óhatatlanul az a következménye ennek, hogy nálunk a környezeti értékek inkább a politikai székértáborok síkján jelennek meg. A kérdéshez fűződő viszony tehát nem elsősorban morális problémaként jelenik meg; vagyis nem olyan alapvető értékek mentén, amelyek a közös értékekben osztozó társadalom integrációját biztosítanák.

A felülről megszervezett közhatalom túlsúlya, a társadalmi részrendszerek csekélyebb hatóköre, a domináns helyzetben lévő politika által kondicionált közélet és „életvilág”, a hosszú távú emlékezetnek híján lévő és ezért a döntések közép- és hosszú távú következményeit is kevésbé mérlegelő közhatalom, a posztmaterális értékek alacsony súlyú, sőt csökkenő jelenléte, a társadalom milióstrukturális szerveződésére is rátelepedő politika csak a legfőbb tényezők azok közül, amelyek a kelet-közép-európai régió sajátosságait megmutatják. Ezek az összetevők hatnak a leginkább arra, hogy a környezeti értékek milyen társadalmi szereppel rendelkeznek. Ezzel magyarázható, hogy nálunk az ökológiai kommunikáció a nyugati régióknál kisebb mértékben tudja a környezeti értékeket közvetíteni, amiből adódóan kevésbé tudja irritálni az egyes részrendszerek racionalitását, és kisebb eséllyel tud új impulzusokat adni az átpolitizált, a környezeti kihívásokra csak csekély affinitást mutató közhatalomnak. Meglátásom szerint ezek a strukturális tényezők játsszák a legnagyobb szerepet abban, hogy Magyarországon a kétségtelenül megnövekedett láthatósága ellenére a környezetvédelem ügye még mindig csak partikuláris kérdésként jelenik meg a társadalmi kommunikációban.

Hivatkozott irodalom

- Angelusz Róbert (2003): Amíg híreként megjelennek... Az eseményektől a hírekig. *Jel-Kép* 24(3): 3–23.
- Antal Attila (2014): Ökopolitika, ideológia, baloldal. Egy baloldali környezetpolitika alapjai. Budapest: L'Harmattan.
- Antal Z. László (2015): *Klímaparadoxonok. Lehet-e harmónia természet és társadalom között?* Budapest: L'Harmattan.
- Bajomi-Lázár Péter (2013): The Party Colonisation of the Media. The Case of Hungary. *East European Politics and Societies* 27(1): 67–87. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325412465085>
- Bajomi-Lázár Péter és Horváth Dorca (2013): The Continued Relevance of Propaganda. Propaganda as Ritual in Contemporary Hungary. *Global Media And Communication* 9(3): 219–237. DOI: <https://doi.org/10.1177/1742766513504174>
- Bartus Gábor (2017): Miért nem képesek a társadalmak megfékezni a természeti környezet pusztulását? Az érdemi és hatékony környezetpolitika körvonalai. In *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Jakab András és Urbán László (szerk.). Budapest: Osiris, 431–452.
- Benda Gyula (1991): Van-e közép-európai társadalomfejlődési modell? *Európai Fórum* 1(2): 18–27.
- Benda Gyula (1997): A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. *Századvég* 2(4): 33–42.
- Berger, Peter L. és Thomas Luckmann (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: Józsefvég.
- Berger Viktor (2008): Életstílus- és milió kutatások a német szociológiában. A hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika* (64–65): 115–130. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/64-06>.
- Bibó István (2016): A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In *Bibó István összegyűjtött írásai* 2. Dénes Iván Zoltán (szerk.). Budapest: Kalligram, 265–279.
- Boda Zsolt és Scheiring Gábor (2006): Zöld közpolitika-befolyásolás az EU-ban. *Politikatudományi Szemle* 15(4): 41–74.

- Bod Péter Ákos (2018): Bérek, profitok és járadékok harca – magyar szemmel. *Századvég* (88): 51–74.
- Bod Péter Ákos (2019a): *Megint utat tévesztünk? Gazdaságunk állapotáról, kockázatairól és kilátásairól*. Budapest: Noran Libro.
- Bod Péter Ákos (2019b): A mi „breznyevi pangásunk” – Hat állítás a korrupcióról, a közjóról és a magánjavokról. *Heti Válasz* (2019. július 16.).
- Bognár Bulcsu (2015): A könyvnyomtatás és a nyilvánosság szerepe a modern társadalom kialakulásában. *Replika* (95): 13–30. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/95-02>.
- Botvar, Pal Ketil (2005): The Moral Thinking of Three Generations in Scandinavia. What Role Does the Religion Play? *Social Compass* 52(2): 185–195. DOI: <https://doi.org/10.1177/0037768605052601>
- Brunzel Balázs (2010): *Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete*. Budapest: LHarmattan.
- Éber Márk Áron (2007): Élménytársadalom. Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről. Budapest: ELTE TÁTK.
- Éber Márk Áron (2008): Túl az élménytársadalmon? avagy az élménytársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle* 18(1): 78–105.
- Éber Márk Áron (2009): A megfigyelő megfigyelése. Luhmann megfigyelőfogalmától a „magyar társadalom” kulturális tagolódásának vizsgálatáig. In *Látás, tekintet, pillantás. A megfigyelés lehetőségei*. Kovács és Orbán és Kasznár (szerk.). Budapest: Gondolat, 87–99.
- Festinger, Leon (2000): *A kognitív disszonancia elmélete*. Budapest: Osiris.
- Finke, Roger és Adamczyk, Amy (2008): Cross-national Moral Beliefs. The Influence of National Religious Context. *Sociological Quarterly* 49(4): 617–652. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2008.00130.x>
- Fordulat (2019): Klímaváltozás és kapitalizmus. A *Fordulat* folyóirat tematikus (25.) száma.
- Gajdoschek György (2017): A haza szolgálatában? A közigazgatás reformjai(i). In *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Jakab András és Urbán László (szerk.). Budapest: Osiris, 229–250.
- Gerschenkron, Alexander (1984): *A gazdasági elmaradottság történeti távlatból. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég – Osiris.
- Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hajnal István (1942a): Az osztálytársadalom. In *Magyar Művelődéstörténet V. Az új Magyarország*. Domanovszky Sándor (főszerk.). Szekszárd: Babits Magyar–Amerikai Kiadó, 153–201.
- Hajnal István (1942): A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről 1–2. *Századok* 76(1–3., 4–6.) 1–42. és 133–165.
- Hajnal István (1988): *Az újkor története. (Egyetemes történet négy kötetben. Harmadik kötet. Újkor.)* Budapest: Atheneum Kiadó.
- Hajnal István (1989): Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés. *Századok* 123(3–4): 407–426.
- Hajnal István (1993): *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Hajnal István (1998): Írásbeliség és fejlődés. *Replika* (30): 195–210.
- Halman, Loek és Malina Voicu (2010): *Mapping Value Orientations in Central and Eastern Europe*. Leiden: Brill.
- Herczeg Ferenc (2005): *A gótikus ház. Emlékirat*. Pomáz: Kráter.
- Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and Postmodernization*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald és Wayne E. Baker (2000): Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review* 65(1): 19–51.
- Inglehart, Ronald és Christian Welzel (2005): *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jahraus, Oliver (2012): Supertheorie? In *Luhmann Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Olivier Jahraus és Armin Nassehi (szerk.). Stuttgart: J. B. Metzler, 432–436.
- Joas, Hans (2000): *The Genesis of Values*. Chicago: University of Chicago Press.
- Joas, Hans (2019): „Fridays for Future” als Religion? Alle verehren Greta. (Anna Sauerbrey interjúja.) *Der Tagesspiegel* (2019. április 20.).
- Karácsony András (1987a): Ökológiai problémák és a modern társadalom. *Valóság* 30(6): 102–104.
- Karácsony András (1987b): A jog szociológiai megfigyelése. *ELTE ÁJK Actái* 29: 231–233.
- Karácsony András (1990): Niklas Luhmann társadalomelmélete és az autopoieszis. *Szociológia* 19(1–2): 1–29.
- Karácsony András (2000): Rendszer, autopoieszis, kommunikáció. In *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Balogh István és Karácsony András. Budapest: Balassi, 269–329.

- Keller Tamás (2010): The Position of Hungary on Worldwide Map of Human Values. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association* 20(1): 27–51.
- Kemény István (2010): *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Kemény Zsigmond (1843-1844): *Korteszédek és ellenszerei*. Kolozsvár: Királyi Lyceum.
- Lányi András (1994): Az ökopolitika esélyei. *Liget* 7(5): 5–7.
- Lányi András (1999): *Együttéléstan. A humánökológia a politikai filozófiában*. Budapest: Liget Műhely Alapítvány.
- Lányi András (2000): Utószó: miért lehetetlen, ha muszáj? In *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Lányi András (szerk.). Budapest: ELTE – Osiris, 279–281.
- Lányi András (2007): *A fenntartható társadalom*. Budapest: L'Harmattan.
- Lányi András (2010a): *Az ember fáj a földnek. Utak az öko-filozófiához*. Budapest: L'Harmattan.
- Lányi András (2010b): Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? A környezetbarát gazdálkodás és a közösségi vállalkozás esélyei egy aprófalvas régióban. In *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* Lányi András és Farkas Gabriella (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 12–61.
- Lányi András (2012): Az ökológia mint politikai filozófia. *Politikatudományi Szemle* 21(1): 105–130.
- Lányi András (2015): *Oidipusz, avagy a természetes ember*. Budapest: Liget Műhely Alapítvány.
- Lányi András és Farkas Gabriella (szerk.) (2010): *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* Budapest: L'Harmattan.
- Lányi András és Jávor Benedek (szerk.) (2005): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest: L'Harmattan.
- Luijckx, Ruud et al. (2017): *European Values in Numbers. Trends and Traditions at the Turn of the Century*. Leiden – Boston: Brill.
- Luhmann, Niklas (1969): *Legitimation durch Verfahren*. Berlin: Luchterhand.
- Luhmann, Niklas (1977a): Differentiation of Society. *Canadian Journal of Sociology* 2(1): 29–53.
- Luhmann, Niklas (1977b): *Funktion der Religion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1981): Die Unwahrscheinlichkeit der Kommunikation. In uő *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Opladen: Westdeutscher, 25–34.
- Luhmann, Niklas (1989): Alternatívok alternatívák nélkül. In *Politikai ökológia. Szemelvények a nyugati alternatív mozgalmak elméletéről és politikájáról*. Szabó Máté (szerk.). Budapest: ELTE, 187–189.
- Luhmann, Niklas (1990): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1991): Systemtheorie, Evolutionstheorie und Kommunikationstheorie. In uő *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher, 93–103.
- Luhmann, Niklas (1991b): Die Weltgesellschaft. In uő *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher, 51–71.
- Luhmann, Niklas (1993a): Gesellschaftliche Struktur und semantische Tradition. In uő *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 9–71.
- Luhmann, Niklas (1993b): Ethik als Reflexionstheorie der Moral. In uő *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 3*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 358–447.
- Luhmann, Niklas (1993c): Individuum, Individualität und Individualismus. In uő *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 3*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 149–258.
- Luhmann, Niklas (1995a): Die operative Geschlossenheit psychischer und sozialer Systeme. In uő *Soziologische Aufklärung. Band 6. Der Mensch*. Opladen: Westdeutscher, 26–37.
- Luhmann, Niklas (1995b): *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1996a): Umweltrisikó und Politik. In uő *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 160–174.
- Luhmann, Niklas (1996b): Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen? In *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Kai-Uwe Hellmann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 46–63.
- Luhmann, Niklas (1996c): Protestbewegungen. In *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Kai-Uwe Hellmann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 201–215..
- Luhmann, Niklas (1996d): Systemtheorie und Protestbewegungen. In *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Kai-Uwe Hellmann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 175–200.
- Luhmann, Niklas (1996e): Das trojanische Pferd. In *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Kai-Uwe Hellmann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 64–74.
- Luhmann, Niklas (1998a): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1998b): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1999a): *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest: Osiris.
- Luhmann, Niklas (1999b): Die Behandlung von Irritationen: Abweichung oder Neuheit? In uő *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 4*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 55–100.

- Luhmann, Niklas (2000): *Die Religion der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2002a): *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2002b): *Das Erziehungssystem der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2005): *Einführung in die Theorie der Gesellschaft*. Dirk Baecker (szerk.). Heidelberg: Carl-Auer.
- Luhmann, Niklas (2008a): *Die Moral der Gesellschaft*. Detlef Horster (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2008b): *Soziologie der Moral*. In uő *Die Moral der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 56–162.
- Luhmann, Niklas (2008c): *Politik, Demokratie, Moral*. In uő *Die Moral der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 175–195.
- Luhmann, Niklas (2008d): *Paradigm lost. Über die ethische Reflexion der Moral*. In uő *Die Moral der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 253–269.
- Luhmann, Niklas (2008e): *A tömegmédia valósága*. Budapest: Gondolat – AKTI.
- Luhmann, Niklas (2009a): *Az ismeret: konstrukció*. *Replika* (66): 17–31. Interneten: <http://replika.hu/replika/66-02>.
- Luhmann, Niklas (2009b): *Szociális rendszerek*. Budapest: Gondolat – AKTI.
- Luhmann, Niklas (2009c): *Interszubjektivitás vagy kommunikáció. A szociológiai elméletalkotás eltérő kiindulópontjai*. *Replika* (66): 33–48. Interneten: <http://replika.hu/replika/66-03>.
- Luhmann, Niklas (2010a): *Ökológiai kommunikáció. Képes-e felkészülni a modern társadalom az ökológiai veszélyekre?* Budapest: Gondolat – AKTI.
- Luhmann, Niklas (2010b): *A tudatlanság ökológiája*. In uő *A modernség megfigyelései*. Budapest: AKTI – Gondolat, 93–136.
- Mannheim Károly (2000): *A nemzedékek problémája*. In uő *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 201–253.
- Mellár Tamás (2017): *Nincsenek bombabiztos receptek. Gazdaságpolitikai alternatívák a modernizációra*. In *Hegymenet. Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Jakab András és Urbán László (szerk.). Budapest: Osiris, 251–264.
- Ohnsorge Szabó László, Kajner Péter és Ungvári Gábor (2005): *Fenntartható EU felé (?)*. *Kritikai elemzés az EU és Magyarország környezetpolitikájáról*. Budapest: L'Harmattan.
- Ortega y Gasset, José (2003): *Korunk feladata*. Budapest: Napvilág.
- Parsons, Talcott (1949): *The Structure of Social Action*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Parsons, Talcott (1968): *On the Concept of Value-Commitments*. *Social Inquiry* 38(2): 135–160.
- Peters, Bernhard (2007): *A nyilvánosság jelentése*. In *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Angelusz Róbert, Tardos Róbert és Terestyéni Tamás (szerk.). Budapest: Gondolat, 614–632.
- Pokol Béla (1995): *Médiahatalom. Válogatott írások*. Budapest: Windsor.
- Pokol Béla (2005): *A morál és az erkölcs szerepe a modern társadalmakban*. *Jogelméleti Szemle* 6(3): 1–19.
- Pokol Béla (2010): *Moráleméleti vizsgálódások. A közmorál elméleti eltüntetésének kritikája*. Budapest: Kairosz.
- Rasch, William (2012): *Eine „deutsche“ grand theory?* In *Luhmann Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Olivier Jahraus és Armin Nassehi (szerk.). Stuttgart: J. B. Metzler, 437–440.
- Scheepers, Peer, Mérove Gijsberts és Evelyn Hello (2002): *Religiosity and Prejudice against Ethnic Minorities in Europe. Cross-national Tests on a Controversial Relationship*. *Review of Religious Research* 48(3): 242–265. DOI: <https://doi.org/10.2307/3512331>
- Scheiring Gábor (2008): *A környezetvédelem repolitizálódása. Ökopolitikai értelmezési keretek dinamikája a Zengő-Mozgalomban*. *Szociológiai Szemle* 18(2): 111–130.
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main: Campus.
- Sik Domonkos (2015): *Társadalmi patológia és pszichopatológia. A pszichológiai diagnózisok és terápiák haszna a kritikai elmélet számára*. *socio.hu* 5(3): 197–222. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.197>
- Stichweh, Rudolf (2000): *Die Weltgesellschaft. Soziologische Analysen*. Suhrkamp: Frankfurt am Main.
- Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető.
- Storm, Indrid (2009): *Halfway to Heaven. Four Types of Fuzzy Fidelity in Europe*. *Journal for the Scientific Study of Religion* 48(4): 702–718. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01474.x>
- Storm, Ingrid (2016): *Morality in Context. A Multilevel Analysis of the Relationship between Religion and Values in Europe*. *Politics and Religion* 9(1): 111–138. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1755048315000899>
- Takács-Sánta András (2009): *Kiút lehetőségek a környezeti válságból. Vázlat a közlegelők tragédiája elkerülésének lehetőségeiről*. *Kövász* 13(1–4): 3–12.
- Takács-Sánta András (2017): *A közlegelők komédiája. A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból*. Budapest: L'Harmattan.
- Taylor, Charles (2007): *A Secular Age*. Cambridge: Harvard University Press.

- Tóth István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In *Társadalmi riport 2010*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 254–287.
- Vida Gábor (2016): Szétszabdalt tudomány, komplex problémák. In *Ökológiai lábnyom és fenntarthatatlanság*. Horváth Balázs (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 245–251.
- ifj. Zlinszky János (2001): A környezet fogalma az alkotmányban. In *A szag nyomában. Környezeti konfliktusok és a helyi társadalom*. Lányi András (szerk.). Budapest: Osiris, 318–325.

Bognár Bulcsu

Szociológus, egyetemi docens, PPKE Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet (Budapest)

Éber Márk Áron

A rendszer fáj a földnek

Ökológiai problémák és kommunikációjuk
kétféle rendszerfelfogásban

Absztrakt: E tanulmány hozzászólás Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban: Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” című vitaindító elemzéséhez. Amíg az eredeti vitairat az ökológiai kommunikáció és a zöldmozgalmak viszonylagos sikertelenségének okait elemzi, addig e hozzászólás arra az ezt kiegészítő kérdésre keresi a választ, hogy milyen nem kommunikatív mechanizmusok hozzák létre az ökológiai problémákat. E kérdésre választ keresve a kommunikációból felépülő szociális rendszerek luhmanni elmélete mellett egy olyan értelmezést mutat be, amely az ökológiai problémák létrejöttét az emberi élet újratermelésének rendszerszerű folyamataiból vezeti le. Nevezetesen abból, hogy az emberiség olcsón vagy egyenesen ingyen állítson elő élelmiszert és energiát, valamint jusson hozzá nyersanyagokhoz és munkaerőhöz. A két rendszerfelfogás összevetésével két egymást kiegészítő magyarázatot nyerhetünk. A tanulmány emellett részletesen vizsgálja Niklas Luhmann rendszerelméleti felfogását és arra a kérdésre is választ kínál, hogy miért került szembe a német rendszerelméleti gondolkodó kora „új társadalmi mozgalmaival”. A szembenállás fő oka, hogy Luhmann társadalomelmélete nem képes értelmezni az emberi munkát és a tőkeképződést, következésképpen azokat az összefüggéseket sem, amelyek az ember természetátalakító tevékenységének eredményeképpen ökológiai problémákhoz vezetnek. Márpedig a zöldmozgalmak ökológiai kommunikációja éppen ezekre az összefüggésekre kívánja felhívni a figyelmet.

Kulcsszavak: ökológiai problémák, kommunikáció, rendszerelmélet, Luhmann, világrendszer

Bognár Bulcsu (2020) vitaindító tanulmánya magasra tette a lécet szakmai színvonalával, mélyreható elemzésével, árnyalt megfogalmazásaival, Niklas Luhmann rendszerelméleti társadalomfelfogásának alkotó használatával és kiegészítésével. Bárcsak ilyen alapos és nívós társadalomelméleti fejtegetésekkel lennének tele a hazai és nemzetközi szakfolyóiratok! „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban: Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” című írás (Bognár 2020) a szociológiai felvilágosítás luhmanni programját folytatva olyan belátásokhoz kívánja hozzásegíteni olvasóit – célja szerint alighanem a zöldmozgalmak szervezőit, aktivistáit és teoretikusait, a kérdéssel különböző nézőpontokból foglalkozó szakértőket és a problémakör mélyebb megértésére törekvő szélesebb olvasóközönséget –, amelyek jobban érthetővé teszik, hogy *miért nem elég sikeresek e zöldmozgalmak.*

A szociológiai felvilágosítás e programja Niklas Luhmann cselekvő beavatkozástól és politikai állásfoglalásoktól nagy távolságot tartó habitusához hasonlóan Bognár Bulcsut sem arra indította, hogy egy moralizáló, „alarmista”, azonnali cselekvést sürgető kiáltványt tegyen közzé. Ehelyett a modern társadalom olyan komplex elméleti térképét tárja az olvasó elé, amely segít minnyájunknak jobban megérteni, hogy *miért nem vezetnek sikerre a tettekben és áldozatokban gondolkodó „moralizáló”, a vészharangot kongató „alarmista”, és az azonnali beavatkozást sürgető „voluntarista” felhívások.* A legegyszerűbb válasz e diagnózisra az lenne, ha félresöpörnénk e „zavaró” helyzetleírást, mondván, erre most nincs idő, a huszonegyedik órában vagyunk, azonnali változást akarunk: követeljük, hogy most azonnal lépjen egyik vagy másik szervezet (párt, állam, országgyűlés, kormány, nemzetek feletti szerveződés), majd magasra emelnék a zászlót: „Cselekedjünk most!” Hiába lehetne azonban ez a legszigeribb reakció, a problémát, amelyet Bognár Bulcsu a modern társadalom térképét kiterítve feltárt, mindez nem oldaná meg. A változásnak ugyanis nem e helyzetleírás áll az útjában. Nem a vitaindítóban kifejtett nézetek hátráltatják a közös fellépést, az együttes cselekvést, a politikai beavatkozást és az áttörést hozó sikert, így e magyarázat elhallgatása sem oldaná meg a problémát. Nem azért nincs igazi változás, mert nem követeljük elég sokan, elég hangosan és elég türelmetlenül, hanem azért nincs, mert a modern társadalom működése ennél összetettebb. Következésképpen nem a követelés moralizálásából, mozgósító erejéből, dühéből vagy alarmizmusából van túl kevés, és az sem vezetne automatikusan több eredményre, ha (még) több lenne belőle. Bognár Bulcsu írása mindenekelőtt ezt teszi világgossá. Ebben pedig igaza van, és érdemes ezért okulni belőle.

Írásomban az ökológiai kommunikáció luhmanni elemzését azzal igyekszem kiegészíteni, hogy főbb vonalakban bemutatom a nem kommunikatív természetű ökológiai problémák létrejöttének mechanizmusait. Ennek során egy másik rendszerelméleti megközelítés elemzési szempontjait mutatom be, és azt állítom, hogy az ökológiai problémák és kommunikációjuk szempontjából ezek igen termékeny párbeszédbe hozhatók a luhmanni rendszerelmélettel. Vörösmarty Mihály verssorát és Lányi András könyvének címét parafrázálva azt állítom, hogy nem az ember, hanem a rendszer fáj a földnek. Írásomban két rendszerfogalmat mutatok be és vetek össze: a szociális rendszerek luhmanni elméletét és az élet tőkés viszonyok közti újratermelésének átfogó elméletét. Ez az összevetés már csak azért is érdekes lehet, mert a „rendszer” kifejezést mind a társadalomtudományok, mind pedig a mindennapi közbeszéd igen különféle értelemben használja. „E felettébb sokjelentésű szó” – mondhatnánk Max Weber nyomán – egyszerre jelentheti az egyes szociális ellátórendszereket (társadalombiztosítás, egészségügy, gyermekvédelem), vagyis intézményrendszereket.

De jelenthet történeti-politikai korszakot, mint például, amikor Horthy-rendszerről, Rákosi-rendszerről, Kádár-rendszerről, vagy akár szocialista rendszerről beszélünk. Az elmúlt egy évtizedre vonatkozóan jelentheti akár a Nemzeti Együttműködés Rendszerét vagy az Orbán-rendszert is. Ráadásul ahány rendszerfogalmunk van, legalább annyifajta rendszerkritikáról is beszélhetünk. Éppen ezért már e tanulmány elején sietek leszögezni, hogy a rendszer fogalmát ezektől eltérő értelemben használom. Egyfelől a funkcionalista rendszerelmélet luhmanni értelmében, másfelől pedig a tőkés viszonyok újratermelésének rendszerként fogok rá utalni.

Számos kérdésben egyetértek Bognár Bulcsuval, több ponton azonban vitatkozni is fogok az általa kifejtettekkel. Még ha e hozzászólásban a vitapontok is kapnak nagyobb terjedelmet, ennek nem az az oka, hogy vitairata tarthatatlan állításokat vagy érveket fejtene ki. Erről szó sincs. Legtöbb érvét elfogadva vitatkozom majd, fogok újabb szempontokat és összefüggéseket beemelni. A problémák továbbgondolását és a differenciáltabb nézetek kialakulását ugyanis nem annyira az egyetértések, hanem inkább a konstruktív vitában kifejtett eltérő szempontok és kritikai észrevételek segíthetik elő.

Amiben egyetértünk...

Bognár Bulcsu a funkcionalista rendszerelméleti gondolkodó, Niklas Luhmann szemléletmódjával tekint tárgyra, írása mégsem pusztán Luhmann nézeteinek újrafogalmazása. Nemcsak bemutatja vagy ismerteti, és nem is csupán megismétli Luhmann állításait, hanem *alkotó módon felhasználja és új területekre alkalmazza* azokat. Sőt, hogy kérdésre választ adhasson, más forrásból származó kutatási eredményekkel *ki is egészíti, tovább is gondolja* a luhmanni érvelést. E tanulmányában főképpen társadalomtörténeti értelmezésekkel (Hajnal István, Szűcs Jenő), valamint érték- és kultúraszociológiai vizsgálatokkal (főképpen Ronald Inglehart, Gerhard Schulze) hozza párbeszédbe a Luhmann által kifejtetteket. Szemléletmódja a szociológiai felvilágosítás luhmanni programját követi (Bognár 2009a, 2014a). E luhmanni kezdeményezés nyomában járva már egy sor területre alkalmazva tett komoly erőfeszítéseket a megszokott problématerképek átrajzolására. Az elmúlt tizenkét évben tanulmányok egész sorát tette közzé vallás, egyház, tömegmédiá, közélet, nyilvánosság és kommunikáció összefüggéseiről, nem is beszélve általános társadalomelméleti, a társadalmi integrációt középpontba állító elemzéseiről (Bognár 2009b, 2012a, 2013c). A zöldmozgalmak és az ökológiai kommunikáció lehetőségeit és korlátait vizsgáló vitaindító tanulmány tehát Luhmann-ihlette elemzések hosszú sorába illeszkedik.¹

Az ökológiai kommunikáció és a zöldmozgalmak stratégiájának elemzése egy sor nagyon fontos belátáshoz hozzásegít bennünket, sok mindent megmagyaráz. Rámutat, hogy a modern társadalomrendszer sajátos feladatköröket ellátó funkcionális részrendszerei – a politika, a tudomány, a tömegmédiá, a gazdaság, az oktatás, a jog és így tovább – kizárólag saját „nézőpontjuk” és „logikájuk” (szakszerűbben: megkülönböztetéseik és preferenciakódjaik) szerint tudnak viszonyulni a zöldmozgalmak által megfogalmazott problémákhoz. Rámutat,

¹ A teljesség igénye nélkül, Bognár Bulcsu behatóan vizsgálta az egyház, vallás, racionalitás és értelemadás viszonyait (Bognár 2008a, 2008b, 2013a, 2017), de a tömegmédiá, nyilvánosság, kommunikáció kapcsolatrendszerét is (Bognár 2010a, 2011a, 2013b, 2015b, 2015c, 2015d, 2018). Evolúció, kommunikáció és a kommunikációs médiumok elemzéséhez lásd: Bognár (2014b, 2014c, 2015a).

hogy a társadalom „egészét” megszólítani kívánó ökológiai kommunikáció nagy eséllyel visszhangtalan marad, és hogy e zöldmozgalmakra jellemző stratégia – melynek alaplogikája a következő: sokkolj, kelts félelmet, tudatosítsd a veszélyt, mutass kiutat, generálj tudati változást, hívj cselekvésre, követelj intézményes változást, politikai, gazdasági és társadalmi átalakulást – különösen akkor nem éri el a célját, ha morális kommunikációt folytat. Vagyis, ha az ökológiai problémák által érintetteket morális alapon jókra és rosszakra osztja, ha tettesekre és áldozatokra, bűnösökre és ártatlanokra, felelősökre és etikus cselekvőkre, korrupcióra és romlatlan állampolgárokra bontja a megszólítottakat.

Egyetértek a vitairattal és szerzőjével, hogy a moralizálás általában véve is hátráltatja a megismerést, a megértést és a megnyugtató magyarázatok megfogalmazását. Egyetértek avval is, hogy a közbeszédben a „tisztá civileket” a „mocskos politikával” szembeállító kommunikációs stratégia sem jobb megértéshez, sem érdemi eredményekre nem vezet. Abban sincs köztünk vita, hogy az alapvetően morális megfontolásokra felépített társadalomelméletek szükségképpen értékelő elméletekké válnak, ez pedig hatással van komplexitásukra, problémaérzékenységükre és magyarázóerejükre is. A vitairat társadalomelméleti szemléletmódját illetően abban is egyetértünk, hogy a komplex és kontingens modern világtársadalom megértéséhez olyan komplex társadalomelemzési eszközkészletre (differenciált és több irányba is kapcsolódóképes fogalmi apparátusra) van szükség, amely kezelni tudja e modern világ kiszámíthatatlan, esetleges, megjósolhatatlan és másként is lehetséges voltát, vagyis kontingenciáját. És még abban is, hogy a világ komplexitásának és kontingenciájának fogalmi kezelésében nagy szolgálatot tehet egy olyan, kellően „teherbíró” kognitív apparátus, amilyet a különféle rendszerelméletek kínálnak.

...és amiben nem

Folytatom inkább azzal, amivel nem értek egyet. És e ponttól kezdve már nem is csak Bognár Bulcsu vitaindítójával vitatkozom, hanem mindenekelőtt Niklas Luhmann „programozását”, fogalommeghatározásait, azaz elméletépítéstechnikai döntéseit vizsgálom – és bírálom annak következményei miatt. A luhmanni elmélet előnye, hogy képes éles fényt vetni olyan összefüggésekre, amelyek a társadalomkutatás más hagyományaiban jellemzően „vakfoltra” esnek. A vakfolt is jellegzetes luhmanni kifejezés: a világ bármely szeletének kihasításához és leírásához megfigyelésekre van szükség, e megfigyelések megkülönböztetéseken alapulnak, amely megkülönböztetések lehetővé teszik az éppen megkülönböztetett világszelet megfigyelését, egyúttal azonban „vakfoltokat” is létrehozhatnak. Luhmanni lakonikussággal: nem látják, amit nem látnak. Luhmann elméletének teljesítőképessége abban áll, hogy képes korábban rendre megfigyeletlenül és leíratlanul maradó világszeleteket megkülönböztetni. E teljesítőképessége a Talcott Parsons-i funkcionális és az Edmund Husserl-i fenomenológia, továbbá az evolúció-, a kommunikáció- és a rendszerelmélet alkotó összekapcsolásából ered. Ezeket építi egybe a másodrendű kibernetikából, a differenciaelméletből, a sejtbioológiából és az agykutatásból, valamint a konstruktivista ismeretelméletből származó további belátásokkal és tézisekkel. Luhmann komplex és sokrétű elméleti szintézist alkotott, ám saját árnyékát ő sem ugorhatta át. A saját fogalmi megkülönböztetéseiből fakadó „vakfoltok”

megismeréseméleti problémáit ő sem tudta teljességgel megoldani. E problémák ugyanis megoldhatatlanok. A legtöbb, amit tenni lehet e helyzetben, hogy tudatosítjuk saját vakfoltjainkat és igyekszünk valahogyan mégiscsak látni, amit nem látunk.

A vakfoltok létrehozása tehát szükségszerű és elkerülhetetlen. Nemcsak Luhmann elméletére, hanem minden, a megismerést célzó, rögzített jelentéseket használó fogalomhasználatra, azaz elméletre egyformán érvényes (Alexander 1996 [1987]: 9–27). Nem látják, amit nem látnak, és nem látják, hogy nem látják. Miről szólhat akkor a társadalomtudományi párbeszéd vagy vita, ha ilyen egyáltalán létrejön? Sokszor – jobb esetben – egymás kölcsönös felvilágosítását célozza. Máskor – rosszabb esetben – egymás vakfoltjainak kölcsönös leleplezésére korlátozódik. A felek kölcsönösen elmondják egymásnak, hogy „nem látod, és hogy nem látod, hogy nem látod – én viszont látom azt, amit te nem látsz”. Mit tehet e problémával egy önreflexív társadalomkutatói hagyomány képviselője? Erőfeszítéseket tehet saját vakfoltjainak feltárására, hogy azt is lássa, amit nem lát, vagyis olyan fogalmak beépítésére, amelyekkel fényt tud vetni az addig vakfoltban maradó világszeletekre. Kísérletet tehet komplexebb elméleti szintézisek létrehozására, „mindent” látó elméleti konstrukciók kidolgozására. A társadalomelméletek klasszikus építőmesterei mellett külön is említésre érdemesek Sik Domonkos ezirányú, nagyra becsülendő erőfeszítései (Sik 2012, 2014, 2015, 2018a, 2018b).

Rendkívül hasznos, ahogyan Niklas Luhmann és Bognár Bulcsu megvilágítják, amit az ökológiai kommunikációt folytató zöldmozgalmak jellemzően nem látnak. Mivel azonban csak a problémák *kommunikációjáról* fogalmaznak meg állításokat, e problémák *kitermelődésének* problémáját viszont már árnyékban hagyják, fontos összefüggéseket el is veszítenek. Kifejezetten meggyőző Niklas Luhmann és Bognár Bulcsu magyarázata arról, hogy az ökológiai problémák *kommunikációja* miért viszonylag sikertelen (Luhmann 1996 [1985], 2010 [1986]; Bognár 2020). Az azonban hiányt ébreszt, hogy úgy elemzik a problémák *kommunikációjának* sajátosságait, hogy a problémák *létrejöttének*, *kitermelődésének* és *újratermelődésének* okairól már sokkal kevesebb szót ejtenek. Pedig, ha tekintetbe vesszük a zöldmozgalmakat és ökológiai kommunikációjukat életre hívó oksági mechanizmusokat is, akkor egyszeriben jobban megértjük a zöldmozgalmak vergődését, alarmista, moralizáló és voluntarista kommunikációját, bizonyos értelemben egy helyben topogását is. Ettől önmagában még nem lesz kommunikációjuk sikeresebb, de már jobban fogjuk érteni, miként kerültek e nem igazán jól kommunikáló, érdemi hatást, áttörést elérni nem tudó helyzetbe.

Mondhatjuk e ponton, hogy Niklas Luhmann és Bognár Bulcsu nem is vállalkoztak arra, hogy a problémák kialakulásának és újratermelődésének mikéntjét megmagyarázzák, és így nem is fair választ várni egy olyan kérdéskörre, aminek megfogalmazására nem is vállalkoztak. Ez valóban így van. Az alábbiakat társadalomkutatósi hagyományok konstruktív párbeszéde, a kölcsönös belátáson alapuló jobb megértés és komplexebb magyarázat érdekében hozzászólásként írom, nem pedig leleplező szándékkal. Szeretném gondolkodásunkat továbblendíteni, ennek útját pedig abban látom, hogy az ökológiai problémák kommunikációján túl azok létrejöttéről is szót ejtek. Az ökológiai problémákat előidéző hatásmechanizmusok számbavételéhez szintén komplex társadalomértelmezésre van szükség. Ez utóbbinak valóban sokkal kevesebb mondandója van az ökológiai kommunikáció szerkezetéről és paradoxonjairól – cserébe képes igen differenciáltan értelmezni azt, aminek feltárására a kommunikációra összpontosító luhmanni szemléletmód kevésbé alkalmas.

Mi okozza az ökológiai problémákat?

Az ökológiai problémák nagy részét emberi tevékenységek okozzák. Az emberiség állítja őket elő, noha nem „az ember” (általában) és nem is az „emberi természet”, hanem *az a mód, ahogyan az emberiség megszervezte társadalmi élete újratermelését*. A gondokat az a különböző feladatkörök (funkciók) ellátására felépült rendszer okozza, amely az emberi élet reprodukciójára kialakult és az elmúlt négy-ötszáz évben világszintűvé bővült. Az élelmi-szer-termelés, az energiaellátás, a nyersanyagok bányászata és feldolgozása, a javak és szolgáltatások előállítás, forgalmazása és fogyasztása, e funkciók (és még számosak) ellátása *együttesen* okozza e problémákat – azzal, *ahogyan e rendszer ellátja e funkciókat*. Nem „az ember”, „az emberiség” vagy „az emberi természet” az igazi ok, ahogyan azt az *antropocén* értelmezés állítja, hanem az a mód, ahogyan az emberiség a máig ható történelmi folyamatban megszervezte és megszervezi társadalmi, gazdasági és politikai élete újratermelését (Malm és Hornborg 2019 [2014]). „A probléma nem az antropocén, hanem a *kapitalocén*” (Moore 2019 [2014]: 20 – kiemelés az eredetiben).

Már ennyiből is látható, hogy ez az értelmezés a „rendszer” fogalmának más jelentést tulajdonít, mint Luhmann. Maradjunk is egyelőre még ez utóbbinál. Luhmann elméletében a szociális rendszerek kommunikációból és csakis kommunikációból állnak. Felfogásában a szociális rendszereket, mind annak különböző rendszerszinteken azonosított típusait – az egyszerű interakciós rendszereket, a szervezeteket, illetve a (világ)társadalmat –, mind pedig az egyes sajátos feladatköröket ellátó „funkciórendszereket” (a politikát, a gazdaságot, a tudományt, a tömegmédiát, a jogot és így tovább) kizárólag kommunikáció alkotja. Luhmann elméletében a szociológia feladata a szociális rendszerek és a szocialitás szerveződési szintjéhez kapcsolódik, vagyis abban kompetens, hogy a világ szociális szerveződését vizsgálja. Azt, ami kommunikálható, amit kommunikálnak, és ami kommunikációként megérthető. Ami e szerveződési szinten kívül esik, mert az „alatt” helyezkedik el – az élet biológiai szerveződési szintjén, a tudat pszichikai rendszereinek szerveződési szintjén –, az e felfogás szerint nem alkotóeleme a szociális rendszereknek. Azaz: belőlük pusztán annyi társadalmi, amennyi ezekből kommunikálható, kommunikált és kommunikációként megérthető.

Ebből az következik, hogy a luhmanni elmélet – a maga komplexitásával – csak annyiban tudja értelmezni az emberiség által okozott ökológiai problémákat, amennyiben azok kommunikálva vannak, miközben e problémákat is problémák *kommunikációjaként* kezeli, amiket aztán e rendszerek valahogyan megfigyelnek, és amikre valahogyan reagálnak. Társadalomelméletként nem tud (bár tegyük hozzá: nem is akar) magyarázatot adni azokra a folyamatokra, amelyek környezeti problémákként mozgósítják az állampolgárokat, zöldmozgalmakat hívnak életre, és az ökológiai kommunikáció megsokszorozódásához vezetnek. Ha a társadalmiságot (Luhmann-nál: szocialitást) kizárólag kommunikáció alkotja, akkor miért nem válik fontossá Luhmann számára az a kérdés is, hogy mi generálja e kommunikációt? Luhmann válasza e kérdésre valószínűleg az lenne, hogy azért, mert ez kívül esik a *társadalomelmélet* kompetenciáján. E kérdésben nem a szociológia az illetékes.

Közelebb visz e nézet megértéséhez, ha emlékeztetünkbe idézzük, hogy a luhmanni elmélet számára az ember és természetátalakító tevékenysége nagyrészt kívül esik a társadalomelmélet és a szociológia illetékességi körén. Az ember – Luhmann-nál – legalább három rendszer interpenetrációja vagy strukturális kapcsolódása. Teste élő szervezetként az élet szerveződési szintjén helyezkedik el; tudata pszichikai rendszerként egy másik szerveződési

szinten található; személye, amelyet korábbi kommunikációk alkotnak, a szocialitás rendszerszintjéhez kötődik. E perspektívából nem értelmezhető Luhmann-nál, hogy mi mindent tesz az emberiség annak érdekében, hogy olcsó élelemhez, olcsó energiához, olcsó nyersanyagokhoz, olcsó javakhoz és szolgáltatásokhoz jusson, milyen módon termeli meg saját életfeltételeit, alakítja át környezetét, állítja elő és használja fel természeti erőforrásait. Az ökológiai problémák forrása azonban éppen ez a természetátalakító tevékenység. Az emberi együttélés, a megszervezettség *mikéntje* generalja a problémákat, az a *működés mód*, amely egyébként olcsó(vá) vagy egyenesen ingyenes(sé tett) élelmiszerhez, energiához, nyersanyagokhoz, munkához, javakhoz és szolgáltatásokhoz juttatja az emberiséget.

Ebből az következik, hogy az ökológiai problémák nem szűkíthetők le a környezetszennyezésre és a környezetvédelemre. Nem pusztán arról van szó, hogy az emberiség nem „védi” kellően a természetet, vagy hogy „beszennyezi” a környezetét – ez a problémáknak csak egy kisebbik része. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a természettel folytatott anyagcsere során az emberiség *szisztematikusan átalakítja* természeti környezetét, piacon forgalmazható áruvá alakítja javait, ingyen megszerezve vagy olcsón megvásárolva, majd drágábban eladva csereértéket sajtol ki belőle, e logikát pedig egyre hatékonyabb technológiák felhasználásával működteti, amivel összességében, nem szándékolt következményként *rontja vagy meg is semmisíti az ökoszisztémák önmaguk megújítására és újatermelésére való képességét*. Erről Luhmann a maga fogalmi apparátusával nem tud és nem is akar beszélni. A zöldmozgalmak viszont éppen ezt mondják (vagy éppen ordítják) radikalitásuktól, egyes aktivistáik pedig vérmérsékletüktől függően különböző formákban, bár összességében valóban nem valami sikeresen (vö. Gagyai 2018; Mikecz 2018).

Társadalomelméleti „válaszút”

A luhmanni elmélet e problémát illető beszédképtelenségének oka, hogy olyannyira elkötelezte magát a kommunikáció alkotta társadalmiság felfogása mellett, hogy közben teljességgel figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy *az emberi társadalmakban nem csupán kommunikáció folyik, hanem az életfeltételek újatermelése is*. Luhmann nem tudott beszélni a munkáról, a természettel folytatott anyagcseréről, a társadalmi élet emberi erőfeszítések és munkatevékenység általi újatermeléséről, mert fogalmi apparátusának felépítésekor nem vetett számot azzal, hogy a társadalom nemcsak kommunikációból, hanem munkából is áll. Jobban láthatóvá válik mindez, ha Luhmann kortársa és riválisa, Jürgen Habermas érvelése felől világítom meg e hiányt. Előrebocsátom: e kitérő célja nem az, hogy – mint szokásos – Luhmann-nal szemben Habermasnak „adjak igazat”, hanem az, hogy rámutassak a (német) társadalomelmélet egyik olyan „útelágazására”, amelyhez „megérkezve” Hegelt követően más irányba folytatta gondolati útját Marx, Habermas és Luhmann is.

„Munka és interakció” című tanulmányában Jürgen Habermas e két kategória helyét vizsgálta Hegel jénai előadásában – e remek tanulmány Weiss János és Berger Viktor interakciójának és munkájának köszönhetően magyarul éppen a *Replikában* olvasható (Habermas 2009 [1968]). Habermas ebben kifejti, hogy Marx *A német ideológiától* kezdve az emberi interakciót a munka fogalmára redukálta, vagyis elvitatta a nyelvi közvetített emberi kölcsönhatás, vagyis az interakció önálló társadalomalakító képességét (Habermas 2009 [1968]: 34). Való igaz, Marxnál az érintkezési viszonyok (az interakció) valóban a termelési viszonyoknak,

illetve a termelési módnak (a munkának) alávetett kategóriává válik (Marx és Engels 1977 [1845–1846]). Habermas e Marx-kritikája mindenekelőtt arra szolgált, hogy kifejthesse: álláspontja szerint munka és interakció két, egymásra vissza nem vezethető, dialektikus kategória. Olyan fogalompár, amely némileg megváltozott formában, rendszer és életvilág megkülönböztetéseként alkalmas lehet arra, hogy saját duális társadalomelméletét e kettős pillérré építse fel (Habermas 2000 [1981]). Ezt ismerjük *A kommunikatív cselekvés elméleteként* (Habermas 2011 [1981]). Ez az, amit Axel Honneth, Hans Joas és Némedi Dénes egyaránt funkcionalizmus és fenomenológia, rendszer és életvilág, munka és interakció „boldogtalan” és „szerencsétlen” házasságának tekintett, miközben munka és interakció összeegyeztetésének más úton történő megoldását kereste (Honneth 1997; Némedi 1998, 2006, 2011: 229–230, 274–276).

Amikor Luhmann e képzeletbeli „útelágazáshoz” ért – nagyjából szintén a hatvanas évek végén –, nyilvánvaló módon szakítani kívánt mind a hegeli, mind pedig a marxi hagyománnyal. Elméletét nem rendszer és életvilág megkülönböztetésére építette fel, mint később Habermas, hanem rendszer és környezet különbségére. Kiinduló gondolata az volt, hogy a rendszer elkülönül a világtól, „kiddifferenciálódik” belőle (*Ausdifferenzierung*). Ami e rendszer számára a világból visszamarad, nem más, mint a rendszert körülölelő világ, vagyis a környezet (*Umwelt*), amelyen belül más rendszerek is elkülönülhetnek. Rendszer alatt sem azt értette, amit Habermas – munkát és termelést, gazdaságot és politikát, vagyis a hatalom és a pénz médiuma által közvetített, eldologiasodott viszonyokat és intézményrendszereket –, hanem kommunikációból és csakis kommunikációból felépülő szociális rendszereket (Luhmann 2009 [1984]).

Luhmann tehát úgy „jött ki” ebből az útkereszteződésből, hogy későbbi útja során elkerülte az emberi termelőtevékenység, a munkaidő és munkaerő befektetése révén kifejtett értéktermelés, a tőkeképzés és a tőkefelhalmozás teljes problémakörét (ami Marx számára mindvégig kulcsfontosságú volt, és a fiatal Habermas számára is meghatározó jelentőséggel bírt). Nem tudható biztosan, hogy Luhmann részéről ez az „elkerülő manőver” szándékos és tudatos volt-e vagy sem, a lényegen ez nem is változtat. Ami biztos: döntésével – Talcott Parsonshoz és George Herbert Meadhez hasonlóan – Luhmann is elkerülte, hogy a továbbiakban a munkáról és a termelésről kelljen gondolkodnia (Némedi 1986: 205). Így viszont társadalomelméletének fókusza szükségképpen leszűkült arra, ami kommunikálható, amit kommunikáltak, és ami kommunikációként megérthető. Ezzel pedig az ökológiai problémákat is az ökológiai *kommunikációra*, a szociális rendszereken belül a környezetről (az adott rendszert övező világról) szóló információra, közlésre és megértésre szűkítette.

Luhmann gondolatmenete egy példán keresztül: a csernobili atomreaktor 1986-os felrobbanása annyiban társadalmi ügy, amennyiben megértett információt közölnek róla, és amennyiben e kommunikáció a különböző szociális rendszerekben rezonanciát, azaz visszhangot kelt (Luhmann 1996 [1985], 2010 [1986]). A sugárszennyezés és a sugárbetegség *ténye* annak minden következményével együtt a szociális rendszerek környezetébe utalt kérdéskör. Mármost az atomenergiával szemben kritikus mozgalmak ezt nyilvánvalóan nem így gondolták. Ők úgy gondolták és gondolják ma is, hogy a természeti környezetből emberi munkával *kibányászott*, majd emberi munkával *átalakított* (dúsított) radioaktív energiahordozók emberi *felhasználása*, vagyis az atomenergia *megtermelése*, az olcsó energia *előállítás*a, és ennek teljes technológiai kérdésköre (kockázataival és veszélyeivel, tervezésével, működtetésével és ellenőrzésével, az olykor több tíz- vagy százezer

éves felezési idővel rendelkező kiegészítő fűtőelemek „biztonságos” elhelyezésének nem csekély problémájával együtt) *egészében társadalmi ügy* (Domschitz 2019). És mint ilyen, *politikai ügy*, hiszen mindenkit (a politikai közösség valamennyi tagját) érintő döntések meghozataláról van szó. Sőt *tudományos ügy* is, hiszen merőben új kihívás elé állítja a tudástermelés és elosztás intézményrendszerét. És természetesen *gazdasági ügy* is – ezt nem is részletezem (Beck 2003 [1986]: 7–128, 289–426). Nemcsak *környezetvédelemről* vagy *környezetszennyezésről* van tehát szó, hanem társadalmilag megszervezett, technológiailag optimalizált, emberi termelőmunkával kibányászott-átalakított-felhasznált-megtervezett-működtetett-ellenőrzött folyamatok egész soráról. E komplex folyamatokat a luhmanni elmélet nem tudja megkülönböztetni, megfigyelni és leírni, mert nem tudja kezelni sem a dolgok (eszközök), sem pedig az emberek viszonyait és (ön)átalakításuk folyamatait (vö. Némedi 2009).

Luhmann felfogása szerint a világ komplex és kontingens, azaz egyfelől rendkívül összetett, másfelől esetleges és megjósolhatatlan: épp-így-léte nem szükségszerű, hanem másként is lehetséges. A kontingencia e felfogásából következhetne Luhmann-nál a társadalmi világ épp-így-létének *kritikája* is. Következhetne az is, hogy a kommunikációt összefüggésbe hozza a kommunikációt kiváltó, de *nem kommunikatív természetű problémákkal*. És következhetne az is, hogy e problémák nem kommunikatív természetű gyökereit is szociológiai vizsgálat alá vonja, hogy a másképpen is lehetséges összefüggéseibe helyezze el az épp-így-létet, ezáltal pedig *funkcionális ekvivalensekre, alternatívákra* mutasson rá. Pályája kezdetén Luhmann egy ilyen megismerési programot ígért (Luhmann 1991 [1970]: 9–91), később azonban mintha nem ebbe az irányba gondolkodott volna. Mintha a „kritikai elmélet” képviselőivel (mindenekelőtt Habermasszal) folytatott kifejtett és kifejtetlenül maradó vitái, a folytonos összehasonlítások nyomán elfordult volna e programtól.

Ahogy 1986-ban megjelent *Ökológiai kommunikáció* című kis könyvében is olvasható, meglehetősen nagy távolságtartással nyilatkozott az „új társadalmi mozgalmakról” (Luhmann 2010 [1986]: 140–145). Sőt már-már cinikus éllel, *Alternatívok alternatívák nélkül* címmel közölt rövid cikket 1986. július 2-án a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-ban, melyben a csernobili atomkatasztrófa után két hónappal megismételte az „új társadalmi mozgalmakról” korábban kifejtett nézeteit. Ebből idézek:

A funkcionális tagolódásnak nincs alternatívája – legyen az bár visszavágyódás a szegmentáris tagolódásba (lakóközösségekbe?) vagy a társadalom politikai-bürokratikus hierarchizálásába. Az alternatívoknak tehát nincsenek alternatíváik. Kisebb vagy nagyobb dolgokban (mondjuk az energiaellátás kérdéseiben) kitalálhatnak ugyan alternatívákat és választásra kínálhatják őket; ebben azonban semmi különös nincs, ezt a „rendszer” amúgy is megteszi (Luhmann 1996 [1986]: 76 – saját fordítás, É. M. Á.).

Írhatná azt is, hogy a funkcionálisan tagoló modern (világ)társadalom rendszere éppen e mozgalmakat használja arra, hogy irritációként (szintén jellegzetes luhmanni kategória) strukturái megváltoztatására ösztönözze saját magát. Erről azonban itt szó sincs. A rendszer megoldja, amit meg kell oldania mozgalmak nélkül is. A mozgalmak aktivistái foglalkozzanak inkább azzal – így Luhmann –, hogy milyen paradox a társadalombírálatuk, hiszen kritikájuk maga is részévé válik a szociális rendszereknek, vagyis bírálatuk saját kommunikációjukra is vonatkozik (Luhmann 1996 [1986]). Mielőtt azonban ezzel folytatnám, vizsgáljuk meg, mi a rendszerfogalom használatának másik módja.

A rendszer másik értelme

Mit jelent a „rendszer” a kapitalocén értelmezésében (Szigeti 2019)? Legalapvetőbben az emberi élet megszervezésének azt a módját, amely logikáját tekintve az „olcsón vásárolni, drágán eladni” elvét követi, vagyis amelyik a bevételeket maximalizálni, a költségeket pedig minimalizálni igyekszik, hogy a kettő különbözetéből *magánhasznot* állítson elő. A költségek alacsonyan tartásának legalapvetőbb módja az emberi munkaerő és a természet *leértékelése*, vagyis az „olcsó természet” előállítás és újratermelése (Moore 2015). Ez teszi lehetővé, hogy olcsón vagy egyenesen ingyenesen lehessen olyan erőforrásokat bevonni a rendszerbe, mint az emberi munkaerő, az élelmiszer, az energia és a nyersanyagok összessége (Moore 2019 [2014]). Az olcsó élelem előállításának igénye az iparosított mezőgazdaságot a lehető legköltséghatékonyabb eljárások felé tereli és az élelmiszer-termelés állandó forradalmasítására ösztönzi (Sidó 2020a). A természeti környezet átalakítása, az erdőségek elpusztítása, a földek feltörése, a növénytermesztésben a nagy táblás monokultúrák kialakítása, a gépesítés és a teljes vegyészeti technológia bevetése (műtrágyák, növényvédő szerek, magasabb terméshozamot ígérő nemesített vetőmagok, gyom-, gomba- és rovarirtó szerek, kártevőirtás stb.) jellemzi e folyamatot (Fordulat 2019d). Mindez újabb és újabb ellenállási hullámokat, parasztmozgalmakat, az élelmiszer-önrendelkezésért kiálló mezőgazdasági kis(áru)termelők szerveződéseit hívja életre (McMichael 2019 [2008]).

Ezt a problémakört – Niklas Luhmann-nal szemben – Bognár Bulcsu nagyon is jól ismeri. A két világháború közti népi szociográfia és harmadik út, a parasztpolgárosodás és társadalomfejlődés, a nemzeti radikalizmus és parasztpolitika olyan rendkívül alapos kutatója, mint Bognár Bulcsu, pontosan tudja, milyen válságot okoz a földből élők életkörülményeinek ellehetetlenülése és átalakulása (Bognár 2010b, 2011b, 2012b). Tőle is tudható, milyen aktuálisak ma is a huszadik század középső harmadának olyan szerzői, mint Erdei Ferenc, Szabó Dezső, Németh László, Kovács Imre, Féja Géza, Veres Péter, Illyés Gyula, Szabó Zoltán. Ez a hagyomány a közelmúltban is figyelemre méltó elemzéseket ösztönzött (Lányi 2010a; Kovács 2012, 2016; Kovács 2016). Mindazonáltal nemcsak Magyarországon, és nem is csak Kelet-Közép-Európában égetőek e problémák. A földből élők létviszonyainak radikális átalakítása a perifériákon, a globális Délen jelenleg is zajlik (mindenekelőtt Közép- és Dél-Amerikában, az egyenlítőtől délre fekvő Afrikában és Dél-Ázsiában). A földéhség ma is aktuális, a mezőgazdasági (kis)árutermelés feltételeinek gyökeres felforgatása napjainkban is történik, a tőkefelhalmozás globálissá bővült rendszereként felfogott kapitalizmus az olcsó erőforrások érdekében folyamatosan kijebbn tolja társadalom és természet határát (Moore 2019 [2014]).

A profitszerzés és kivonás, a tőkeképzés és felhalmozás rendszerlogikája fokról fokra terjeszti ki befolyását, azaz teszi olcsóvá vagy egyenesen ingyenessé a természeti erőforrásokat, és vonja be azokat az árutermelés és az árucseré világszintű körforgásába. Ez pedig komoly ellenállást vált ki ma is – elég, ha csak a *Via Campesina* nevű nemzetközileg szerveződő parasztmozgalomra gondolunk (McMichael 2019 [2008]). Ez az 1993-ban alapított, nyolcvanegy ország közel kettőszáz szervezetét tömörítő szervezet – melynek neve magyarul: „A parasztek útja” – az élelmiszer-önrendelkezés biztosításáért, az agroökológiai módszerek elterjesztéséért és a paraszti jogok megerősítéséért küzd világszerte, miközben különös figyelmet fordít a periférián élők és a női gazdálkodók érdekeire (Sidó 2020b). Luhmann társadalomelméleti térképén e problémakör azonban jószerivel meg sem tud jelenni (Schroer 2004).

Egy aktuálisabb példát említve: e sorokat 2020 tavaszán, a koronavírus-járvány okozta kijárási korlátozás idején írom. A jelenlegi pandémia és a nyomában járó társadalmi és gazdasági világválság sem független a világrendszerszinten végbemenő tőkefelhalmozás e folyamatótól:

Az ipari mezőgazdaság terjedésének két hatása is van. Egyrészt egyre szűkebb területre zsúfolja össze a vadállatokat, így azok nagyobb eséllyel fertőzik meg egymást, és sűrűsödnek az ember-vadállat találkozások, mivel vagy az emberek hatolnak be új területekre, vagy pedig az állatok közelednek a településekhez, hogy élelemhez jussanak. Másrészt pedig az ipari mezőgazdaság monokultúrái és egységesített génállományú állatai ideális terepet adnak a vírusok terjedésére (Fordulat 2020).

Itt fizetjük meg tehát az árat, ha Luhmann-nal analitikus különbséget teszünk a kommunikáció és a nem kommunikatív természetű társadalmi folyamatok között: mindezt nem fogjuk látni. Világos, hogy Luhmann e megkülönböztetést *analitikusan*, a megismerés céljából tette meg. Mégis, e döntésnek és határhúzásnak messze vezető következményei vannak. Nem látható és nem is elbeszélhető általa például az sem, hogy

az ipari mezőgazdaság növelte meg radikálisan az állatról emberre átkerülő vírusok terjedésének lehetőségét. A koronavírus előtt már az Ebola és számos szűnyogok által terjesztett járvány is olyan területeken tört ki, ahol nem sokkal korábban komoly erdőirtás történt. Az ipari mezőgazdaság pedig nem egy önmagáért való dolog, hanem szervesen beágyazott a globális kapitalista termelés profitmaximalizáló, költségeket minimalizáló logikájába: olcsó élelmiszert állít elő, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy a munkaerő ára is alacsony legyen, és így minél több profitot lehessen belőle kisajtolni. Ennek járványügyi következményeit már a koronavírus előtt is tapasztalhattuk, elég csak a Magyarországon is pusztító madárinfluenzára és sertéspestisre gondolni (Fordulat 2020).

A rendszer kifejezést – álláspontom szerint – tehát legalább két különböző értelemben érdemes használni. Egyrészt az autopoietikus műveletei által önmagát környezetétől elhatároló (szociális) rendszerek értelmében, ahogyan Luhmann javasolta, másrészt a tőkefelhalmozás történetileg kialakult, globálissá bővült rendszere értelmében, ahogyan a globális, történeti és kritikai (öko)politikai gazdaságtan javasolja (Arrighi 2010 [1994]; Moore 2015; Fordulat 2019a). Az előbbi a funkcionálisan tagolt modern világtársadalom rendszere, amely kommunikációból szerveződő folyamatainak és szerkezeteinek elmélyült vizsgálatára alkalmas. Az utóbbi pedig a munka – tőkés áruterelés és árucsere logikáját tükröző – megosztásának modern világrendszere, amely elsősorban a nem kommunikatív természetű folyamatok és szerkezetek feltárására képes. A maga területén mindkettő kezelni tudja a modern világ komplexitását és kontingenciáját, és mindkettő nagyban épít a rendszerelméletre.

Ha a kapitalizmust – a fentiekhez hasonlóan – globális tőkerendszerként fogjuk fel, akkor nem okoz ismeretelméleti problémát az sem, hogy a tőkés termelési módon kívül *más termelési módokat*, például az államszocializmusokat is a tőkés világrendszer átfogó struktúráin *belüli*, abba beágyazott (integrált) alkotóelemekként fogjuk fel. Az államszocialista „rendszer” ugyanis sohasem volt önálló „világrendszer”, amely kívül tudott volna a kerülni a tőke globális rendszerén. Törekedett rá, de sohasem sikerült önállóvá válnia (Frank 1977). Ellenkezőleg, a tőkés világrendszerben perifériás, illetve félperifériás helyzetben lévő országok mindvégig beágyazottak maradtak a tőke rendszerébe. Annak ellenére is, hogy a (fél) perifériás országok egy csoportja (ha tetszik, „tábora” vagy „blokkja”) államszocialistává

alakult 1917, majd főként 1945 után, majd kevés kivételtől eltekintve (amilyen ma Kuba, Vietnam, Laosz, Észak-Korea és talán Kína) 1989–1997 között e kísérlettel fel is hagyott. Hogy jön ez ide? Miért írom mindezt? Mindenekelőtt azért, hogy e rendszerfogalom segítségével megmutassam, miként tudjuk jobban értelmezni saját, kommunizmusként vagy szocializmusként félreértett államszocialista félmúltunkat, illetve az azt követő „rendszer váltást” (Fordulat 2014, 2019b).

E tőkés világrendszerbe ágyazott (fél)perifériás államszocializmusok valóban nem teljesítették a szocializmussal vagy kommunizmussal szemben támasztott elvárásokat, vagyis nem váltak azzá, amit ígértek és amit önmagukról ideologikusan állítottak: a *közösségi vagy társadalmi tulajdonban* lévő termelőeszközök alapján a társult termelők közös, öngazgató, népi demokráciájává. Ehelyett e (fél)perifériás országok a Szovjetunió által vezetett államszocialista birodalom csatlós államaivá váltak, társadalmuk pedig felülről szervezett pártállami bürokráciáknak alávetett társadalmak lettek. Némely szempontból jobbak, némely szempontból rosszabbak, sok szempontból viszont kifejezetten hasonlóak, mint a (fél)perifériás országok magántőke-tulajdonosoknak alávetett társadalmi (Böröcz 2017, 2018 [2009]: 150–203). A szocializmusként vagy egyenesen kommunizmusként félreértett államszocializmus „rendszeralternatívája” tehát mindvégig a „rendszeren” (a tőkés világrendszeren) *belül* maradt, és így közvetetten ugyan, de alávetett maradt a tőkefelhalmozás logikájának (Frank 1977). Csak közvetetten, mert az államszocialista országok is fel kívántak zárkózni a tőkés világ gazdaság centrumához, s ennek érdekében részt vettek a globális tőkefelhalmozás hasznainak elnyeréséért folytatott világszintű versengésben (Gagy 2020). Ez az oka annak, hogy a létezett szocializmusokat vagy államszocializmusokat néhányan államkapitalizmusokként értelmezik (Dale 2011; Tamás 2011; Fábry 2011, 2017, 2019). E gyári hibás államszocializmusok sok szempontból valóban kapitalista formajegyeket mutattak és – ahol még vannak – mutatnak ma is.

Még fontosabb kérdés azonban e szempontból, hogy milyen módon integrálódnak az egyes (fél)perifériás térségek a tőkés világrendszer struktúráiba. Kelet-Közép-Európára összpontosítva: miképpen illeszkednek *vissza* az itt található (fél)perifériás államszocialista országok a kapitalista világrendszerbe, s hogy mi következik e történelmi folyamatból társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális viszonyaikra nézve (Fordulat 2014, 2019b). E kérdésekből és az ezekre adható válaszokból egyszerre következik a tőkerendszer vizsgálatának relevanciája és a tőkerendszer dinamikáit vizsgáló elemzési irányzat teljesítőképessége, magyarázóereje is. Következik belőle, hogy az is bírálhatja a globális tőkerendszerként felfogott kapitalizmust, aki az államszocializmusról szerzett kedvezőtlen történelmi tapasztalatai miatt történetesen antikommunista álláspontra helyezkedett. Mint ahogyan az sem lenne szükségszerű, hogy e felfogásból a kapitalizmus idealizálása, megszépítő félreértelmezése következzen. Lásd például Lányi Andrásnál a „piacgazdaság”, a „civil társadalom”, a „polgári társadalom” és a „demokratikus jogállam” meghökkentő eszményítését olyan diagnózisok mellett, amelyekből a tőkerendszer radikális kritikája következne (Lányi 2019a, 2019b, 2019c, 2019d; Tallár 2019; Fordulat 2019c).

A Vörösmarty Mihály vessorát könyvcímeként kölcsönző Lányi András szerint „Az ember fáj a földnek” (Lányi 2010b). Tulajdonképpen ez az antropocén álláspont. A globális tőkerendszerként felfogott kapitalizmus bírálói szerint az emberiség valójában inkább egy közvetítő elem. Nem az ember fáj a földnek, hanem a kapitalizmus – a tőke globális rendszerre (Fordulat 2019a, 2019d). Az a mód, ahogyan az emberiség megszervezte élete újratermelését (Fordulat 2018). Nem az ember vagy az emberiség „természete” vezet az élővilágot és

az emberi életet lehetővé tevő ökoszisztémák felszámolásához. Nincs ilyen szükségszerűség. Az a mód ugyanis, ahogyan megszervezzük életünk újraszervezését, *megváltoztatható*. A kapitalizmus történetileg jött létre, válságokon keresztül bontakozik ki, és jelenleg úgy tűnik, hogy vagy az emberiség vet véget neki, vagy ő vet véget az emberiségnek. Közös érdekünk, hogy az első forgatókönyv érvényesüljön.

A kritika kritikája

– Luhmann és az „új társadalmi mozgalmak” kölcsönös ellenszenvének okai

Luhmann álláspontja e ponton válik különösen meghökkentővé: álláspontja szerint a modern világtársadalom-rendszer funkcionális tagolódásának nincsen funkcionális ekvivalense, az alternatívoknak nincsen alternatívájuk (Luhmann 1996 [1986]). Azt azonban Luhmann sem állítja, hogy a funkcionális tagolódás *csakis így* szerveződhet, mint ahogyan Luhmann szerint sem szükségszerű, hogy minden úgy maradjon, ahogyan van. Miért került akkor mégis szembe az „új társadalmi mozgalmakkal” és a „zöldmozgalommal”? Mi indokolja állandó pengeváltását a „kritikai elméletekkel” és a „kritikai szociológiával”?

Luhmann társadalomelméleti erőfeszítései a nyolcvanas-kilencvenes években tettek szert a legnagyobb elismertségre. Társadalomelmélete igazán alighanem e két évtized (Nyugat-) Németországában aratta a legtöbb sikert és talált a legtöbb értő, megértő és egyetértő olvasóra. Abban az időszakban, amikor a Német Szövetségi Köztársaság – Gerhard Schulze kifejezésével élve – túljutott a „kulturális konfliktusok korszakán” (Schulze 1998 [1992], 1992). Teljesen véletlen, de beszédes egybeesés, hogy Luhmann utolsó alkotói korszaka szinte napra azonos a „Kohl-korszakkal”, Helmut Kohl német kancellár 1982 és 1998 közti hivatali idejével. Luhmann a nyolcvanas évek elején helyezte új (autopoietikus és műveleti) alapokra rendszerelméletét, tette közzé a *Szociális rendszerek* című úttörő munkáját (Luhmann 2009 [1984]), és kezdte sorban közreadni az egyes funkcionális részrendszerek társadalomelméleti leírását – *A társadalom gazdaságát, A társadalom tudományát* és így tovább (Luhmann 1988, 1990). Számos további könyv mellett ezt követően koronázta meg életművét kétkötetes főművével, *A társadalom társadalmával* (Luhmann 1997). Luhmann tehát akkor emelkedett ki igazán, amikor a társadalmi mozgalmak hatvanas-hetvenes évekbeli hulláma éppen levonult, a jóléti kompromisszum az NSZK-ban pedig úgy-ahogy még tartotta magát, bizonyos értelemben éppen a csúcson volt (Beck 1997 [1983], 2003 [1986]: 129–181).

A piacnyitás, a globalizáció és a finanszírozás korszaka ez, az Adam Smith „láthatatlan kéz” felfogását pontatlanul, szelektíven és tendenciózusan (Arrighi 2007: 13–68) hivatkozó libertariánusok, gazdasági liberálisok sikereinek korszaka, amelyet a gazdaság öntörvényűsége, autonómiája és racionalitása, konkrétan pedig az árak útján önmagukat szabályozó, szabad és öntisztító piacok utópiája uralt. Luhmann álláspontja nem feleltethető meg e „piaci fundamentalizmusnak”. Az autopoietikus rendszerek elmélete – amely az autonóm, önreferenciális, önálló racionalitással bíró, öntörvényű és önmagukat önmagukból (alkotó-elemeikből és folyamataikból) újratermelő rendszerek működését általános elméletként írta le – azonban legalábbis nem ment szembe e piaci ortodoxiával. Ez pedig nemcsak az emberi és a természeti erőforrások felszámolásával fenyegető szabadpiaci utópia Polányi Károlyt (2004 [1944]) követő kritikussait fordította szembe a luhmanni elmélettel, hanem a szakadatlan tőkefelhalmozás logikájának Karl Marxot követő kritikussait is. Politikai-mozgalmi

szemantikával élve: a „baloldaliakat” és a „zöldeket”. A Polányit és Marxot követő társadalomkritika igen fontos forrása volt az „új társadalmi mozgalmaknak”, így pedig a zöldmozgalomnak is. Ulrich Beck elmélete az önmagát kockázatoknak kitévő és ezáltal önmagát reflexszerűen átalakító modernitásról csak 1986-ban jelent meg, nem sokkal a csernobili katasztrófa után (Beck 2003 [1986]).

Egy példa a luhmanni elmélet mozgalmi bírálatára: Niklas Luhmann 1993-ban, 25 év után nyugdíjba vonult (emeritált) a Bielefeldi Egyetem Szociológia Karának alapító professzori pozíciójából. 1968-ban Luhmann volt az első bielefeldi professor, így meghatározó szerepet játszott a szociológusképzés, a társadalomkutatás és a szociológiaoktatás kialakításakor. Luhmann mindvégig hűséges maradt egyeteméhez, sohasem szegődött más felsőoktatási intézményhez. 1993. február 9-i leköszönő nagyelőadását a következő címmel tartotta: „»Mi az, ami van?« és »Mi rejlik a háttérben?« Két szociológia és a társadalomelmélet” (Luhmann 1993). Az előadáson készült fotón egy alighanem aktivisták által kifüggesztett molinó is látható, ennek felirata a következő: „Mit mond a Bielefeldi Szociológia Kar a rasszizmus »ügyéről«? A Bielefeldi Szociológia Kar hallgat” (Luhmann 1993: 1). A kritika világos: Luhmann nem beszél arról, amiről az elvárások szerint szólnia kellene. Nem arról beszél, amiről az „új társadalmi mozgalmak” hívei szeretnék. A kritikus témákról Luhmann hallgat.

Luhmann természetesen viszonzta a kritikát. Már a szóban forgó előadásában is bírálta az „új társadalmi mozgalmakat” és a „kritikai elméleteket”, amiért folyton azt kérdezik: *mi rejlik a háttérben?* Olykor csak közömbösen, máskor viszont alig rejtett ellenszenvvel bírálta bírálóit. Az *Ökológiai kommunikáció* című könyvében például ezt írta:

Ahogy a „vörösök” (Harnack szóhasználatával: a liberális teológusok), úgy a „zöldek” is ki fognak fakulni, amint hivatalba kerülnek, és konfrontálódnak a részletekkel. Ez a kilátás megnyugtathatja a „konzervatív” megfigyelőket (Luhmann 2010 [1986]: 145).

Luhmann kritikája az „új társadalmi mozgalmakkal”, s azon belül a zöldmozgalmakkal szemben, hogy egyszerre fogalmaznak úgy, mintha a társadalmon kívüli pozíciót foglalnának el, és mintha a társadalom csúcán állnának. Luhmann szerint az aktivisták és mozgalmos szervezők mindkét általuk feltételezett pozíciója tarthatatlan felfogás, és paradoxonokhoz vezet. Tarthatatlan felfogás, hogy a társadalmon kívülről bírálják a társadalmi folyamatokat, hiszen ők maguk is részei e folyamatoknak, ugyanakkor ellentmondáshoz is vezet, hiszen egyúttal azt a pozíciót is bírálják, amelyből beszélnek (Luhmann 2010 [1986]: 145; 1996 [1986]: 75). Tarthatatlan, hogy úgy tesznek, mintha a társadalom központjából, mindent látó csúcspozíciójából fogalmaznák meg társadalomkritikájukat, hiszen a funkcionálisan tagolt modern társadalomnak – érvel Luhmann – már nincsen ilyen kitüntetett pozíciója. Ez a valahai rétegzett társadalmak sajátja volt, amelyben a legfelső réteg a társadalmi viszonyok átlátásának privilégiumával is rendelkezett. Luhmann szerint a hierarchikus tagolódású rendi társadalom egyközpontú, „monokontexturális” szerveződését és kommunikációját az evolúcióelméleti keretben értelmezett társadalomfejlődés eredményeképpen felváltotta a több önálló részterülettel rendelkező modern társadalom funkcionális tagolódása, azaz „polikontexturális” szerveződése (Luhmann 1997: 88). A modern társadalomnak nincsen többé csúcса, nincs benne mindent átlátó pozíció, nincs olyan megfigyelőállás, ahonnan az igazság birtokában megfellebbezhetetlen állításokat lehetne megfogalmazni. Az „új társadalmi mozgalmak” baloldali és zöld aktivistái azonban mintha innen fogalmaznák meg ellentmondásokhoz vezető társadalomkritikájukat és üdvöztőnek hitt megoldási javaslatukat.

E kritika tehát egyszerre bírálja az „új társadalmi mozgalmak” (azon belül például a zöld-mozgalmak) és a „kritikai elméletek” (azon belül például Marx, Habermas és mások) megismerői pozícióját, diagnózisát és terápiáját. Nem tagadható, hogy e bírálókat valóban rávilágít a kritikai megismerésmód vakfoltjaira, és valóban telibe találja politikai-mozgalmi leágazásuk egyik típushibáját. Két megjegyzés mégis idekíváncsoz.

Először a „társadalmon kívüliség” bírálatához: a rendszerkritika – amennyiben azt nem kommunikációs rendszerként, hanem kapitalizmusként, tőkerrendszerként értelmezzük – azért nem válik paradoxzá, mert a kritika megfogalmazója olyan intézményeket, eljárásokat, mechanizmusokat, illetve döntéseket bírál, amelyektől önmagát (mint bírálót) megkülönbözteti. Ez valóban tűnhet arrogáns pozíciónak, sokszor valóban arrogáns is, hiszen a bíráló megfogalmazója önmagát óhatatlanul a „jobban tudók”, a problémát „jobban látók” pozíciójába helyezi. Ebből azonban nem következik, hogy a kritikus a társadalmon kívül állna, vagy hogy önmagát ezzel a társadalmon kívülre helyezné, mint ahogy az sem, hogy mindezt az igazság birtokában tenné. Valamely működési mód a társadalmon belülről is bírálható, sőt – ebben egyetérthetünk Luhmann-nal – *kizárólag a társadalmon belülről bírálható*. E kritika azonban a megkülönböztetés miatt nem szükségképpen vezet paradoxonhoz. Ha ezt elvitatnánk, akkor általában a kritika lehetőségét vitatnánk el. Ez viszont a Luhmann részéről megfogalmazott bírálatot is ellehetetlenítené, mert felvethetnénk: hogyan kritizálja Luhmann a kritikai elméletet és a kritikai szociológiát, ha Luhmann kommunikációja maga is a szociológia része?

Másodszor Luhmann ama állítására térnek ki, amely szerint a modern társadalomnak nincsen többé csúcsa, a modern társadalom polikontexturális, és nincsen többé olyan pont, ahonnan a társadalom teljes lát képe feltárulhatna. Egyfelől elfogadhatjuk ezt, de akkor fel kell tennünk a kérdést: Luhmann e megállapítást honnan teszi? Honnan írja le a modern társadalmat funkcionális részrendszerekre tagoló modern társadalomként? Honnan látja át az egészet (Némedi 1986)? A válasz természetesen az lehet, hogy az empirikusan igazolható és cáfolható tudományos igazság keresése körül felépülő tudományrendszerből (Luhmann 1990). Nos, ugyane rendszerben van helye a kritikai elméletnek és a kritikai szociológiának is. Bizonyos értelemben éppen Luhmann értelmezi „felülről” a modern társadalmat, amikor elméleti építményének fogalmait úgy határozza meg, hogy azok ne legyenek érzékenyek az emberi szenvedésre. Luhmann meglehetősen Nyugat- és Európa-centrikus elméletet alkotott, minimális figyelmet fordítva a modern világ alávetett, marginális és perifériális csoportjaira, illetve szegmenseire. Vagyis azokra a helyzetekre, amelyek távol esnek egy olyan fejlett és gazdag centrumországtól, mint a Német Szövetségi Köztársaság megszokott körülményeitől, a (nyugat-)német jóléti állam által integrált társadalom nyolcvanas és kilencvenes évekbeli jómódjától (Schroer 2004: 235–238).

Szintén a modern társadalom központ- és csúcspont-küliségére vonatkozik, hogy Luhmann a modern társadalom funkcionális tagoltságát nem kizárólagosként, hanem elsődleges tagolódási formaként fogta fel:

A funkcionális tagolódás esetében még ma is jelen van a rétegzettség a társadalmi osztályok formájában és még centrum-periféria különbségeket is találhatunk, ezek azonban a funkcionális rendszerek saját dinamikájának melléktermékei (Luhmann 1997: 612).

Ez már egy differenciáltabb álláspont. Luhmann-nak valóban komoly és megfontolandó érvei vannak arra vonatkozóan, hogy a modern társadalmak osztályszerkezetét aláasta az

evolúcióelméletileg értelmezett történeti társadalomfejlődés. Eszerint az osztályegy megkésett és elavult szemantika, amelynek formájában a modern társadalom – lemaradva saját fejlődéséről, amely meghaladta a rendi társadalom hierarchikus tagolódását – még mindig osztálytársadalomként értelmezi és írja le önmagát (Luhmann 1985, 1997: 1055–1060). Úgy látom azonban, hogy ezek az érvek nem cáfolják, hiszen nem is kívánják cáfolni a modern világ egyidejű centrum és periféria szerinti, illetve osztálytagoltságát. Luhmann inkább csak áthelyezi a hangsúlyokat, de nem zárja ki e tagolódási formák egyidejű jelenlétét.

Természetesen nem azért kívánom megtartani a társadalom vertikális tagoltságának képzetét, hogy a csúcra a kritikai elméletet, a kritikai szociológiát, az új társadalmi mozgalmakat vagy különösen a zöldmozgalmat tegyem, és azt állítsam, hogy az igazság birtokában egyedül onnan látható át a modern társadalom szerveződése. Azért gondolom, hogy fontos megtartani a képzetet, miszerint a modern világtársadalomnak mégiscsak van csúcsa és nagy jelentőséggel bír a vertikális tagoltsága, hogy látszódjon: az ökológiai problémák újratermelésének mechanizmusai elválaszthatatlanok e hatalmi szerkezettől. És elválaszthatatlanok az uralkodó osztály csúcson hozott döntéseitől.

Gazdaság, politika, hatalom – és kommunikáció

Bognár Bulcsu is úgy látja, hogy a modern társadalom funkcionális alrendszerei között a gazdaság nagyobb súlyt képez a többinél; mint írja, „...kétségtelenül a gazdaság képezi a modernitás egyik legnagyobb súlyú részrendszerét” (Bognár 2020). Hasonlóan ehhez, a kelet-közép-európai társadalomfejlődést elemezve azt is jelzi, hogy e térségben a központi államhatalomnak, a politikának és a pártoknak, általában véve a politikai kommunikációnak és a (párt)politikai tagoltságnak nagyobb szerep jut, mint a nyugat-európai társadalomfejlődésben. Véggkövetkeztetése is az, hogy a politikai székértáborok logikája keresztülhasítja és ezzel nagyrészt megghiúsítja, hogy a zöldmozgalom egységesen léphessen fel az ökológiai problémák kommunikációjával.

Bognár Bulcsu az állam és a központosított politika túlhatalmának történeti érveit bemutatja, mindenekelőtt – de nem kizárólag – Hajnal István és Szűcs Jenő munkáira támaszkodva. Ezen a ponton meg kell jegyezni, hogy nem tartom termékeny értelmezési keretnek azt a felfogást, amely a (kelet-)közép-európai társadalomszerveződést hibás Nyugat-európai társadalomfejlődésnek, torzult formaként, rendellenes, elmaradott vagy szervesen fejlődésként értelmezi. Ez a felfogás ugyanis előrehaladottság és elmaradottság, fejlettség és fejletlenség, autonómia és heteronómia kettősségében értelmezi a Nyugatot és a Keletet (vagyis a nyugat- és a kelet-európai társadalomfejlődést), miközben Magyarországot a közép-európai régió részeként látta. A magam részéről e felfogást egy közép-európai identitásdiskurzus eredményének látom és bírálatát meggyőzőbbnek tartom (Melegh 2006). A fejlett, előrehaladott, autonóm Nyugat és a fejletlen, elmaradott, heteronóm Kelet normatív, civilizációs diskurzusából a felzárkózás és az utolérés kívánalma következik (Fordulat 2014), miközben e felfogás nem veszi tekintetbe e két (vagy három) térség helyét és egymással szorosan összefüggő történeti pályáját a hosszú tizenhatodik században létrejött kapitalista világtársadalomban, vagyis

nem veszi kellő következetességgel figyelembe az egyenlőtlen és függő fejlődés mintázatát (Melegh 2006; Böröcz 2017, 2018 [2009]).

Abban azonban szintén egyetértünk, hogy a gazdaság, a politika, és az általuk gyakorolható *hatalom* (a tőke és az állam hatalma) nagyobb erővel formálta e kelet-közép-európai társadalmak fejlődését, mint arra a luhmanni elmélet alapján következtetni lehetne (Bognár 2012a, 2013c). Ez esetben alighanem megint hangsúlykülönbségek vannak a rendszer fogalmát egyaránt alkalmazó két társadalomértelmezés között. Luhmann alapvetően egymás mellé rendelt funkciórendszerekben gondolkodott, és ezzel összességében *alábecsülte* a gazdaság és a politika valóságos súlyát. A marxi gyökerű kritikai politikai gazdaságtani hagyományt követő irányzat pedig inkább *túlbecsüli* e két rendszer súlyát, amikor hajlamos ezek következményeiként tekinteni a modern társadalom további feladatköreit (vö. Scheiring 2018).

A két rendszerértelmezés e ponton is párbeszédbe hozható. Az ökológiai kommunikációt folytató mozgalmakra nézve ráadásul mindennek további következményei is vannak. Ebből ugyanis az is következik, hogy a zöldmozgalmak mégsem célozzák rosszul az establishmentet kihívó bírálatukat. Mégsem vétik el az ökológiai probléma forrását, amikor a gazdasági és a politikai hatalom birtokosainak, vagyis egyfelől az államhatalom választott tisztségviselőinek, másfelől pedig a hazai és a transznacionális nagyvállalatokba szervezett nagytőke jelentős befolyással rendelkező képviselőinek címzik bírálatukat. Nem vétenek nagy hibát, amikor a politikai és gazdasági hatalom összefonódásának megértésére kialakított kritikai politikai gazdaságtani keretben értelmezik az ökológiai problémák forrását, sőt kifejezetten alkalmas eszközökhöz nyúlnak, amikor egy globális, történeti és kritikai (öko)politikai gazdaságtan felé tájékozódnak (vö. Moore 2015, 2019 [2014]; Fordulat 2019a, 2019d).

Luhmann elméleti döntése a maga részéről érthető volt. A kapitalizmust *gazdaságelmélet*ként fogta fel és nem kívánt olyan (ökonómista) társadalomelméletet felépíteni, amely végső soron gazdasági jelenségekre vezet vissza minden társadalmi jelenséget (ökonómiai redukcionizmus), illetve gazdasági tényezőkből vezet le társadalmi történéseket és folyamatokat (ökonómiai determinizmus). Luhmann azonban félreérti a marxi gyökerű kritikai politikai gazdaságtant, amikor azt gazdaságelméletként értelmezi. A kapitalizmus nem pusztán egy gazdasági jelenség, hanem az élet *újratemelésének* általános kerete, amely a gazdaságon túl behálózza és formálja a társadalom más tevékenységterületeit is. A politikai gazdaságtan nem pusztán a gazdaság, hanem a *termelés* elmélete, a termelés és az újratemelés kategóriája pedig sokkal átfogóbb, mint a gazdaság fogalma. Magába foglalja a kultúra, a tudat és a társadalmi viszonyok újratemelését, de a politika és a szellemi javak termelését is.

A hatalom e felfogás szerint abból fakad, hogy a társadalom egésze által elvégzett munka, a mindenki által előállított érték eloszlása szisztematikusan egyenlőtlen, a felhalmozott és megalvadt munka tőkeként magántulajdonba kerül, amiből egyaránt fakad *gazdasági, politikai és társadalmi hatalom*. Ha ellenben a gazdaságot úgy fogjuk fel, ahogyan Luhmann: a rentabilitás preferenciakódja által meghozott döntéseként, fizetéssel és nem fizetéssel kommunikáló autopoietikus funkciórendszerként, akkor a munka, a tőke és a hatalom fenti összefüggései valóban kívül maradnak a luhmanni elmélet által befogható és kommunikálható jelenségek összességén (Luhmann 1988).

Abban mindazonáltal feltétlenül igaza van Niklas Luhmann-nak és Bognár Bulcsunak, hogy a zöldmozgalmak nem veszik kellő súllyal figyelembe, hogy a modern társadalom eltérő feladatkörökre is tagolódik. Ennek relevanciája vitathatatlan, e körülmény fokozott figyelembevételre pedig arra kell ösztönöznie a zöldmozgalmakat, hogy morális kommunikáció helyett a modern társadalom egyes részrendszereinek preferenciakódjait számításba véve sokkal tudatosabban fogalmazzák meg üzeneteiket. Mindannyiunknak ez az érdekünk.

Hivatkozott irodalom

- Alexander, Jeffrey C. (1996 [1987]): *Szociológiai elmélet a II. világháború után*. (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: Balassi.
- Arrighi, Giovanni (2010 [1994]): *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*. London és New York: Verso.
- Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-First Century*. London és New York: Verso.
- Beck, Ulrich (1997 [1983]): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. (Ford.: Babarczy Eszter.) In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: ARTT-Századvég.
- Bognár Bulcsu (2008a): Vallás, egyház és a tömegmédiá kapcsolata rendszerelméleti szempontból. *Vigília* 73(9): 653–661.
- Bognár Bulcsu (2008b): Vallás és racionalitás a luhmanni perspektívában. *Világosság* 49(9–10): 155–165.
- Bognár Bulcsu (2009a): A szociológiai felvilágosodás programja. Bevezetés. *Replika* (66): 7–15.
- Bognár Bulcsu (2009b): Miképpen lehetséges szociális rend? A modernitás rendszerelméleti integrációja. *Replika* (66): 65–91.
- Bognár Bulcsu (2010a): Tömegmédiá, manipuláció, közösség. *Vigília* 75(11): 814–822.
- Bognár Bulcsu (2010b): *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir.
- Bognár Bulcsu (2011a): A tömegmédiá és a közéleti diskurzus. A manipulációs tézistől a milióstrukturális változássokig. *Jel-Kép* (2–3): 3–29.
- Bognár Bulcsu (2011b): *Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdi Ferenc szociográfáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről*. Budapest: Loisir.
- Bognár Bulcsu (2012a): A modern társadalom funkcionális részrendszereinek egymáshoz fűződő viszonya. A horizontális és vertikális kapcsolatok dinamikája. *Szociológiai Szemle* 22(3): 4–21.
- Bognár Bulcsu (2012b): *A népies irányzat a két háború között. Erdi Ferenc és a harmadikút képviselői*. Budapest: Loisir.
- Bognár Bulcsu (2013a): Társadalmi kirekesztettség és vallási értelemadás a modern társadalomban. *Szociológiai Szemle* 23(1): 4–21.
- Bognár, Bulcsu (2013b): Fluid and Stable Structures in the Organisational Communication of Modern Society. *KOME: An International Journal of Pure Communication Inquiry* 1(2): 23–32. DOI: <https://doi.org/10.17646/kome.2013.12>
- Bognár, Bulcsu (2013c): Luhmann's Functional Subsystems of Modern Society. The Character of Horizontal and Vertical Relationships. *Polish Sociological Review* (182): 132–152.
- Bognár Bulcsu (2014a): A felvilágosodás megvilágítása. In *Kommunikáció és társadalom. Luhmann-olvasókönyv*. Bognár Bulcsu és Karácsony András (szerk.). Budapest: Gondolat, 7–17.
- Bognár Bulcsu (2014b): Rendszerevolúció és társadalmi differenciálódás. Variáció, szelekció és restabilizáció a kommunikáció folyamatában. *Kommunikáció és társadalom. Luhmann-olvasókönyv*. Bognár Bulcsu és Karácsony András (szerk.). Budapest: Gondolat, 115–131.
- Bognár Bulcsu (2014c): A kommunikációs médiumok és a szocialitás evolúciója. In *Kommunikáció és társadalom. Luhmann-olvasókönyv*. Bognár Bulcsu és Karácsony András (szerk.). Budapest: Gondolat, 199–215.
- Bognár Bulcsu (2015a): A kommunikációs médiumok és a társadalom differenciálódása. A nyelv és az írás szerepe a szocialitás evolúciójában. *Szociológiai Szemle* 25(1): 39–65.
- Bognár Bulcsu (2015b): Médiá, nyilvánosság és a társadalom önleírása. Bevezetés. *Replika* (95): 7–12.

- Bognár Bulcsu (2015c): A könyvnyomtatás és a nyilvánosság szerepe a modern társadalom kialakulásában. *Replika* (95): 13–30.
- Bognár Bulcsu (2015d): Az elektronikus és a digitális médiumok a világtársadalomban. A tömegmédiák és a nyilvánosság szerepe a társadalmi kommunikációban. *Replika* (95): 131–152.
- Bognár, Bulcsu (2017): Religious Sensemaking and Social Exclusion in the Western World. *Polish Sociological Review* (197): 21–34.
- Bognár, Bulcsu (2018): A Culture of Resistance: Mass Media and Its Social Perception in Central and Eastern Europe. *Polish Sociological Review* (202): 225–242.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. *Replika* (114): 7–39. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Böröcz József (2018 [2009]): *Az EU és a világ. Kritikai elemzés.* (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: Kalligram.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúráváltásokig.* (Ford.: Laszkács Ágnes.) Budapest: L'Harmattan és Eszmélet.
- Dale, Gareth (2011): Introduction. The Transition in Central and Eastern Europe. In *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s.* Gareth Dale (szerk.). New York és London: Pluto, 1–20. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt183h008.3>
- Domschitz Máttyás (2019): Üzemenyag és társadalmi változás. *Fordulat* (25): 247–253.
- Fábry, Ádám (2011): From Poster Boy of Neoliberal Transformation to Basket Case. Hungary and the Global Economic Crisis. In *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s.* Gareth Dale (szerk.). New York és London: Pluto, 203–228. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt183h008.12>
- Fábry, Ádám (2017): The Origins of Neoliberalism in Late 'Socialist' Hungary. The Case of the Financial Research Institute and 'Turnabout and Reform'. *Capital and Class* 42(1): 77–107. DOI: <https://doi.org/10.1177/0309816817692125>
- Fábry, Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism.* London: Palgrave. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-10594-5>
- Fordulat (2014): 1989. A *Fordulat* folyóirat tematikus (21.) száma.
- Fordulat (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelés a kapitalizmusban. A *Fordulat* folyóirat tematikus (24.) száma.
- Fordulat (2019a): Klímaváltozás és kapitalizmus. A *Fordulat* folyóirat tematikus (25.) száma.
- Fordulat (2019b): 2008–2018. Válság és hegemonia Magyarországon. A *Fordulat* folyóirat tematikus (26.) száma.
- Fordulat (2019c): Ha túl akarjuk élni a klímaválságot, akkor nem elég megreformálni a kapitalizmust. Válasz Lányi Andrásnak. *xforest.hu* 2019. november 14. Interneten: <https://xforest.hu/nem-eleg-a-rendszer-reformja/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Fordulat (2019d): Klímaváltozás. Hogyan jutottunk ide, és merre mehetünk tovább? *Mérce* 2019. június 18. Interneten: <https://merce.hu/2019/06/18/klimavaltozas-hogyan-jutottunk-ide-es-merre-mehetunk-tovabb/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Fordulat (2020): Koronavírus és kapitalizmus. Profit vagy szolidaritás? *tranzitblog.hu* 2020. április 6. Interneten: <http://tranzitblog.hu/koronavirus-es-kapitalizmus-profit-vagy-szolidaritass/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Frank, Andre Gunder (1977): Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. *Review (Fernand Braudel Center)* 1(1): 91–140.
- Gagy Ágnes (2018): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában.* Budapest: Napvilág.
- Gagy, Ágnes (2020): Socialism and Development. Seven Theses on Global Integration. *LeftEast* 2020. február 20. Interneten: <https://www.criticatac.ro/lefteast/socialism-and-development-six-theses-on-global-integration-%ef%bb%bf/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Habermas, Jürgen (2009 [1968]): Munka és interakció. Megjegyzések Hegel jénai előadásaihoz. *Replika* (68): 17–35.
- Habermas, Jürgen (2000 [1981]): Rendszer és életvilág. (Ford.: Felkai Gábor.) In *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Felkai Gábor, Némédi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 498–568.
- Habermas, Jürgen (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete.* (Ford.: Berényi Gábor és Felkai Gábor.) Budapest: Gondolat.
- Honneth, Axel (1997): *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből.* (Ford. és szerk.: Weiss János.) Pécs: Jelenkor.
- Kovács Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest: Argumentum–MTA TK SZI.

- Kovács Imre (2016): *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Budapest és Debrecen: MTA TK–Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács Katalin (szerk.) (2016): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum.
- Lányi András (2010a): Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? A környezetbarát gazdálkodás és a közösségi vállalkozás esélyei egy aprófalvas régióban. In *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* Lányi András és Farkas Gabriella (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 12–61.
- Lányi András (2010b): *Az ember fáj a földnek. Utak az ökofilozófiához*. Budapest: L'Harmattan.
- Lányi András (2019a): És mi, zöldek hova álljunk? *Magyar Hang* 2019. szeptember 25. Interneten: <https://magyarhang.org/publicisztika/2019/09/25/es-mi-zoldek-hova-alljunk/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Lányi András (2019b): Miért nem vagyok „antikapalista”? Lányi András válasza Tallár Ferencnek. *Magyar Hang* 2019. október 2. Interneten: <https://magyarhang.org/publicisztika/2019/10/02/miert-nem-vagyok-anti-kapalista-lanyi-andras-valasza-tallar-ferencnek/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Lányi András (2019c): A kapitalizmus a hibás? *xforest.hu* 2019. november 12. Interneten: <https://xforest.hu/kapitalizmus-a-hibas/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Lányi András (2019d): Válasz a *Fordulat* folyóirat szerkesztőinek. *xforest.hu* 2019. november 17. Interneten: <https://xforest.hu/valasz-a-kerdesre-ki-a-hibas/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Luhmann, Niklas (2009 [1984]): *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*. (Ford.: Brunzel Balázs és Kiss Lajos András.) Budapest: AKTI–Gondolat.
- Luhmann, Niklas (1996 [1985]): Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen? In *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Kai-Uwe Hellmann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 46–63.
- Luhmann, Niklas (1985): Zum Begriff der sozialen Klasse. In *Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee*. Niklas Luhmann (szerk.). Opladen: Westdeutscher, 119–162. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-663-11396-6_5
- Luhmann, Niklas (1996 [1986]): Alternative ohne Alternative. Die Paradoxie der „neuen sozialen Bewegungen”. In *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Kai-Uwe Hellmann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 75–78.
- Luhmann, Niklas (2010 [1986]): Ökológiai kommunikáció. Képes-e felkészülni a modern társadalom az ökológiai veszélyekre? (Ford.: Brunzel Balázs.) Budapest: AKTI–Gondolat.
- Luhmann, Niklas (1988): *Die Wertschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1990): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1991 [1970]): *Soziologische Aufklärung 1. Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1993): „Was ist der Fall?” und „Was steckt dahinter?” *Die Zwei Soziologien und die Gesellschaftstheorie*. Bielefeld: Universität Bielefeld.
- Luhmann, Niklas (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Malm, Andreas – Hornborg, Alf (2019 [2014]): Emberi tényező? Az antropocén-narratíva kritikája. (Ford.: Csorba Géza és Nagy Klára. Az eredetivel egybevettette: Fabók Márton.) *Fordulat* (25): 5–16.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1977 [1845–1846]): A német ideológia (részlet). In *Marx és Engels válogatott művei. 1. kötet*. Budapest: Kossuth, 74–128.
- McMichael, Philip (2019 [2008]): A parasztok maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon. (Ford.: Osváth Zoltán és Schultz Nóra. Az eredetivel egybevettette: Lafferton Sára.) *Fordulat* (25): 163–195.
- Melegh, Attila (2006): *On the East–West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest és New York: CEU Press.
- Moore, Jason W. (2019 [2014]): Az olcsó természet vége. Avagy rájöttem, hogy nem kell félni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. (Ford.: Tillmann Ármin. Az eredetivel egybevettette: Sidó Zoltán.) *Fordulat* (25): 17–52.
- Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. London és New York: Verso.
- Mikecz Dániel (2018): *A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon. Zöldek, pacifisták, házfoglalók*. Budapest: L'Harmattan.
- Némédi Dénes (1986): Niklas Luhmann: Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. *Szociológiai Figyelő* 2(2–3): 201–207.
- Némédi Dénes (1998): Axel Honneth – elismerés és megvetés. *BUKSZ* 10(4): 390–397.
- Némédi Dénes (2006): A megismerés érdeke. *BUKSZ* 18(1): 19–26.
- Némédi Dénes (2009): A szállodakulcs, avagy a szavak és a dolgok – no és az emberek. *BUKSZ* 21(1): 63–72.

- Némedi Dénes (2011): *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok* (Szerk.: Rényi Ágnes.) Budapest: ELTE TÁTK–ELTE Eötvös.
- Polányi Károly (2004 [1944]): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* (Ford.: Pap Mária.) Budapest: Napvilág.
- Scheiring, Gábor (2018): Kritikai politikai gazdaságtan. In *Marx...: Interpretációk, irányzatok, iskolák.* Antal Attila, Földes György és Kiss Viktor (szerk.). Budapest: Napvilág, 30–50.
- Schroer, Markus (2004): Zwischen Engagement und Distanzierung. Zeitdiagnose und Kritik bei Pierre Bourdieu und Niklas Luhmann. In *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich.* Armin Nassehi és Gerd Nollmann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 233–270.
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart.* Frankfurt am Main és New York: Campus.
- Schulze, Gerhard (1998 [1992]): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. (Ford.: Novák Zsolt.) In *A kultúra szociológiája.* Wessely Anna (szerk.). Budapest: Osiris és Láthatatlan Kollégium, 186–204.
- Sidó Zoltán (2020a): Az Olcsó Természet ára. *Új Egyenlőség* 2020. január 12. Interneten: <http://ujegyenloseg.hu/az-olcsó-termeszet-ara/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Sidó Zoltán (2020b): Az állam mi vagyunk. Az állam lehetőségei a gazdaság zöld és demokratikus átalakítására. *Fordulat* (27), megjelenés előtt.
- Sik Domonkos (2012): *A modernizáció ingája. Egy genetikus kritikai elmélet vázlatja.* Budapest: ELTE Eötvös.
- Sik Domonkos (2014): A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete. *socio.hu – Társadalomtudományi Szemle* 4(4): 150–181. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2014.4.150>
- Sik Domonkos (2015): *A modernitás rétegei.* Budapest: ELTE Eötvös.
- Sik Domonkos (2018a): *A szenvedés határállapotai. Egy kritikai hálózati elmélet vázlatja.* Budapest: ELTE Eötvös.
- Sik Domonkos (2018b): *Válaszok a szenvedésre. A hálózati szolidaritás elmélete.* Budapest: ELTE Eötvös.
- Szigeti Attila (2019): A kapitalocén – avagy mibe kerül az olcsó természet? *Fordulat* (25): 54–78.
- Tallár Ferenc (2019): Levél Lányi Andrásnak. *Magyar Hang* 2019. szeptember 27. Interneten: <https://magyarhang.org/publicisztika/iroolvaso/2019/09/27/level-lanyi-andrasnak/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Tamás, Gáspár Miklós (2011): Marx on 1989. In *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s.* Gareth Dale (szerk.). New York és London: Pluto, 21–45. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt183h008.4>

Éber Márk Áron

Szociológus, egyetemi adjunktus, ELTE TÁTK Szociológia Intézet Szociológia Tanszék (Budapest)

Tallár Ferenc

Bolyongások a társadalmi rendszerek logikája és az értelem keresése között

Absztrakt: Miként Luhmann, Bognár sem hagy kétséget afelől, hogy az ökológiai válságot nem egyszerűen társadalmi válságnak, hanem a *társadalmi rendszer és természeti környezete* határán kialakuló válságnak – adaptációs zavarnak – tekinti. Kérdés, vajon a „zavarok” Luhmannra támaszkodó leírása érvényes-e. Bognár Bulcsu írása engem arról győzött meg, hogy a választott elméleti keret, a társadalom Luhmannra támaszkodó rendszerelméleti leírása a Nyugat 2. világháború utáni fejlődésének magabiztosságában gyökerezik, és alkalmatlan a válságok közt evickélő 21. század történéseinek leírására. Alapvetően három kérdésre kerestem választ: (1) Vajon a keynesi fordulat után a szociáldemokrata konszenzus és a jóléti állam idején virágkorukat élő, robusztus társadalmi rendszerek ma is olyan robusztusak és *működőképesek-e?* (2) Az emberek átélt tapasztalatáról és a személyes interakciókról leváló rendszerek következtében előálló *értelmemvesztést* meddig képesek a modern társadalmak elviselni? (3) Hogyan következik be az alapvető rendszerváltozás?

Kulcsszavak: ökológiai krízis, rendszerelmélet, fenomenológia, életvilág, kapitalizmus, globalizáció, Luhmann, Habermas

Jellegzetes a kérdés, melybe napjainkban mind újra beleütközünk: vajon a klímakatasztrófától kell-e inkább félnünk vagy a klímahisztériától? Mint tudjuk, a *Time* magazin Greta Thunberget választotta az év emberévé, a 2019-es év meghatározó témája pedig minden bizonnyal a *klímaváltozás*, illetve a *klímakatasztrófa* volt. A téma immár nemcsak az elkötelezett zöldeké, hanem az interneten kavargó széles nyilvánosságé, ha tetszik, mindenkié és bárkié. Aminek természetesen lehet örülni, de félni is lehet tőle. Hiszen ez jószerevé annyit jelent, hogy a téma egyúttal a hatalmi, pártpolitikai küzdelmek terepévé is vált: a szavazatokért folyó verseny eszközévé, melyben a manipuláció, a hazugság és az univerzálissá festett önérdékek gátlástalan érvényesítése a gyakorlat magától értődő része. A „környezetszennyezési problémák” megoldására piaci vagy technológiai megoldásokat javasoló optimizmust régóta gyanú övezi, ahogy gyanú övezi a *greenwashing* jelenségét, a zöldmezős beruházások tökeigényét hangsúlyozó, állami támogatásért lobbizó multinacionális vállalatok zöldre festését is. De a gyanú most általánossá vált: mintha attól félnénk, mindenki a „zöld lóra” tesz, hogy vele tegye zsebre a maga nyereségét. Felmerült immár a „zöld kommunizmustól” vagy a „zöld fasizmustól” való félelem is, mely – szokás szerint egybemosva az úgynevezett szélsőbalt és szélsőjobbot – a liberális demokráciát és vele a tőkés piacgazdaságot félti a zöld gondolatot úgymond kisajátító, szélsőséges ideológiáktól. Szépen keretezi mindezt a kulturális elemek mellett biológiai elemeket is magába olvasztó generációs ellentét kiépítése: a materiális értékek és a fogyasztás bűvkörében élő, a jövő generációk életterét felelőtlenül felélő öregek és a posztmateriális értékek mellett elkötelezett, a jövőért és a természeti környezetért felelős fiatalok szembeállítása. (Nem tudok ellenállni a kísértésnek, úgyhogy beidézek itt néhány mondatot Thunbergnek az ENSZ klímacsúcsán elhangzott beszédéből: „Elárultatok minket. De a fiatalok már kezdenek rájönni erre. A jövő generációinak szeméjébe van rajtatok. És ha ti úgy döntötök, hogy cserbenhagytok minket, soha nem fogunk megbojtosítani. Nem engedjük, hogy ezt megússzátok.”)

Ezt a históriába hajló, kölcsönös félelemekkel és gyanakvásokkal terhelt légkört szimptomának vélem – egy orientációs pontjait vesztett, mély válságjelenségektől szabdalt világ szimptomájának. Úgy tűnik, a zöld tematika mintegy magába szívtá és felerősítette azokat a feszültségeket, melyek hozzávetőlegesen a 21. század kezdetétől jelen vannak világunkban. A mediatisztált nyilvánosság korábbi nagy témája, a migráció és a klímaváltozás kapcsolata nyilvánvaló, de átszövik a zöld tematikát azok a feszültségek is, melyek a neoliberális globalizáció és a társadalmi ellenőrzés igénye, a transznacionális világállam és a nemzetállamok, a centrum és a periféria, a globalitás és a lokalitás, valamint a liberális demokráciák és az úgynevezett populizmusok között jöttek létre.

Bognár Bulcsunak a *Replikában* megjelent, minden retorikai elemtől mentes, józanul és világosan évelő írását (Bognár 2020) egyrészt azért tartom figyelemre méltónak, mert távol akarta, és távol is tudta magát tartani a fent jelzett, gyanakvásokkal, apokaliptikus félelmekkel és utópikus vágyakkal teli légkörtől, valamint az ebből következő, rövidre zárt értékelésektől. Másrészt azért, mert Niklas Luhmann rendszerelméletére támaszkodva Bognár egy olyan rendkívül magas absztrakciós fokon működő elméleti keretben vizsgálja a zöldmozgalmakat, ami lehetőséget adhat a széttartónak, ellentmondásosnak tűnő tendenciák egyben tartására és elfogulatlan elemzésére. A Luhmanntól vett, a tanulmány mottójaként idézett szöveg minden bizonnyal valóban mértékadó volt Bognár számára: „Az események szociológiai elemzése nem elégedhet meg azzal, hogy tanácsokat adjon és kritizáljon. Első feladata, hogy a történések megfelelő leírását adja.” Miként Luhmann, Bognár sem hagy kétséget

afelől, hogy az ökológiai válságot nem egyszerűen társadalmi válságnak, hanem a *társadalmi rendszer és természeti környezete* határán kialakuló válságnak – adaptációs zavarnak – tekintik. Az már egy további kérdés, hogy a „zavarok” Luhmannra támaszkodó leírása valóban „megfelelő”-e. Hogy állaspontomat a kezdet kezdetén világossá tegyem: engem Bognár Bulcsu írása arról győzött meg, hogy a választott elméleti keret, a társadalom rendszerelméleti leírása a Nyugat 2. világháború utáni fejlődésének magabiztosságában gyökerezik, és alkalmatlan a válságok közt evickélő 21. század történéseinek leírására.

****

Bognár tanulmánya a következő kérdéssel indul: mivel magyarázható, hogy a zöld gondolat – a körülötte létrejövő, egyre tömegesebb protestmozgalmak, továbbá e mozgalmak egyre nyilvánvalóbb politizálódása és rendszerkritikai éle ellenére – nem gyakorol jelentős hatást a társadalom működésére: „a politika, a gazdaság, a jogrendszer és más társadalmi területek működése – írja – többnyire a megszokott kerékvágásban zajlik” (Bognár 2020: 8). Bognár ezt azzal magyarázza, hogy az *erkölcsi értékek* nevében fellépő, a maguk *igazságában* bizonyos zöldmozgalmak a társadalom radikális átalakításának igényét egy társadalmon *kívüli* pozícióból fogalmazzák meg. Ám a luhmanni *Aufklärung* éppen arról szól, hogy a társadalom megfigyelőjének fel kell világosítania önmagát arról, hogy az a kritikai-erkölcsi pozíció, ahonnan a világot meg akarja változtatni, maga is a társadalom része, következésképpen csak az ösztársadalmi folyamatok egyik funkciójaként ismerheti fel önmagát. Mivel a felvilágosításra váró zöldmozgalom nézőpontja kívül esik a mozgalom látóterén, pontosabban épp annak „vakfoltjára” esik, a zöldek nem tudják *beilleszteni* magukat abba a világba, melyet meg akarnak változtatni. Nem veszik számításba a modern, a komplexitás magas fokán álló, funkcionálisan tagolt társadalmak működésmódját, így kívülről jövő kritikájuk *absztrakt tagadás*, üres szembenállás marad. Ezek az egymástól független, saját racionalitásuk mentén működő alrendszerekre bomló társadalmak nélkülözik ugyanis azt a centrumot, mely egyrészt a protestmozgalmak támadásának célpontja lehetne, másrészt az a hely, ahonnan egy általános érvényű igazság egyáltalán megfogalmazható.

Később még visszatérek arra a kérdésre, vajon a „beilleszkedés”, szóval a megfigyelő eltűnése egy önmagát leíró tárgyban valóban a felvilágosodás felvilágosítását jelenti-e. Most előbb nézzük meg röviden, miként is nézne ki az a komplex, funkcionálisan tagolt társadalom, mellyel a kívülről érkező zöldmozgalmak szemben találják magukat a tanulmány szerint. Amikor Luhmann azt javasolja, hogy *szubjektum és objektum* szubjektumfilozófiai megkülönböztetését *rendszer és környezet* megkülönböztetésével váltsuk fel, lényegében azt javasolja, hogy az egyéni tudat önreferenciális zártsága és „szolipszizmusa” mintájára képzeljük el az úgyszintén önreferenciális (autopoétikus) rendszerekként működő szociális rendszereket. Ezek a környezetüket csak a határaikon átjutó információk belső feldolgozásának útján, tehát úgyszintén egy „szolipszisztikus” mintán keresztül érhetik el. Luhmann javaslata az interszubjektivitás problémájának kikerülését teszi lehetővé. A társadalom egységét immár nem kell az interszubjektivitás homályos fogalmára bízunk, állítja Luhmann. A rendszer működési módjának zártsága és autonómiája az, ami ezt az egységet *eo ipso* megteremti. A társadalom – tehát a legátfogóbb szociális rendszer, mely minden, egymás számára kommunikatív hozzáférhető cselekvést átfog – az egyéni tudatokról (pszichológiai

rendszerekről) és a résztvevők jelenlétén alapuló interakciókról fokozatosan leválasztott kommunikációk zárt, önszabályozó és önmagát fenntartó rendszere.

A modern társadalmak növekvő, a variációk tág terét megteremtő komplexitása abból adódik, hogy a társadalmi rendszeren belül, az egyes funkciók mentén további alrendszerek jönnek létre, melyek saját zárt, autonóm logikájuk szerint működnek, és immár egymás számára is környezetet képeznek. Ez pedig – idézem Bognárt –

nemcsak belső autonómiát eredményez, hanem óhatatlanul azt is, hogy az egyes részterületek (gazdaság, jog, politika, oktatás stb.) csak olyan külső ingereket tudnak a belső működésükbe integrálni, amelyek illeszkednek a részrendszer eddigi működéséhez. Vagyis a modern társadalom részrendszerei nem arra vannak kondicionálva, hogy radikális változtatásokra reagálni tudjanak. Ez ugyanis ellentmondana az eddigi működésük során kialakított szerkezetüknek és veszélyeztetné az egyes részterületek működését. (Bognár 2020: 14).

A premodern társadalmak monokontextuális kommunikációját a modern társadalmakban tehát egy polikontextuális kommunikáció váltja fel: a politikai alrendszer például a kormányzat/ellenzék, a jog a jogszerű/jogszerűtlen, a tudomány az igaz/hamis, a gazdaság a rentábilis/nem rentábilis bináris kódja szerint működik, ami lehetetlenné teszi egy egységes, a részrendszerek autonóm logikáját felülíró centrum kialakulását – és ily módon a társadalmi rendszer *univerzális értékeken* alapuló, *erkölcsi* integrációját is.

Be kell látnunk, állítja Luhmann, hogy a különböző funkciókra szakosodott részrendszerek bináris kódjai nem feleltethetők meg az erkölcsi kód (jó/rossz, tiszteletre méltó/megvetendő) két értékével. Egy nyilvánvaló példával élve: a demokrácia halálát jelentené, ha a politikai alrendszer bináris kódját megfeleltetnénk az erkölcs bináris kódjának, azaz a kormányt strukturálisan jónak, az ellenzéket strukturálisan rossznak vagy gonosznak minősítenénk. Mivel ez a meg nem feleltethetőség belátható valamennyi részrendszer kódját illetően (gondoljuk például *A méhek meséjére*, vagy általában a gazdasági nyereségvágyról szóló irodalomra), végül is joggal állíthatjuk – mondja Luhmann –, hogy a rendszer autonómiáját megalapozó kódok az erkölctől eloldódva, egy magasabb, a morális ítéletekkel szemben indifferens szinten helyezkednek el. Következésképpen – mondja Luhmann és vele tanulmányunk szerzője – a funkcionálisan elkülönült rendszerek társadalmának le kell mondania az erkölcsi integrációról, és ezzel a természetvédelem környezetetikai megalapozásáról is.

Mint minden önreferenciális, saját műveleteiből felépülő rendszer, a társadalmi rendszer is önmaga fenntartására és stabilizálására törekszik, ami csak a környezetét alkotó ökológiai és pszichológiai rendszerekhez történő adaptáció, valamint az egymás számára is környezetet alkotó társadalmi alrendszerek kölcsönös adaptációi révén, azaz végső soron a kölcsönös adaptációk cirkuláris folyamatában, lépésről lépésre érhető el. Ennek megfelelően a társadalmi rendszerek alapvetően *konzervatívok*: csak olyan környezeti irritáció képes az adaptációt, azaz a rendszer változását kikényszeríteni, mely egyúttal képes *beilleszkedni* a meglévő és megőrzendő rendszer működésmódjába. Innen – tudniillik a luhmanni rendszerelmélet felől – nézvést tökéletesen érthető tehát, miért gondolja úgy Bognár, hogy a zöldmozgalmak követelései csak akkor válhatnak a társadalmi rendszer működését befolyásolni képes irritációkká, ha lemondanak külső pozíciójukról, és ajánlataik valamilyen módon illeszkedni tudnak a komplex társadalmak rendszeréhez. Bognár a zöld gondolat *radikális rendszerkritikával* egybefonódó változatait következésképpen nem is annyira veszélyesnek, mint inkább hatástalannak tartja. Itt – miként írja – elsősorban a „Marxszal induló kritikai iskolák

perspektívájára” (Bognár 2020: 12) gondol, mely szerint „a társadalmi viszonyokat átlátó kevesek a valóság helyes ismeretével felvértezve küzdenek az elnyomó hatalommal szemben és képviselik azt a helyes szemléletet, amely csak a fennálló rend radikális megváltoztatásával valósítható meg” (Bognár 2020: 12).

Magam is szívesen elismerem, hogy „a múltat végképp eltörölni” jelszava egyszerűen visszapattan egy zárt egészként funkcionáló társadalmi rendszerről, s ha komolyan vesszük, nehéz mit kezdeni az *Internacionálé* azon ígéretével is, hogy „semmikből” „minden leszünk”. Ám ehhez – nem csak az igazság, de egyben a további érvelés kedvéért – szeretném hozzátenni, hogy Marx, vagy legalábbis *A tőkét* író Marx, nem élt „a múltat végképp eltörölni” ígézetében. *A Tőke* 1. kötetének az „úgynevezett eredeti felhalmozásról” szóló fejezete – mely a „tőkés magántulajdon végórája” és a „kisajátítók kisajátítása”, szóval a forradalmi fordulat felé tart – egy háromlépcsős folyamatot ír le. A kiindulópont a törpetulajdonosok kisüzemi világa, „ahol a munkás szabad magántulajdonosa önmaga kezelte munkafeltételeinek, a paraszt a földnek, [...] a kézműves a szerszámnak” (Marx 1967 [1867]: 711). Ez a forma lehetővé teszi ugyan a szabad egyéniség kifejlődését, de a tulajdon szétforgácsoltsága következtében csak a „termelés és a társadalom szűk, természetadta korlátaival fér össze”, s ily módon megreked az „általános közepszerűségben” (Marx 1967 [1867]: 712). A második lépcsőben a közvetlen termelők erőszakos kisajátításának útján „sokak törpe tulajdona kevesek tömegméretű tulajdonává”, tőkés tulajdonná válik, ami a termelőeszközök centralizációjával lehetőséget teremt „a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása”, és általában a termelés társadalmosítása számára (Marx 1967 [1867]: 712). Amikor a tőkemonopólium „bilincsevő válik” ennek a társadalmosodási folyamatnak, akkor érünk el a harmadik lépcsőfokhoz: a „termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmosítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepezstik” (Marx 1967 [1867]: 712, 713).

Nem nehéz észrevenni, hogy a kisajátítók kisajátítása ebben a leírásban nem a múlt eltörlését jelenti. Amikor a burok szétreped, a „megszüntette megőrzött” múlt szabadul ki a burokból. Ha maga Marx nem hangsúlyozná, akkor is nyilvánvaló lenne, hogy itt a „tagadás tagadásáról”, szóval egy dialektikus *folyamatról* van szó, mely feltételezi ugyan a burok szétrepezstésének forradalmi aktusát, de feltételezi azt a múltat is, mely a tagadás tagadásában *megőrződik*. Marx tehát a Szellem történelmi önmegvalósításának hegeli logikáját alkalmazza a társadalmosodási folyamat feltárása során. Annak a Hegelnek a dialektikáját – tennem hozzá –, aki talán az egyetlen filozófus, akit Luhmann a modernitás szociális rendszereinek leírása szempontjából hajlandó volt komolyan venni. De ha Luhmann Hegelt komolyan vette, akkor minden bizonnyal a *megőrzés* szempontját értékelte dialektikájában, és nem a Szellem történelmi dialektikájában rejlő *teleológiát*. A teleológiát, mely benne rejlik Marx fenti fejtegetésében is – például amikor azt írja, hogy a tőkés termelés „egy természeti folyamat szükségszerűségével” hozza létre saját tagadását (Marx 1967 [1867]: 713) –, Luhmann éppenséggel elutasította.

Hogy a rendszerek evolúciójában alapvetőnek tartotta a *megőrzés*, de tagadta a *teológia* szerepét, hasonlóan fontos szerepet játszik Luhmann elméletében, mint a szubjektum-objektum viszony átállítása a rendszer és környezet viszonyára. Mivel a „kisajátítók kisajátítása” (Marx 1967 [1867]: 713) elmaradt, szóval a történelem teológiája nem látszik működni, és a klímakatasztrófa elhárításának útja sem rajzolódik világosan elénk, a rendszerkritikus gondolkodás ezen a ponton valóban rászorul arra, hogy a teológia tekintetében felvilágosítsa

önmagát. Ehhez pedig Luhmann evolúciós elmélete jó kiindulópont lehet. Bár a jelenléten alapuló interakcióktól a szegmentált társadalmakon át a modernitás komplex társadalmi rendszeréig tartó evolúció a luhmanni vizsgálatok tárgya, Luhmann nem állítja, hogy a komplexitás növekedését minőségi értelemben vett fejlődésként értelmezhetnénk, és a változásokat általános érvényű törvényszerűségek uralma alá eső, ok-okozati összefüggések lineáris sorába illeszthetnénk. Az evolúció sokkalta inkább a véletlenek, a *kontingenciák* által meghatározott. Egy szociális rendszer evolúciója ugyanis – ismét csak *ego* és *alter* viszonyának átírásával – a rendszer környezetét alkotó, tőle eltérő rendszerek hatására megy végbe. Ezeket a hatásokat a rendszer irritációként, véletlenként tudja csak értelmezni, lévén nem saját racionalitásából, hanem egy tőle idegen logikából fakadnak és válasza ösztönzik. A véletlenként értelmezett külső hatás és a rendszer kapcsolatában létrejövő változást Luhmann három szakaszra osztja: variáció, szelekció és restabilizáció. A *variáció* egy külső hatásra beálló, váratlan eltérés a rendszer szokásos működésétől, a *szelekció* a rendszer elutasító vagy elfogadó válasza, míg a *restabilizáció* azt a változást jelenti, mely ily módon rögzül a rendszer működésében.

A keletkezés folyamatát Luhmann nem véletlenül osztja három elemre. Ezek ugyanis nem három egymásra következő *szakaszt* jelentenek egy egyenes úton, hanem egy *cirkuláris* folyamat három elemét. Az egyszerűség kedvéért hadd idézzem itt Bognár egy korábbi tanulmányát egy számomra amúgy is eligazításként szolgáló kötetből: Luhmann, olvashatjuk itt

az evolúció folyamatát nem variáció, szelekció és restabilizáció egymás utáni folyamatként, hanem cirkuláris, az önmagára visszautaló történések sorozataként értelmezi [...] A szociális evolúciójának cirkularitása a dinamikus változás és az állandóság modelljét is képezi egyben. A kommunikáció szelekciója ugyanis alapvetően instabil kritériumokon alapul, mivel bármely, a korábbi működéshez képest eltérést mutató kommunikáció (mint variáció) csak akkor történhet meg a rendszer autopoiezisében, ha a struktúra szabadságot biztosít a változásra. Ez biztosítja a társadalmi rendszer struktúráinak erőteljes változását, és ez jelenti a szociális rendszerének evolúcióját. Másrészt a rendszer autopoiezise egyfajta konzervatívizmussal is jellemezhető, amennyiben az bizalmatlan az újdonsággal szemben. Az önreferenciális kommunikáció [...] ugyanis minden új variációra akképp tekint, mint ami képes aláásni a struktúra stabilitását, és ami képes csökkenteni a rendszernek a külvilághoz fűződő alkalmazkodóképességét. A szociális rendszer kommunikációja tehát részint stabil, amennyiben a kommunikáció saját elemekre utal vissza, részint cseppfolyós, amennyiben magában rejti a változást. A szociális rendszer csak e két folyamat együtteseként ragadható meg a maga komplexitásában (Bognár 2014: 118–119).

Azaz a szociális rendszer *változás és megőrzés, keletkezés és rögzítés, stabilitás és likviditás* együttállásaként értelmezhető. Úgy gondolom, hogy a zöldmozgalmaknak, amennyiben tartanak a radikális változás igénye mellett, és – mást nemigen tehetvén – ezt összekapcsolják a rendszerkritika igényével is, szembe kell nézniük az evolúciós folyamatok fent leírt jellegzetességével. Ez a szembenézés azonban nem kell, hogy ugyanarra az eredményre vezessen, mint amire Bognár Bulcsu jutott a zöldmozgalmak felvilágosítását célzó, Luhmanntól jöttányit sem távolodó tanulmányában.

Ha belegondolunk, a radikálisok és a rendszerkritikusok szeme előtt egy olyan átfogó és mélyreható változás képe lebeg, mint amelyet annak idején a kapitalizmus születése jelentett. Anélkül, hogy a két (reális és elképzelt) folyamat között azonosságot tételeznék, nézzük meg ezt a születési folyamatot – természetesen csak néhány jellegzetes variáció erejéig – a nem teleologikus társadalmi evolúció *cirkularitása* szemszögéből. Marx az eredeti felhalmozást

teleologikus, egyenesvonalú folyamatként mutatja be, amely hatalmi csoportok (a földbirto-
kos réteg) kvázi tudatos törekvéseként vezetett el a premodern, családi-közösségi tulajdo-
non alapuló paraszti társadalom felbomlásához, s ily módon egyrészt a tőketulajdonosok,
másképp a tulajdonuktól megfosztott, „szabad” munkavállalók létrejöttéhez, megteremtve
ezzel a tőkés termelés feltételeit. Macfarlane kiváló könyvének, *Az angol individualizmus
eredetének* megjelenése óta ez az értelmezés nehezen tartható. Mint tudjuk, Marx, ugyanúgy
mint Max Weber, a prekapitalista társadalomból a kapitalistába való átmenet példajaként
Angliát vizsgálta, de választásuk „szerencsétlenségükre egy egyedülálló és sajátos társada-
lomra esett” (Macfarlane 1993 [1978]: 269). Mint Macfarlane hangsúlyozza, a feudális társa-
dalmakban – s minél keletebbre vagyunk, annál inkább – a család volt a tulajdonlás alapvető
egysége, mely egyúttal a termelés és a fogyasztás egységét is alkotta. Ily módon a tulajdon,
és különösképpen a föld tulajdona bizonytalan, feltételes, a hozzá kapcsolódó kötelezettsé-
gek és jogok által korlátozott volt: a család egymást követő generációi lényegében haszon-
élvezeti joggal rendelkeztek, azaz a tulajdon helyes használatáért felelősséggel tartoztak a
leszármazottakkal szemben. Ezzel szemben Angliában már a 13. században ismert a *nemo
est heres viventis* (élő embernek nincs örököse) elve, és a 13. század végétől minden szabad
ember megkötés nélkül eladhatta földjét és ingatlanját. Ehhez társul a *primogenitúra* elve,
mely szerint a vagyont – ellentétben a közös családi tulajdonnal – az elsőszülött fiúgyermek
örökli, és ez az Európa egyéb részein csak szórványosan és csak a felsőbb rétegekben ismert
elv Angliában az alsóbb társadalmi rétegekben is érvényesült. Ha a tulajdonosi réteg és a
tulajdonnal nem rendelkező, így mobilitásra kényszerülő szabad munkaerő kialakulását te-
kintjük a tőkés termelés feltételének, így akár azt is mondhatnánk – idézem Macfarlane-t –,
hogy „Anglia 1250-ben éppen annyira kapitalista volt, mint 1550-ben vagy 1750-ben. Más
szavakkal, Anglia igen fejlett piaccal és munkaerő-mobilitással rendelkezett, a földet áru-
nak tekintették, a kizárólagos magántulajdon már létrejött, igen nagyfokú volt a földrajzi
és társadalmi mobilitás, a családok és a gazdaságok teljes mértékben elváltak egymástól”
(Macfarlane 1993 [1978]: 270).

Mégis súlyos félreértés lenne a tőkés termelés kialakulásáról vagy akár csíráiról beszélni
a 13. századi Angliában. Inkább arról van szó, hogy Angliában *kiszelektálódott* egy sajátos
variáció, de fogalma sem lehetett senkinek arról, hogy ez a variáció hatásaival egyetemben
jól fog majd illeszkedni a 18. században kiépülő tőkés termelés lehetőségfeltételei közé. *Nem
szándékolt* hatása mégis a Marx leírta tagozódás volt: „a 15. és 18. század között a földbirto-
kosok gazdag kisebbsége és az elszegényedett munkásrétegek között a távolság egyre nőtt.
Tawney óta központi társadalomtörténeti probléma volt annak leírása, hogy az abszolút kü-
lönbség miképpen nőtt meg annyira, hogy a 18. századra vonatkozóan inkább »osztályok-
ról«, és nem rendekről beszélhetünk” (Macfarlane 1993 [1978]: 108).

Most már rövidebbre fogva, hadd említsek még néhány variációt. Marx lényegében azt
mondja, hogy a modern, a közösségi, vérségi és rendi viszonyokból kiágyazott tulajdonjog a
tőkés termelési mód *eredménye*.¹ Láttuk, hogy ez Angliát illetően így nem állt fenn. De nem
csak Angliáról van szó. A *quirites* tulajdonjoga mint feltétlen és abszolút magántulajdon a
római polgári jog megkülönböztető jegye volt. A *római jog*, az *antikvitásnak* ez a hosszú

1 A „jogi elképzelés... [mely szerint] a földtulajdonos azt teheti a földjével, amit minden árubirtokos a maga
árujával... a modern világban csak a tőkés termelés fejlődésével alakult ki”. A tisztán gazdasági érdekeket tükrö-
ző „abszolút magántulajdon” megjelenése tehát, „mely leveti valamennyi korábbi politikai és szociális sallangját,
a tőkés termelési mód nagy érdeme” (Marx 1974 [1894]: 586 és 587).

évszázadokra elfelejtett eleme, a 12. századtól újra él a Bolognai Egyetemen, és már a 12. század végén meghatározó szerepet játszik a *dominium directum*, azaz az abszolút tulajdonjog körülhatárolásában (aminek aztán fontos szerepe lett a modern természetjog kialakulásában). De mondhatjuk-e azt, hogy ez az antik hagyomány *azért* támadt fel és terjedt el egész Európában, hogy előkészítse a tőkés termelési mód alapjául szolgáló tulajdonformát? Aligha. Újjászületésének több köze volt az itáliai városállamokban éledező republikánus hagyományhoz és kettős küzdelmükhöz a pápai és a császári hatalommal szemben. Vagy máshonnan véve a példát: vajon Kálvin *azért* képviseli a predestináció tanát, hogy megalapozza a puritanizmus evilági aszkézisét és ezzel a „kapitalizmus szellemét”? Vajon a kopernikuszi fordulat rejtett szándéka lett volna, hogy a jelentésszerű kozmoszt és vele a „lét nagy láncolatát” feloldja a végtelen úr csendjében, és a valóságot elválasztván a megélt tapasztalattól, létrehozza a kapcsolataiból kioldott, jól fegyvermezhető individuumot? Vajon Gutenberg és az első nyomdászok tisztában voltak azzal, hogy a könyvnyomtatás a jelenlétben alapuló szóbeliséggel szemben egy olyan írásos kultúra alapját teremti meg, mely nélkül nincs polgári nyilvánosság, modern nemzetállam, működőképes bürokrácia és racionális gazdálkodás? Végül *res cogitans* és *res extensa* megkülönböztetésével Descartes egyrészt a termelési eszközöktől megfosztott munkaerőt előlegezte volna meg, másrészt azt a szubjektumfilozófiát, mely a forradalmak titkos főszereplője?

Nyilvánvaló, hogy ezekben és számtalan más esetben, megannyi – a szelekció során hol tiltott, hol elismerést nyert – variációról van szó, melyek azonban *cirkulárisan* egymást erősítették és egymáshoz illeszkedtek, létrehozván azt a valamit, amit „korszellemnek” szokás nevezni. Az úgynevezett korszellemben válik csak fokozatosan explicitté, hogy ezek a variációk *azért* tudnak illeszkedni, mert ugyanarról „szólnak”: egy absztrahálódási folyamat egymást erősítő elemei. Az ember kiagyazódásáról van szó lokális, vérségi, vallási, kulturális és politikai kapcsolatrendszeréből, leválásáról a megélt tapasztalat közvetlenségéről és a jelenlétben alapuló interakciókról – egyszóval *életvilágáról*, hogy aztán az immár absztrakt „emberi jogokkal” rendelkező, minőségi jegyeitől elválasztott személyeket, valamint a konkrét személyekről levált kommunikációt újra lehessen rendezni. Ez az absztrahálódási folyamat *stabilizálódik* „egyszer csak” a kapitalizmusban, amikor a cirkuláris kapcsolódások során nyilvánvalóvá válik, hogy rendezőelve – Polányi Károly kifejezésével élve – a „társadalomból kiagyazott” tőkés árutermelés és piac lehet: a konkrét és hasznos munka helyébe lépő absztrakt munka és a használati érték helyébe lépő csereérték. Az interakciókat immár nem közösen osztott normák és értékek koordinálják, hanem a minőségi megkülönböztetések iránt közömbös csereérték, végsősoron a pénz médiuma.

A végül radikális átalakuláshoz vezető *evolúciónak* ebből a lassú, lépésről lépésre haladó, nem teleologikus folyamatából vajon nem arra a következtetésre kell-e jutnunk, amire Bognár Bulcsu is jutott, hogy tudniillik ez a jelenben sem mehet végbe másképp? Következésképpen a változás igényével fellépő zöldmozgalmaknak illeszkedniük kell a társadalmi rendszerhez, mely a változást csak a megszüntetve megőrzés formájában tudja beépíteni magába. Kétségtől racionális, megfontolt lépésnek tűnik, ha bizodalunkat a jól működő rendszerekbe vetjük, és a radikalizmus veszélyes csábítását elkerülve, tőlük várjuk biztonságunk szavatolását. Mielőtt azonban erre a következtetésre jutnánk, két kérdést meg kell vizsgálnunk. Először is azt, vajon a keynesi fordulat után, a szociáldemokrata konszenzus és a jóléti állam idején virágkorukat élő, robusztus társadalmi rendszerek ma is olyan

robosztusak és *működőképeseke-e*. Másodszor azt, vajon az emberek átélt tapasztalatáról leváló rendszerekkel előálló *értelemvesztést* meddig képes az ember elviselni. Az első kérdés lényegében empirikus, és továbbra is a luhmanni rendszerelmélet nyelvén vizsgálható. A második kérdéshez érve azonban el kell majd hagynunk ezt a nyelvezetet.

Kezdjük értelemszerűen az első kérdéssel. Lionel Shriver disztópiájának, az amerikai pénzügyi és társadalmi rendszer összeomlását vizionáló *A Mandible család* című regényének mottója a következőképpen hangzik: „Az összeomlás az egyszerűsödés hirtelen, önkéntelen és kaotikus formája”. Nem nehéz belátni: minél komplexebb egy rendszer, annál instabilabb. A zsonglőr tíz labdát még tud kezelni, de a tizenegyedikkel összedől a labdák és a kezek rendszere. A huszonnegyedik kártyáig áll a kártyavár, ám a huszonötödikkel összedől. Van egy utolsó csepp, amitől kicsordul a pohár. Átvihető ez az egyszerű belátás a modernitás komplex rendszereire? Tegyük fel a naivnak tetsző, de nehezen megkerülhető kérdést: valóban biztonságot nyújt még, valóban jól működik az a komplex társadalmi rendszer, melynek nem szándékolt, de a rendszer működésmódjából adódó hatásai az élet, és nem csak az emberi élet feltételeinek összeomlásával fenyegetnek – ökocídiummal és klímakatasztrófával, milliárdok élelmezésének és vízellátásának ellehetetlenülésével, hatalmas tömegek kényszerű népvándorlásával, népirtások és klímaháborúk rémével?

A kérdés naivitásával kapcsolatos gyanút talán csökkenti, ha hozzáteszem, hogy Luhmann – miképpen erre már utaltam – maga is tartózkodik attól, hogy a komplexitás növekedését *fejlődésnek* tekintse. Világosan látja a komplexitás növekedése és az instabilitás közötti összefüggést, és távolról sem zárja ki a komplex társadalmi rendszerek „hirtelen leegyszerűsödésének” – azaz összeomlásának – a lehetőségét. A jelenlétben alapuló, instabil és konfliktusokkal terhelt interakciókról leváló komplex társadalmakban egyre ritkábban robbannak ki ugyan nyílt konfliktusok, de a ritkábbá váló konfliktusok egyre veszélyesebbek. A komplex társadalmakban nyilvánvalóan több a kombinatorikus lehetőség, ami beindítja a variáció, szelekció és restabilizáció dinamikáját. Ez a komplexitás további növekedését idézi elő, ami újabb innovációkat, a rendszerek korábbi működésétől eltérő variációk befogadását teszi lehetővé, ami növeli a komplexitást, és így tovább. Láttuk azonban, hogy a szociális rendszerek csak *változás és megőrzés, keletkezés és rögzítés* együttállásában képesek fennmaradni, ám a keletkezés dinamikus folytonosságában a megőrzés követelménye egyre nehezebben teljesül. A kontingenciák növekedése következtében a szociális rendszerek egyre inkább rá vannak utalva egyrészt az alrendszerek közötti strukturális kapcsolódások stabilitására, másrészt a szociális rendszerek és a pszichikai rendszer közötti *interpenetrációra*. A szocializációs rendszer hiába kínálja fel a személyes tudatról leválasztott szerepek komplex rendszerét az egyén számára, ha az nem tud – vagy a rendszerek számára értelmezhetetlen *akarata* okán nem akar – alkalmazkodni hozzájuk. A rendszerek tehát képesek ugyan az adaptációra, ám a környezetükből érkező irritációkra adott adaptív válaszaik a „megoldással” együtt a komplexitás további növekedését indítják el, azaz a megoldás új adaptációs kényszert szül. És aztán jön a tizenegyedik labda. Vagy túlcscordul a pohár.

A problémát – igaz, a proletárforradalom előszobájaként értelmezve – már Marx is világosan látta. A klasszikus hely (*horribile dictu*) a *Kommunista Kiáltvány*:

A burzsoázia nem létezhet anélkül – olvashatjuk itt –, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyt (...)

A burzsoá korszakot minden előbbi korszaktól a termelés folyamatos átalakítása, a társadalmi

állapotok szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás különbözteti meg. Az összes szilárd, berozsdásodott viszony, a nyomukban járó régtől tisztelt képzetekkel és nézetekkel együtt felbomlik, az újonnan kialakuló viszonyok elavulnak, mielőtt még megcsontosodhatnának. Minden, ami rendi és állandó, elpárolog, mindent, ami szent, megszentelténe, és az emberek végre arra kényszerülnek, hogy józan szemmel vizsgálják léhelyzetüket, kölcsönös kapcsolataikat (Marx és Engels 2004 [1848]).

Az apokaliptikus képen ügyesen elhelyezett „józansággal” Marx ugyan a forradalom elkerülhetetlenségének belátására utalt, de a józanság végül nem a forradalmat hozta magával, hanem a modernitás komplex társadalmi rendszereit. Az úgynevezett Nyugaton a csereérték és a pénz semleges médiuma által vezérelt, a profitmaximalizálás imperatívuszának tág teret nyitó gazdasági rendszer létrejöttével mellett olyan további társadalmi alrendszerek alakultak ki, melyek hosszú ideig adaptációra képesek, *szilárd* keretűl szolgáltak a tőkés áruterelés és a piac logikájából keletkező folyamatos instabilitásnak és az új variációk szakadatlan keletkezésének. Ezek a normáktól és értékektől messzemenően eloldott, ám a társadalmi érintkezést irányítani képes mechanizmusok azonban most viharos gyorsasággal feloldódni látszanak a *globalizáció* világában. Az „összes társadalmi állapotok szakadatlan megrendítése” új lendületet vett.

Zygmunt Bauman a „folyékonyságot” használja az új, globalizálódó világ átfogó metaforájaként (Bauman 2000). A likviditásnak arról a *megőrzéssel* ellentétes képességéről van szó, amely lehetővé teszi, hogy *rögzített* formáját levetve, valami *bármilyen* formát *bármikor* kitöltöjön. Míg a szilárd, rögzített alakzat gyakorlatilag közömbös az idővel szemben, azaz a *tér* kategóriáiban létezik, addig a bármilyen alakot bármikor felvenni képes likvid alakzat a változás, az *idő* kategóriáiban létezik. A globalizált világ az *áramlások tere*,² legfőbb értéke pedig az *önértékké vált állandó keletkezés* és mobilitás. A minduntalan átdolgozott értékek, a folyton változó életpályák, a hálózatok és az internet kaleidoszkopikus világában – mondja Bauman – a manőverezés szabadsága válik a legfőbb értéké, azaz a metaértékké; csak ezen keresztül vezet út a többi, múltbeli, jelenbeli és jövőbeli értékhez.

Nem nehéz belátni: ha van valami, ami igazán otthonos az áramlások terében, ami bármikor képes bármilyen alakot felvenni és bármit képes rögzített alakjától megszabadítva az állandó keletkezés és permanens instabilitás olvasztótengelyébe vetni, az a gazdasági rendszer működését szabályozó általános csereérték – a semleges voltában mindent önmagába oldani képes pénz. Pontosabban fogalmazva, az önmaga fenntartásáért állandó mozgásra és aktivitásra, profitmaximalizálásra kényszerülő *pénztőke*. A mai gazdasági rendszert illetően Claus Offe (1987) „zéró opcióról” beszél: a komplex társadalmak – mondja – olyannyira rigiddé váltak, hogy a bennük zajló folyamatok koordinálására irányuló reflexiók vagy a megújításukra tett kísérletek eleve hiábavalónak, lényegében inadekvátnak tűnnek. Bauman ehhez hozzáteszi, hogy a gazdaság annál inkább önállósul és válik „rigiddé”, minél inkább *felszabadul* a társadalom ellenőrzése, azaz – Luhmann-nal szólva – a környezetét képező társadalmi alrendszerek (politika, jog, szociális rendszer) felől érkező adaptációs kényszerek alól. Az Offe jelezte „rigiditás” vagy „zéró opció” tehát itt leginkább *süketséget jelent az adaptációs kényszerekkel szemben* – a süketség luxusát pedig a fékek kioldása és a zsilipek

---

2 A korszakunkat átható likviditás különböző vetületeit illetően hadd utaljak itt *Az áramlások terében* című könyvemre (Tallár 2015).

felemelése, szóval a globális tőke elszabadulása teszi lehetővé. Röviden szólva a neoliberális fordulat, a dereguláció, a liberalizáció, a növekvő flexibilitás, a pénz- és az ingatlanvagyonok, valamint a munkaerőpiac növekvő szabályozatlanságának, az adóterhek fellazításának és megkerülhetőségének számlájára írható.

A tőke „kiköltözése” a globális térbe természetesen nem véletlen: saját rendszerimperatívusza, a profitmaximalizálás és a szüntelen növekedés belső logikája indítja arra, hogy kilépjen környezete, a szociális állam erős és hatékony részrendszerei felől érkező irritációk és adaptációs kényszerek köréből. Ám „kiköltözése” káoszt hagy maga után. Egészen sajátos helyzet jön létre ugyanis ily módon: míg a tőke logikája által vezérelt gazdasági rendszer, „szétrepesztve burkát”, kilép a globális térbe, a társadalom alrendszerei továbbra is a *territoriális* nemzetállamok kereteiben működnek, anélkül azonban, hogy ténylegesen környezetét képeznék a globálissá vált gazdaságnak. A globális gazdaságot elvileg értelmezhetnénk ugyan a világtársadalom vagy a *világállam* felé tett lépésnek, de ennek empirikusan semmi jele. A helyzet inkább arra látszik utalni, hogy – Polányival szólva – a gazdaságnak a társadalomból történő „kiagyazása” teljesedik be, ami lehetővé teszi, hogy a környezete felől érkező adaptációs kényszerektől függetlenné vált tőke szabadon garázdálkodjon a természeti és emberi erőforrások között. A globális teret jelenleg multinacionális vállalatok, bankok és államok alkalmi szövetségeinek decentralált és deterritorializált, „kormány nélküli kormányzása” (*governance without government*) jellemzi: transznacionális szerződéseknek, megegyezéseknek, kompromisszumoknak, üzletkötéseknek és kölcsönöknek olyan nem intézményesült, egészében mégis kényszerítő erejű együttese, mely fokozatosan az egész glóbuszt bevonja nyitott és folyamatosan terjeszkedő határai közé.

Új pozíciójában a tőkés gazdaság globális rendszere anélkül tud tehát diktálni a továbbra is territoriálisan rögzített társadalmaknak, hogy ő maga komolyan ki lenne téve az adaptációs kényszereknek. A territoriális nemzetállamokat viszont nagyon is érinti az adaptációs kényszer, ami teljesítőképességük és hatékonyságuk gyengülésével, de mindenekelőtt korábban magabiztos önértelmezésük *elbizonytalanodásával* jár. Ez pedig nyílt konfliktusok egyre gyakoribb kirobbanásához, a társadalmak működési zavaraihoz és ellenségeséggé fokozódó megosztottságához, a nyilvános tér összeomlásához, egymással nem kommunikáló „véleménybuborékok” elszaporodásához vezet. A kormány és ellenzék váltógazdálkodásán alapuló – formális – demokráciákat, a *status quót* és a *status quo* alapján álló politikai osztály egészét elutasító populizmusok kialakulását tapasztalhatjuk, továbbá olyan érzelmi viharok eluralkodását, melyeket a rendszerek zárt működésmódja sem tud immár semlegesíteni oly módon, hogy leválasztja őket az interakciók és „pszichikai rendszerek” szintjéről, a rendszerek logikája által kezelhetetlen morális, vallási vagy utópikus meggyőződésekről. Bizonytalanná vált a tudás, bizonytalanná, hogy mi tudható, és ily módon maga a Valóság is. Mindezt tetézi a világrendszeren belül a centrum-periféria viszony átrendeződése. A globálissá váló gazdasági térben a centrum is mozaikosan szétoszlott: új államok emelkedtek fel a centrumba, míg mások jelentőségüket veszítették, ami a geopolitikai tér átrendeződéséhez, a nacionalizmusok és a hegemoniáért folytatott küzdelem felerősödéséhez vezetett. Hogy úgy mondjam: „a nemzetközi helyzet fokozódik”. Mint jeleztem, a zöld tematika mintegy magába szívtá és felerősítette mindezeket a feszültségeket. Jelenleg feltehetőleg a zöldmozgalmakban jelentkezik a legegységelműbben az a *meggyőződés*, hogy mindezért valaki vagy valami *felelős*, és a kialakult világállapot megváltoztatható és *megváltoztatható*.

Ha eszünkbe idézzük mindezt,³ talán nem jogosulatlan azt állítani, hogy bármennyire is magas absztrakciós fokon működik Luhmann rendszerelmélete, ez az elmélet *történetileg* a modernitásnak ahhoz a *szilárd* korszakához tartozik, mely hozzávetőlegesen Luhmann halála idején (1998) átadta helyét a *likvid* modernitásnak. Figyelembe véve azt a történelmi környezetet, melyben az elmélet megszületett, legalábbis felvethető, hogy a luhmanni megfigyelő „eltűnése” a rendszerben inkább jelenti a társadalom rendszerszerű működésének *vélt* alternatívánélkülisége melletti elköteleződést, mint a megfigyelő önfelvilágosítását. De persze az a kérdés is felvethető, vajon működtek-e valaha is olyan, a szó szoros értelmében zárt, kizárólag saját bináris kódjaik alapján működő társadalmi rendszerek, melyek környezetükkel csak a határaikon átjutó információk belső feldolgozása útján érintkeztek. A kérdés jogosultságát igazolandó, érdemes itt röviden Braudelre utalni, aki a kapitalizmust úgy írja le, hogy az *mindig is* a rendszerszerű működés zárt logikáját megkerülve, kvázi likvid erőként működött.

Hogy aztán éles különbséget tegyen *piacgazdaság* és *kapitalizmus* között, Fernand Braudel először az úgynevezett piacgazdaság két lehetséges formáját (A és B) különíti el egymástól. A nem csak a kapitalizmusra jellemző első (vagy A) szint a társadalmi környezetéhez adaptálódó, különböző hatóságok által szabályozott, „minden meglepetést nélkülöző »transzparens« csere” szférája, ahol a verseny szigorú vagy éppen kegyetlen, de mindenkire nézve azonos törvényei – Luhmann-nal szólva: egy autopoéitikus rendszer kódjai – uralkodnak. Ezzel szemben a B szint „a nem transzparens, az ellenőrzés alól kibúvó cserék szintje”, melyet akár *ellenpiacnak* is nevezhetünk, hiszen itt a résztvevők egyrészt a szabályok megkerülésére törekuszenek, másrészt arra, hogy különböző monopóliumok, hatalmi befolyás stb. erejére támaszkodva a szabályokat önmagukra nézve felfüggeszessék vagy módosítsák – azaz a szereplők ezen a (B) szinten „egyéni tranzakciókkal váltják fel a kollektív piacot”. Ezt a „két különböző fajta tevékenységet – teszi hozzá Braudel – nem ugyanazok a mechanizmusok és nem ugyanazok a szereplők irányítják” (Braudel 2008 [1985]: 60–62, 72). A szárnyalóan magas profitok és a versenyelőnyök mindig is a politikai-hatalmi szférával összefonódó, azaz a rendszerhatárokon átlépő B szinten születtek. A kapitalizmust ezek szerint úgy érthetjük meg – érvel Braudel –, mint amely ráépülve az anyagi élet és a transzparens csere szférájára, a B szinten bontakozik ki: az anyagi élet szintje felett

következik a piacgazdaság terepe a különböző piacok közötti nagyszámú horizontális kommunikációval: itt általában az automatikus koordináció egy bizonyos foka kapcsolja össze egymással a kínálatot, a keresletet és az árakat. Majd emellett, vagy inkább e szint fölé emelkedve következik az ellenpiac zónája, ahol a nagy ragadozók kalandoznak, és ahol a dzsungel törvénye uralkodik. Ma éppúgy, mint a múltban, az ipari forradalom előtt éppúgy, mint utána, ez a szféra a kapitalizmus igazi otthona (Braudel 1982 [1979]: 229–230).

A szociális állam „profitprése alatt nyögő tőkének” éppen egy ilyen „dzsungelre” volt szüksége, és ez a dzsungel aligha jellemezhető a rendszerek közötti strukturális kapcsolódások stabilitásával. A profitmaximalizálás elve áttöri a rendszerhatárokat, és olyan hatalmi konglomerátumokat hoz létre, melyekben – korszakoktól és égtájaktól függő eltérésekkel – egybefolyik gazdaság, politika, jog és kultúra. A *crony capitalism*, a haveri kapitalizmus fogalma

---

³ Itt jegyezném meg, hogy az előző bekezdésbe egy terjedelmesebb írást próbáltam meg beleszusakolni, feltehetőleg inkább kevesebb, mint több sikerrel. Lásd: Tallár (2019).

ugyan csak az 1990-es években tűnik fel, de a forgóajtó, melyen keresztüljutva az üzleti elit elfoglalja a politikai, a politikai elit pedig az üzleti posztokat, régóta nyitva van. A forgóajtó felől nézvést pedig *nem* arról van szó, hogy a gazdaság, a politika vagy a jog *alrendszere* kezd saját racionalitása mentén kommunikációba a többi részterülettel. Hanem arról, hogy egy *érdekcsoport, emberek egy csoportja* – mondjuk a globalizációban érdekelt ún. transznacionális osztály – saját érdekében használja ki a helyzet komplexitásából adódó lehetőségeket, ami más érdekcsoportok ellenállását váltja ki, és konfliktusuk nem helyezhető el egyszerűen a rendszerek logikája mentén. A *forgóajtó* fogalma (Blanes i Vidal et al. 2012) arra hívja fel tehát a figyelmet, hogy a rendszerek működése nem írható le az érdekcsoportok, vagy tágabban az „emberi tényező” kizárásával. Ha az egyéni tudatokról (pszichológiai rendszerekről) és a résztvevők jelenlétén alapuló interakciókról leválasztott kommunikációk zárt, önszabályozó rendszereként fogjuk fel a társadalmat, nem csak redukáljuk a fogalmát, de egyúttal olyan tárgyként is mutatjuk be, mely nyitott ugyan a természettudományos mintákat követő *magyarázatok* számára, de lezárul a *megértés* és az *értelem* kérdéseivel szemben.

Ezzel el is érkeztünk második problémánkhoz. Tegyük fel újra előző kérdésünket: valóban biztonságot nyújt még, valóban jól működik az a komplex társadalmi rendszer, melynek nem szándékolt, de a rendszer működésmódjából adódó hatásai az élet, és nem csak az emberi élet feltételeinek összeomlásával fenyegetnek? Ami előző kérdésünkben most érdekes lehet számunkra, az nem a rá adott válasz, hanem a kérdésfelvetésben rejlő implicit értelem. Mit jelent azt kérdezni, hogy „jól” működik-e a rendszer? Kérdésünk egyértelműen azt feltételezi, hogy a társadalmi rendszer működése fenyegeti a környezetét képező ökológiai rendszert. Holott éppenséggel azt is gondolhatnánk, hogy az ökológiai rendszer fenyegeti a környezetét képező társadalmat. Ha mégis magától értődőnek tartjuk, hogy a fenyegetés a „rosszul” működő társadalmi rendszer felől érkezik, akkor ez azért van így, mert a két rendszert alapvetően – ha tetszik létszerkezetében – különbözőnek tekintjük. Nem gondoljuk azt, hogy az ökológiai rendszer felelős lenne a társadalmat fenyegető veszélyért, de nagyon is úgy gondoljuk, hogy „nekünk” – bármit is jelentsen ez – *kötelességünk és lehetőségünk* a társadalom működésmódján változtatni.

Azt feltételezzük tehát, hogy ez ügyben legalábbis *felelősségünk* van, és a felelősség felvételének *eleget is tudunk tenni*, amennyiben a világ a *mi világunk*: nem tőlünk független dolgok tőlünk független (természeti) rendszere, hanem megélt tapasztalatunk *intencionális* – azaz tudatunktól elválaszthatatlan – tárgyainak nyelvileg közvetített horizontja. Vagy Heideggerrel szólva: a „jelenvalólét” *otthona*. Egy olyan létező otthona, „mely létében megértően viszonyul ehhez a léthez”. Vagy most Husserl-t idézve: olyan szubjektumok otthona, akik „magukra vonatkoztatják ezt a világot, akik számára a környezet létének csak az az értelme, amit mindenkor tapasztalataink, gondolataink, értékeléseink stb. adtak neki, s csak olyan érvényességfajtában (létbizonyosság, lehetőség, esetleg látszat stb.), amelyet mi, mint az érvényesítés szubjektumai, valóban megvalósítunk, illetve mint megszokottat korábról birtoklunk és hordozunk magunkban...” És tovább, egy másik helyet idézve: „Számunkra, akik együtt élünk, együtt van előzetesen adva, számunkra létezik és érvényesül a világ, amelyhez együtt tartozunk hozzá mint valamennyiünk számára való, létének ezen értelmében előzetesen adott világhoz” (Husserl 1998, I. kötet: 137, 142). Ha a „világban-benne-lét” természetes beállítódásában találkozunk vele, a tárgyat a tárgyra való irányulásunkban, egy „értelmében előzetesen adott világ” horizontján tapasztaljuk tehát. Értelmét megérteni valaminek annyit tesz, hogy tudunk bánni vele, tudjuk, hogyan tovább. Világunk horizontján a „kapa” nem

egy meghatározott tömegű vagy alakú „kiterjedt tárgy”. Nem a *res cogitans*ról leválasztott *res extensa*, hanem az emberi tapasztalat, a „világhoz való hozzáférés” intencionális tárgya: a mezőgazdasági vagy kerti munka eszköze, mely a gereblyével és az ásóval együtt egy olyan értelmi összefüggés része, melybe beletartozik nem csak a föld, de a munka is, a termés és a termésért való küzdelem, vagy épp a jó termésért való könyörgés, a kikapát szorongató gyerek és az ellátandó család, de beletartoznak – már amennyiben életvilágunk részei – a termést hozó vagy megtagadó istenek is, a földtulajdon és a földhasználat kérdései, és persze a megengedett és a megengedhetetlen, a helyes és a helytelen, a rossz és jó is. A kapa nem *res extensaként*, hanem így, a létehez viszonyuló egzisztencia tapasztalatának tárgyaként válhat egy megértett, *nyelvtileg közvetített egész* – a *világunk* – részévé. Olyasvalamivé, amihez kö-zünk van, ami „jó valamire”.

Husserl és Heidegger – bár egyenlőségjelet nem tehetünk közéjük – a világ *varázstala-nításának* visszavételén dolgozik, hogy az emberi létezés ismét értékek és normák vonat-kozási keretébe és a lét értelmére vonatkozó kérdések hatálya alá helyezze. Feltárva az élet-világ kvázi transzcendentális szerkezetét, ezen dolgozik az Alfred Schütz nyomán kialakult fenomenológiai szociológia és társadalomtudomány is. Luhmann ezzel szemben éppen a varázstalanítás végigvitelében, a vallási szekularizációt követően most az életvilág, a kultú-ra és a morál szekularizációjában, egy *második szekularizációban* látja a modernitás egye-dül érvényes tendenciáját – tehát az értékválasztásoknak a személy magánszférájába való leszorításában. Állítólagos „antihumanizmusa” mögött az a meggyőződés munkál, hogy a modernitás komplex társadalmában csak a zárt rendszerek normamentes, *funkcionális ra-cionalitása* menthet meg minket a polarizálódott és pluralizálódott életvilágok, a különbö-ző identitáscsoportok és erkölcsi meggyőzések között kirobbanó konfliktusoktól. A saját funkcionális logikájuk mentén működő, zárt szociális rendszerek alapvető teljesítménye innen nézvést abban áll, hogy *értéksemleges* funkcionalizmusuk a cselekvés motívumait le-választja az interakciókban részt vevő szubjektumok értékválasztásairól és a – Luhmann sze-rint – szükségképpen konfliktusokba torkolló, közös helyzetértelmezés szükségletéről. Az ember Luhmann-nál nem a társadalmi cselekvés szubjektumaként, hanem csak a szociális rendszerek környezeteként jelenik meg. A rendszerek az egyén cselekvését és a személyközi viszonyokat szabályozó, a rendszer funkcióiba illeszkedő szerepeket (viselkedésvárásokat) kínálnak fel a számára, továbbá az individualitásnak azt a lehetőségét, hogy szerepein – azaz társadalmi cselekvésén – *túl*, vagy azon *kívül*, felmutassa egyediségét. De vajon nem épp ez a „kívül-lét”, ez az exklúzió jelenti-e – veti fel a kérdést Luhmann – a szubjektum vágyott sza-badságának és autonómiájának alapját? Amihez persze hozzá kell tennünk, hogy a kívülállás szabadságának megvan az ára: a rendszerszerű összefüggések eltárgyasult, második termé-szetté sűrűsödött tömbként állnak vele szemben, és szfinxként hallgatnak, ha az *értelmüket* faggató kérdés felhangzik.

Habermas itt annyiban foglal el sajátos pozíciót, hogy a fenomenológiai indíttatású tár-sadalomelmélet és a rendszerelmélet *vagy-vagy-át* a kommunikatív cselekvés elméletében egy *és-sel*, a cselekvők *életvilágának* és a cselekvések *rendszerének* együttállásával cseréli fel. A társadalom integrációjának érvényes leírása – mondja – csak akkor lehetséges, ha különb-séget teszünk a cselekvéskoordináció két különböző útja között. Az egyik a résztvevők *cselekvési orientációit* hangoljuk össze egy normatív módon biztosított vagy kommunikatív módon elért konszenzus révén, a másikon a cselekvések nem szándékolt összefüggéseit a *cse-lekvések következményeinek* funkcionális összekapcsolódása integrálja, mintegy a cselekvők

háta mögött. Az integrációnak ez a két módja, a *társadalmi* és a *rendszerintegrációnak* az együttállása a társadalom egészének hasonlóan differenciált értelmezését felelelezi. A *résztevők* perspektívájából a társadalom a cselekvők életvilágaként jelenik meg, ám ha a hátunk mögé pillantva a *megfigyelő* perspektívájából tekintünk rá, a társadalom normamentes, a résztvevők értelmezéseitől leválasztott rendszerként áll előtünk.

Őszintén szólva hozzáam ez az *és* áll a legközelebb, ami azonban nem békés együttélést takar, hanem sokkal inkább állandó küzdelmet, és félok, hogy Habermas idealizációi ezeket alkalomadtán eltakarják. A kulturálisan áthagyományozott és nyelvileg szervezett értelmezési minták készleteként elgondolt életvilág egy kvázi transzcendentális keretet jelent, melynek határain belül egy már előzetesen értelmezett világban – mint közös és megőrzendő otthonunkban – mozgunk. Ám figyelembe véve az életvilág *racionalizálódásának* folyamatát, Habermas különbséget tesz a lényegében konzervatív, a megőrzés törekvését magában foglaló életvilág és a megegyezést igénylő, vitathatóként tematizált cselekvési helyzetek esetében szükségessé váló *kölcsönös megértés (nézetegyeztetés)* között. A nézetegyeztetések a kommunikatív racionalitás keretén belül, azaz a három formális világkonceptió (objektív, társadalmi és szubjektív világ) kapcsán emelhető érvényességigények mentén zajlanak, és érvelésen alapuló konszenzus elérését célozzák. Úgy gondolom, hogy *életvilág* és *kölcsönös nézetegyeztetési folyamat* megkülönböztetése ellentmondásosabb helyzetet takar, mint amilyent Habermas sejtetni enged. Itt röviden csak három mozzanatot említenék. Ha – miként Habermas is hangsúlyozza – a modern világfelfogást az jellemzi, hogy a kulturális hagyomány teljes egészében és módszeresen az ellenőrzés tárgyává tehető, akkor ez az életvilágot meglehetősen lyukacsossá teszi – mintha otthonunk a kölcsönös nézetegyeztetések szükséglete folytán a permanens átrendezés állapotában lenne. Továbbá Habermas maga is állítja, hogy az életvilág elveszíti „prejudikáló hatalmát” a kommunikatív gyakorlat felett, amennyiben a cselekvő személyek kölcsönös megértésüket *saját* értelmezési teljesítményeiknek köszönhetik. Márpedig – és ez lenne a harmadik mozzanat – a kommunikatív racionalitás horizontján az *univerzális diszkurzus* eszméje jelenik meg Habermasnál: az univerzális diszkurzus eszméje mögött

annak az állapotnak az általános eszméje húzódik meg, ahol az életvilág újratermelése nem pusztán a kölcsönös megértésre irányuló cselekvés közegében *megy végbe*, hanem a cselekvő személyek értelmezési teljesítményeire *tevődik át*. Az egyetemes diszkurzus idealizált életvilágra utal, amely a kölcsönös megértés folyamatának a normatív összefüggésektől messzemenőig szétválasztott, racionálisan motivált, igenlő/tagadó állásfoglalásokra átállított mechanizmusa által termeli újra önmagát (Habermas 2011 [1981]: 378).

A fából ily módon mintha vaskarika lenne. Nyilván nem véletlenül vagy figyelmetlenségből. Bár Habermas elutasítja, hogy Marx nyomán a rendszert a „szükségszerűség birodalmával”, az életvilágot a „szabadság birodalmával” azonosítsuk, a *belső gyarmatosítás* tézise mégiscsak azt a folyamatot tárja fel, hogy miként fragmentálják, miként szorítják az életvilágot a 20. század robusztus és értéksemleges rendszerei a magánszféra réseibe, a kisközösségek és az atomizált kiscsalád szférájába. Az univerzális diszkurzusban rejlő idealizáció, éppúgy, mint később az ideális beszédszituáció vagy a deliberatív demokrácia eszméje, minden bizonnyal arra lett volna hivatott, hogy a fragmentált-gyarmatosított életvilág hagyományára támaszkodva felkínálja az *értelem* keresésének új, intézményes kereteit. Így aztán – bármennyire is szemben áll ez a közvélekedéssel – nem a varázstalanítás végigvitelét ajánló

Luhmann, hanem Habermas a *konzervatív* gondolkodó, aki a feladatot a valóság megélt tapasztalatának *megőrzésében* és érvényesítésében látja egy *racionalizált* életvilág keretein belül. Ha ma körbenézünk a világon, némi fanyalgással kell megállapítanunk, hogy nem sok eredménnyel. Ma már nem is annyira az életvilág fragmentálódása, inkább a fragmentumok *polarizálódása*, az identitások és értékválasztások nemegyszer polgárháborút idéző konfliktusai jelentik a veszélyt.

Egy rommezőn állnánk? Akár így is vélhetnénk. Luhmann az értelmet firtató életvilág irányából látta a fenyegetést, Habermas a pénz médiuma által vezérelt rendszer értékközömbös semlegességében, és bizonyos értelemben mindkettőjüknek igaza volt. De a „rommező” Walter Benjaminget idéző képe mégis félrevezető. Úgy hiszem, joggal beszélhetünk az úgynevezett Nyugat nemrég még magabiztos önképének megrendüléséről és kiürüléséről, gazdasági-hatalmi pozíciója meggyengüléséről, de eközben földrészek, Ázsia és elsősorban Kína számunkra szinte felfoghatatlan felnövekedésének vagyunk tanúi. És még ha e felnövekedés iránya és eredménye kérdéses is, annyi kétségtelen, hogy *ez a materiális* növekedés hatalmas tömegeket emelt ki a túrhetetlen szegénységből.⁴ A rommező helyett tehát inkább abból a feltételezésből indulnék ki, hogy egy olyan nem teleologikus, de globális és mélyreható struktúrávaltozás korszakába léptünk, ami hatásában hasonló lehet ahhoz, mint amely a nyugati modernitás megszületéséhez vezetett. Ez a változás éppúgy tartalmaz masszív fenyegetést, ahogy reményt is. Minden attól függ, milyen variációk jelennek meg, és a cirkuláris kapcsolódások folyamatában mi és hogyan szelektálódik ki.

Ha a zöldmozgalmak lehetőségeit és feladatait másként látom, mint Bognár Bulcsu, úgy az minden bizonnyal abból is következik, hogy ő Luhmannban fedezi fel az útmutatót, míg hozzám közelebb áll a Habermas képviselte *és: rendszer és életvilág együttállása*, és az életvilág létéből fakadó *kritikai* potenciál. Ez az, ami – minden biztosíték nélkül – teret nyit a meghatározott irányba mutató, szóval teleologikus *cselekvések*, az elkötelezetten rendszerkritikus zöldmozgalmak számára. Ezzel szemben Bognár Luhmannat követve olyan változásokban (variációkban) gondolkodik, amelyek arra szolgálnak, hogy a lényegyet tekintve megőrződjék a modernitás komplex társadalmainak rendszerstruktúrája. Egyszóval Bognár a komplex, funkcionálisan tagolt részrendszerek békés és konszolidált működését látja ott, ahol én – ha nem is rommezőt, de – válságjeleket látok. Számomra is teljesen elfogadható módon Bognár amellet érvel, hogy „a társadalmi változás leginkább a részrendszerek szerveződésén kívül tud elindulni” (Bognár 2020: 23), és a szocializáció családi szféráján, a tömegkultúra vagy az oktatás révén képes formálni a részrendszerek működését. Ám a megcélozható végeredmény Bognárnál mégiscsak a normál működés *helyreállása*: a „modern társadalom komplex működése a tartósságot biztosító rekurzív struktúrák mellett – írja – rendelkezik annyi dinamikával, hogy az újabb kihívásokra válaszolni tudjon” (Bognár 2020: 25). Kétségteljesen józan és felelős álláspontnak tűnik ez, legalábbis mindaddig, amíg bízunk a *normál állapot* helyreállításának lehetőségében.

Én ebben, tudniillik a 20. század utolsó harmadát jellemző állapot helyreállításában, nem bízom, és abban is kételkedek, hogy ez kívánatos lenne. Mint láttuk, a likvid modernitás új világában a tőkés gazdaság globális rendszere anélkül tud diktálni a továbbra is territóriálisan rögzített társadalmaknak, hogy ő maga komolyan ki lenne téve az adaptációs kényszereknek, miáltal a társadalmak keretében rögzített alrendszerek adaptációs képessége a „zéró opció” felé közelít. Az eredmény, legalábbis az egykori centrum nyugati országaiban,

⁴ Itt ismét *Meggyengült centrumállamok – erősödő populizmusok* című írásomra utalnék (Tallár 2019).

a társadalmi és a rendszerintegráció kompromisszumának feladása: a szociális kiadások „lefaragása”, a bérek stagnálása, a konjunkturális ciklusokkal újra és újra fenyegetővé váló munkanélküliség, a részmunkaidővel, az outsourcinggal, a határozott idejű szerződésekkel együtt járó bizonytalanság és kiszolgáltatottság, egyes területi szegmentumok és népességcsoportok teljes kihullása a társadalom szövetéből – és mindezzel párhuzamosan a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése. A globalizáció folytonosan változó terének megnyílása ily módon egy olyan individualizált, különböző elemekből álló sokaságot hozott létre a Nyugat centrumországaiban, melyet az igazságtalanság és a bizonytalanság diffúz és homályos érzése fűz egybe.

Ezt a diffúz érzések hajtotta sokaságot a legkevésbé sem jellemzi a kommunikatív racionalitás vagy a konszenzus keresése, és nemegyszer az etnikai nacionalizmus vagy épp az idegengyűlölet torz formáiban tapasztaljuk jelenlétét. De látni kell – bármennyire is nehéz belátni –, hogy a torz megjelenési formák mögött is az életvilág energiája munkál: az értelem, az értelmes élet és a szolidaritásformák lehetőségeinek keresése. Szó sincs persze arról, hogy megnyugtatónak vagy egyenesen ígéretesnek tartanám a kritika és az otthoneremtés forrásaként megnevezett életvilág híradásait. Nem csak a fent említett torz formákra gondolok. Hiszen az életvilágról szólva az abúzusok tűzfészkeként is fungáló család, a Bognár által is említett posztmaterialis értékek, az autonóm ökoközösségek kísérletei vagy a tovább élő kulturális, vallási, nemzeti hagyomány fennmaradt területei stb. mellett sok minden mást is számításba kell venni. Az életvilág energiái működtetik például a világhálót, mely McLuhan felől nézvést még a másodlagos szóbeliség, a közvetlen demokrácia és a globális szinten megvalósuló interakciók, a deliberáció és a „világfalu” autentikus terepének tűnt. De ha ezt az ígéretet őrizzük is, a Web ma sokkalta inkább a nyilvánosság magánosításának és a magánszféra nyilvánossá tételének, fragmentált és polarizálódó kis csoportok narcizmusának a terepe, a *post-truth*, a *fake news* és a totális megfigyelés globális vállalatok és politikai pártok által üzemeltetett mechanizmusa.

Annyi józanság van tehát bennem is, hogy valóságunk elemei közt szemezgetve nem kezdek hozzá egy ideális utópia megkonstruálásához. Ugyanakkor, tény és való, mégis ráhagyatkozom a közhelyre, miszerint „a csillapíthatatlan emberi vágy az értelmes élet után” nemcsak hogy jelen van, de a válság nyomán fel is erősödött, és a legkülönbözőbb, vonzó és visszataszító variációkban próbálja ki önmagát vagy esik áldozatául nyers hatalmi érdekeknek. Így aztán valóban minden attól függ, milyen variációk jelennek meg, és a cirkuláris kapcsolódások folyamatában mi és hogyan szelektálódik ki a strukturális átalakulásban. Ebben a korszak feszültségét magába gyűjteni képes zöldmozgalmaknak minden bizonnyal szerepük lesz, és nem csak a természetvédelem területén. Hogy ez a szerep miben állhat, csak olyan empirikusan is felvethető kérdések kapcsán lenne megvitatható, mint például: „Miben áll a nemzet értelme?”, „Miben állhat az Európai Unió értelme?”, „Hogyan képzelhető el plurális életvilágok és globális rendszerek együttműködése?”, „Mit várhatunk a zéró növekedéstől?”, „Megállítható-e a klímakatasztrófa a kapitalizmus keretén belül?”, stb. Ilyen kérdés volt természetesen Bognár Bulcsunak az ökológiai kommunikáció lehetőségeit firtató kérdése is.

Az olvasó – már ha idáig átverekedte magát – nyilván megállapította már, hogy a zöld gondolat magvát nem a természet védelmében látom. A pénz értéksemleges közege által irányított társadalmakban a saját létünkhöz való megértő viszonyulás vált tendenciájában lehetetlenné, és az is csak ebben a kontextusban értelmezhető, hogy a tőke logikáján alapuló gazdasági rendszer a természetet miért kezelte semleges nyersanyagforrásként. Kérdés,

változhat-e ez egyáltalán, amíg a „dzsungel törvénye” alapján működő globális tőkét nem sikerül „visszaágyazni” az értelem kérdését felvetni képes társadalomba.

Félő azonban, hogy bármi legyen is a válasz erre és a fentebb sorolt kérdésekre, a köz-eljövőt leginkább azzal a *bifurkációs* (kettéválási) folyamattal írhatjuk le, mely Wallerstein szerint a rendszerváltságot jellemzője: a rendszer – írja – válság esetén

két alternatív megoldás elé kerül, s a továbbhaladás mindkét irányban teljességgel lehetséges. Ilyenkor az adott történelmi rendszerben élő emberek mintegy kollektív fölszólítatnak, hozzanak történelmi döntést, melyik utat akarják választani, azaz milyen új rendszer váltsa föl a régít (...) Hogy a rendszerben élő emberek milyen kollektív döntést fognak hozni, a dolog természetéből adódóan kiszámíthatatlan. A bifurkáció folyamata kaotikus folyamat, ami azt jelenti, ebben a fázisban minden kis döntés jó eséllyel jelentős következményekkel jár (...) Ez az instabilitás jelentős mértékű zaklatottsághoz és így erőszakhoz vezethet, mivel az emberek megpróbálják megőrizni meglévő privilégiumaikat és a különböző hierarchiákban elfoglalt pozícióikat egy rendkívül instabil környezetben. Általában véve elmondható, hogy ez a folyamat meglehetősen csúnya társadalmi konfliktusokhoz szokott vezetni (Wallerstein 2010 [2004]: 143–144).

Hivatkozott irodalom

- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge, UK: Polity.
- Blanes i Vidal, Jordi, Mirko Draca és Christian Fons-Rosen (2012): Revolving Door Lobbyists. *American Economic Review* 102(7): 3731–3748. Interneten: <https://www.aeaweb.org/articles/pdf/doi/10.1257/aer.102.7.3731>
- Bognár Bulcsu (2014): Rendszerevolúció és társadalmi differenciálódás. In *Kommunikáció és társadalom. Luhmann-olvasókönyv*. Bognár Bulcsu és Karácsony András (szerk.). Budapest: Gondolat, 115–131.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. *Replika* (114): 7–39. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Braudel, Fernand (1982 [1979]): *Civilization and Capitalism. Volume 2. The Wheels of Commerce*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Braudel, Fernand (2008 [1985]): *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest: Európa.
- Habermas, Jürgen (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Husserl, Edmund (1998): *Az európai tudományok válsága*. Budapest: Atlantisz.
- Macfarlane, Alan (1993 [1978]): *Az angol individualizmus eredete*. Budapest: Századvég – Hajnal István Kör.
- Marx, Karl (1967 [1867]): *A tőke. I. könyv*. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl (1974 [1894]): *A tőke. III. könyv*. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl és Friedrich Engels (2004 [1848]): *A kommunista Párt kiáltványa*. Interneten: <https://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/index.htm>
- Offe, Claus (1987): The Utopia of the Zero-Option. *Modernity and Modernization as Normative Political Criteria. Praxis International* 7(1): 1–24.
- Tallár Ferenc (2015): *Az áramlások terében*. Budapest: Liget Műhely Alapítvány.
- Tallár Ferenc (2019): Meggyengült centrumállamok – erősödő populizmusok? *Kellék* (61): 101–126. Interneten: https://www.academia.edu/40477416/Meggyengült_centrumállamok_erosodő_populizmusok.
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a világtrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.

Tallár Ferenc

Filozófus, professor emeritus, ELTE

Szücs László Gergely

Az ökopolitikai mozgalmak és a politikai rendszer

Észrevételek Bognár Bulcsu „ökológiai kommunikáció”-ról szóló tanulmányáról

Cikkem gondolatmenete szerint Bognár Bulcsu az „Ökológiai kommunikáció lehetősége”-ről szóló tanulmányában összetett „hatékonyságcritikát” fogalmazott meg a kortárs ökológiai mozgalmakkal szemben. Amellett érvelek azonban, hogy a mozgalmak és a politikai rendszer összefüggései még komplexebben lettek volna bemutathatók, ha a szerző a luhmannianus elemzését egy olyan nézőponttal egészíti ki, amelyből a társadalmi mozgalmak motivációi jobban elemezhetőek és kritika tárgyává tehetőek. Bemutatom, hogy azokat a szerzőket, akikre Luhmann is hatással volt, és akik a társadalmi mozgalmak normatív bázisát is vizsgálták, Habermas és követői, illetve vitapartneri körében találjuk.

Kulcsszavak: Luhmann, kritikai elmélet, legitimitás, ökopolitika, társadalmi mozgalmak

Bognár Bulcsu tanulmánya (Bognár 2020) a luhmanni rendszerelmélet nézőpontjából vizsgálja az ökopolitikai normák komplex társadalmakban való terjedésének korlátait. Úgy látom, hogy az írásban két eltérő nézőpont kerül feszültségbe egymással, és a szerző nem oldja fel a kettő közötti feszültséget. Az egyik szerint ember és környezet viszonyának problémái racionálisan diagnosztizálhatók, bizonyos ökopolitikai álláspontok mellett racionálisan érvelhetünk, és a változás fontossága evidens módon belátható. A szerző fontos szöveghe-lyeken osztja az ökopolitikai szerzők aggodalmait és ezek felől tekint a komplex társadal-makra (rendszerint nagy fontosságot tulajdonít „az ökológiai mozgalmak által megfogal-mazott környezeti veszélyek” tudatosításának). Erről az oldalról úgy érvelhetünk, hogy a rendszerelméleti elemzés egy hatékonyabb környezeti politika alapjaira mutathat rá: a cél az ökopolitikai mozgalmak sajátos „vakfoltjainak” azonosítása, az ökopolitikai kommunikáció „javítása”. Reménykedhetünk tehát abban, hogy van olyan adekvát mozgalmi forma vagy értelmiségi magatartás, amely érvényt szerezhet a szükséges változásoknak.

Egy erősebb luhammannianus nézőpont szerint a posztmetafizikai és poszttradicionális világban nem áll rendelkezésünkre egységes, észszerű nézőpont, amelyből minden körülmények között érvényes állításokat fogalmazhatnánk meg a valóságról. Ha innen indulunk, akkor (ellentétben az első elemzési perspektívával) az önálló és érvényes ökopolitikai üzenet lehetősége is veszélybe kerül. Komplex társadalmi viszonyok között ugyanis nem tudunk értelmes normatív állításokat tenni a társadalom egészének és környezetének a viszonyá-ról, holott az ökopolitika feladata éppen egy átfogó diagnózis megfogalmazása lenne. Bizo-nyára a második nézőpontból is érdekes feltárni, hogy az ökocentrikus szubkultúra hogyan szerezhet érvényt akarátának a modern társadalmakban. De ebből a perspektívából nézve bármilyen ökopolitikai nézettel való azonosulás valószínűleg azt jelentené: rabjai vagyunk egy illúzióknak, amely szerint létezik egységes, mindent átható észszerűség. Feltevésem sze-rint Bognár Bulcsu cikkének legfőbb értéke, hogy az első, tehát a „gyengébb luhammannianus” nézőpontból sokrétű hatékonyságkritikát¹ alkot a kortárs ökopolitikai mozgalmakkal szem-ben, és releváns összefüggések felmutatásával gazdagítja az ökológiai kommunikációról szó-ló tudományos diskurzust. Azt feltételezem azonban: a két eltérő nézőpont közötti feszültség feloldatlansága végül meggátolja, hogy összetett képet alkosson az ökopolitikai mozgalmak funkciójáról, legitimitációjáról, normatív megalapozásuk lehetőségéről.

A cikk gondolati ívét az első perspektívából a következőképpen vázolhatjuk fel. Luhmann szerint a modern társadalmakat egyrészt a környezetükkel szemben differenciálódott rend-szerekként, másrészt egymástól funkcionálisan elkülönült részrendszerek (például gazda-ság, jog, politika, vallás, tudomány) összefüggéseként interpretálhatjuk. A társadalmi rész-rendszerek azáltal voltak képesek környezetükhöz alkalmazkodni és differenciálódni, hogy kialakították a csak saját rendszerükre jellemző „kommunikációs összefüggéseket”. A más rendszerektől való elhatárolódás és a stabilizáció lehetőségét a saját kommunikációs kódok megteremtése és a kívülről érkező kommunikáció részleges korlátozása tette lehetővé. Az autopoietikus rendszerek azonban a környezeti változások hatására képesek saját műkö-désük felülvizsgálatára és korrekciójára. Bognár Bulcsu igen pontosan mutatja be, hogy e társadalomkép hogyan határolja be az értelmiségi kritika és a radikális átalakulásért küzdő mozgalmak lehetőségeit. A tudós félreérti a feladatát, amikor (mint a kritikai elmélet korai

1 A fogalmat Nancy Frasertől kölcsönözöm, aki más összefüggésben, Habermasszal vitatkozva különbözteti meg a nyilvánosságkritikák két típusát: a hatékonyságkritikát és a legitimitáskritikát – lásd Fraser (2008: 81–82).

szerzői) a társadalomnak mint elnyomó hatalmi rendszernek a szisztematikus kritikáját tekinti céljának. A tudós mindig „másodlagos megfigyelő”, akinek tevékenysége csak az önreferenciális rendszerek önmegfigyeléséhez kapcsolódhat; így a társadalom megismerése leginkább a részrendszerek sajátos „nyelvének” megismerésében áll. A radikális társadalmi mozgalmak képviselői egyrészt tévednek, amikor úgy gondolják, hogy egyetlen társadalmi részrendszer (leginkább a politika) megcélzásával kikényszeríthetik az általuk fontosnak ítélt célokat. Nem veszik tudomásul, hogy a modern társadalmak részrendszereit nem alá- és fölérendeltségi viszonyok határozzák meg: nincs olyan kiemelt részrendszer, amely tartósan elfoglalhatná az irányítóközpont szerepét, és az egész társadalom átalakulásának motorja lehetne. Bognár többször hangsúlyozza, hogy minden társadalmi részrendszerben megvan a lehetőség, hogy „környezeti kérdésekre” rezonáljon. A radikális mozgalmak által megfogalmazott apokaliptikus vízió, egalitárius szemlélet és morális beszédmód azonban nem fordítható le a sajátos bináris kódok által dominált részrendszerek nyelvére. Bognár elemzésének legfontosabb helyein igen pontosan mutatja be, hogy a társadalom egyes szegmenseiben a radikális mozgalmak kommunikációja miért ütközik akadályokba. Általában véve igen tanulságos a részrendszerek logikájának bemutatása (például gazdaság, jog, tudomány) abból a szempontból, hogy miként reagálnak a környezetből és a mozgalmak felől érkező „külső irritációk” hatásaira.

Különösen fontos, hogy az ököpolitikai mozgalmak hatásai felől a modern politikai rendszerek sajátosságai plasztikusan jeleníthetők meg. Egy olyan társadalmi részrendszer képe jelenik meg, amely csak akkor tudja újratermelni önmagát, ha képes fenntartani a különböző értékrendszerek közötti kényes egyensúlyt, ha képes domesztikálni és mobilizálni különböző politikai elitcsoportok küzdelmeit (például politikai váltógazdaság formájában). A diagnózis szerint az ököpolitikai mozgalmak (rész)sikereket is elérhetnek, hiszen a politikai rendszer dinamizálásának és életben tartásának egyik feltétele az új témák, új problémák felszínre kerülése. Tipikus esetben azonban kudarcra vannak ítélve. Egyrészt azért, mert morális konszenzusra hivatkoznak az eltérő értékrendek egyensúlyára épülő társadalomban. Másrészt, mert az elért eredmények tartós fennmaradásával számolnak egy olyan társadalmi környezetben, amelynek leglényegesebb vonása (és fennmaradásának záloga) a politikai programok meg nem szűnő versengése.

Feltevésém szerint azonban, ha komolyan vesszük a luhmanni politikaelmélet premiszáit, akkor igen szűkek a lehetőségeink a társadalmi mozgalmak értelmezésekor. Valószínűleg a realista társadalmelemzőnek is el kell ismernie, hogy a társadalmi mozgalmakban (egyelőre ne az ököpolitikai vagy identitáspolitikai, hanem a „hagyományos”, a társadalmi igazságtalanságok ellen folytatott küzdelmekre gondoljunk) részt vevő személyek döntő többsége nem hatalmi vagy materiális motivációk szerint cselekszik. Még ha látszólag tisztán materiális célokért (például magasabb bér, több szabadidő) küzdenek is, csak akkor érezhetnek erőt a részvételre, ha sérelmeiket társadalmilag tipikusként élik meg (Honneth 1994: 259–260), ha helyzetük javítását az igazságos társadalmi rend irányába tett lépésnek gondolhatják. Hasonlóképpen: tévedésben lennénk, ha a társadalom hatalmi centrumai ellen irányuló küzdelmeket tisztán a hatalmi pozícióért folytatott harcként interpretálnánk. A mozgalmak résztvevői valószínűleg nem a választási küzdelmekből ismert hatalmi logika szerint cselekszenek. Motivációik vélhetően szorosan összekapcsolódnak egy tág értelemben vett jogi szemponttal: céljaikat jogosnak tartják, ezek korlátozását jogtalanságként élik meg.

Láthattuk azonban: Luhmann premisszái szerint a politikai rendszert önálló és önmagát a saját logikája szerint újratermelő részrendszerként kell felfognunk. A politika csak egyetlen a többi részrendszer között; e rendszerek nem hierarchikusan, hanem horizontálisan viszonyulnak egymáshoz. Nincs olyan részrendszer (például a politika vagy a jog), amelynek racionalitásstandardjai szerint adekvát és átfogó kritikát gyakorolhatnánk egy másik rendszerről vagy a társadalom egészéről. A politika világát érintő autentikus kritika is a politika kommunikatív összefüggéseihez, a politikát életben tartó racionalitásstandardokhoz kell hogy igazodjon: nincs olyan univerzális racionalitás, amely fogódzókat nyújtana a politika világában való eligazodáshoz. Ebből a perspektívából viszont igen elnagyolt kép alkotható a társadalmi mozgalmakról, a mozgalmak és a politikai hatalom dinamikájáról. A társadalmi mozgalmak a modern politikai váltógazdaságban triviálisan jelenlévő „oppozícióként” ragadhatók meg. Ebben a szűk értelmezési keretben a mozgalmak résztvevői a hatalmi elitpozíció megragadásáért küzdő alternatív elitcsoport tagjaiként jellemezhetők. A politikai/társadalmi rend átalakításáról vagy alapvető reformjáról szóló terveik elsősorban úgy elemezhetők, mint a regnáló elit programjával szembehelyezhető ellenajánlatok, melyek célja bizonyos társadalmi csoportok meggyőzése a hatalom megragadásának érdekében (Rödel, Frankenberg és Dubiel 1989: 149–151). Ez az értelmezés viszont gyökeres ellentmondásban áll a mozgalmak önképével, így félő, hogy alapvetően téves következtetésekhez vezet a társadalmi mozgalmak motivációinak, normatív összefüggéseinek elemzésekor. Egy ponton Luhmann is egyértelművé teszi, hogy nem találja a radikális társadalmi mozgalmak helyét a politikai részrendszerben. Egy helyen úgy fogalmaz, hogy a politikai vagy társadalmi rendszer formális kereteinek újragondolására törekvő társadalmi mozgalmak (a zöldmozgalmak jellegzetesen idetartoznak) végeredményben a politikai rendszer parazitái, mert sem a kormányzati pozíció megragadását nem tekintik feladatuknak, sem a politikai élet dinamizálásáért felelős opozíció helyét nem akarják elfoglalni, ehelyett a politika duális rendszerét meghaladó pozíció fenntartására törekszenek (Luhmann 1986: 234).

Bognár Bulcsu végül Luhmann morálszociológiai gondolatainak bevonásával tágítja a társadalmi részrendszerekről szóló elemzés horizontját. A megfogalmazódó álláspont szerint a környezeti kérdésekről szóló morális kommunikáció „kettős természetű”. Ahogy említettük, a látszólagos konszenzusra hivatkozó moralizáló beszédmód konfliktusokat válthat ki a plurális társadalmakban. Ugyanakkor a morál, mint a társadalom minden tagja számára értelmezhető és „minden részrendszerben cirkuláló kód”, alkalmanként a rendszerszerű, regionális és társadalmi korlátokat is átlépve megfelelő eszköz lehet a környezeti értékek kommunikálásához. A szerző szerint ezeknek az értékeknek a meggyökeresedése a társadalmi részrendszereket átható szocializációs instanciáktól, mindenekelőtt a családtól, az oktatástól (és részben a médiától) várható. Bár az érvelés igen meggyőző, a társadalmi mozgalmak problematikája végül kikerül az elemzés fókuszából, és a dolgozat központi témájává „a környezeti értékek társadalmi sikerességének/sikertelenségének” jóval általánosabb problémája válik.

Feltevésem szerint azonban az ökológiai mozgalmak és a kortárs politikai rendszer összefüggései összetettebben lettek volna bemutatathatók, ha a szerző a luhmannianus elemzést egy olyan nézőponttal egészíti ki, amelyből a mozgalmak normatív motivációi is elemzés és kritika tárgyává tehetők. Ebből a szempontból problematikus, hogy a szerző a kritikai társadalomelméletek jellemzésénél rendszerint elfogadja Luhmann interpretációit. A kriti-

kai elmélet képviselőinek egy része a dolgozatban azt az értelmiségi magatartást testesíti meg, amely a modern társadalmat egy erőközpontként, elnyomó uralom által strukturált egészként gondolja el; amely egy „külső” moralizáló-egalitárius nézőpontból alkot kritikát a társadalom és környezete viszonyáról. Habermas rendszerint olyan gondolkodóként jelenik meg, aki a morális konszenzusra (vagy ennek igényére) való hivatkozással gyakorol kritikát az uralkodó társadalmi gyakorlat felett. Vélhetően azonban éppen Habermas és az őt követő/vele vitatkozó kritikai teoretikusok körében találhatjuk azokat a szerzőket, akikre Luhmann is hatással volt, és akik elemzés tárgyává tették a mozgalmak legitimációs alapjait. Habermas mellett itt például Axel Honnethre vagy Nancy Fraserre gondolhatunk, akik az új társadalmi mozgalmak morális motivációt is kutatták. A téma szempontjából különösen érdekes lett volna a Habermast baloldali-republikánus szempontból bíráló Ulrich Rödel, Günter Frankenberg és Helmut Dubiel „demokratikus kérdésről” szóló elemzésének bevonása (Rödel, Frankenberg és Dubiel 1989). Ők a demokráciát nem politikai rendszerként, hanem egy több évszázados „történetileg nyitott projektként” gondolták el. Munkájukban komolyan vizsgálták a luhmanni modernitásfelfogást, és bizonyos belátásait beépítették saját elméletükbe. Ugyanakkor amellet érveltek, hogy a demokratikus rendszer újratermelődése nem csak a funkcionális alrendszer, hanem a társadalmi normák szintjén is végbe kell hogy menjen. Ebben az újratermelődési folyamatban szerintük döntő szerepe van azoknak a társadalmi mozgalmaknak, amelyek újra és újra megkérdőjelezzik a politikai rendszer alapjait – így az ökopolitikai mozgalmaknak is.

A normatív források vizsgálatával alaposabban rá lehetett volna világítani az ökopolitikai mozgalmak sajátosságaira a hagyományos társadalmi mozgalmakkal vagy az identitáspolitikai küzdelmekkel szemben. Talán rá lehetett volna mutatni az ökopolitikai küzdelmek néhány paradox vonására is. Érvelhetünk például úgy, hogy míg a hagyományos társadalmi mozgalmak rendszerint az igazságosság általános nézőpontjára hivatkoznak, az ökopolitikai mozgalmak az univerzális morális kérdések helyett gyakran a jó élet etikai kérdéseit teszik nyilvános diszkusszió tárgyává.² Azt a hipotézist is megfogalmazhatjuk, hogy míg a hagyományos politikai mozgalmak kiemelt témája a nyilvános politikai részvétel (a politikai jogok) kérdése, addig az ökopolitikai mozgalmak minden eddiginél hangsúlyosabban vonják be a hagyományos értelmezés szerint a magánélethez tartozó kérdéseket a nyilvánosságba (például a fogyasztás, az energiatakarékos otthon, a hulladékgazdálkodás kérdését). Talán az is fontos, hogy míg a hagyományos és az identitáspolitikai küzdelmek gyakran bizonyos szükségletek társadalmi elismertetéséért zajlanak, addig az ökopolitikusok retorikája gyakran arról szól, hogy a társadalomban széles körben elismert szükségletek (a saját autó birtoklásától a légkondicionáló használatán át a repülőgépes turistautakig) károsak és hosszú távon kiküszöbölendők. Számomra ezért nem csak az a kérdés érdekes, hogy e mozgalmak hogyan tudnak megjeleníteni morális (azaz potenciálisan konszenzusra számot tartó) normákat a kortárs társadalmakban. Az a kérdés is érdekes, hogyan lehet érvényt szerezni az életmóddal, a háztartással, a partikuláris értékrenddel, az egyéni szükségletekkel kapcsolatos kérdéseknek a természeténél fogva inkább univerzális érvényességi igényekre és a nyilvánosság kérdéseire nyitott politikai diskurzusban.

---

2 Etikai és morális kérdés megkülönböztetéséhez lásd például (Habermas, 1992: 198–199).

Hivatkozott irodalom

- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. *Replika* (114): 7–39.
DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Fraser, Nancy (2008): Transnationalizing the public Sphere. In *Scales of Justice – Reimagining Political Space in a Globalizing World*. New York: Columbia University Press.
- Habermas, Jürgen (1992): Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des Demokratischen Rechtsstaats. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Honneth, Axel (1994): Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1986): Ökologische Kommunikation. Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdung einstellen? Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Rödel, Ulrich, Günter Frankenberg és Helmuth Dubiel (1989): Die demokratische Frage. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Szücs László Gergely

Szociológus, filozófus

Antal Attila

Az ökológiai és klímaválság univerzális bináris kódja

Észrevételek Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” című tanulmányához

Absztrakt: Álláspontom szerint a klíma- és ökológiai válság fundamentálisan alakítja át azokat a logikákat, ahogyan a társadalom részrendszerei működnek. Korunk globális kihívásával univerzális bináris kóddá változott az emberiség túlélésének vagy kipusztulásának dilemmája. Ez az írás néhány kritikai reflexiót tartalmaz Bognár Bulcsu tanulmánya kapcsán. Az itt tárgyalt fő kérdések pedig a következők: a klasszikus környezetvédelmi paradigmák összeomlása után hogyan viszonyulhatnak a gazdasági, politikai, jogi részrendszerek a klímaválsághoz, ebben milyen szerepe kellene hogy legyen a morális politikának és a klímavészhelyzetnek katasztrófákkal sújtott korszakunkban.

Kulcsszavak: ökológiai és klímaválság, ökológiai kommunikáció, bináris kód, klímavészhelyzet, társadalmi részrendszer

Bognár Bulcsu tanulmánya a kortárs társadalomelmélet egyik legfontosabb és legérdekesebb dilemmakomplexumával foglalkozik: az ökológiai mozgalmak hogyan képesek tematizálni korszakunk környezetvédelmi kihívásait; mennyire tudják átalakítani az egyes társadalmi rendszerek megszokott és berögzült logikáit; valamint, ha mindebben kudarcot vallanak, az miért következik be, és milyen kiutak kínálkoznak mindebből? Magam is foglalkozom hasonló kérdésekkel (Antal 2014, 2019), mostanság elsősorban azzal, hogy a ökológiai és klímaválság hogyan alakítja át az ideológiákat és a politikai/alkotmányos rendszereinket. Azt a megtisztelő lehetőséget kaptam, hogy ebben a keretben néhány szempontot felvethetek a szerző írása kapcsán. Az alábbi vitapontokat és kritikai megjegyzéseket abban a reményben fogalmazom meg, hogy mind a *Replikában*, mind pedig a kritikai társadalomelméleti közegben fontos vitákat folytathatunk a tanulmány által felvetett kérdésekről.

A klasszikus környezetvédelmi paradigma összeomlása és a klímavészhelyzet

A tanulmány nagyon élesen rávilágít arra, hogy az ökológiai és klímaválság korszakunk olyan kihívása, amely rendkívüli módon felértékeli azt, hogy miként gondolkodunk a környezetvédelemről, és a szerző azokat a beavatkozási pontokat keresi, ahol az ökológiai mozgalmak mindezt kihasználhatják. Egy dologgal azonban nem számol Bognár, ez pedig az, hogy – álláspontom szerint – az ökológiai és klímaválság korában csaknem összeomlottak a klasszikus környezetvédelmi paradigmák. Erre a fordulóra Bognár is utal: „Napjaink sajtószerűsége pedig éppen az, hogy a környezetkárosítás immár nem csupán egy távoli jövő problémájaként jelenik meg, hanem olyan kérdésként, amely a jelenbeli történésekre is kihat. A környezeti veszélyek több évtizedes médiabeli jelenléte után a nyugati ember most először találkozik a környezetszennyezés egyre aggasztóbb, és immár őt személy szerint is érintő hatásaival” (Bognár 2020: 26). A helyzet az, hogy az utóbbi évek és hónapok ökológiai, tudományos és közéleti fejleményei nyomán joggal állíthatjuk, hogy az a környezetvédelmi paradigma, amivel a szerző is dolgozik (amely leegyszerűsítve a következő: a normál gazdasági, politikai és jogrendszer keretei között, azok zöldülésével kezelhetők a környezetvédelmi problémák, katasztrófák), egészen egyszerűen összeomlott, és beköszönött (még ha sokan nem is akarják vészhelyzetként elismerni) az ökológiai és klímaválság korszaka. Felvetem továbbá, hogy az ökológiai és klímaválság komplexumával létrejött egy új, minden társadalmi részrendszer logikáját és saját bináris kódjait felülíró *univerzális bináris kód*, ez pedig nem más, mint az, hogy planetáris szinten *életben maradunk vagy kipusztul az emberiség*. Példátlan helyzettel állunk szemben, mert nem arról van szó, hogy valamelyik társadalmi részrendszer (például a gazdaság) lenne válságban, hanem az összes részrendszer van „metaválságban”, hiszen a társadalmi totalitás létfeltételei és életkörülményei kérdőjeleződnek meg. Éppen ezért én magam sokkal megértőbb vagyok az ökológiai mozgalmak egyfajta „társadalom feletti” pozíciójával. Bognár szerint: „A zöldmozgalmak tagjai a társadalom átfogó bírálatahoz egy »társadalmon kívüli« pozíciót foglalnak el [...] innen mutatnak rá a társadalom rossz működésére és innen küldik az általuk megváltónak hitt üzeneteiket” (Bognár 2020: 12) – ugyanis ez nem más, mint a globális válságtudat megjelenési formája. Ezenkívül azt is vitatom, hogy a környezetvédelem elsősorban egyfajta posztmaterális értéként jelenne meg a modern társadalmakban. A szerző Ronald Inglehart munkásságára hivatkozva azt állítja, hogy „A környezeti értékek megnövekedett szerepe mögött tehát nem egyszerűen a protestmozgalmak ökológiai kommunikációjának hatása, hanem egy ennél

mélyrehatóbb strukturális változás húzódik meg. Ennek következménye pedig többek között az lett, hogy – különösen a fiatalabb korosztályokban – megerősödött a környezetvédelem melletti elköteleződés. A posztmateriális értékek elterjedése az utóbbi évtizedek egyik leglátványosabb kulturális átalakulása volt a nyugati civilizációban” (Bognár 2020: 25–26). Ez egyrészt természetesen igaz a klíma- és ökológiai válság globális begyűrűzése előtti időszakra, de napjainkra mindez igen komolyan megváltozott, és az emberiség túlélése primer materiális értékévé vált – emiatt is állítottam azt, hogy összeomlott minden korábbi zöldparadigmánk. Éppen ez az új globális válságtudat adott a szerző által is bemutatott új lendületet az ökológiai mozgalmaknak, és a Bognár által megfogalmazott aggodalmat én sokkal inkább egyfajta új lehetőségnek látom: A társadalom túlnyomó többsége elutasítja a posztmateriális javakat, és erősen a materiális javakra fixál [...] A környezetszennyezés pedig ebben a megváltozott percepció sémában nyilvánvalóan ilyen tényezőként jelenik meg” (Bognár 2020: 33, 26). Az emberek materiális fixációja adhat egy olyan kollektív veszélyeztetettségérzést, amelyre globális változások alapozhatók.

Mindebből adódóan én alapvetően másként látom a környezetvédelmi megközelítés beszívargási lehetőségeit a társadalom részrendszereibe: az emberiségnek nincs már ideje arra a fokozatos adaptációra, melynek keretében a környezetvédelmi logika fokozatosan átalakítja, átkódolja a részrendszerek logikáit (erre visszatérek alább), és nincs időnk annak kiváráására sem, hogy a politikai rendszer rekurzív szerkezetének felülírása egyszer csak megzöldíti a gazdasági, a jog- és egyéb rendszerek logikáját. Mára bizonyossá vált, hogy „mélyadaptációra” (Bendell 2017) van szükség – ha nem léptetünk életbe statáriális intézkedéseket a politikai rendszerben és azon keresztül az összes társadalmi részrendszerben, akkor az emberiség (nagy részének a) túlélése válik kétségessé. Ez a mindent felülíró kényszer vezethet el bennünket az ökológiai és klímavészhelyzeten alapuló gondolkodáshoz (erre a speciális vészhelyzetre még külön is visszatérek), amelynek az kell, hogy legyen az egyik alapvetése, hogy a gazdasági rendszert (vagyis a globális kapitalizmust) terheli a felelősség a globális ökológiai és klímaválságért, továbbá jelentős szerepet játszott mindebben a kapitalizmus pusztítását legitimáló politikai rendszer, valamint a szabályozási kereteket biztosító jogrendszer. Mindennek belátása ugyanakkor paradigmaticus fordulatot feltételez a gondolkodásmódunkban, mely szerint korántsem a környezetvédelem fontosságáról szükséges meggyőzni az egyes részrendszereket, hanem a klíma- és ökológiai globális válságban egyszerűen feloldódnak és átértékelődnek a részrendszerek belső logikái.

Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy az antropogén eredetű klímaváltozásért és az ezzel együtt kibontakozó ökológiai válságért a globális kapitalizmus tehető felelőssé, akkor felettebb megdöbbenhetünk a szerző azon kijelentésén, hogy „[a] sikeres válaszok születnek-e a környezeti problémákra, azonban mindezekon túl azon is múlik, hogy a világtársadalom működését a közeljövőben melyik régió fogja dominálni. Megőrzi-e a vezető szerepét az a Nyugat, ahol hosszú idő alatt kiformalódott a környezeti kérdésekre irányuló reflexió képessége, és ahol – lassú strukturális változások után – a környezeti értékek fontos tényezőkké váltak, vagy az a Kelet fogja a társadalmi folyamatokat leginkább generálni, ahol az eredeti tőkefelhalmozás mostani időszakában a környezeti szempontok rendszerszinten többnyire értelmezhetetlen kérdések” (Bognár 2020: 30). Egyrészt a kapitalizmus globális jelenség, és az ökológiai és klímavészhelyzetet azok a multinacionális vállalatok okozzák, amelyek egyaránt jelen vannak a centrumban és a (fél)periférián – nem beszélve arról, hogy a környezeti válság kárvallottjai nyugaton és keleten is a legkiszolgáltatottabb társadalmi csoportok. Másrészt igen jelentős ökológiai kezdeményezések jöttek létre a nem centrum országokban

(szegények környezetvédelme, őslakosok mozgalmi), illetve ezekben az országokban a kapitalizmus működését nagyban a centrumországok óriásvállalatai határozzák meg, vagyis a keleten folyó „eredeti tőkefelhalmozás” (értsd: a természet és az ember kizsákmányolása) a globális kapitalizmust domináló centrum(országok és vállalatok) miatt van.

A klíma- és ökológiai válságra nem lehet felkészülni a társadalmi részrendszerek eddigi logikáira támaszkodva!

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e a válsághelyzet általam javasolt értelmezését, miszerint kialakul az ökológiai és klímaválság bináris kódja, mindenképpen át kell értékelnünk azt a magától értetődőséget, ahogyan az egyes társadalmi részrendszerek logikáihoz viszonyulunk. Szenvedélyesen nem értek egyet azzal, hogy a társadalom részrendszerei „[n]em tudnak arra érdemi reakciót adni, ha saját racionalitásuktól független szempontokat kellene figyelembe venniük, akármilyen veszélyt is jelentsen ez a társadalom egészének megmaradására” (Bognár 2020: 14). Ez az a paradigma, amely fetisizálja az egyes részrendszerek logikáit és beleragad abba, hogy ezek eleve megváltoztathatatlanok. Úgy vélem, ha nem lépünk túl ezen a felfogáson, akkor az – akarva, akaratlanul – le fogja blokkolni valamennyi társadalmi, politikai alternatívát.

A szerző szerint az ökológiai mozgalmaknak a politikai, gazdasági, jogi részrendszerek logikáit kell fokozatosan alámosniuk, és úgy zöldíteni őket. Ezzel szemben – amint erre utaltam – én azt állítom, hogy életveszélyes az emberiség számára a megszokott rendszerkonform logikákat követni, mindenekelőtt a gazdaság, azaz a globális kapitalizmus tekintetében. Úgy vélem, egyszerűen nem fogadhatjuk el azt a megközelítést, hogy elegendő „kapitalizálni” az ökológiai és klímaválságra adható válaszreakciókat, miközben beletörődünk abba, hogy a rendszer alapvetően profit- és kizsákmányolásoorientált logikája megváltoztathatatlan: „nem várható az, hogy a gazdaság működése a környezettudatosság elsődleges szempontja alapján történjen, de saját szelekciója mentén képes a környezeti kihívásra reagálni [...] Ha nem is lehetséges, hogy gazdaságon kívüli (mondjuk etikai) szempontok alapján a gazdaság a környezetvédelem szempontjait érvényesítse, de az ökológiai szempontok olyan új profitlehetőségeket nyújthatnak, amelyekhez a gazdasági rendszer is megtalálja a kapcsolódásokat” (Bognár 2020: 15). Ha ezen az úton haladunk, a gazdasági rendszer zöldülése nem lesz több, mint „zöldre mosás” (*greenwashing*), amely változást nem, de további szenvedéseket és a valódi problémákkal való szembenézés elodázását jelenti (Rogers 2013). Óriási veszély tehát az, hogy a kapitalizmus megpróbálja „kinőni” a globális válságot, de ezúttal ez nem fog menni, mert – ahogyan erre utaltam – a válság alapvetően rendszeren kívüli természetű. Ezzel természetesen Bognár is tisztában van: „A gazdasági rendszer saját racionalitása azonban nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a környezeti szempontok számára kedvezően reagálhat a környezeti kihívásokra, hanem abban is, hogy olyan termékeket (például nagyobb teljesítményű légkondicionálókat, hűtőrendszereket) kezdenek piacra dobni, amelyek csak a nagyobb vásárlóerővel rendelkezők számára segítenek elviselni a megváltozott klíma okozta nehézségeket. Ekkor a gazdaság nem a környezeti károk mérséklésében látja meg a piaci lehetőségeket, hanem azokat adottságként elfogadva újabb piacokat épít ki magának” (Bognár 2020: 15). Éppen ezért van óriási ellentmondás aközött, hogy ha egyrészt a globális kapitalizmus fokozatos zöldülését javasoljuk (holott pontosan tudjuk, hogy ennek jelentős környezetterhelő hatása van), másrészt pedig, ha egyúttal adottságnak tekintjük azt,

hogy a kapitalizmus mind a környezeti katasztrófát, mind a környezetvédelmet beárassa: „A környezetvédelem felől jövő külső irritációra, minden más külső hatáshoz hasonlóan, csak akkor képes rezonálni, ha az beépíthető saját racionalitásába, saját piaci körforgásába. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az ökológiai problémák kulcsa az árak nyelvén rejlik: a gazdaság nem képes reagálni azokra a zavarokra, amelyek nem fejezhető ki ezen a nyelven” (Bognár 2020: 15).

Bognár elemzése nemcsak a gazdaság, hanem a jogrendszer szempontjából is kétségeket ébreszt, hiszen amellett érvel, hogy a „környezetvédők részéről ugyan gyakran megfogalmazódik, hogy a jogi eljárásokban az igazságosságot és méltányosságot kellene képviselni, de a modern jogrendszer határozottan nem erre szerveződött” (Bognár 2020: 15–16). A kritikai jogtudomány megközelítése szerint éppen ez a probléma, hiszen a modern jog minden tekintetben alárendelődött a globális kapitalizmus (és ennek környezetpusztításban tetet öltő) elvárásainak és vastörvényeinek, a jog gyakorlati célja a profittermelés biztosítása és ehhez a termelés anyagi és személyi eszközeinek végletes szabályozása (ezt a célt szolgálják a munka kizsákmányolást kodifikáló törvénykönyvei, a tőke alacsony adókulcsai, a végletekig lazítható környezetvédelmi szabályok). Ebből az aspektusból már korántsem magától értetődő, hogy ne lehetne olyan elvárásunk a jogrendszerrel szemben, hogy az ne elsősorban az ökológiai és klímaválság kezelését tűzze ki célul. A jog mindig is a moralitás területe volt (ez kérdőjeleződik meg a modern jogrendszerek korszakában, ahol a jog és igazság végletes módon kettévált), és úgy vélem, a jogrendszerrel kapcsolatos attitűdünk megváltoztatása azon múlik, hogy ebből a morális nézőpontból tekintsünk a klíma- és ökológiai válságra. Érdemes elgondolkodni azon, hogy végre véget vessünk annak a korszaknak, amely szerint az a jogszerű, ami a gazdaság által dominált politikai szempontoknak megfelelő, ugyanis ez a látszatlegitimáció juttatta a pusztulás szélére az emberiséget.

Klímaválság és morális politika

Számomra a klímaválságtól függetlenül is alapvető szerepe van a morális diskurzusnak a környezetvédelmi kérdésekben. Így eleve nem értek egyet azokkal a megközelítésekkel, melyek szerint a moralizálás „ugyan képes a figyelem felhívására, arra, hogy a megszólítottak állást foglaljanak, de a jelenségek megragadására bizonyosan nem elégséges” (Bognár 2020: 12), vagy hogy a morális kommunikáció éppen az azt alkalmazó ökológiai mozgalmak céljaival ellentétes reflexhatásokat vált ki. Bognárnak természetesen maradéktalanul igaza van abban, hogy a modern politikai rendszerekben nem a morálkód domináns, és a morál társadalmat integráló szerepe háttérbe szorul, ugyanakkor arra hívnám fel a figyelmet, hogy az utóbbi évek radikalizálódó politikai viszonyaiban éppenséggel újból előtérbe került a morális politizálás. A radikális jobboldal világszerte tapasztalható előretörése olyan morális pánikkeltésekkel kapcsolódik össze, mint a menekültekkel és a bevándorlókkal szembeni gyűlölet, a másággal szembeni idegenség, bármilyen nemzetközi politikai projekt (így például a globális környezetvédelmi felelősségi rendszerekben való gondolkodás) elvetése és megbélyegzése. Ezek az irányok alátámasztják Bognár azon érvelését, hogy „a morális kommunikáció éppen nem az integráció lehetőségét növeli meg, hanem a társadalmon belüli konfliktusét” (Bognár 2020: 21), ugyanakkor korszakunkat a morális konfliktusok végletekig történő kiélezése mozgatja, ahol a társadalmi integráció pozitív értékek mentén szinte teljesen elenyészik, és a másokkal szembeni negatív érzelmek (félelem, gyűlölet) lett a politikai integráció fő forrása.

Ebben a helyzetben minden ökológiai mozgalom számára politikai öngyilkossággal érne fel az, ha ignorálná a morális politika (Lakoff 2002) eszköztárát – különösen azért, mert a szélsőséges jobboldali politika pont ilyen eszközökkel próbálja meg a zöld ügyet ellehetetleníteni (lásd a klímaszkeptikusok, klímaváltozást tagadók érvelését). A moralizálás tehát egyfajta önvédelmi reflex, amelyet drasztikusan felértékelt a klíma- és ökológiai válság – már jelzett – univerzális jellege, és a válság bináris kódjára csakis morális alapon lehet választ adni. Minden eszközzel el kell kerülni az emberiség kipusztulását, továbbá azt is, hogy a bolygó további végletes kizsákmányolása ahhoz vezessen, hogy a leggazdagabbak szűk csoportja lényegében a többség életlehetőségeit felélve a maga javára kapitalizálja a klíma- és ökológiai válságot. Úgy vélem, hogy ennek elkerülésére szükséges bevezetni a klímavészhelyzetet.

Mit várhatunk a klímavészhelyzettől?¹

Vajon a klímavészhelyzet a már-már társadalmi patológiaként működő klímaszorongásra adott egyfajta felületi kezelés? Tehát egyfajta retorikai fogás – ahogyan mondják –, vagy pedig magára a klímaválságra adható valódi globális és lokális reakció? Ezt még nem lehet tudni. Az azonban szerintem már most is biztosan állítható, hogy ha csupán „retorikai fogás”, akkor is nagyon sokat várhatunk tőle, hiszen minden eddiginél nagyobb figyelem közép-pontjába állíthatja a globális ökológiai és klímaválságot. Így vagy úgy, de a klímavészhelyzet biztosítja, hogy ne keressük a korábbi „normalitásokhoz” való visszatérés lehetőségeit, mert azok nincsenek, és az ebbéli erőfeszítéseinket inkább a válsághelyzettel előálló roppant katasztrófa enyhítésére használjuk fel.

Érzésem szerint ugyanakkor ennél jóval több lehetőség rejlik a klímavészhelyzetben. Régi (ugyanakkor korántsem veszélytelen) tradíció, hogy rendkívüli válságokra, kivételes állapotokra rendkívüli eszközökkel reagál egy közösség (Antal 2019). A Római Köztársaság szenátusa katonai vészhelyzet esetében kivételes, ám időben korlátozott (hat hónapra szóló) hatalommal rendelkező diktátort választott, akít ugyanakkor ellenőriztek a köztársasági hivatalok. A modern alkotmányos demokráciák is átvették ezt az ún. rendkívüli jogrend különféle megoldásainak formájában, amikor is valamilyen (természeti, politikai, háborús) válsághelyzetben a végrehajtó hatalom kap kivételes felhatalmazást időlegesen, szigorú elszámolással tartozva a törvényhozásnak. Az ökológiai és klímaválság mind a nemzetállamokra, mind a világ egészére leselkedő legnagyobb válsághelyzet. Ilyenformán nagyon is érthető az a logika, ahogyan a társadalmak a válsághelyzet egy újraértelmezett eszközhöz kívánnak nyúlni. A valódi kérdés az, hogy képesek vagyunk-e önmagunkat meghaladni, ugyanis a klímavészhelyzetet formálisan ugyanazon lokális vagy központi kormányzatok hirdetik ki, akik közvetlenül maguk is felelősek a klímaválságért, illetve közvetett módon erőtlennek bizonyultak a globális kapitalizmus szennyező erőinek megregulálásában. Ha megvizsgáljuk az eddig kihirdetett klímavészhelyzeteket (akár a budapestit, akár az Európai Parlament által elfogadottat), azt látjuk, hogy azok nagyon fontos célokat és elvárásokat fogalmaznak meg a karbonsemlegesség, a párizsi megállapodásban meghatározott klímacélok, a közintézmények kibocsátásokkal kapcsolatos adatnyilvánossága, valamint az extrém időjárási körülményekre való felkészülés (és még nagyon sok fontos kérdés) kapcsán. Ezek természetesen

¹ Az írás ezen részéhez a következő szöveget használtam fel: Antal (2020).

kulcsfontosságú kérdések a klímaválságra való politikai, társadalmi és gazdasági reakciók szempontjából, ugyanakkor egyelőre nem nagyon látjuk azt, hogy a klímavészhelyzet illeszkedik-e, és ha igen, miként a rendkívüli hatalomgyakorlás több évszázados tendenciáiba, vagyis van-e politikai és társadalmi akarat ahhoz, hogy létrejöjjön az első, klímaváltozásra reagáló rendkívüli jogrendtípus. Úgy vélem, ez még nyitott kérdés, és óriási a bizonytalanság mind a politikai döntéshozókban, mind a klímaaktivistákban. Túl sok idő azonban nincs, ugyanis ha valóban szeretnénk felhasználni a klímavészhelyzet kínálta lehetőségeket, ezeket a döntéseket hamar meg kell hozni. Valódi formabontó megoldás az lenne – és álláspontom szerint ez használna a legtöbbet a klímaválság hatásaival való küzdelemnek –, ha kihirdetnék a világtörténelemben először a nemzetállami kereteket meghaladó, akár az egész bolygóra kiterjedő, a jogrendszerek által elismert új rendkívüli állapot, vagyis a globális klímavészhelyzet.

Álláspontom szerint tehát a klímavészhelyzet nem más, mint a legszegényebbek és a klíma- és ökológiai válság által leginkább sújtott társadalmi csoportok egyetlen túlélési esélye, és bevezetése mindennél jobban jelzi, hogy a válság bináris kódja felülírja a részrendszerek korábbi logikáit, és olyan morális kényszerrel terheli meg generációnkat, amelyre eddig nem volt példa a világtörténelemben. A klíma- és ökológiai válság ilyenét kezelésének főszereplője a vészhelyzet keretében működő államhatalom. Egyetértek Bognár azon megállapításával, mely szerint régióinkban „[a] környezeti értékek sikeres megjelenítése tehát a nyugati régiónál sokkal inkább ráutalt a hatalmi tényezőkre. Az alulról jövő kezdeményezések túl gyengék ezen értékek társadalmi érvényesítéséhez, melyek csak akkor tudnak fontosabb részeivé válni a társadalmi kommunikációnak, ha a felülről szervezett hierarchia is elköteleződik mellette” (Bognár 2020: 32). Ahhoz tehát, hogy túléljük az előttünk álló globális kihívásokat, olyan államhatalmakra és politikai rendszerekre van szükség, amelyek nem szűk csoportok, hanem az adott társadalom túlélése érdekében hoznak meg rendkívüli intézkedéseket – mert csakis így adhatunk megfelelő választ a klíma- és ökológiai válság mindent felülíró bináris kódjára.

Hivatkozott irodalom

- Antal Attila (2014): *Ökopolitika, ideológia, baloldal. Egy baloldali környezetpolitika alapjai*. Budapest: L'Harmattan.
- Antal Attila (2019): *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Antal Attila (2020): Mi értelme (lehet) a klímavészhelyzetnek? *Másfél Fok* (2020. január 10.). Interneten: <https://masfelfok.hu/2020/01/10/mi-ertelme-lehet-a-klimaveszhelyzetnek/>.
- Bendell, Jem (2018): Mélyadaptáció: Útmutató az éghajlati tragédiához. *IFLAS Alkalmi Tanulmányok 2*. Interneten: <http://lifeworth.com/DeepAdaptation-hu.pdf>.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. *Replika* (114): 7–39. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Lakoff, George (2002): *Moral Politics. How Liberals and Conservatives Think*. Chicago, Ill: University Of Chicago Press.
- Rogers, Heather (2013): *Green Gone Wrong. Dispatches from the Front Lines of Eco-Capitalism*. London: Verso.

Antal Attila

Koordinátor, Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhely (Budapest)

Takács-Sánta András

Ökológiai radikalizmus vagy összeomlás

Absztrakt: Jelen írás reakció Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban” című cikkére, amelyben kifejtem, hogy míg Bognár diagnózisa meggyőző (noha részleges) azt illetően, hogy miért nem tudnak társadalmaink megfelelő választ adni az ökológiai válságra, a szerző a diagnózisból következő terápiáig mintha a radikális megoldásokkal szembeni ellenérzései miatt nem jutna el. Bognár írásából hiányzik az a fontos szempont, hogy alapvető ellentét feszül a modernitás kulturális paradigmája és az ökológiai gondolkodásmód között. Ezért is van az, hogy a modernitás társadalmi intézményrendszere nem képes befogadni az igencsak más értékrendbeli és világnézeti alapokon nyugvó ökológiai mozgalmak követeléseit. Mindebből az következik, hogy csak egy új, az ökológiai gondolkodásmódon alapuló társadalmi intézményrendszer fölépítésével tudjuk elkerülni az ökológiai összeomlást.

Kulcsszavak: modernitás, társadalmi intézményrendszer, ökológiai gondolkodásmód, ökológiai fenntarthatóság

Nagyjából fél évszázaddal ezelőtt döbrentünk rá széles körben az ökológiai válságra (McNeill 2000). Ám azóta inkább csak kisebb korrekciókat sikerült elvégeznünk társadalmainkon, azok irányát nem tudtuk olyan mértékben módosítani, hogy a válság fenyegetése legalábbis számottevően enyhüljön. Vajon miért? És hogyan tudnánk ezen változtatni? Ezekkel a létkérdésekkel birkózik inspiráló írásában Bognár Bulcsu, és míg a diagnózisa igen meggyőző (bár már csak a téma hihetetlen komplexitása miatt is kényszerűen részleges), az abból szinte kézenfekvő módon következő terápiáig már nem jut el. Talán azért (sem), mert ezt a terápiát túl radikálisnak érezné – erre utal legalábbis az, hogy már a tanulmány elején kritikusan viszonyul a „zöldek” radikalizmusához. Tartok tőle azonban, hogy az ökológiai válság mélyülésével az opcióink mára kényszerűen leegyszerűsödtek: gyökeres átalakulás és társadalmi összeomlás között választhatunk már csak. Meg kellene tehát barátkoznunk a békés ökológiai radikalizmussal.

Az ökológiai válság folyamatai (az éghajlatváltozás, a talajok pusztulása, az erdőirtások stb.) társadalmi szinten éhínséget, szomjúságot, egészségünk romlását, nyomort, valamint a kimerülőben lévő természeti források birtoklásáért folytatott erőszakos konfliktusokat eredményeznek. Mindez nem pusztán a jövő fenyegetése, a válságban már jó ideje benne vagyunk – még ha egyelőre sokkal inkább a perifériát sújtja is, semmint a centrumot. A trendek az ökológiai összeomlás felé mutatnak, ami leginkább az emberi népességszám drasztikus csökkenését jelentené, továbbá az életben maradók életminőségének jelentős romlását – valahogy úgy, ahogy az már jó pár ökológiai öngyilkosságot elkövető múltbeli társadalommal, például a Húsvét-sziget népével történt (Diamond 2005). Az összeomlás ugyanakkor a legtöbbek szerint még elkerülhető volna, és ezért ma már számos kezdeményezés küzd társadalmainkban.

Bognár Bulcsu alaposan és meggyőzően elemzi, hogy az ő követeléseik miért pattannak vissza újra és újra a modern társadalom maguk racionalitása szerint működő részrendszereiről, azok miért nem fogékonyak az ökológiai racionalításra. Tanulmányából ugyanakkor kimarad egy nagyon fontos szempont, mégpedig az, hogy mindez egy csöppet sem meglepő, mivel a modern társadalom felépítménye még jócskán az ökológiai válság széles körű tudatosulása előtt alakult ki, és természetesen a modernitás gondolkodásmódját (értékrendjét és világnézetét) tükrözi. Csakhogy az ökológiai gondolkodásmód sarkalatos pontokon megy szembe homlokegyenest a modernitás kulturális paradigmájával, vagyis szembehelyezkedik annak néhány alapvető meggyőződésével (lásd például Dunlap et al. 2000; Takács-Sánta 2007): többek között az emberiség történelmét határozott irányt nélkülöző változásnak tételezi, semmint folyamatos fejlődésnek; a technikát kétélű fegyvernek gondolja, semmint az emberiség megváltójának; az ember lehetőségeit pedig korlátosnak, méghozzá olyannyira, hogy egyes, például ökológiai korlátokba már bele is ütköztünk – vagyis a határ korántsem a csillagos ég számunkra.¹

A gyökeresen új meggyőzések nyújtó ökológiai gondolkodásmód nem lehet kompatibilis a régi társadalmi intézményrendszerrel, egy attól alapvetően különböző társadalmi berendezkedésnek kellene tartoznia hozzá. A modern társadalom intézményrendszere tehát nem toldozgatható-foltozgatható úgy, hogy eredményes választ tudjon adni az ökológiai válság kihívására. Ha a „részrendszerek racionalitása” nem íródik fölül, akkor legfeljebb annyit

---

¹ A modernitás gondolatvilágát hűen tükrözi Pauwels: „A holnap pedig a szuperemberé, aki úrrá lesz a csillagokon” (1979: 98). (És írásából az tűnik ki, hogy ezt teljesen komolyan is gondolta.)

érhetünk el, hogy ideig-óráig elodázzuk az összeomlást. Különösen fontos ezt látni a gazdasági rendszer esetében, mivel a környezeti problémákért közvetlenül a gazdasági folyamatok (kitermelés, termelés, fogyasztás) okolhatók (Takács-Sánta 2017: 3. fejezet). Azt a gazdasági rendszert, amely a profit folyamatos növelésén, és így a termelés-fogyasztás állandó bővítésén alapszik, vagyis nem vesz tudomást arról, hogy máris beleütköztünk az ökológiai korlátokba, egyszerűen lehetetlen kizöldíteni. A profitközpontú gazdaság összeegyeztethetetlen az ökológiai fenntarthatósággal (Lux 2003).

Mindez még véletlenül sem jelenti azonban a teljes modernitás szemétdombra hajítását. Ez dőreség volna, hiszen a modernitás jó pár eleme az ökológia szemszögéből is értékes, és így megőrzendő. Mégis egy lényegileg új gondolkodásmód alapján kellene fölépítenünk egy teljesen új társadalmi berendezkedést. Ehhez mindenképp érdemes volna fölhasználni a modernitás néhány gondolati elemét és intézményét is (többek között emberi jogi és demokratikus vívmányokat), ahogy jó néhány premodern gondolati elemet és intézményt szintűg,² bár leginkább a mai ökológikus szubkultúrákra kellene alapozni az új felépítményt. Mindez azt jelenti, hogy az ökológia egyidejűleg felforgató és konzervatív (Hardin 1985). Árnyalt radikalizmus ez tehát (ha úgy tetszik, konzervatív radikalizmus, és nem, ez itt most nem oximoron), ám mégiscsak a modernitás meghaladására van szükség. Bognár Bulcsu idáig nem jut el, és nagyon úgy tűnik, hogy – Luhmann-nal és persze még sokakkal másokkal egyetértésben – egy kizöldült modernításban hisz.³

Mindazok számára viszont, akik még bíznak abban, hogy az ökológiai katasztrófa elkerülhető,⁴ de egyúttal a modernitás kudarcát is belátták, nem igazán maradt más út, mint az, hogy megkíséreljenek alulról indulva fölépíteni egy az ökológiai gondolkodásmódon alapuló új társadalmi rendszert. Ez pedig aligha lehetséges másként, mint hogy az ökológiai fordulat megvalósítására törekvő emberek összefognak, és sok kis helyi, elsősorban közösségi kezdeményezés keretében elkezdik együtt kifarangni ennek az új rendszernek az építőköveit (Takács-Sánta 2017, 2019): permakultúrás elveken alapuló mezőgazdasági rendszereket, bevásárlóközösségeket, adományboltokat, helyi pénzrendszereket, energiaszövetkezeteket, alternatív iskolákat stb. hoznak létre. Itthon is számos ilyen kezdeményezés működik már (Takács-Sánta és mtsai 2017).⁵ Ha ezek az új intézmények kicsiben életképesnek és vonzóknak bizonyulnak, akkor mintáik terjedni fognak, és fölépülhet egy új társadalmi berendezkedés. Tágabban pedig egy a modernitást meghaladó új kultúra.⁶

Egy ilyen új kultúrának a kialakítása természetesen cudar nehéz feladat, és egyáltalán nem is biztos, hogy az ökológia valaha is domináns társadalmi paradigmává válik majd, túllépve a szubkulturális kereteken. Sőt a jelenlegi trendeket figyelve nagyobb esély látszik ennek ellenkezőjére – ami ma is jó okot ad számos kishitű avagy cinikus vélekedés megfogalmazására. Mégis mindenkinek, aki szereti az életet (akár a sajátját, akár más emberekét, akár

2 Ilyen lehet például az ártéri gazdálkodás egy speciálisan Kárpát-medencei formájának, a kora újkorban nem kis részben hatalmi érdekek nyomán letűnt foggazdálkodásnak az újraélesztése (Andrásfalvy 2000).

3 Az idekapcsolódó műveit döntően az 1980-as, 1990-es években elkövető Luhmann kritikája az ökológiai radikalizmussal szemben akkoriban még alighanem inkább védhető volt, mint manapság. Nem vitatom, hogy Luhmann sok gondolata még ma is érvényes, ám az ökológiai radikalizmus bírálatát az elmélyülő ökológiai válság valósága egyre inkább érvénytelenné teszi.

4 A katasztrofista hozzáállás szerint az ökológiai összeomlás már elkerülhetetlen, és ráadásul nagyon hamar be is fog következni. Ennek a hozzáállásnak éles és elég részletes kritikáját adja Takács-Sánta (2016).

5 Lásd még www.kiutak.hu.

6 Kultúra alatt a társadalmi intézményrendszer és a hozzákapcsolódó gondolkodásmód együttesét értem.

más élőlényekét), akinek alapvető fontosságú az élet schweitzeri értelemben vett tisztelete (Schweitzer 1966), az esélyektől függetlenül törekednie kell arra, hogy az összeomlást elkerülve minél kisebb megrázkódtatással jussunk el egy új, ökológikus kultúráig.

Bognár Bulcsu szerint Magyarországon az alulról jövő kezdeményezések túl gyengék az ökológiai érdekérvényesítéshez, és csak a „felülről szervezett hierarchia” (Bognár 2020: 31, 32) segítségével működhetnek hatásosan. Ez a megfogalmazás tartalmaz igazságot, ám túlzottan sarkos és leegyszerűsítő. Egyrészt minden alulról induló kezdeményezésnek nyilvánvalóan jót tesz, ha megtámogatják fölülről. Másrészt kétségtelen az is, hogy itthon nehezebb dolguk van az ilyen, alulról szerveződő kezdeményezéseknek, mint tőlünk nyugatra. Ám ez nem azt jelenti, hogy le kellene mondaniuk róluk, ha nem kapnak az állam szintjéről támogatást.⁷ Érkezhet segítség számukra ugyanis a civil, sőt az akadémiai szférából is (például a mi munkacsoportjaink is erre törekszenek a Kisközösségi Program elnevezésű kutatási és akcióprogram keretein belül – Takács-Sánta 2020⁸), de ugyanúgy a települési önkormányzatok részéről is. 2019 ősze óta különösen elmondható, hogy kis falvaktól nagyvárosokig jó néhány hazai településen állt föl olyan önkormányzati testület, amely fontosnak tartja az ökológiai gondolatot, és rokonszenvezik az alulról jövő ökokezdeményezésekkel. Sőt kutatócsoportunk máris találkozott olyan esetekkel is, amikor az önkormányzat egy helyi ökoközösség háta alá nyúlt.

A fentiekből talán a legfontosabb az, hogy bennünket már csak egy (békés) forradalom menthet meg. Ám ez az ökológiai forradalom nem a múlt végleges eltörléséről szól, hanem éppen arról, hogy annak tanulságait és az emberiség gyökeresen új léthelyzetében is megőrzendőnek gondolt vívmányait egy teljesen új kultúrába kell beépítenünk. Ez a program talán még konzervatív gondolkodók számára is tetszetős lehet.

Hivatkozott irodalom

- Andrásfalvy Bertalan (2000): Ártereink múltja és jövője. In *A természet romlása, a romlás természete*. Gadó György Pál (szerk.). Budapest: Föld Napja Alapítvány, 60–66.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. *Replika* (114): 7–39. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Diamond, Jared (2005): *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. New York: Viking Press. (Magyarul: *Összeomlás – Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*. Budapest: Typotex, 2007.)
- Dunlap, Riley E. et al. (2000): Measuring Endorsement of the New Ecological Paradigm: A revised NEP scale. *Journal of Social Issues* (56): 425–442.
- Hardin, Garrett (1985): Human Ecology: The Subversive, Conservative Science. *American Zoologist* (25): 468–476.
- Lux, Kenneth (2003): The Failure of the Profit Motive. *Ecological Economics* (44): 1–9. (Magyarul: A profitérdekeltetés kudarca. *Kovács* 10[1–4]: 7–20.)
- McNeill, John R. (2000): *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century*. New York: W. W. Norton and Company. (Magyarul: *Valami új a nap alatt – A huszadik század környezettörténete*. Budapest: Ursus Libris, 2011.)
- Pauwels, Louis (1979): Ökománia. *Interpress Magazin* (8): 96–98.
- Schweitzer, Albert (1966): *Ma Vie et ma Pensée*. Paris: Albin Michel. (Magyarul: *Életem és gondolataim*. Budapest: Gondolat, 1974.)
- Takács-Sánta András (szerk.) (2007): *Paradigmaváltás?! – Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása*. Budapest: L’Harmattan.

⁷ Csak sejtem persze, hogy a szerző főként erre gondol, amikor a „felülről szervezett hierarchia” támogatásáról beszél.

⁸ Lásd még www.kiskozossegek.hu.

- Takács-Sánta András (2016): Mit szólunk ahhoz, hogy süllyed a hajónk? Négyféle hozzáállás kultúránk válságához. In *Ökológiai lábnyom és fenntarthatatlanság*. Horváth B. (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 239–244.
- Takács-Sánta András (2017): *A közlegelők komédiája – A közösségek újrafelfedezése mint kiút az ökológiai válságból*. Budapest: L'Harmattan.
- Takács-Sánta András (2019): Kisközösségek békés ökoforradalma. *Ellensúly* (2): 87–95.
- Takács-Sánta András (2020): *Próféták és helyi ökoközösségek – A Kisközösségi Program és az Új Koma Háló*. Máltai Tanulmányok 2(1): 127–142.
- Takács-Sánta András és munkatársai (2017): *Építőköcek egy új világhoz – Ökológia, közösség, boldogulás – helyben!* Budapest: Andron Könyv Kft. – Kisközösségi Program.

Takács-Sánta András

Humánökológus, ELTE TÁTK Empirikus Tanulmányok Intézete és ELTE TTK Környezettudományi Centrum (Budapest)

Lányi András

Környezetvédők vannak – hogyan lehetségesek?

Niklas Luhmann és az ökológiai kommunikáció

Absztrakt: Az ökológiai kommunikáció fogalmán Niklas Luhmann olyasmit értett, ami általában jellemző a rendszer/környezet viszonylatokra, és ennek nagyon kevés köze van ahhoz, ahogyan az ökológiai mozgalom általában kommunikál a közönségével. Bognár Bulcsu tanulmányában átveszi Luhmann egykori leírását az ügyüket moralizáló, tudatlan zöld aktivistákról, akik képtelenek figyelembe venni a modern társadalom alrendszeireiben zajló racionális kommunikáció sajátosságait. Bognár szerintem elmulasztotta rekonstruálni Luhmann éles kritikájának eredeti szövegkörnyezetét, nevezetesen a Jürgen Habermasszal folytatott vitáját a kommunikáció racionalizálódásának társadalmi következményeiről, amelyben a környezetvédők a Luhmann szempontjából rossz oldalon foglaltak állást. A hivatkozott írás alapján Luhmann nem tűnik se tájékozottnak, se érdeklődőnek a zöldmozgalmakkal és az ő ideológiájukkal kapcsolatban. Ha az lett volna, felismerhette volna saját rendszerelmélete és az ökofilozófia közös gyökereit Umberto Maturánának az élő rendszerek kommunikatív természetével kapcsolatos nézeteiben.

Kulcsszavak: kommunikáció, élő rendszerek, ökofilozófia, Luhmann, Habermas

Bognár Bulcsu, a luhmanni elmélet kiváló kutatója terjedelmes tanulmányt (Bognár 2020) szentel a környezetvédő kezdeményezések társadalmi fogadtatásának. Kiindulópontja Niklas Luhmann-nak a nyolcvanas években megfogalmazott kritikája a korabeli ökológiai mozgalmakkal szemben, amelyek tagjait Ökológiai kommunikáció címmel megjelent írásának bevezetőjében a mester teoretikus érzéketlenséggel és megalapozatlan szóhasználatl vádolja (Luhmann 2010 [1986]). Bognár feleleveníti Luhmann egykori álláspontját, majd abból kiindulva keres magyarázatot a környezetvédő mozgalmak későbbi sikertelenségére, illetve sikereire. Azonban nem veszi észre, hogy amit Luhmann ökológiai kommunikációnak nevez (egy rendszer – bármely rendszer – kommunikációja a környezetével), annak nincs sok köze az ökológiai mozgalmak kommunikációjához. Van vagy nincs, tény, hogy *Ökológiai kommunikáció* címet viselő kötetében maga Luhmann összekapcsolja a kettőt. Ezért mielőtt Bognár mondanivalójára reflektálnék, úgy érzem, meg kell kísérelnem az eredeti kontextus tisztázását: miért fordult Luhmann figyelme az ökológiai diskurzus felé?

Maga Luhmann erre az idézett helyen röviden és szarkasztikusan válaszol: csökkenteni kívánta a haszontalan felfordulás kialakulásának veszélyét, amit a modern társadalmi rendszerek működését félreismerő zöldek meggondolatlan radikalizmusa előidézhet. Érveléséből azonban ennél komolyabb indítékok rajzolódnak ki. (1) Úgy találta, hogy a környezetvédők más értelemben beszélnek „rendszerről”, „környezetről” s a kettő viszonyáról, mint ahogyan ezek a fogalmak az ő elméletében megjelennek. (2) A zöldek radikalizálódása, politikai programjuk növekvő népszerűsége (a német zöldpárt megalakulásának évtizedében) mint-ha Luhmann ellenlábásait, elsősorban Jürgen Habermast igazolná a kritikai társadalomelmélet lehetőségéről folyó vitában. Luhmann tehát nem mehetett el szó nélkül a jelenség mellett, bár az csak annyiban érdekelte, amennyiben példaként szolgált számára egy (vagyis két) elméleti vitában. Az ökológiai mozgalmak elméleti hátteréről meglehetősen egyoldalú képpel rendelkezhetett. Mindez korlátozza magyarázatainak érvényességét, és különösen azok időszerezését.

(1) A környezetvédelem hőskorában fő szerepet játszó laikus természetrajongók, illetve zömmel biológus végzettségű természetvédelmi szakemberek előszeretettel hivatkoztak a természet rendjére mint olyan rendszerre, amelybe az ember is beletartozik, s amelynek törvényszerűségei alól nem vonhatja ki magát. Mozgalmi diskurzusban és a napi publicisztika szintjén ez a naturalista beszédmód mindmáig elfogadott, annak ellenére, hogy filozófiai értelemben pontatlan vagy naiv. A Homo sapiens fajra érvényes, a zoon politiconra nem, s ezt nem Luhmann vette először észre. Az ökofilozófia és a környezetszociológia szociálkonstruktivista, fenomenológiai, transzperszonális és egyéb irányzatai – ki-ki a maga filozófiai ízlésének megfelelő terminológiával – egybehangzóan állítják, hogy az ember nem egy tőle függetlenül adott, hanem egy bizonyos értelemben általa alkotott, definiált vagy intencionált „környezettel” vagy „természettel” áll szemközt (például Eder 1996; Hannigan 2006 [1995]; Brown és Toadvine 2003; Naess 1989). Ember és természet kapcsolatát a zöld elméletalkotók többsége sem valami átfogó, differenciálatlan egységként képzelte el, ahogyan Luhmann feltételezte róluk, hanem annak a tudatában, hogy egy élő rendszer (biológiai organizmus vagy társadalmi csoport) éppen azért képes „kommunikálni” a környezetével, azaz autonóm választ adni a külső kihívásokra, mert belső folyamatait nem a környezet rá gyakorolt hatása szabja meg, hanem az csupán kiváltja a belső állapotváltozást, azaz a választ. E felismerés eredeti forrása Maturana és Varela híres autopoiesiszelmélete (Maturana és Varela 1984), az pedig az ökológiai világnézet kialakulására nagy hatást gyakorló

rendszerbiológusok körében hamarabb terjedt el, mint a társadalomelméletben, ahol, ha nem tévedek, Luhmann képviselte először. Így a német szociológusnak az ún. santiagói elmélettől ihletett megkülönböztetése nem csengett (volna) idegenül a zöld gondolkodók fülében: „Egy probléma csupán akkor ökológiai (szemben a pusztán rendszerelméletivel), ha az a differencia ellenére vagy akár a differencia által létrejövő egységre irányul, vagyis azon a tételen alapszik, hogy az adott rendszer/környezet összefüggést az strukturálja, hogy a rendszer kiemeli magát környezetéből, elkülönül attól, s ennek alapján a környezetével szemben rendkívül szelektív viselkedést fejleszt ki” (Luhmann 2010 [1986]: 15, 17. lábjegyzet). Minden további nélkül egyetérthettek volna Luhmann művének tételmondatával: „A környezet »egysége« nem más, mint a rendszer egységének a korrelátuma, mivel mindent, ami a rendszer számára egység, a rendszer határoz meg egységként” (Luhmann 2010 [1986]: 16). Hogy az így felfogott kommunikáció az élő, azaz nyitott rendszerek elemi tulajdonsága, azt pedig már von Bertalanffy is felismerte, akinek munkásságára Luhmannhoz hasonló összefüggésben hivatkoznak olyan zöld teoretikusok is, mint a tudományfilozófus Fritjof Capra (1996).

Az ökológiai kommunikáció luhmanni kritikájának kiindulópontja tehát nem olyasmi, ami ellen vélt vitapartnereinek tiltakozniuk kellett volna. Bátran megegyezhettek volna abban, hogy „az ökológiai kérdésfeltevés tárgya a rendszer és környezet differenciájának az egysége, s nem pedig az átfogó rendszer egysége” (Luhmann 2010 [1986]: 15). A közbeszéd persze nem törődik az ilyen finomságokkal, és a kiáltványok és jelszavak nyelvezete ritkán állja ki a tudományos kritika próbáját.¹ A fiktív ellenféllel folytatott vita mindenesetre alkalmat adott Luhmann-nak, hogy bemutassa a társadalmi rendszerek elméletének következményeit a természet/társadalom kapcsolatára nézve. A környezetvédők retorikájával szembeni leplezetlen ellenszenvének okát azonban másutt kell keresnünk.

(2) Az a felismerés, hogy „a társadalom kizárólag kommunikációkból áll” (Luhmann 2010 [1986]: 17), szintén nem új. A társadalmi tények mibenlétét kutató Émile Durkheimtől ered. Szerinte a társadalmat olyan szokások, hiedelmek, megszilárdult gondolkodásformák és szabályok alkotják, amelyek a mindenkori egyénektől függetlenül léteznek az érintkezésük módját meghatározó szerkezetekben (magyarul: kommunikációs médiumokban). A strukturalisták szerint ez utóbbiak bizonyos értelemben valóságosabbak, mint a kommunikációs partnerek (egyének), akik maguk is e kommunikáció alkotásai. Ez a gondolat, valószínűleg Durkheim hatására, már a húszas években megjelenik a humánökológia chicagói iskoláját alapító Robert Ezra Parknál és követőinél is. Park abban látja az emberi társadalom megkülönböztető vonását, hogy „az állatok társadalmától eltérően, lényegében mint egy közös örökség létezik, amelyet a kommunikáció teremt és közvetít [...] A társadalom, ha elvontan szemléljük, az egyének szervezete, konkrét létét tekintve azonban inkább a szervezett szokások, érzelmek és attitűdök komplexuma – röviden szólva a konszenzusé” (Park és Burgess 2000: 181).

Létezhet-e sikeres kommunikáció konszenzus nélkül? A forradalmi újdonságot Luhmann erre vonatkozó, határozottan igenlő válasza hozza. Mondanivalója elválaszthatatlan attól a vitától, amit Jürgen Habermas kommunikatív cselekvés-elméletével folytatott a kommunikáció racionalizálódásának és funkcionális differenciálódásának következményeiről a

---

1 A magam részéről először a *Magyar Filozófiai Szemle* 1999/6. számában tettem kísérletet a humánökológiában használatos környezetfogalom kritikai értelmezésére, és arra a következtetésre jutottam, hogy az embernek a szó természettudományos értelmében nem környezete, hanem világa van: a nyelv világában lakozik. Ezért a természet megértésére irányuló vizsgálódásokat meg kell hogy előzze a megértés természetének tisztázása.

modern ipari társadalmakban. Utalnunk kell erre a kontextusra, mert ha ettől eltekintünk, érthetetlen marad az ingerült elutasítás, amit a környezetvédők állítólagos „fásult morális önteltsége” (Luhmann 2010 [1986]: 145) váltott ki a német szociológusból, de ténylegesen minden olyan mozgalom, amely meg akarja győzni másokat a maga morális igazságáról (különösen akkor, ha ezen a téren sikereket ér el). Luhmann elmélete szerint ugyanis az ilyesmi elvileg lehetetlen a késő modern ipari társadalmakban. A zöldek tehát ebben a vitában az ő szempontjából a rossz oldalon álltak. Képzeljük el Newton gyanakvását és undorát egy olyan alma láttán, amely fittyet hány a szabadesés törvényének!

A vita a társadalomintegráció és rendszerintegráció viszonya körül forog. Habermas az antik görögök óta lényegében töretlen európai hagyományhoz kapcsolódik, amikor azt állítja, hogy az integráció alapja az életvilágban zajló párbeszéd, melynek során a cselekvők cselekedeteik értelméről egyezkednek bizonyos közösen elfogadott, bár mindig vitatható normák jegyében. A modern társadalmak azonban szerinte „elérik a rendszerdifferenciálódásnak azt a fokát, ahol az önállósult szervezetek a nyelvtől megfosztott kommunikációs közvetítők útján állnak kapcsolatban egymással” (Habermas 2011 [1981]: 383), ezáltal lehetővé téve a szubjektíve összehangolatlan egyedi döntések nem normatív vezérlés általi integrációját – a rendszerintegrációt. Az ilyen nyelv és egyetértés nélkül is működőképes racionális szabályozás legismertebb példái a piaci csere, a jogrend és az informatika. Habermas a felvilágosodás ellenállhatatlan iróniáját véli felfedezni abban, hogy „az életvilág racionalizálódása lehetővé teszi a rendszerkomplexitás növekedését, ami olyan túlzott méreteket ölt, hogy a szabadjára engedett rendszerkövetelmények szétrobbantják az életvilág általuk instrumentalizált feldolgozókéességét” (Habermas 2011 [1981]: 384). Az instrumentális racionalitásnak a kommunikatív racionalitással szembeni térhódítását nevezi Habermas az életvilág gyarmatosításának. Hangsúlyozza azonban, hogy „nem a médiumok által irányított alrendszernek és szervezeti formáiknak az életvilágról való lekapcsolódása vezet a kommunikatív hétköznapi gyakorlat egyoldalú racionalizálásához vagy eldologiasodásához, hanem csak a gazdasági vagy adminisztratív racionalitás formáinak a behatolása olyan cselekvéstartományokba, amelyek azért szegülnek szembe a pénz és a hatalom médiumára való átállítással, mert kulturális áthagyományozásra, társadalmi integrációra és nevelésre specializáltságuk miatt továbbra is ráutaltak a megértésre mint a cselekvéskoordináció mechanizmusára” (Habermas 2011 [1981]: 506–507; a magyar fordítást csekély mértékben módosítottam: L. Á.).

Ugyanezt a történetet Luhmann merőben másképpen adja elő. Az ő elbeszélésében nem szerepelnek az életvilágban egymás megértésével bajlódó szubjektumok, és ami talán ennél is fontosabb, nem létezik olyan pozíció, amelyből egy rendszerkritikus társadalomelmélet az igazság általánosítható igényével fogalmazhatna meg követeléseket a fennállóval szemben. De az aktoroknak nem is kell többé egyetértésre jutniuk semmiben, érteniük sem kell egymás indítékait. „A megértéshez mindössze az szükségeltetik”, olvashattuk Bognár Bulcsu összefoglalójában, éppen a *Replika* Luhmann-számában, „hogy alter és ego képes legyen a másik cselekvési valószínűségének eredményes kalkulációjára” (Bognár 2009: 70), luhmanni terminológiával a kettős kontingencia feloldására. Erről pedig automatikusan gondoskodnak az egymástól funkcionálisan elkülönült társadalmi alrendszerek működését szervező kommunikációs médiumok azáltal, hogy kizárólag a saját kódjuknak megfelelő viselkedést vesznek tudomásul. Részt venni a kommunikációban annyi, mint elismerni a szabályok érvényességét. Elutasítani a szabályokat annyi, mint nem kommunikálni. Pofonegyszerű, nem? Mivel értelmes kijelentés csak az egyes részrendszerek logikáján belül tehető, a rendszer

egészet illető morális elutasítás értelmezhetetlen, és a rendszer egészének megváltoztatására tett bármely javaslat értelmetlen zörejnek minősül; ergo a társadalmi változás lehetetlen, a rendszer kikezdhetetlen, a történelem véget ér. Luhmann-nál mindenesetre sokkal színvonalasabban ér véget, mint Fukuyamánál.

Kezdjük sejteni, miért jön kapóra a luhmanni elmélet azoknak, akik a környezetvédők (vagy bárki más) morális tiltakozásában a társadalom rendjére lefelé vesztélyt látnak. A morál ugyanis Bognár meggyőző Luhmann-interpretációja szerint „éppen nem az integráció lehetőségét növeli meg, hanem a társadalmon belüli konfliktusét. Különösen a modern társadalom esetében, amelyben a jó és rossz sok, egymással versengő, a kommunikáció alapjául szolgáló megkülönböztetései egyaránt morális megalapozásra törekednek, ezzel pedig óhatatlanul a társadalmon belüli feszültségeket erősíti. Ebben az is szerepet játszik, hogy a morális kommunikáció a többi részrendszer racionalitásával szemben egy specifikáció nélküli univerzalizmust képvisel, amellyel konfliktust okoz a társadalom működésében, amikor univerzalisztikus igényét érvényesíteni akarja” (Bognár 2020: 21). A *Replika* tizenegy évvel ezelőtti Luhmann-számában, ahol ugyanezt egyszer már leírta, Bognár arra a következtetésre jut, hogy „a modernitás funkcionális tagozódásában erre nincs lehetőség. Ebben a társadalomban ugyanis az elvárások és a teljesítmények végleg kiszakadnak a morális ítélkezés elismerés-megvetés sémája alól, amennyiben a kommunikációt nagyban az egyes részrendszerek sajátos racionalitása határozza meg” (Bognár 2009: 75). S még jó, hogy nincs rá lehetőség, mert „a modern társadalom gazdasági, jogi, politikai, oktatási részrendszerei nem arra vannak kondicionálva, hogy radikális változásokra reagálni tudjanak. Ez ugyanis ellentmondana az eddigi működésük során kialakított szerkezetüknek és veszélyeztetné az egyes részterületek működését” (Bognár 2020: 14). Amitől, ugyebár, Isten őrizzen bennünket! Bár hozzátehetnénk, hogy ami a radikális változásokat illeti, azokra a hagyományos társadalmak intézményes rendje is ugyanilyen rosszul reagált.

A tanulmány szerzője mindenesetre járatosabbnak mutatkozik a luhmanni elméletben, mint az ökológia társadalomelméletében, ezért aggályok nélkül azonosul mestere lesújtó véleményével, aki szerint *a)* a környezetvédő mozgalmak nem rendelkeznek a valóságos társadalmi folyamatok megragadására alkalmas elmélettel, *b)* ezért moralizálni igyekeznek álláspontjukat és *c)* ezzel kudarcot vallanak.

a) Luhmann nagyívű eszmefuttatásának kiindulópontja azonban egy tárgyi tévedés. A hetvenes-nyolcvanas években az ökológiai mozgalmak körül már jelentős társadalomelméleti irodalom bontakozott ki, ami azóta – a tudományos üzem működésmódjának megfelelően – könyvtárnyi méretűre duzzadt. Ez az irodalom távolról sem éri be a természet romlásának bemutatásával vagy az ember ebbéli felelősségét igazoló etika kidolgozásával. A politikai ökológia, ökológiai gazdaságtan, ökológiai antropológia, környezetpszichológia, környezetszociológia, történeti ökológia vagy éppen a környezetvédelem jogi pozícióját megalapozó elméletek saját szaktudományos folyóiratokkal rendelkeznek a legkülönbözőbb nyelveken és katedrával a világ nagy egyetemén (ha nálunk nem is). Ezt az egyre terebélyesedő irodalmat lehet vitatni – nagy részét amúgy is a szerzők egymással folytatott vitái alkotják –, de nem lehet negligálni, márpedig Bognár kimondva-kimondatlanul ezt teszi. Aki követi ezt a szakmai és szakpolitikai diskurzust vagy legalább annak valamelyik ágazatát, vegyes érzésekkel olvassa a kioktatást a környezetvédők pozíciójának menthetetlen korszerűtlenségéről: „Az igazság birtokosaként fellépő mozgalmak [...] egy korábbi történelmi korszak, a monokontextualitással jellemezhető társadalmak szemantikáját képviselve

indulnak harcba a modern társadalom polikontextuálisan szerveződő viszonyai és intézményrendszere ellen” (Bognár 2020: 13). Ha el is tekintünk a tudományos vitapartnert egy mozgalom harcosává degradáló beszédmódtól, Bognár, úgy tűnik, minden hivatkozási alap nélkül vonja kétségbe hosszú oldalakon keresztül, hogy az ökológiai mozgalom mellett elkötelezett gondolkodók képesek lennének figyelembe venni a vizsgált társadalmi alrendszer sajátos racionalitását – legyen szó politikáról, jogról vagy gazdaságról –, és ne vetnének számot azzal, hogy kritikájuk csak akkor lehet hatásos, ha tekintettel van a jövődélmezőség, a választási siker, illetve a jogszerűség ott érvényes szempontjaira. Még az e téren jelentős lemaradásban lévő Magyarországon is tisztességesen kidolgozott szakpolitikai programok bő választéka, működő alternatív gazdaságfejlesztési kísérletek, a jövő nemzedékek országgyűlési biztosa és mások által kidolgozott, itt-ott a gyakorlatban is érvényesített jogelvek, lezajlott jogi eljárások bizonyítják ennek az ellenkezőjét.

b) Igazság szerint a szerzőnek nem is lett volna szüksége a környezetvédők „polikontextuális” kompetenciájának megkérdőjelezésére ahhoz, hogy fenntartsa velük szemben legfontosabb állítását. Bátran megengedhette volna, hogy adott esetben igenis képesek mondanivalójukat lefordítani a funkcionálisan differenciált médiumok közegeiben zajló kommunikáció nyelvére, és ettől függetlenül kitarthatna amellest, hogy amit akarnak, képtelenség, mert törekvésük valamiféle általános és feltétlen érvényességet követelő igazság képviselőtére „a modern társadalom rendszerszintű felépítésébe” (Bognár 2020: 13) ütközik. A környezetvédők Bognár szerint azért igyekeznek félelmet kelteni az állampolgároknak személyes veszélyérzetüket provokáló, sokkoló akcióikkal és híreikkel (lásd klímapiánik), hogy a környezeti problematika tárgyalását a morális kód által uralt kommunikáció csatornáiba tereljék. „A kérdés moralizálása ekképpen a komplex kérdéskört több vonatkozásban is leszűkítette a felelősök megtalálására”, állítja teljesen alaptalanul, hiszen egy kérdés moralizálása nem ezt jelenti, és a környezetvédők általában nem is ezt teszik. Bognár szerint azonban „mindez egy olyan csoportosításhoz vezetett, amely a korrupt döntéshozókat az etikusan cselekvő, a társadalmat megőrző és a jövőt megjelenítő környezetvédekkel állította szembe” (Bognár 2020: 10). Ezen a ponton a dolgozat, sajnos, a zöldfasisztázó- zöldkommunistázó bulvár színvonalára süllyed, vádaskodó, önhitt környezetvédők szerepeltetésével, akik mit sem törődnek az élet bonyolult realitásaival. Tudományos dolgozathoz ez persze soványka mondanivaló volna, különösen az önmagával szemben roppant igényes Bognár Bulcsu számára, akit bizonyosan nem a zöldek lejáratásának szándéka vezetett, hanem kizárólag a luhmanni gondolat népszerűsítésének igyekezete. A késő modernitás világát bemutató tanulmányos előadáshoz azonban szüksége volt egy tudatlan és tudatlansága miatt pórul járó szereplőre. Ezt a szerepet pedig Luhmann a környezetvédeknek szánta, és ezen Bognár se változtathatott, aki a régi darabot az új nemzedék okulására felújította.

De alapjában véve miért olyan nagy baj az, ha az ökológiai katasztrófát (kicsúszott a számon ez a jellegzetesen moralizáló retorikai fordulat) a morális kommunikáció bináris kódja, a jó és a rossz szempontja szerint tárgyalják? A vitaindító tanulmányból erre a kérdésre döbbenetesen őszinte választ kapunk. A környezetvédők „az emberek felelősségérzetére tehát úgy apelláltak, hogy a megszólított civileket az etikailag helyes magatartásra képes személyekként tételezték” (Bognár 2020: 10). Vizsgáljuk meg közelebbről, mit jelent ez a mondat!

Apellálni az emberek felelősségérzetére annyit tesz, mint megpróbálni cselekvésre bírni őket. A moralizálás elutasítására éppen azért van szükség, mert a morális kód nemcsak univerzális igényű, de ráadásul imperatív. Felszólítást tartalmaz: cselekedd a jót, kerüld a

rosszat, függetlenül bármilyen egyébtől. De vajon nem mondható el ugyanez bármely szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumról? Tedd, ami jövedelmezőbb, kerüld a veszteséget! Úgy cselekedj, hogy több szavazatot szerezz ellenfelednél! Ne tégy semmit, ami jogszerűtlen! Bármelyik kódban kommunikálunk, annak racionalitása megköveteli a résztvevőktől, hogy vonatkoztassanak el minden egyébtől. A morális pozíció tarthatatlanságának magyarázata tehát nem univerzalizmusában rejlik. De akkor miben? A tanulmány szerzője számára a környezetvédők, úgy tűnik, csak megszemélyesítik a főgonoszt, „a jórészt Marxszal induló kritikai iskolák perspektíváját. Ez a modern társadalmat úgy láttatja, mint amelyet a hatalmi viszonyok tartanak össze, és amely a társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartani akarók érdekeiből fakadóan az igazság elfedésére rendezkedett be. Az ezzel szembenálló és a társadalmi viszonyokat átlátó kevesek pedig a valóság helyes ismeretével felvértezve küzdenek az elnyomó hatalommal szemben, és képviselik azt a helyes szemléletet, amely csak a fennálló rend radikális megváltoztatásával valósítható meg” (Bognár 2020: 12). Helyben vagyunk: az idézett három megállapítás egyike sem helytálló. A kritikai gondolkodás eleve nem Marxszal kezdődik, hanem, mondjuk, Szókratésszal. Marxszal (és Freuddal és Nietzschevel) csak a „gyanakvás hermeneutikája” kezdődik Paul Ricoeur szerint, amely minden magasabb rendű emberi erőfeszítést mint a hatalomvágy, a bírvágy vagy a szexuális vágy kielésére irányuló törekvést próbál „leleplezni”. Azonban a marxisták kivételével a modernitás többnyire kellőképpen meghasonlott (ön)kritikusaira nemigen jellemző az igazságuk kizárólagosságából fakadó fensőbbiség érzete. Végül radikális változáson annyi mindent értenek, technológiai forradalmat, lelki megújulást, véres leszámolást a kizsákmányolókkal, hogy e homályos értelmű kifejezést jobb volna inkább elkerülni. Az „etikailag helyes magatartás” követelése egyébként önmagában vagy radikális, vagy nem az, de ebbe most nem mennék bele, és ezt annál inkább megtehetem, minthogy a szerzőnek sem ezzel van baja. Hanem egészen pontosan azzal, hogy a környezetvédők *képesnek tartják* embertársaikat ilyen magatartásra.

Nem csak képesnek tartják, de kezdeményezéseik nyomán újra és újra bebizonyosodik, hogy az emberek, ha ritkán is, de valóban képeseknek mutatkoznak „e specifikáció nélküli univerzalizmus” jegyében eljárni, és ahelyett, hogy „a morális tájékozódástól független bináris kóddal szabályoznák saját műveleteiket” (Bognár 2020: 21), azt teszik, amit erkölcsi meggyőződésük diktál nekik, és pedig nem a magánéletben, hanem társadalmi érintkezésükben. Kiderül róluk, hogy nem csak jogalanyok, választópolgárok, eladók és vevők, hanem *valakik* mindezen túl: saját identitással rendelkező, autonóm cselekvők. Világos, hogy ez miért zavarja azokat, akik a Dunára duzzasztógátákat, Paksra atomerőművet, a Zengőre katonai lókátort, Balatongyörökre teherhajó-kikötőt telepítenének. Bognár Bulcsu azonban nem ezek közé tartozik. Éppen ellenkezőleg, tanulmányában kibúvót keres a környezetvédők számára Luhmann kérlelhetetlen ítélete alól, mely szerint az ökológiai tudatosság morális álláspontja használhatatlan a társadalom számára, mert „vagy igazodik a kommunikációban érvényes struktúrákhoz [...] vagy pedig csak zajokat hoz létre” (Luhmann 2010 [1986]: 43). Vagy a luhmanni elmélet számára keres mentséget, miután annak keretei között egyre nehezebb kimagyarázni a „használatatlannak” minősített ökológiai tudatosság terjedését?

Márpedig környezetvédők vannak, sőt egyre inkább vannak. De hogyan lehetségesek? A dolgozat utolsó *harmada* erre keresi a magyarázatot.

c) A tanulmány bevezetőjében Bognár leszögezi, hogy „a bolygónkat és a társadalmat veszélyeztető környezeti hatások taglalása [...] nem gyakorol jelentős hatást a társadalom

működésére [...] egyes nagy régiókban a környezeti mozgalmak által jelzett veszélyek teljes negligálásával hozzák a döntéseket”, majd azt ígéri, hogy vizsgálni fogja, „mivel magyarázható az ökológiai mozgalmak viszonylagos sikertelensége” (Bognár 2020: 8). Magyarázatként, mint láttuk, az emberekben aggodalmat keltő, moralizáló kommunikáció alkalmatlanságát hozza fel arra, hogy befolyásolja a részrendszerek sajátos racionalitásának megfelelő bináris kódokban zajló, tisztán funkcionális és így szükségképpen amorális kommunikációt. Ahogy Luhmann megjegyezte, „az aggodalom retorikája valószínűleg nincs abban a helyzetben, hogy valódi aggodalmat váltson ki” (Luhmann 2010 [1986]: 148). Az élet azonban időközben alaposan rációfolt erre a feltevésre. Bognár ezt ugyan nem ismeri el, de a 13. oldalon váratlanul kijelenti, hogy „a morális kommunikáció formálja azt a normaképződést, amely a társadalmilag releváns értékeket újra- és újradefiniálja”, s így „a környezetvédelem álláspontját megjelenítő morális kommunikáció olyan környezeti értékeket [...] tud társadalmilag relevánssá tenni, amelyek korábban egyáltalán nem vagy csak periférikusan voltak részei a társadalom értékeinek”. De honnan származhatnak az új értékek? Luhmann szerint az új témák és az új normák a kommunikációs rendszerek öntörvényű működése során keletkeznek, és csak ezt követőleg válhatnak tudati tartalommal (Luhmann 2010 [1986]: 43). Ennek a fordítottja, bármennyire közkeletű, szerinte téves elképzelés. Mert ha az aktorok nem alkalmazkodnak az érvényes struktúrákhoz, megnyilatkozásaikkal csak értelmetlen zörejeket képesek létrehozni, melyeket a társadalmi kommunikáció kiszűr vagy lefordít a maga nyelvére. Bognár állítása szerint a normaképződés „leginkább a részrendszerek szerveződésén kívül tud elindulni” (Bognár 2020: 23), azonban nem tisztázza, hogy miképpen lehetséges kommunikáció e köztés terekben. A családokban zajló elsődleges szocializációra hivatkozik, de alaptalanul, mert a család, sajnos, a környezeti tudatosság terjedésében inkább szűk keresztmetszetnek bizonyul, és nem az új értékek forrásának.

További magyarázatként Inglehart nyomán a létbizonytalanság kulturális miliójének kialakulását hozza fel, amelyben „nagyobb figyelmet kapnak azok a tényezők, amelyek az életet közvetlenül veszélyeztetik”, s a megnövekedett érdeklődés felértékeli őket a politikai és az üzleti kommunikáció racionalitása számára. (Félő, hogy itt az okot cseréli fel az okozattal: az emberhez méltó élet természeti feltételeinek romlása felett érzett aggodalom sokkal inkább oka, mintsem következménye az Inglehart által jelzett változásoknak.) Végül az élménykéréső és kitűnni vágyó fiatalság természetes hajlamaival magyarázza fokozott érdeklődésüket a környezeti tematika iránt: „A környezet ügye melletti nemegyszer harcos kiállás [...] olyan vibráló akciót ígér, amely túlmutat a pillanatnyi kielégülést okozó szórakozáson (például a házibulin), és egyúttal az én sikeres társadalmi megjelenítésének a lehetőségét is biztosítja. A környezet ügye melletti elköteleződés ugyanis egyaránt garantálja az azonos milióban levők elismerését és azt a szélesebb (médiá)figyelmet is, amely a befutás, a fontosság élményét is átélhetővé teszi” (Bognár 2020: 29). Éppen csak az nem derül ki továbbra sem, hogy miként válhatott a dolgozat elején még sikertelennek minősített környezetvédő moralizálás egyszeriben a bulira és feltűnésre vágyó fiatalok kedvenc időtöltésévé. A szorosan vett kommunikációelmélet tárgykörén kívül eső tényezőkkel az írás nem foglalkozik, így az ökológiai válság drámai tapasztalata, valamint az ezzel kapcsolatos felismerések lassú – fél évszázada zajló – terjedése gondolatmenetének csak a perifériáján jelenik meg.

E helyett végül a morális üzenetekre, úgymond, „kifejezetten nyitott” (bár amorális kóddal szelektáló, bizony isten, nem értem) tömegmédiát nevezi meg, mint amely sikeresen képes az embereket mozgósítani és elkötelezni a környezeti értékek mellett (Bognár 2020: 30). Csakhogy a tömegmédiá szerepe köztudottan és szükségképpen az uralkodó értékrend megerősítése és visszaigazolása, ezért új, alternatív értékek terjedésében legfeljebb követő szerepet tulajdoníthatunk neki, semmi esetre sem azt, amit Bognár állít. A tömegmédiák hatása inkább abban mutatkozik meg, hogy a nagyközönség, amely ezeken keresztül tájékozódik, a környezeti tematikából is – mint bármi egyébből, ami ott megjelenik – leginkább arról értesül, ami előadható a szenciák, a leegyszerűsített üzenetek és az olcsó moralizálás (jók/rosszak, áldozatok/felelősök) nyelvén. Tartok tőle, hogy a tanulmány szerzőjének előítéletei is ilyen forrásokból származnak, márpedig ő maga állapítja meg – jogosan –, hogy ezek a források nem alkalmasak hiteles kép rajzolására.

Ezért véli talán, hogy „a környezeti értékek képviselői a természeti környezet fenntarthatóságát tartják fontosnak” (Bognár 2020: 32), a természetbe való be nem avatkozást hirdetik (Bognár 2020: 25), és hogy alapvetően protesztmozgalmakról van szó. Megtéveszthette a nem túl szerencsés „környezetvédő” elnevezés, melyet valójában olyan kezdeményezések viselnek – s viseltek már Luhmann korában is –, amelyek nem a környezetet akarják megvédeni az embertől (ezt legfeljebb a természet- és állatvédőkről gondolhatjuk), hanem éppen fordítva, az emberi élet minőségét védelmezik a természeti és épített környezetét romboló, mérgező és elcsúfító beavatkozásoktól. Olyan tapasztalatokra hivatkoznak, amelyek jól kommunikálhatók a gazdasági, politikai, jogi és egyéb racionalitások keretei között. Ami pedig a protesztjellegét illeti, szemben azzal a politikai közhellyel, hogy a zöldek csak tiltakozni tudnak, mozgalmuk jelentőségét alighanem éppen az adja, hogy alternatív életstratégiát kínál, sőt itt-ott kísérletet tesz annak megvalósítására is, kisebb léptékben, helyi szinten, úgy, ahogyan az adott viszonyok között lehetséges. A viszonyok megváltoztatására irányuló politikai filozófiájuk pedig markánsan különbözik mind a hagyományos baloldal, mind a konzervatívok elképzeléseitől.

Sikereik és sikertelenségük megítélése épp ezzel kapcsolatos. Nem kell túl sokat teoretizálni ahhoz, hogy belássuk: egy olyan program, amely nem pusztán az elosztási viszonyok módosítására tesz ilyen vagy olyan javaslatot az adott rendszer keretein belül (észak és dél, munkaadók és munkavállalók, elitek és tömegek, helybeliek és bevándorlók stb. között), hanem olyan új eljárásokat javasol a társadalmi-gazdasági érintkezés és a politikai döntéshozatal módjára nézve, amelyek ellenkeznek az uralkodó intézmények működésének logikájával, az részsikereket nehezen érhet el. Ezért az igazi rendszerváltozások a történelemben mindig átcsapásszerűen mennek végbe. Lassan érlelődő, békés kezdeményezésekből születnek, amelyeket egy idő után mégis egyre erőszakosabb módszerekkel kell távol tartani a közhatalomtól. Az írástudók többsége eközben mindvégig ingerülten utasítja el ertnek, barbár vagy elvetemült nézeteiket („a zsidóknak botrány, a görögöknek nevetség”). Mégis, a működésképtelen vagy önpusztító régi rend válságának egy pontján e kisebbségi narratívák ugyanolyan magától értetődő módon válnak a többség hitvallásává, szinte egyik napról a másikra, mint amilyen képtelenségnek tűntek odáig. Ez történik ma is. Az ökológiai mozgalom kudarcról kudarcra halad a végső győzelem felé.

Hivatkozott irodalom

- Bognár Bulcsu (2009): Miképpen lehetséges szociális rend? *Replika* (66): 65–91. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/66-05>.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. *Replika* (114): 7–39. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Brown, Charles és Ted Toadvine (szerk.) (2003): *Eco-Phenomenology*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Capra, Fritjof (1996): *The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems*. New York – London: Anchor Books.
- Eder, Klaus (1996): *The Social Construction of Nature*. London: Sage.
- Habermas, Jürgen (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hannigan, Peter (2006 [1995]): *Environmental Sociology*. London – New York: Routledge.
- Luhmann, Niklas (2010 [1986]): *Ökológiai kommunikáció – képes-e felkészülni a modern társadalom az ökológiai veszélyekre?* Budapest: AKTI – Gondolat.
- Maturana, Umberto és Francesco Varela (1984): *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding*. Boston: Shambhala.
- Naess, Arne (1989): *Ecology, Community and Lifestyle*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Park, Robert E. és Richard W. Burgess (2000): Társadalom, közösség, csoport. In *Természet és szabadság*. Lányi András (szerk.). Budapest: Osiris.

Lányi András

Filozófus, ELTE TÁTK Humánökológia Szak (Budapest)

Bod Péter Ákos

Természet, gazdaság, technika és a társadalom – reflexiók Bognár Bulcsu elemzésére

Absztrakt: A globális felmelegedés nyilvánvaló tényeivel és a világjárványt hozó koronavírus-járvánnyal a 2020-as év választóvonal lehetne a gazdaság és a természet kapcsolatáról való gondolkodásban. A gazdaságelmélet fő irányzatai közé azonban a természeti fenntarthatóság szempontjai fokozatosan kerültek be. A digitális fejlődés számos lehetőséget nyújt a környezetet kevésbé megterhelő eljárások számára. Ám mind a piaci versenytől, mind az innovációtól várható pozitív hatások nagymértékben függenek a jogi, intézményi keretektől, a politikai viszonyoktól. A szerző áttekinti a zöldmozgalmak kialakulásának magyarországi előzményeit, kommentálja a környezetvédelem ügyének és az állam, társadalom viszonyának néhány kritikus vonatkozását, különös tekintettel az európai félperiféria viszonyaira. Érinti a mai deglobalizációs folyamatokból, a gazdasági nacionalizmusból fakadó kockázatokat.

Kulcsszavak: gazdaságelmélet, digitalizáció, teremtő rombolás, magyar politikai viszonyok, pályafüggőség, globalizáció és deglobalizáció, gazdasági nacionalizmus

Új szakasz kezdődött...

A feljegyzett történelem legenyhébb telével és egy globális járványt hozó tavasszal a hátunk mögött 2020-ban az sem maradhat közömbös az emberiség természeti környezetének, létünk biológiai viszonyainak kilátásai iránt, akitől máskülönben távol állnak az ilyen ügyek. Pedig a természeti vonatkozásnak a közgazdasági és társadalompolitikai analízis számára eddig is fontosnak kellett (volna) lennie, a koronavírus azonban elemi erővel világított rá olyan témákra, amelyek addig másodlagosnak számítottak politikában, gazdaságban, közügyekben. A mindennapi életünket, társadalmi kapcsolatainkat, gazdaságot megrázó hatása miatt a járványügy a szakrovatokból az emberiség mindennapos életébe került át.

A jelen elemzés írásának pillanatában roppant kockázatos annak előrejelzése, hogy a járvány nyomán milyen lesz a társadalmak állapota, a gazdasági rend akárcsak éves időtávon belül. Mégis megkerülhetetlen elemzési feladatot ad a járvány, amely ugyanakkor nem szorítja háttérbe a klíma problematikáját sem. Ezek egymástól sok vonatkozásban eltérnek, ám mindkettő olyan, amelyik drámaian kihat az ember életére, a társadalom működésére és ezen belül az anyagi, gazdasági folyamatokra, nemzetközi viszonyokra, gondolkodásunkra.¹ Mindkettő korábban járulékos vonatkozásnak számított a politikai döntéshozatalban, a közvélemény előtt az olyan esszenciális ügyekhez képest, mint a hidegháború idején a nukleáris háború fenyegetése, majd az 1970-es években az olajárrobbanást követő munkanélküliség és infláció, az újabb globalizációs hullám nyomán a pénzügyi instabilitás és a jövedelmi egyenlőtlenségek megnövekedése a fejlett világban. Hasonló kardinális ügy lett a politikai rendszerek hirtelen változása, miként a volt szovjet térségben, az arab világban és kevésbé radikális formában sok más helyen is; ezek mellett a többi nagy ügy nem kapott akkora figyelmet.

A fontossági sorrendek átrendeződése mindig folyamatszerűen történik, ami általában csak önkényesen és leginkább történelmi távlatból visszanezve szakaszolható. 2020 azonban meglehetősen egyidejűséggel választóvonalat húzott, mégpedig nem egyetlen régióban vagy kontinensen, hanem valóban világméretben. A globális termelési láncokban 2020 tavaszán szakadások következtek be, a spirituálisnak nyilvánított határok közül több valódi korlátja lett árunak, embernek. A motorizált, nagyvárosi életmód hetek alatt megváltozott, mindenhol korlátok közé szorult az addig megszokott gazdasági tevékenység, társadalmi aktivitás.

Mivel a redukált életmódot kiváltó járvány természetét bizonytalanságok övezik, az átmeneti időszak hosszát, mintává szilárdulását illetően is csak találgatnak az elemzők. Az viszont látható, hogy a társadalom nem a megelőző korszakba lépett vissza a koronavírus-járvány nyomán, hanem kényszerűségből új működési formát vett fel. Mindez – korábbi krízisektől eltérően – világ szinten szinkron módon következett be. A példanélküli gyors és globális jellegű életvitel-változás nagyrészt annak a távközlési forradalomnak tudható be, amely más innovációs hullámokhoz képest valóban néhány év alatt lefedte a világot. Tömegek léptek át az online munkavégzés és társadalmi kapcsolattartás művi közegébe, és nem csak a fejlett világban. Mondhatni: bepillantathunk az emberiség közeljövőjébe.

A hirtelen előálló új viszonyok között sok vitakérdés roppant jelentőségre tett szert, korábban spekulatívnak gondolt témák váratlanul időszerűvé váltak. Ilyen például, hogy az állami szervezetek vagy nagyvállalatok a személyek mozgásának, egészségi állapotának, társa-

¹ A két nagy problémakör egyik nagy hasonlósága az, hogy nem tiszteli a nemzetközi határokat és érdemben vagy nemzetközi összefogással, gyakorlatiasabban szólva: nemzetközi szervezetek, konvenciók keretein belül lehetséges fellépni velük szemben bizonyos fokú siker reményében; erről írt röviden a nemzetközi viszonyok két kiváló ismerője (Dervis és Strauss 2020).

dalmi kapcsolati rendszerének, ízlésének és gondolkodásának legkülönfélébb vonatkozásait képesek kontrollálni. Most valóban rémisztó távlatok nyíltak meg előttünk. Ugyanakkor a hihetetlen adatbőség és annak immár gyakorlati hasznosíthatósága a természeti folyamatokra, időjárási eseményekre, földrengésekre és járványokra való felkészülést is megkönnyítheti; akár futurisztikus elgondolások is valóra válhatnak. Minden forradalmian új eszköz egyaránt jelent esélyt és veszélyt; ez igaz arra a most kibontakozó jelenségre, amelyet digitalizáció megnevezéssel illetünk, és amelyre a gazdaságban az ipar 4.0 néven szoktak hivatkozni.

A klímaügy is új szakaszba lépett

Ebben az új és drámai helyzetünkben különös időszerűséget kapott Bognár Bulcsu alapos elemzése, amelynek fókuszában az ökológiai témák politikai reprezentációja és a társadalmi kommunikációban való megjelenése áll (Bognár 2020). Írása kiterjed a zöld mozgalmak viszonylagos sikertelenségének vizsgálatára, a környezetvédelmi témák jobb kommunikációs megjelenítésének lehetőségeire; ezekre kompetenciakorlátok miatt nem reflektálok, maradván a témakör nagyobb, makroszintű összefüggéseinél.

Hogy valójában melyek a nagyobb összefüggések, az természetesen nem magától értődik. Az említett esszenciális, korszakos fontosságú témák listájának hossza és tartalma nézőpont kérdése is. A kor közvéleményét foglalkoztató legfeszítőbb kérdések mibenlétéről ugyan viszonylagos konszenzus létezett például a második világháború utáni években, amikor mindenkinek számolnia kellett azzal, hogy a nukleáris tömegpusztító fegyverek révén a földi életet képes megsemmisíteni az emberiség. De még az ilyen nyilvánvaló ügyben sincs egyetértés a jelenség mozgatóiról és a célszerű viselkedésről, mivel a válaszok függenek az elemzőnek a valóságról alkotott – kifejtett vagy implicit – világképétől, leíró és magyarázó modelljeitől, szakmai háttérétől.

A hídépítési erőfeszítések ellenére a társadalomtudomány-ágak jelentősen különböznek a modelljeiket, fogalmaikat, érvelési technikáikat illetően, noha a kvantitatív vizsgálatok, a formális modellek terjedése közelebb hozta egymáshoz például a közgazdaságtant és a szociológiát. Maradtak azért bőven eltérések, amelyek még hangsúlyosabbak az embertudományok és az itt érintett ügyekben releváns természettudományos ágak között. Ezek viszont együttvéve és külön-külön is a tudományosság világához tartoznak; az akadémia társadalmi rendeltetése, értékrendje és működési módja pedig egészen más, mint a politika, gazdaság, média világáé.

Az emberi társadalom bonyolultsága, sokrétősége miatt ezért kockázatos esszenciális társadalmi kérdésekről, nagy összefüggésekről részletes indoklás és adatolás nélkül beszélnünk, hiszen ami valahol és valakiknek elsősleges fontosságú és sürgető ügy, az máshol másnak legfeljebb érdekesség vagy még az sem. Mégis, a Föld felmelegedése, az éghajlat fokozódó változékonysága és az utóbbi időben a járványos betegségek mind gyakoribb megjelenése csupa olyan esemény, amelynek hírei és következményei a társadalom építményének minden zugába eljutnak. A természeti környezet állapota ugyan régóta téma a közbeszédben, és lehet tudni, hogy e vonatkozások közvetlenül és azonnal (és persze közvetett módon és távlatilag is) kihatnak a gazdasági folyamatokra, a politikára, a társadalom életének keretét adó intézmények működésére, mégsem túlzás azt mondani, hogy a koronavírus globális elterjedése lett az, ami az ember biológialény-voltából fakadó sokféle kockázatra rádöbbsenheti az emberiséget.

Szokás mondani, hogy a vírus nem válogat, a klímaváltozás mindenkit elér. Pedig nagyon is különböző módon hatnak e sokkok a társadalmon belül, annak különféle működési vonatkozásaiban és területein. Éppen sokrétősége miatt kívánatos és szükséges az emberi társadalmat rendszerként felfogni és véges számú rendszerelemre osztani.

Az itt kommentált írásnak Niklas Luhmann nagy hatású funkcionalista rendszerfelfogása az alapja. Jog, gazdaság, politika, média, vallás, oktatási rendszer – ezek jól elkülöníthető, mert kellően autonóm rendszerlemek. A tagolás kiindulásként megfelel. A helyzetelemzéshez és a jövő lehetőségeinek latolgatásához azonban minden társadalmi részelem tovább bontandó. Vegyük a gazdaságot: a közgazdász számára a „gazdaság mint olyan” legfeljebb rendszerelem megnevezéseként jó, de neki a gazdasági élet annak komplexitása miatt nem egyetlen szabályrend szerint viselkedő homogén entitásként jelenik meg. Más szakterületek művelői nyilván hasonlóképpen vannak a maguk rendszerelmével, és legfeljebb a többi vonatkozást tekintik fekete doboznak vagy objektíve létező korlátnak.

A mostani értekezésünk tárgya kapcsán azonban a tudományági különbségekből fakadó szemléleti és fogalmi eltéréseket a kiindulásnál nyugodtan félretehetjük. Mindenki előtt nyilvánvaló: „helyzet van”. Ez már nem az 1970-es évtized eleje, amikor a gazdasági növekedés határai végéről hírt hozók a tudományos fősodorról és a korszellemmel szálltak szembe. Az ökológiai mozgalmak ettől még érezhetik úgy, hogy üzenetük tompul vagy elvész a társadalomban, működésüket túl nagy erők gátolják, követeléseiket pedig legfeljebb töredékesen fogadják el. Immáron azonban nem egy szűk kör magánügyéről vagy „single issue” mozgalomról van szó; a jelenségek léte és fontossága komoly formában letagadhatatlan.

De kik is azok, aki gátat vetnek? A politika, amely kiváltságait félti? Az üzleti világ? A tőke, amely kizárólag megtérülésben tud gondolkodni? Az ipari munkások, akik a jövőnk megmentését célzó követelésekből főként azt értik meg, hogy állásuk vagy életmódjuk veszélybe kerül? Itt valóban a nagy társadalmi blokkok, alrendszerek sajátos adottságait és jövőbeli viszonyait kell megértenünk és feltérképeznünk ahhoz, hogy tisztábban lássuk az emberiség jelenét és jövőjét kritikusan érintő környezeti ügyek, valamint azok társadalmi leképződése dolgában.

Komoly ember valóban nem tagadhatja le a jelenségek létét, noha a koronavírus-epidémia kifejlődésének szakaszában is megtapasztaltuk, hogy némely kormányzati tisztségviselők és médiájuk „hisztinek” minősítette a már dokumentáltan indokolt aggodalmakat. Nem volt ez korábban másként a klíma kérdésében sem, ahol gyakori volt a jelenség letagadása, bagatellizálása, a mozgalom aktivistáinak lejáratása, az aggodalmak aránytalanul minősítése.²

Ami a klímaaktivisták és az ellentábor közötti ellentéteket illeti, a feszültség régre nyúlik vissza. Az ellentétnek a jövőbeli mozgásformáit aligha lehet előre látni, és nem is témám. Az alábbi megjegyzések ehelyett olyan általános társadalmi, gazdasági, technológiai mozgásokra irányulnak, amelyek bizonyosan relevánsak a környezeti ügyekre nézve.

Az itt érintett trendek nem ismeretlenek azok előtt, akik a környezeti fenntarthatóság kritériumai felől ítélnék gazdaságról, politikáról, etikáról, társadalomról. Nem mindegy

---

2 A zöldmozgalmak és ismert aktivistáik elleni hazai vagy külföldi politikai támadások dokumentálására itt nincs szükség. De a lekicsinylő szóhasználat olyan – elvileg nem zsurnalisztikai – publikációkban is gyakori, amelyeknek szerzői máskülönbben tisztában vannak az ügy jelentőségével, sőt alapvető mozgatóival is, lásd például Szánthó és Kéri (2020). A magukat a konzervatív, keresztény oldalhoz soroló szerzők maguk is elismerik a jelenséget: „Mai tudásunk szerint bizonyos, hogy a földi klímát befolyásolják az emberi tevékenység során keletkező üvegházhatású gázok: növelik a globális átlaghőmérsékletet” (Szánthó és Kéri 2020: 6). Ugyanott mégis sűrűn élnek a „klímaőrület”, „klímahisztéria”, „klímapokalipszist hirdető hiszterizált élcsapat”, s más hasonló stílusellemmel. A konzervatív nézetrendszernek az ügye még később itt sorra kerül.

azonban, hogy a környezet állapota és az ember jövője iránt érzékeny egyének, mozgalmak miként tekintenek a társadalom nagy alrendszerére. Külső adottságként? Fékként, gátként? Hogyan viszonyulnak a társadalmi szerkezetben, politikában és egyéb nagy rendszerekben zajló változásokhoz? Vajon a zöld mozgalmak a gazdasági életben és az annak keretétől szolgáló társadalom működési módozataiban zajló folyamatokat követik-e, és ha igen, beépítik-e a modelljeikbe? Ezek mind nyitott kérdések. A közgazdászoknak lenne mire szerénynek lenniük ilyen vonatkozásban. Ha a modern piaci (kapitalista) társadalom gazdasági rendjét és az arról való közgazdasági gondolkodást tekintjük, be kell látnunk, hogy abban a természet, a klíma, a járványügy témakörei nagyrészt (noha nem kizárólagosan) exogén tényezőként, mintegy zavarként, irritációként, a fundamentális folyamat zöreijeiként jelennek meg.³

Am melyek is azok a jelentős, még formálódó, távolról sem lezárt folyamatok, amelyek a környezet ügye iránt érzékeny gazdasági elemzőnek, valamint a gazdasági-technológiai vonatkozásokra nyitott környezetvédőnek egyaránt relevánsak lehetnek? Ilyennek tekintem a *globalizációs folyamat karakterváltozását*, más elnevezésekben a *deglobalizációt*; a *gazdasági nacionalizmus* felerősödését; az *ipar 4.0* néven emlegetett technológiai változási hullámot és annak hatását munkára, életmódra, erőforrás-felhasználásra. Tekintettel a gazdaságilag fejlett világ és a *periféria/félperiféria* között értékrendbeli, intézményi különbségekre, érdekeltérésekre, külön kommentárt igényel a magyarországi (térsegi) viszonyok értelmezése, az itteni lehetőségek számbavétele. Ezek áttekintése során helyenként utalok a reflektált írásra, az abban feldolgozott eszmeirányzatokra, a megjegyzések azonban a saját elemzői gondolkodásom tisztázását is szolgálják.

Környezetvédelem mint protesztmozgalom?

Ha rövidebb időtávot tekintünk és a posztindusztriális, gazdag országokat vagy a peremvidék társadalmainak nyugatosabb rétegeit vesszük alapul, akkor helytállónak látszhat az ökológiai kérdések iránti érzékenység és a társadalomkritika közötti kapcsolat tételezése. Erre szívesen utalnak is a klímaszkeptikusok, amikor valamely radikális követelés kapcsán rögtön felfedezik a mozgalmak marxista ideológiai töltését, de mindenképpen azok baloldali beállítottságát, a Greenpeace-típusú akcióknál pedig az anarchista, lázongó hátteret. Lehetséges bőven példákat idézni mind a tengerentúlról, mind saját közegünkben az ilyen politikai megszólalásokra.

A túloldalon hasonló általánosításként gyakran elhangzik, hogy a környezettudatosság szemben áll a konzervatív nézetrenddel. Ezek az állítások azonban pontatlanok.⁴ Célszerű itt röviden visszautalni a megelőző időszakra a környezetről való gondolkodás jelenének jobb megértéséhez. Az ipari társadalmak kialakulása, legyen az a *kapitalista tőkeakkumuláció* által hajtott iparosodás vagy az *erőltetett állami iparosítás*, a természet ügyében egészen másként osztotta meg a társadalmi mozgalmakat és nézetrendeket. Az akkori konzervatív érték-

3 Nyilván nem minden zöldmozgalomra és annak valamennyi tagjára igaz az, hogy a gazdasági folyamatokat külső, exogén tényezőnek tekinti, mint ahogy a gazdasággal foglalkozók sem mind gondolják, hogy az ember anyagi, gazdasági tevékenysége elválasztható egyéb élettevékenységétől és az emberi faj létezésének többi aspektusáról. Korábbi krízisek, háborúk tanulságai mindig beépülnek a gazdasági működési módba; ez utóbbi vonatkozásról a koronavírus-pandémia kapcsán lásd *Katasztrófák nyomán változik az üzleti gyakorlat* című elemzésemet (Bod 2020).

4 A leghangosabb klímaszkeptikus politikusok egyébként (ismét gondolva a tengerentúli meg az Óperenciás tengeren inneniekre) valójában populisták, nevezzék magukat konzervatívnak vagy jobboldalinak.

rendbe nem illett bele a természet erőteljes átalakítása és annak során a társadalmi szerkezet gyors (helyenként erőszakos) átformálása, a hirtelen urbanizáció, a tömegembert kitermelő nagyipar agresszív felfutása, majd később a korporatív nagyszervezetek kifejlődése. Ezzel szemben a korabeli progresszió a természet legyőzését, a jövő társadalmának felépítését, az új ember megszületését ígerte és tűzte zászlajára. Marxnál és követőinél feltűnő a türelmetlenség a maradi falusiakkal szemben. Időben nagyot lépve és hazai viszonyainkhoz közeledve: ez az ideológia később tükröződött az államszocialista időkben végrehajtott erőszakos szövetkezesítésben, az állami nagyipar munkaerőigényeihez méretezett lakótelep-építésben.

Mindez, mondhatjuk, már lezárt múlt, ma egészen más a konzervatív és progresszív fogalma. A konzervatív felfogás valóban sokat változott a történelmi fordulatok során, bár gondolatvilágában ma is gyakori az agrármúlt idealizálása, a visszavágyás a bukolikus viszonyok közé, mintegy a zajos, szemetes, törtető modern társadalom kritikájaként.⁵ A progresszív gondolkodás is jórészt levetette magáról a technikai optimizmust, és tanulhatott a teologikus társadalomjavító mozgalmak nevében elkövetett bűnökből. Posztmodern viszonyok között nem a száz évvel ezelőtti módon húzódnak a törésvonalak, ebből adódóan sokan helycserét érzékelnek. Ma a nyugati progresszív érezheti úgy, hogy lám, a konzervatívok a tőkével szövetkezve érzéketlenné váltak a természet védelmének ügyei iránt, bezeg sokkal nyitottabbak a haladó, munkáspárti, szocialista mozgalmak.⁶

Bárhogyan vélekedünk a posztmodern szakaszukban lévő *magországek* esetében arról, hogy a főbb ideológiai, gondolati irányzatok miként viszonyulnak a zöld ügyekhez, a magyar (kelet-közép-európai) társadalom e vonatkozásban is egészen más helyzetben van, mivel nagyon eltérő a bejárt történelmi út és az abból adódó későbbi *pályafüggés*. Itt a modernizációs, iparosítási korszak nem a távoli, lezárt múltéhoz tartozik. Ami Nyugat-Európában az olajársokkok nyomán az 1970-es évek során lezajlott az iparban, nálunk két évtizeddel később, lényegében a tervgazdasági rezsím összeomlásával kezdett felgyorsulni. A Ruhr-vidéki ipartalanítás és a nehézipari táj rekultivációja már történelemmé vált az ott élőknek, míg Inota, Diósgyőr, Ózd vagy a lengyel Nowa Huta környékén ez még mindig feladat; íme egy újabb jele a történelmi megkésettységnek.

A 21. évszázad első évtizedeinek kelet-közép-európai viszonyaira még erősen kihatnak a 20. század végéig fungáló nagyiparhoz tapadó településszerkezeti, foglalkoztatási, környezetterhelési körülmények. Az Európai Unión belüli keleti-nyugati véleményhasadást részben indokolja, hogy tőlünk nyugatabbra a nagyipari kultúra anyagi, emberi, intézményi viszonyai legalább egy, de inkább két generációval korábban formálták a társadalmat és annak nézetrendjét.

A kommunizmus *modernizációs ideológia* volt. A megvalósult szocialista rendszerek irányított modernizációt hirdettek: iparosítást, urbanizációt, kulturális forradalmat. Egy ideig

---

5 Az általánosítás e vonatkozásban is kerüendő: a klímakatasztrófát a korábban idézett keresztyén (református) folyóirat ugyanazon számában az emberiség legnagyobb 21. századi kihívásának nevezi az előző szerzőpárt (az Alapjogokért Központ tisztségviselőit) követő írásában Róbert Nóra (2020), és – azoktól eltérően – nem idézőjelben szól annak esélyéről. A kép e vonatkozásban is színes. Mégis meghökkentő, hogy a környezetvédelem súlyos témája kapcsán az ügyben erőteljesen és világosan megszólaló Ferenc pápa milyen támadásnak lett kitéve minálunk. Kioktató hangnemének élessége okán ideidézem Mike Károly írását, amelyben a római katolikus egyház társadalmi tanítását marasztalja el, amely az ökológiai kérdésekről szólva – úgy mond – az erkölcsi giccs hibájába esik (Mike 2018).

6 A helyzet bonyolultságát és kulturális különösségeit számomra élesen exponálta az a heves vita, amelyet a briteknél volt alkalmam közelről szemlélni a rókavadászat ősi angol szokásának megtartása vagy betiltása kapcsán; a toryk érvelésében a természettel együtt élő ember ellen irányulnak a modernitás hívei által kezdeményezett állami tiltások.

eszerint is cselekedtek. A célok megvalósulásának vonatkozását félretéve elég annyit konstataálnunk, hogy a szovjet típusú rendszerek eszközként tekintettek a természetre. Egyébként az egyes emberre is. Mindezt a jövő, a haladás, az elvont emberiség nevében tették. A rendszer teleologikus világképében a természeti környezet bevallottan, az emberi élet pedig hallgatóságosan külső tényezőként szerepelt, lásd a „természet leigázása” vagy a „hősies helytállás a munka frontján” jellegű szóhasználatot.

Kelet-Közép-Európában a rendszer megreformált szakaszában a haditermelési logikájú központi tervgazdaság sokat puhult, és kevésbé negligálta a szűken vett növekedési, termelési szempontokon túli társadalmi szempontokat. A gazdasági ágak többsége azonban ropant környezetszennyező maradt, a gazdasági rendszer durván kizsákmányolta a természeti környezetet (is).

Mihelyt azonban az állampárti rezsim alatt végre alkalom adódott a grandiózus természet-átalakító szocialista beruházási tervek (bős–nagymarosi vízierőmű, prédikálószéki szivattyús-tározós vízerőmű) elleni nyílt tiltakozásra, a magyar társadalom széles köre vett részt a megmozdulásokban 1988–89-ben. Itt valóban összekapcsolódik a rendszerkritika és a környezetvédelem ügye, de nem (nagy)tőkeellenes értékalapon. A politikai rezsimmel szemben sokféle ellenérzés forrongott a társadalom különféle rétegeiben: a táj, a környezet pusztulása, a nemzeti örökség iránti érzéketlenség, a termelési adatok hajszolása mind része volt a kor gyakorlatának, és joggal váltott ki ellenállást. Az adott környezeti ügyek kapcsán olyanok is mobilizálódtak, akik szokásos demokratikus viszonyok között talán passzívak maradtak volna.

Látni kell, hogy a természeti környezet iránti elkötelezettség nem osztotta meg az állampárttal szemben magukat megszervező főbb erőket, és egyáltalán nem korlátozódott a magát demokratikus ellenzéknek definiáló politikai táborra. A politikai térfelelőnek számító Magyar Demokrata Fórum aktivistái részt vettek a „Dunasaurusz” elleni fellépésben, csakúgy, mint a romániai falurombolási program elleni megmozdulásokban. Az MDF pártprogramjában 13(!) oldal szólt a környezetvédelemről (MDF 1989).

Az Antall-kormány programjában is igen hangsúlyos volt a mai szóhasználattal élve zöld tematika. Idézzük fel rendszerváltozásunk fontos pillanatát, amikor az évtizedek óta első szabad választással létrejött Országgyűlésben Antall József miniszterelnök-jelöltként elmondta programbeszédét. Ebben hangzott el 1990. május 22-én: „Célunk a szociális piacgazdaság megvalósítása, vagyis olyan gazdaság, amelyben a piac nyitottságát szociális és – tegyük hozzá – környezetvédelmi szempontok, a gondoskodó és hosszú távlatokban gondolkodó társadalom elvárásai egészítik ki” (Antall 1994 [1990]: 45). A miniszterelnöki programbeszédben később is visszatér a témára, amikor Antall a szociális piacgazdaság „magyar változata” fordulatot alkalmazza: „E gazdaság magyar változata a gazdasági hatékonyság, versenyképesség összehangolását jelenti a társadalmi méltányosság és igazságosság, valamint a természeti környezet és a jövő nemzedékek érdekeivel, követelményeivel” (Antall 1994 [1990]: 46).

Ez a kitérő azért tartozik ide, mert árnyalja azt a gyakran hallható megállapítást, mely szerint a környezeti ügy rendszerkritikai jellegű (1988/1990-ben ez nálunk valóban így volt), és úgymond a progresszív-baloldali mozgalmakhoz kötődik – ez viszont nem állja meg a helyét. Az erőltetett iparosítás és urbanizáció, kollektivizálás nyomán létrejött szennyező, versenyképtelen, elavult rendszer széles társadalmi körben vált népszerűtlenné. A nyugat-európai fejlődés letagadhatatlan ténye, a nyugati életszínvonal és életminőség rávilágított a keleti rezsim civilizációs elmaradottságára.

Érdemes tehát felvillantani a közelmúlt pillanatait, mert a későbbi fejlemények nyomán talán feledésbe merült, hogy a magyar politika világában valódi, komoly és széles körű elkötelezettség létezett – sajnálatosan rövid ideig – az olyan rendszer (szociális piacgazdaság) megalkotása iránt, amelyről jelenleg az *inkluzív társadalom* terminusa alatt esik szó. E közelmúltbeli példa reményt nyújthat a mának a valóban széles körű, pártokon és ideológiákon átívelő konszenzus kiépítését illetően.

Igaz, a természeti környezet és a jövő generációk érdekeivel törődő hatékony és versenyképes szociális piacgazdaság koncepciója idővel elgyengült. A környezet ügye iránt érzékeny akkori két fő politikai párt mára eltűnt. A szociális piacgazdaságról említést sem tesz az 2011-es magyar alaptörvény. Ezek alapján nehéz ítélnünk a magyar politika örökségéről. Az előzmények felidézése arra mindenesetre jó, hogy árnyaltan és ne pontatlan gondolati sémák szerint tekintsünk a környezettudatos politika körüli konszenzus esélyeire.

A „gazdaság mint olyan” – nem egészen olyan

A kommentált írásban a társadalom alrendszerei között a piacgazdaság ideáltipikus formában jelenik meg, mint amelynek az a végső rendező elve, mindent eldöntő kérdése, hogy valami rentábilis-e. A profitelvű gazdálkodás logikájában valóban alapkérdés, hogy egy ügylet (termék, cselekedet) előreláthatóan nyereséges vagy sem. Az első esetben létrejön és fejlődik, míg a másik esetben az ügyletet a gazdaság mint rendszeridegent kiveti magából, amely legfeljebb csak nem gazdasági ügyként intézményesülhet. A kalkulatív gazdaságban a költségek és az árak várható alakulása vezet el a döntő adathoz (*bottom line*), amely üzleti értelmet ad egy ügyletnek: ez a nyereségesség. A tanulmány Luhmann idézi a környezeti vonatkozásokra konkretizálva: „az ökológiai problémák kulcsa az árak nyelvén rejlik: a gazdaság nem képes reagálni azokra a zavarokra, amelyek nem fejezhetők ki ezen a nyelven” (Bognár 2020: oldal). Az idézet értelmében a nem gazdasági vonatkozások csak annyiban érvényesülnek a piacgazdaságban, amennyiben befolyásolják az árakat.

Ennyire elvont szinten nehéz vitatni az állítást.⁷ A kizárólagosan vagy döntően gazdasági motivációjú műveletek esetében kiindulhatunk abból, hogy az üzleti döntéshozó a tervbe vett ügylet kapcsán a lekötött erőforrások rentábilis felhasználására törekszik. Azért kezd bele, mert jók a várakozásai, nyereséges az *ex ante* helyzet. Ám a gazdasági cselekvéssel együtt járó bizonytalanság és az üzleti kockázatok következtében az *ex post* állapot sűrűn eltér a várakozásoktól. Tudjuk, hogy vannak ráfizetéses üzletkötések, befuccsolt befektetések. Az újonnan alapított cégek tizede évente csődbe megy.

A bizonytalanság és kockázat fakad a természeti környezetből (jobb vagy rosszabb a termés, jöhet földrengés, cunami, járvány), valamint a politikai szférából állami beavatkozás, sztrájk formájában. Ezt tényként mindenki elfogadja. Ugyanakkor a szakmán kívüliek, különösen a gazdasággal szemben kritikus beállítottságú értelmiségiek rendre megfelelnek arról a kockázatról, amelyet a piacgazdaságban a *verseny* idéz elő.

A verseny a piaci elvű gazdaság központi fogalma, mégis téveszmék sora tapad hozzá. Érdemes ezért visszapillantani az alapokra. A laikus feltevése szerint a piacon az érdekel-

---

⁷ Mint ahogy azt is, hogy a lényegre absztrahálva a jogrend is egyszerű bináris kód szerint működik: valami vagy jogszerű, vagy nem jogszerű. Feltehetőleg a jogtudósok azért ennél árnyaltabb a képe a diszciplinájáról.

lentét az eladó és a vevő között feszül, hiszen – gondolja – a piaci cserével az egyik jól jár, a másik meg ugyanannyit veszít, a csere tehát zéróösszegű játék, fogalmazhatnánk át a közgazdaságtan zsargonjára. Miközben legkésőbb Adam Smith, a skót morálfilozófus munkássága óta tudható, hogy az önkéntes csere „pozitív összegű játék”: az ügylet után a felek jobb helyzetben vannak, mint az ügylet előtt vagy annak meghiúsulása esetén – pontosan ezért megy bele mindkét fél a cserébe. Érdekeltek az ügylet létrejöttében, miközben az elnyerhető többlet nagyságát tekintve az alkufelek az ügylet lezárultáig ellenérdekeltek. Ám nemcsak itt feszül ellentét, hanem az egyik eladó és a másik eladó között is: ha az elsőnek sikerül elhagyni a vevőket, akkor a második dolgvégezetlen mehet haza a piacról. Hasonló módon a vevő érdekellentétben áll a másik vevővel, akinek talán mélyebb a bukszája, és elviszi az árut a másik elől, egyszerűen azért, mert megengedheti magának.

A piaci verseny a piacgazdaság nagy ösztönzője és büntetője. Az egyik vállalat áremelési szándékát a másik (harmadik, sokadik) versenytárs profitra törekvése fékezi meg, hiszen bármelyikük befektetett költségei csak akkor térülnek meg, nyereség csak akkor keletkezhet, ha kellő mennyiségű terméket sikerül értékesíteni. Mindegyik szereplő igyekszik tehát eladni, minél többet. Ha egy cég nem talál vevőt a remélt (tervezett, *ex ante*) áron, mert ajánlkozik más vállalkozó annál olcsóbban, akkor bizony engednie kell az árból. Az árak már azért sem nőhetnek a kínálati oldalon levők által remélt, betervezett magasságba, mert a vevők fizetőképes kereslete mindig véges. A vevőközönség által megfizethető árszinten viszont elég nagy a kereslet, a nagyobb forgalom mellett a kínálati oldalt alkotó cégek többségének a költségei megtérülnek, és még profit is marad.

Ezeket az evidenciákat nem a piaci csere apológiájának szándékával említem meg. A gazdaságtan klasszikusai (Adam Smith, Malthus, Ricardo) egyáltalán nem voltak naivak, sem a cserét, sem a piaci verseny természetét tekintve. Tudták, hogy az ügyleten ugyan mindkét fél nyer, de nem szükségszerűen ugyanannyit, a többlet megoszlása lehet nagyon méltánytalan is. Azután: formailag ugyan önkéntes a csere, de nem egyforma a készlet az ügylet megkötésére. A munkaerőt eladni szándékozó bérmunkás számára égetően fontos, hogy munkát találjon, a munkaerőt kereső vállalkozónak is lényeges az ügy, de esetében nem okoz ugyanakkora személyes gondot, ha valamiért mégsem jön létre a tranzakció. A piaci konjunkturális viszonyoktól sok függ; nagyon más a munkaerőpiac viselkedése depressziós időkben vagy munkaerőhiányos túlfűtött időszakban. A jogi intézmények, politikai hatások is sokat számítanak abban, hogy végül is milyen bértarifák alakulnak ki a munkaerőpiacon. Hasonlóan sokféle helyzeti, esetleges körülmény, továbbá sokféle hatalmi és intézményi tényező alakítja a termékek, szolgáltatások piaci árait és ezen keresztül a résztvevők nyereségét.

A klasszikusok – holott a nagyüzemi, nagyvállalati korszak még csupán előttük állott – jól tudták, hogy számít a piaci erő, amivel élni és visszaélni is lehet. De azt is, hogy ha van versenytárs vagy akár csak esély a konkurencia feltűnésére, már más a helyzet.

Ám ha ez ennyire nyilvánvaló, miért hisznek olyan kevesen a versenyben? Miért becsülik alul annak kihatását az árakra, hatékonyságra, innovációra, jólétre? Márpedig elég általános a versennyel szembeni szkepticizmus a világban, nálunk pedig különösen. A Gazdasági Versenyhivatal által elvégzett lakossági felmérések szerint az árak, bérek vonatkozásában még mindig elég nagy az államnak döntő vagy aktív szerepet szánók aránya. Hiába élünk ismét piacgazdaságban, még mindig az a helyzet, hogy az árak, bérek ügyében a versenypártolók aránya 14 év alatt 24 %-ról csak 36 %-ra nőtt, az állami döntést 2004-ben 27%, 2018-ban 16% igényelte: a többség az is-is állásponton van (GVH 2018).

A magyar társadalom e vonatkozásban is megosztott: a képzetebbek, városiak között jóval nagyobb a piaci verseny igénylése, mint a falusi és a képzetlen rétegekben. Ugyanakkor az életkor nem mutatott szignifikáns különbséget. Nem lehet tehát azt várni, hogy a fiatalok, akik már beleszülettek a piacgazdaságba, csupán a koruk miatt is jobban pártolják a versenyt.

További fontos vonatkozás, hogy értik-e, ismerik-e az emberek a piac működését. A piaci tudatosságot és az attitűdöket mérő kérdések összekapcsolása alapján a felmérés elgondolkodtató következtetésre jut: a minta egytizede egyszerre deklarálta piacpárti és piactudatos, 22% piactudatos, de nem pártolja a piacot, hasonló arányt tesz ki a magát versenypártinak gondoló, de nem piactudatos fogyasztó; *a legnagyobb tábor (45 %) a sem piactudatos, sem versenypártiak alkotják* (a csak 8 általánosig eljutóknál ez 51 %) (GVH 2018: 14). A társadalom fele tehát a piaci gazdaságra való történelmi visszatérést követő három évtized során sem internalizálta a rendszer értékeit és evidenciáit, és Nyugat-Európához képest sokkal több az etatista és paternalista beállítottságú.

Itt is számít a múlt: a merev tervgazdaságban szocializáltak csupa állami monopóliummal találkoztak, nem szerezhettek itthon ismeretet a versenygazdaság előnyeiről. Ám az 1968-os „új gazdasági mechanizmus” bevezetése után sem nyerhettünk meggyőző tapasztalatot a verseny árakat féken tartó, minőséget javító hatásáról: a továbbra is állami tulajdonú és rendszerint monopolhelyzetű vállalatok, trösztök a szabadarat árdrágításra használták. Az emberek csak nyugatra kijutva szembesülhettek a piacgazdaság által nyújtott választékkal, minőséggel. Ilyen előélet nyomán nem meglepő, hogy a magyar társadalom meglehetősen ambivalensen viszonyult a piachoz a rendszerváltozás pillanatában, amint ezt értékvizsgálatok és gyakorlati tapasztalatok alátámasztják; erről máshol bővebben írok (Bod 2018: 47–54).

A meglepő azonban a később felnövekvő generációk helyzete. Ők is csak módjával azonosulnak a (peremvidéki) piacgazdasági renddel. Ez sokat megmagyaráz abból, hogy miért tud kellően elfogadott lenni minálunk a magánkezdeményezést, piaci versenyt félretelő, centralizáló gazdaságpolitika, amelyet a 2010 utáni Orbán-kormányok folytattak.

No de a nyugaton: ott miért legyintgetnek olyan sokan a verseny emlegetésére? Nem ok nélkül: a fair gazdasági verseny egyáltalán nem olyan gyakori, mint ahogy azt a szabadpiaci ideológia feltételezi és hirdeti. De erről már a bölcs skót is írt a *Nemzetek gazdagságában*: „Szakmabeli összejövetelek, még ha szórakozás és vigadozás volt is a céljuk, majdnem mindig azzal végződnek, hogy a résztvevők mintegy összeesküsznek a közönség érdekei ellen, valamiféle áremeléseket gondolnak ki. Az ilyen összeesküvéseket persze lehetetlen valamilyen törvénnyel megakadályozni, mert azt nem lehetne végrehajtani, de a szabadság- és igazságérzetünkkel sem lenne összeegyeztethető” (Smith 1992: 139). Az elemzés pontos, a következtetéshez mi már hozzátehetjük, hogy a kartelltilalom, a trösztellenes törvénykezés, majd a modern versenypolitika intézményesülése nyomán igenis megteremtődött az a jogi, hivatali keret, amely a kínálati oldalon levő gazdasági szereplők jogtalan, társadalmi érdeket sértő összefogásának útjába áll.⁸

Hallgatólagos kartellezés azért ott is előfordul, ahol a versenyjog erős. Az ármegállapodások azonban törekenynek szoktak bizonyulni, mert valamelyik szereplő kiugrik a jobb versenypozíció érdekében, vagy beárulja a többit, ha neszét veszi a hatósági eljárásnak. A fejlett

⁸ Csak a libertáriánus veti el elvi okok miatt az állami versenyfelügyelet indokoltságát – és gondba kerül, ha a természetes úton is kifejlődni képes monopolhelyzetekkel szembesítik.

világban bizonyosan erősebb a verseny, mint ahogy azt sokan vélik, noha jóval korlátozottabb, mint a szabadpiac apogéitái állítják.

Volt olyan szakasza az európai kapitalizmusnak, amikor maga az államhatalom kezdeményezte az egyenként kicsinek és versenyképtelennek ítélt cégek együttműködését, akár összeolvadását a pusztító árcsökkenések elkerülése érdekében. Ilyen volt az 1920-as évek német, sőt brit gyakorlata, részben válaszként az amerikai *big business* térnyerésére. Majd a német, skandináv fejlődésnek lett egy igen erős *korporatív* szakasza a második világháború után, amelyben mind a tőketulajdonosi, mind a munkavállalói oldal (szakszervezetek) hivatalosan és intézményesen együttműködtek – ez aztán az összeesküvés a szabad ármozgás (és egyben a fogyasztó) ellen, csak éppen kormányzati jóváhagyással.

Majd a nyugati politikai fejlődésben egy újabb fordulattal végbement a *korporatív* struktúrák leépítése az 1980-as években. A neoliberalisnak nevezett irányváltás viszont egybeesett a transznacionális nagyvállalatok térnyerésével, aminek következtében a fogyasztóért, piacért zajló verseny nagyon más lett, mint amilyen a korábbi kapitalizmusban volt vagy lehetett volna. Oka van tehát annak, hogy a cégek közötti verseny hatékonyságát a nyugati viszonyok között is sokan megkérdőjelezik, sőt akár visszafordulnak a nagyobb állami beavatkozás felé (amelyről viszont nem lehet olyan mély tapasztalatuk, mind azoknak, akik éltek tervgazdaságban, és kiismerték az ottani rezsím működési diszfunkcióit).

Am mégis. Jöhetnek és jönnek is új szereplők az adott gazdaságon belül, továbbá – nyitott gazdasági határok esetében – külföldről. Az újak pedig nem nagyon illenek be a régi cégek klubszerű együttműködésébe, gyakran szét is robbantják a hallgatolagos megállapodásokat.

Létrejönnek új technológiák. Ezeket egy darabig kívül lehet tartani, lassítva és megnehezítve a térnyerésüket. Aztán elérkezik egy pont, amikor az új és hatékonyabb eljárások nekifognak a „teremtő pusztításnak”. Noha nem J. A. Schumpeter alkotta meg a fogalmat, de súlyos (a piaci rendszer és a demokrácia jövőjét illetően pesszimista) műve VII. fejezetének a *Creative Destruction* a címe, és ezzel „nevet adott a gyerekeknek”. Egyértelműen fogalmaz: a kapitalizmus a természete szerint (és nem is lehet más) a gazdasági változás formája és módszere (Schumpeter 1950 [1942]: 82). A teremtő, alkotó pusztítás folyamata a kapitalizmus lényegéhez tartozik.⁹

Schumpeter a folyamat logikus végiggondolásából a kapitalizmus letűnését vezette le.¹⁰ A történelem azonban más irányt (vagy inkább: irányokat) vett, más logikákra váltott az élet. Prognosztikai tévedése némi reményt nyújt annak, aki a jelenlegi folyamatok logikus továbbvitelére és a verifikált tényekre építő előrejelzések alapján nem gondolhat másra, mint hogy a piacgazdasági rend végét ér, a demokráciát félretolják, sőt maga az emberi lét fenn tarthatatlanná válik.

Mostani diskurzusunkhoz azonban az eddig említettekől az tartozik, hogy nem adhatunk felelős előrejelzést a következő szakaszra a pillanatnyi piaci egyensúly létezéséből, álljon az egyensúlyi állapot mögött állami diktátum, a véges számú érintettek közötti összejátszás vagy csupán a keresleti és kínálati viszonyok meglepő egymásra találása. A gazdaságnak nevezett társadalmi alrendszer mindig dinamikus (a többi is az, más mozgásformákat követve), hiszen a piacgazdaság esszenciája a verseny.

9 „This process of Creative Destruction is the essential fact about capitalism” (Schumpeter 1950 [1942]: 83).

10 „Can capitalism survive? No. I do not think it can” (Schumpeter 1950 [1942]: 61).

Ez akkor is így van, ha nem lenne *gyors technológiai haladás*. Ha csak inkrementális fejlődés menne végbe, lassú és kiszámítható időbeli folyamatként, fokozatos térbeli bővüléssel. Már az is gyorsan kikezdi az inkumbensek kényelmes helyzetét. Hát még akkor mennyire felgyorsul a versengés és azzal a teremtő pusztítás (ami pusztítás és egyben teremtés), ha lökészerű az új eljárások, termékek, gondolatok térbeli terjedése – márpedig ezt hozta magával a globalizáció. Még nagyobb a verseny nyomása, amikor az újabb ipari, technológiai forradalom korszakába lépünk. Erről külön kell szólnunk, itt elég csak annak nyomatékositása, hogy a gazdasági szerkezet érdemi és gyors változásának esélye nem korlátozódik arra az esetre, ha ökológiai katasztrófa rengetné meg alapjaiban a mostani működést (amint azt írásának 2. lábjegyzetében Bognár Bulcsu felteszi).

Ez idáig a „gazdaság mint olyan” stilizált, leegyszerűsítő felfogásához két kritikai elemet tettünk, az első trémakört éppen csak megemlítve, külön kifejtés nélkül: ez az állam, a jogrend, a társadalmi-politikai erőviszonyok szerepe a bérek, árak, profitok alakulásában. A társadalmi-politikai viszonyok magyarázó ereje igen jelentős, ha a természeti környezettel kapcsolatos politikai cselekvés gazdasági következményeit akarjuk mérlegelni. A koronavírus-epidémia nyomán mind az autoriter kínai rezsim, mind a demokratikus felhatalmazással bíró nyugati kormányok – némi habozás után – alárendelték a gazdasági folyamatokat az emberi életveszteséget minimalizálni szándékozó mozgási korlátozásnak.

A járványra mindenhol közvetlen adminisztratív eszközökkel reagáltak. A jogrend azonban a szokásos működési viszonyok között is, ha akarja, képes internalizáltatni, azaz belsővé tétetni a nem gazdasági szempontokat, a gazdasági cselekedetek során fellépő külső hatásokat. Ha a mérhető környezetterhelést megfizettetik („a szennyező fizet”), akkor az addig cég-szintű költségként nem jelentkező társadalmi kár beépül a termelés költségkalkulációjába.

A költségviszonyok megváltozása azonnal érinti a nyereségesen előállítható termelés mértékét, valamint a fogyasztói árat: drágább lesz a termék. Az áremelkedés (azaz a tényleges költségek érvényre jutása) kihat a termék iránti fizetőképes keresletre: a vásárlást kevesebben tudják megengedni maguknak, mintha szennyezéssel, jövőfeléléssel, egészségügyi kockázatokkal nem törődve folyna az üzleti tevékenység.

És itt lép fel egy újabb, bonyolult és ellentmondásos vonatkozás, amit talán nehezebb feldolgozniuk a zöldmozgalmaknak, mint az államok, kormányok kétlelkűségét. Ugyanígy kétlelkű az „utca embere”: támogatja a tiszta környezet ügyét, sajnálná a ritka állatok és növények kipusztulását, de a biotermelés (számára ártóbletet hozó) költségét nem kívánja megfizetni. Szeretne biztonságban élni, de a védőszabályokat azok kellemetlensége miatt gyakran megszegi. Érti talán a klímaügy jelentőségét, de a fogyasztási szokásairól nem szívesen mond le. A környezetet terhelő tevékenységek leállítását, átállítását egészen másként látja az, aki az érintett ágazatból él, mint aki arra a tisztább jövő felől tekint. Az állásukat féltők, a megszokott olcsóbb(nak tűnő) termékek fogyasztói ugyanúgy a társadalom tagjai, mint a zöldmozgalmak hívei: érdek áll szemben érdekekkel. Emiatt a zöldmozgalmak számára nem korlátozható az ügy a felvilágosítás, a morális meggyőzés feladatára.

A nemzetközi konvenciók hatását szokás lekicsinyelni, a környezetvédő mozgalmak erélytelennek és késedelmesnek tartják, a klímaszkeptikusok (különösen a szuverenitási alapon állók) a bürokratikus jelleget említik fel a Párizsi klímacsúcs kapcsán. Ebben mintha sikerülne egyetértenie a két oldalnak. Azonban a klímaügyben, miként a járványok ügyében is, a közös nemzetközi cselekvés szükséges előfeltétel ahhoz, hogy a nemzeti hatóságok hosszabb távra elkötelezzék magukat a hazai védekezés mellett, vállalva annak anyagi és politi-

kai költségeit. Az állami reguláció miatti költségszintváltozás sokakat hátrányosan érint rövidtávon, ugyanakkor kihat az alternatív termékek és technológiák iránti keresletre, a kutatás, fejlesztés, innováció folyamataira – itt tehát nagy szükség van minden többletkésztetésre.

A szabályozás dinamikus folyamatokat indít el; ez a vonatkozás összefügg az itt másodikként megnevezett témánkkal, a *gazdasági verseny létével és ebből következően a gyors, noha tervezhetetlen struktúraváltozások eshetőségével*. Mind a reguláló állam, mind pedig az üzleti verseny, amelyet már kellően taglaltunk, erőteljes hajtóereje lehet a gazdasági élet átalakulásának. Mindkettő kihat arra, amivel kezdtük: az árak alakulására, vagy ahogy Luhmann írta, a gazdaságnak a nyelvére.

Kétélyek az árrendszer hatásosságát illetően

Am ezzel kapcsolatban is erősen szkeptikus a társadalom. Képesek-e az árak a piacgazdaságban figyelembe venni a reánk leselkedő veszélyeket? Nem kell megrögzött antikapitalistának lenni ahhoz, hogy valaki nemmel válaszoljon. A *Bank of England* két vezető közgazdásza alaposan elemezte azt a jelenséget, amelyet a 2008-as globális pénzügyi válság kifejlődése exponált drámaian: az üzleti, főleg a finanszírozási döntések miópiáját (Haldane és Davies 2011). A tőzsdei cégek negyedéves eredményjelentése, az osztalékkihajlás, az éles tőkepiaci verseny (figyelem, itt is a túl heves vetélkedés kerül elő az előre tekintés időhorizontját megrövidítő okként) arra szorítja a vállalatvezetőket, akik a tényleges üzleti döntéseket meghozzák, hogy mindig a legközelebbi határnapra optimalizáljanak. Ez ugyan roppant rövidlátó üzleti viselkedés, de a részvénytársaságoknál a csúcsetvezetői állás megtartása és a körön kívüliek számára felfoghatatlanul nagy bónuszok zsebre tétele erős indok. A sürgős legyőzi a fontosat.

Az egyik, erősen kritikus álláspont szerint tehát a piacgazdaságban az árak az éppen fennálló viszonyt tükrözik, érzéketlenek a nagy, de távoli bajokra, a szűken vett gazdaságon kívüli hatásokra, a termelési és fogyasztási folyamat során okozott mai károokra, pláne a jövőben fellépőkre. A populáris ellenérzéseknél mélyebb, de nem kevésbé kritikus véleményt fejtenek ki azok a közgazdászok, akik a modern gazdaságban a piaci ügyletekkel rendszerszerűen együtt járó „piaci tökéletlenség” (*market imperfection/failure*) esetek sokaságát mutatják ki.

Létezik azonban egy azzal teljesen szemben álló gazdaságelméleti irányzat is, amely mögött szintén nagy nevek állnak. A hatékony piacok (*efficient markets*) elmélete olyanokhoz kapcsolható, mint Paul Samuelson, az 1970-es Nobel-emlékdíjas vagy Eugene Fama (2013-as díjazott). Eszerint a (pénzügyi) termékek árazásába minden rendelkezésre álló információ beépül. A hatékony piac fogalmával élők általában felteszik, hogy a decentralizált piacokon nagyszámú eladó és vevő ténykedik, és ha (ami persze roppant életidegen feltevés) az üzleti költségektől eltekinthetünk, akkor a kialakuló piaci árak optimálisak, magukba foglalnak minden elérhető ismeretet. Az így megmozgatott ismeretanyag nagyobb annál, mint aminek feldolgozására bármely hivatal vagy nagyteljesítményű számítógép képes. A fogalom ideáltípust ír le, és mint ilyen, a valóságos piacokra nem lenne alkalmazható. Am ez a fogalmi különbségtétel idővel elkopott, és különösen a pénzügyi piacokkal kapcsolatban gyakran szerepel a gazdasági modellekben a tökéletes előrelátás és teljes tájékozottság előfeltételezése.

Hayek nevét is fel szokták hozni ebben az összefüggésben, de más az ő felfogása a piacról, mégpedig olyan, amit érdemes megidézni. Bár szellemi és ideológiai ellenfelei gyakran állítják be őt szélsőséges piaci ideológusnak, ám akadémiai munkássága, amelyből ízelítőt

adott 1974-ben, a Nobel-díj átvételekor, a valóság ismeretére épül, és egyebek mellett a „mindentudó modellek” tudományos irányzatai ellen irányul. A *tudás látszata*: ez a díjátvételi beszédének a címe, melyben őv a közgazdaság és más komplex jelenségekkel foglalkozó tudományág kapcsán a számszerű ismeretek túlértékelésétől, tekintettel az ismeretszerzés elkerülhetetlen korlátjaira. A legtudományosabbnak látszó eljárás gyakran a legtudománytalanabb, mondta, és utalt a nyilvánosságnak a tudománnyal szembeni irreális elvárásaira: a nagyközönség többet vár el a tudóstól, mint amire az képes. Amíg a közönség ilyen sokat vár el, lesznek tudósok, akik eleget kívánnak tenni az igényeknek. Ennek kapcsán olyan elriasztó, akkor még friss példát hozott, amely nem tette kedveltté a környezetvédelmi mozgalom berkeiben: A *növekedés határai* megjelentetését és médiafogadtatását nevezte meg ilyenként.¹¹

Hayek és gondolatmenete mégsem negligálható. Erőteljesen érvel amellett, hogy a széles körű munkamegosztáson alapuló társadalomban a szétszórt tudás nem úgy hasznosul, hogy az érintettek mindent tudnak a környezetükben meglévő tárgyak sajátos felhasználási lehetőségeiről; ehelyett az árak irányítják a figyelmüket arra, hogy mit is érdemes *kitalálni* (Hayek 1995). A piac tanulási, felfedezési folyamat. Nem az egyetlen módszer, de a centralizált tervezéshez vagy egyéb hierarchikus rendszerhez képest igen hatékonyan mozgósítja az emberi képességeket.

Hayek mondandója akár még rá is erősítene arra az idézett kapitalizmuskritikára, mely szerint a rendszer az árak és csakis az árak nyelvén ért. Ám ha így van, akkor különösen fontos, hogy az árak feleselését, sőt kakofóniáját ne némíthassa el sem a piaci monopolista (ezért kell versenyszabályozás), sem maga az állam, rosszul beállított hatósági árakkal – részben ez utóbbin bukott meg az észszerűség, hatékonyság, innováció tárgyaiból a szocializmus.

Az árak fontosságát megvilágítandó, vegyünk egy ismert példát a közelmúlt magyar gazdaságtörténetéből: amikor a kormány 1990 őszén nagy társadalmi felfordulást okozva („taxisblokádnak”) megemelte mind a lakossági, mind a vállalati energiahordozók árát az akkori (igen magas) világpiaci szintre, hirtelen véget ért a *logikus pazarlás* korszaka. Ha ugyanis egy input ára alacsony, akkor nem éri meg a takarékoskodás az egyszerű lakossági fogyasztónak, sem a tömegáru-termelőnek, és csak a nagyon előrelátó cégvezető fordít véges idejéből és korlátos erőforrásaiból a kisebb energiaigényű eljárások kifejlesztésére. A nagy áremeléssel a magyar tarifák lényegében európai szintre kerültek 1990 októberében.¹²

---

11 „Az az óriási publicitás, amit nemrégiben egy magát tudományosnak beállító jelentés, „A növekedés határai” kapott, és ugyanezen médiumokban a teljes hallgatás arról, hogy hozzátértő szakértők milyen megsemmisítő kritikával illették ezt a jelentést, némi aggodalommal kell eltöltsön bennünket a tudomány presztízisének felhasználási lehetőségeit illetően” – írja Hayek (1995: 318–319), utalva Wilfred Beckerman, Gottfried Haberler írásaira, amelyekben a *Növekedés határai* szimulációs számításait kritizálták. Hayek szóhasználata erős elfogultságot mutat a nézeteibe nem illő publikációval szemben, a vele egyérettök javára, ő azonban nem az MIT szimulációs modelljeinek a felvett paramétereiktől való erős függését tette szóvá, hanem általánosabb érvennyel, a matematikai apparátus által sugalmazott „biztos tudás” kognitív bizonytalanságaira világított rá. Az ügy jól jellemzi a tudományos közönségen belüli megosztottságok létét: a Római Klub működése, a jelentés utóélete érdekes adalék az itt kommentált írásban tárgyalt kommunikációs dilemmákhoz.

12 Tanulva a politikai izgalomból, a későbbi kormányok igyekeztek az anyagias választók kedvében járni – és a választók döntő hányada persze anyagias – az áremelési ütem féken tartásával. Később egyenesen rezsiszökkenési ígérettel ajándékozták meg a szavazókat. Ami, ha tényleg valóra válik az ígéret, erős ellenőztőnzője az energiatakarékos gépekre, eljárásokra és viselkedési módra való áttérésnek. Az energiatarifa átpolitizálása a környezet ügyének csak akkor tett jót, ha a kormány valótlan állított a propagandájában, és magasabban tartotta a „csökkentett” hatósági energiatarifát, mint lett volna a piaci árszint.

A rendszerváltással járó átmeneti krízis során visszaesett a teljes ipari termelés, ám új ágazatok is megjelentek, rengeteg szimultán változás állt be a társadalom életében és gazdaság működési rendjében, így nem könnyű megmondani, hogy a fajlagos energiaigény csökkenéséből, a környezeti terhelés jól érzékelhető mérsékléséből mennyi tudható be a dotált energiaárak korszakát lezáró nagy áremelésnek. Okkal feltehetjük, hogy igen sok. Minden egyes család, intézmény és vállalkozás az áremelés napján világos üzenetet kapott az árakon keresztül. Nem mindenki egyforma gyorsasággal és mértékben reagált; nem is tud mindenki rögtön alkalmazkodni, a reagálás sosem azonnali. Ám minden érintett csak a maga anyagi kárára negligálhatta a piac nyelvén megszólaló üzenetet: takarékoskodj az árammal, olajjal, gázzal, fával.

Itt sem az cél, hogy a közgazdászok számára oly fontos ármechanizmus dicsérete elhangozzék; azonban egy potenciálisan igen éles fegyver meglétét érdemes tudatosítani a nagy kérdéseken töprengők között.¹³

Ipari forradalom: most többet segíthet, mint árt, de...

A megelőző innovációs hullámok nyomán megnőtt a termelékenység (indikátorral: az egy termelőre vagy egy ledolgozott munkaóra jutó árutömeg), és emiatt emelkedett az anyagi jólét, a fogyasztás. Ilyen esetben ugyanakkor fokozódik a természet igénybevétele, a véges erőforrások felélése is. Ez a gondolatsor vezetett el a *Római Klub* említett jelentéséig, az azt követő vitákig. A műszaki haladás egyben bizonyos megoldásokat is kínál. Azonban a *technológiai optimizmus* gyakran bizonyult hamisnak, több okból is. Az új eszközök, eljárások segítenek egy fennálló szűk keresztmetszet feloldásában, ám a társadalom belefut a következő erőforráskorlátba, vagyis a tényleges haladás, különösen világméretben, egyáltalán nem olyan gyors, mint amilyen ragyogó technológiai eredmények születnek egy-egy területen. Továbbá mindig fellépnek mellékhatások. Az ember fizikai erejét helyettesítő eljárások melléktermékeként népbetegséggé válik a mozgáshiány, az elhízás. A helyváltoztató képességét növelő motorizáció is sokféle káros járulékos hatással jár.

Mégis, amikor a kétszeri olajárrobbanás mély társadalmi krízist idézett elő a nyugati világban (nem járványokból, hanem benzinhiány miatt állt le a közlekedés), az alapanyagok, nyersanyagok nagyon megrágultak, gazdaság szerkezeti fordulat áll be a fejlett világban az 1980-as években, amelyik valóban a nagy javulás ígéretét hordozta a miniatürizálás, anyagtudományi fejlesztések, a „lean” technológiai és szervezési eljárások révén. A természeti környezet állapota mégis hamarosan tovább romlott, a veszélyek szélesebb körben manifesztálódtak. Ekkor a rájuk reagálók száma gyorsan nőtt: ez a zöldmozgalmak felemelkedésének a kora.

Nem működött a műszaki haladás? Dehogyan nem, sőt túl jól is. A kisebb fogyasztású járművek miatt a drágább üzemanyag mellett sem volt gond a tankolás; a fejlett világ tehető fogyasztói mást és másként, de rengeteget fogyasztottak – eközben megterhelték a légkört, zaj- és fényszennyezést okoztak. Globális méretekben viszont még komolyabb a hatása an-

---

13 Bőséges személyes tapasztalataim szerint a zöldmozgalmak gazdasági szakértőinél gyakori első reflex a természetre káros termék, eljárás, gyakorlat hatósági betiltásának vagy fizikai korlátok szabásának követelése. A kívánt célt azonban sok esetben hatásosabban el lehet érni a decentralizált piacon áremeléssel, a káros externáliák internalizálásán keresztül. Egy konkrét eljárás betiltása gyakorta egy másik (esetleg ugyanannyira szennyező) eljárást hoz helyzetbe, a fizikai limiteket pedig gyakran megkerülik, kijátsszák.

nak az egyébként kívánatos fejleménynek, hogy az évezredforduló táján százmilliók léptek át középosztályi státuszba. Kína, majd fokozatosan India, Indonézia, Vietnám: a termelési költségeket leszorító műszaki haladás, valamint a költségkülönbségek hatékony kihasználása, a globális termelési láncokba való bekerülés révén egy sor ország tehetősebb rétegei számára elérhetővé vált az autó, lakás, nyaralás, háztartási gép, adekvát egészségügyi ellátás. Ehhez azonban a periférián és félperiférián erőteljes környezeti terhelés járult. Az ázsiaiak szájmászkviseletének eredete nem járványügyi, hanem légminőségi: az ipari társadalomba kerüléssel ezek az országok a természet megterhelésében is lemasolták a Nyugat korábbi évtizedeit. Leegyszerűsítve: a túl sokat fogyasztó amerikaiak százmilliói és az egymilliárd középosztálybeli ázsiai fogyasztó a 2010-es években már együttesen terhelte a környezetet.

Segíthet ezen a digitalizáció? Máshogyan viszonyul a negyedik ipari forradalom a környezethez?

A korábbi innovációs hullámok óvatosságra intik az embert. Az ipar 4.0 vonulatához tartozó fejlesztések egy része ahhoz hasonló hatással jár, mint a tranzisztor, robot, miniatürizálás a korábbiakban: kevesebb energia, nyersanyag kell a termékekhez. Az okos technológia révén az igényekhez jobban szabható, így jóval hatékonyabb és erőforrás-takarékosabb termékekhez és szolgáltatásokhoz jutunk, nem drágábban, mint a korábbi verziók esetén. Valójában – a teljesítményt tekintve – olcsóbb lesz a termék, szolgáltatás. A fizikai ráfordítások csökkenése azonban bizonyos externális hatásokat is mérsékel. A GPS-alapú szállításnak, az intelligens raktározásnak, a minőségellenőrzés költséghatékony kiterjesztésének, az „okos” lakásnak és településnek következtében a korábbinál sokkal kevesebb árumozgatás, rövidebb szállítási út, kevesebb selejt, optimalizált fűtés-hűtés lesz. Ez mind roppant ígéretes fejlődési irány – ha egyéb társadalmi fejlemények nem rontják le a digitalizációtól várható életminőség-javulást.

Ám visszajutunk oda, hogy az olcsóbb áru több vételi ügyletet tesz lehetővé, ami nem örömhír a környezeti ügy szempontjából: mivel a korábbinál szélesebb fogyasztói körhöz juthat el a termék, a piac igen gyorsan tágul. A fapados légitársaságok példáját idézhetjük: ami valamikor luxus volt (nemzetközi repülőút), a fajlagos áresés miatt napi cikké vált. Ezzel a tömegturizmus mindenféle externális hatásai is megsokszorozódtak.

Globalizáció és annak visszafordulása

A 2020-as koronavírus-járvány drámai erővel mutatott rá az emberek, áruk nemzetközi mozgásával járó kockázatokra. A „modern selyemúton” termékek tömege haladt át, az olcsóbbá vált piacok vonzották a megrendelőket, a bérköltségkülönbség külföldi közvetlen beruházókat csábított távoli térségekből. A nemzetközi árszintnél olcsóbb desztinációkat felkapják a költségre érzékeny turisták, lásd a gyenge valutájú Magyarországot előntő tömegturizmust a 2020-at megelőző időszakban.

Itt kapcsolódik össze a technológiai haladás említett két arca a világ nyitottságának hasonló kettősségével: a termelési tényezők és a javak felgyorsult áramlása újabb externáliákat generált. A környezeti terhelés egyáltalán nem mérséklődik, ha a jobb technológiának köszönhetően ugyan javulnak a fajlagosok, de éppen a költségcsökkenés miatt megnő a kereslet volumene, nagyobb lesz az ügyletek számossága.

A globalizáció bonyolult függőségeket hozott létre térségek és országok között. A függések hatásiránya egyáltalán nem magától értetődő, noha igen leegyszerűsítő kép él a laikusok fejében arról, hogy a fejlett országok miként tartják markukban a kevésbé fejletteket. A piaci csere, amint arról volt szó, kölcsönös együttműködést és kétoldalú függést egyszerre tartalmaz, és léte kihat harmadik felekre is. A koronavírusügy még sehol sem volt, amikor arról cikkeztek az Egyesült Államokban a kínai-amerikai kereskedelmi villongások kapcsán, hogy az amerikai antibiotikumok 97 százaléka Kínából származik, ami extrém érték; ám az átlag is meglepő: az összes amerikai gyógyszerhatóanyag 80 százaléka jött Ázsiából, főleg Kínából (Huang 2019).¹⁴ Üzleti és nemzetbiztonsági okok egyaránt szólnak amellett, hogy az erős amerikai függés lazuljon, a beszerzés diverzifikálódjon, a termelés legalább részben visszatérjen az országba (Farrel és Newman 2020).

A globalizáció mai viszonyait nem csak üzleti, gazdasági oldalról éri kritika. A politikai, ideológiai spektrum mindkét felén (részben más és más okok miatt) erős lett a világméretű nyitottság kritikája. Igaz, leginkább a következményekre irányul a kritika, de lehet-e mind a közbeszédben, mind a döntéshozatalban disztíngválni az elvek és a problematikus megvalósulás között? Az egyik irány a *szuverenitás visszavétele* programjába helyezi be globalizációkritikáját; elégséges Trump vagy a Brexit említése itt. De a *progresszív*, szociáldemokrata állásponttól hasonlóan el lehet jutni a túlzott nyitottság elvetéséig.¹⁵

Ám mi lehet közös Trumpban és Habermasban a nemzeti határokon átnyúló anyagi, szellemi és emberi áramlásokat, valamint ezek következményeit tekintve? Nyilván roppant kevés, de mindkettő reagál az új helyzetre. Hogy pontosan mi az új helyzet, sőt már önmagában az ügy megnevezése szórja a véleményeket, gyakori közös elem viszont annak felismerése, hogy az áru- és pénzpiaci nyitottság, valamint a nemzetközi tőke- és technológiaáramlás nyomán néhány rövid évtized alatt átalakultak a *globális jövedelmi viszonyok*. Mint említettük, a fejlődőnek nevezett világon belül jelentős országcsoportban („feltörekvő piacok”) százmillióknak adatott meg a középosztálybeli fogyasztási szint. Bár az adott társadalmakon belül megugorhattak a jövedelmi különbségek, nemzetközi összehasonításban nagyot zárult a jövedelmi olló.¹⁶

Ez kedvező fejleménynek minősíthető; a globalizáció hirdetői hangoztatják is. Másfelől nézve azonban a nemzetek közötti jövedelmi közeledés a fejlett társadalmak relatív visszacsúszásaként is felfogható. Különösen érzékeny az ügy, ha a fejlett világban a gazdasági növekedés olyannyira lelassul, hogy mind a trendekhez, mind a várakozásokhoz képest stagnálásnak látszik – és eközben megnőnek az országban belüli jövedelmi egyenlőtlenségek.

---

14 Az is igaz, hogy Kína igen komoly mértékben függ amerikai importőröktől késztermékekben, például a rákbetegségeket illetően.

15 Ehhez tág érvanyagot ad egy friss gyűjteményes kötet, olyan szerzőkkel, mint Colin Crouch, Jürgen Habermas, Dani Rodrik: *Social Europe* (2020).

16 Az említett országoknak a legutóbbi időig felmutatott gyors gazdasági növekedése külön elemzés tárgya lehetne, de elég ideidézni Hayek jogos kommentárját: egy országban általában annál jobbak a növekedés lehetőségei, minél több a kihasználatlan lehetőség. „Bármilyen különösnek tűnik is első pillantásra, a magas növekedési ütem többnyire annak a jele, hogy a múltban elhanyagolták a lehetőségek kihasználását. Ezért a magas növekedési ráta olykor inkább a rossz múltbéli, semmint a jó jelenlegi gazdaságpolitika jele. Ezért értelmetlen a már magasan fejlett országoktól olyan magas növekedési ütemet elvárni, mint amekkorát átmenetileg azok az országok érhetnek el, amelyekben az erőforrások hatékony kihasználását a múltban sokáig jogi és intézményi korlátok akadályozták” (Hayek 1995: 311).

Egyszerű aritmetika: lényegében változatlan átlag esetén a gazdagok szűk körének gyors további gazdagodása csak úgy következhet be, hogy a kevésbé tehetősek még szegényebbek lesznek, vagy a szegények többen lesznek (a jövedelmi *medián* jóval a *számtani* átlag alatti). Nem egyszerű viszont mindennek a társadalmi hatása: a sikeresen fejlődő világban a gyors gazdagodás (főleg, ha a meggazdagodásból széles rétegek kimaradnak) destabilizálhatja az országot, a fejletteknél pedig először az ország modern történetében az újabb nemzedék jövedelme nem fogja meghaladni az előzőét.

A globális viszonyok változására sokféle válasz adható

Az 1980-as évektől nekilendülő globalizációs folyamat, mint minden lényegi változás, átrendezte a nemzetközi nyitottság előnyeiből és a folyamatok negatív következményeiből részesülők megosztását. A nyertesekre és vesztesekre való felosztás mindig önkényes, a lehetséges metrikák nagy száma, a változások időbeli lefutásának sokfélesége miatt.¹⁷ Az általános kép felvázolása roppant szubjektív vállalkozás; itt tárgyalt ügyeink kommentálása előtt mégis hasznos rátekinteni a globális folyamatok nagy szereplőire, még ha elnagyoltan is.

A 2016-os amerikai elnökválasztásban a Trump megválasztását eldöntő államok, térségek, bizonyos jól körvonalazható társadalmi rétegek léte jelzi, hogy egy magországnak is van belső perifériája, ahol a lakosok komoly hányada a globális rend vesztesének érzi magát. *Elitellenesnek* is nevezik ezt a réteget, noha az érzéseinek hangot adó politikusok maguk is a leggazdagabb körökből kerülnek ki, a leírás nem pontos. E szavazói körben a környezeti ügyekkel szemben gyakori az apátia, sőt ellenérzés. Azt részben indokolja a társadalmilag konzervatív beállítottság, a politikai korrektséggel szembeni növekvő ingerültség, a progresszív irányzatok morális nyomása elleni lázadás (Inglehart és Norris 2016).

Bizonyosan mindezen tényezők számítottak, ám anyagi alapjuk is van az érzéseknek és indulatoknak. Az említett globalizációs folyamat és az új ipari forradalom együttesen értékeli le munkájukat (ha még van), tudásukat, társadalmi státusukat. Politikai súlyuk azonban, amint a választási eredmények jelzik, igen jelentős lehet.¹⁸ A koronavírus-válság kapcsán készült első felmérések szintén arra mutatnak rá, hogy az amerikai társadalom felső jövedelmi negyedében- ötödében már a krízis előtt jóval gyakoribb volt az otthonról dolgozás lehetősége és tényleges tapasztalata, míg az alsó középosztály sem információtechnikával, sem távmunkagyakorlattal nem rendelkezett hasonló mértékben, így aránytalanul többet veszített a járvány terjedését lefékezni szándékozó mozgáskorlátozási intézkedéseken és a vállalatok online üzemmódra való átállásán (Berube és Bateman 2020).

---

17 Csak példaként: ha tekintjük a volt tervgazdaságok, köztük hazánk esetét, konszenzushoz talán csak abban lehet eljutni, hogy az addigi társadalmi-politikai szisztéma és benne a gazdasági rendszer elérte teljesítőképessége határait, így a rendszerváltozás elkerülhetetlen és mint ilyen szükséges volt. Vajon Magyarország mint olyan, benne a különféle generációk, társadalmi rétegek, térségek és az egyes egyének nyertek-e, és ha igen, milyen mértékben, vagy abszolút, illetve relatív értelemben veszítettek-e az 1990-es évek globális viszonyaiba való gyors belépéssel? Megannyi megválaszolhatatlan kérdés, mivel nincs olyan elfogadott, objektívnek tekintett mérce, amely egy adott időpontra egyetlen számba vagy nem túl nagy elemű vektorba tömörítené a változásoknak betudható következmény mérhető értékeit.

18 Az már más vonatkozása az ügynek, hogy érdekérvényesítő képességük is megvan-e, vagy a nevükben kormányzók egészen más politikát folytatnak, mint amely a nekik demokratikus felhatalmazást nyújtóknak azonnali, különösen pedig hosszabb távú érdekeit szolgálná.

Ennek a jelentős lélekszámú rétegnek a révén került hatalomba Trump, aki folytatta és felerősítette a nemzetközi intézményi rend iránt már egy ideje bizalmatlan amerikai politikát; ebbe tartozik bele a párizsi klímaegyezmény elvetése, a nemzetközi kereskedelem szabályozott kereteinek a gyengítése (például a WTO esetében), a gazdasági nacionalizmus leplezetlen formáihoz való visszatérés is. A WHO amerikai kritikája a koronavírus-válság idején különösen disszonáns volt, noha meglepetést már nem keltett.

Az amerikai fordulat a kétezres évek elejétől, és főleg 2016 után azért figyelemre méltó, mivel az ország sokáig élen járt a műszaki haladásban, sőt ma is számos ágazatban a csúcshintet képviseli. Ám idővel az érett nemzetek közé lépve „lett múltja”, kezdett érezhetően hatni itt is az útfüggőség, van már egy ideje rozsdaovezete. Az érett gazdaság egyik jellemzője éppen az, hogy nehezen válik meg a múltjától, gond elvégezni a schumpeteri értelemben vett teremtő pusztítást. Például Németországnak súlyos feladatot jelentett az 1970-es években, hogy megszabaduljon a Ruhr-vidéki kohóktól, vasművektől. Amerikára is vár egy ideje hasonló teendő; ám itt nyer különös jelentőséget a tény, hogy 2016-ban pontosan a rozsdaovezetben, Michiganben, Ohióban szavaztak nagy számban a leendő elnökre, ott állt át ömellé számos idősebb demokrata szavazó.

A fejlődő világban és a volt tervgazdaságokban mind a globalizáció, mind a technikai forradalom folyamatai másként hatnak és másként látszanak. A nagy piaci nyitás az 1980-as évektől a 2020-as évig terjedő négy évtizedben (országoként eléggé különbözik az idesorolható időszak) minőségi változást hozott. Általános – de a társadalmon belül igen egyenetlenül megoszló – anyagi gyarapodáson ment át a legtöbb ország. Ez hazánkra is igaz, egy sor megszorítással.

Ám most a globalizáció nyertesei számára is hirtelen lezárul egy szakasz, 2020 sokféle okból választóvonal. Bizonytalan, hogy a fejlett triász (Egyesült Államok, Nyugat-Európa, Japán) mellé felnövő, erős pozíciókra törő országokkal mi lesz a továbbiakban. Vajon az új kereskedelmi rendben (rendtelenségben) és a folyamatosan kibontakozó technológiai forradalomban Kína, India, Oroszország, valamint a G20-csoport korábban sokat emlegetett többi sikervárományos országa képes-e továbblépni a fejlődésben? A koronavírus utáni még digitalizáltabb világban képesek lesznek-e érvényesíteni országmérüket és korábbi relatív fejletlenségükből adódó dinamikájukat?

Oroszország óriási kérdőjel, a fejlett ország rangjához szükséges gazdasági diverzifikáltság nem jött létre, a bányajavaktól való függése fennmaradt. Az orosz állam bajt okozó képessége jelentősebb, mint a gazdasági kapacitása. Katonai képessége is jóval meghaladja világpolitikai szintű „puha hatalmát” – és ezzel tartósul a politikai vezetésnek a katonai megoldások iránti vonzódása.

Kína a vírusválság első heteiben nagy gazdasági befékeződést szenvedett el, majd az epidémia más országokra tovatervedését követően helyzeti üzleti előnyhöz jutott. Ám a vámemelésekben, kiviteli és behozatali korlátozásokban megnyilvánuló deglobalizációs folyamatok nem kedveznek a kínai gazdaságnak. Ráadásul a kínai részegységektől, komponensektől, termékektől való aránytalan függés következményeit 2020 tavaszán elszenvedő iparágak világszerte nagy erővel diverzifikálják tevékenységüket, átszabva addigi értékláncaikat.

Magyarország felől az európai viszonyok a lényegesek. Nehéz azonban úgy általában minősíteni a kontinenst, tekintettel az igen nagymértékű belső különbségekre. Az európai sokszínűség a közös fellépés szempontjából komoly hátrány. Másfelől a diverzitás érték, a társadalmi kísérletezést segítheti. Ez az állítás ellentétes sok közgazdasági irányzattal, amelyek azt

mondják, hogy a töredezettség miatt versenyképtelen a kontinens. A meglévő technológiák alkalmazása terén ez igaz, viszont éppen az eltérő társadalmi és technológiai viszonyok egymás mellett élése könnyítheti meg az újdonságokkal való kísérletezést. Az újdonságok utána áterjedhetnek az érintkező kultúrákra. Az epidémiára adott különféle egészségügy-politikai válaszok vagy az energiapolitikai mixtúrák eltérő képletei az első szakaszban talán rendezetlenek tűnnek, de a gyors mintaátvétel lehetősége serkentheti a fejlődést, a történelmi úttól való elfordulást.

A nemzeti érdek nevében fellépő politikai erők azonban a közös fellépés esélyeit rontják, és ezzel fékezik, sőt visszavethetik azt a haladást, amelyet az eddig a nemzeti és nemzetközi kormányzati politikák harmonizálásával elértek. A befékezés azért különösen fájdalmas, mert az új technológiák hozzáférhetősége révén mind a klímaügyben, mind a járványok és egyéb természeti eredetű sokkok dögében elvileg komoly haladásra is nyílna mód. Azok az erők, amelyek – hatalmi megfontolásokból – a nemzeti (tagállami) keretet erősítik, megnehezítik országuknak a nemzetközi környezetben már hozzáférhető új „best practice” átvételét. Következésképpen erős marad az útfonalfüggés, vagy másképpen szólva, bezárják magukat bajokkal és mulasztásokkal terhelt örökölt kereteikbe.

Ezért igen nagy a tépje annak, hogy a centralizációs és elzárkózási reflexet előidéző járványválságból milyen gyorsan és milyen társadalmi tudással képes kilépni az ország. Erről nincs kellő ismeretünk, és a hirtelen fordulatokkal teli időszakban scenáriókat is nehéz alkotni. Az eredendően nem gazdasági jellegű mostani járványsokkra a maga módján reagált a gazdaság. A politikai irányzatok szintén a maguk értékei, érdekei és intézményei szerint adtak válaszokat, meglehetősen eltérőeket. A közgondolkodásban is hatalmas változások álltak be. Most dőlhet el, hogy a technológiai lehetőségeket a mai kor egzisztenciális kérdéseinek megoldására használják fel a társadalmak, vagy új hatalomgyakorlási rendszer fejlődik ki.

Ez a publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.2-16-2017-00017 azonosítójú „Fenntartható, intelligens és befogadó regionális és városi modellek” című projekt keretében jött létre

Hivatkozott irodalom

- Antall József (1994 [1990]): A nemzeti megújulás útján. In uó *Modell és valóság. II.* Budapest: Athenaeum, 42–71.
- Berube, Alan és Nicole Bateman (2020): Who Are the Workers Already Impacted by the COVID-19 Recession? *Brookings* (2020. április 3.). Interneten: <https://www.brookings.edu/research/who-are-the-workers-already-impacted-by-the-covid-19-recession>.
- Bod Péter Ákos (2020): Katasztrófák nyomán változik az üzleti gyakorlat. *Novekedes.hu* (március 10.). Interneten: <https://novekedes.hu/mag/katasztrofak-nyoman-valtozik-az-uzleti-gyakorlat-bod-peter-akos-irasa>.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátjai a modernitásban. *Társadalomleleméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. Replika* (114): 7–39. DOI:<https://doi.org/10.32564/114.1>
- Dervis, Kemal és Sebastián Strauss (2020): What COVID-19 Means for International Cooperation. *Project Syndicate* (március 6.). Interneten: <https://www.project-syndicate.org/commentary/global-cooperation-can-prevent-next-pandemic-by-kemal-dervis-and-sebastian-strauss-2020-03>.
- Farrel, Henry és Abraham Newman (2020): Will the Coronavirus End Globalization as We Know It? *Foreign Affairs* (március 16.). Interneten: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2020-03-16/will-coronavirus-end-globalization-we-know-it>.

- GVH (Gazdasági Versenyhivatal) (2018): *2018-as komplex versenykultúra felmérés*. Budapest: GVH. Interneten: https://www.gvh.hu/pfile/file?path=/gvh/versenykultura_fejlesztas/versenykultura_felmeresek/komplex_felmeresek/Tanulmany_lakossagi_2018_08_14&inline=true.
- Haldane, Andrew és Richard Davies (2011): *The Short Long*. (Előadás írásos változata.) Interneten: <https://www.bis.org/review/r110511e.pdf>.
- Hayek, Friedrich A. von (1995): *Piac és szabadság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Huang, Yanzhong (2019): US Dependence on Pharmaceutical Products from China. *Council on Foreign Relations* (augusztus 14.). Interneten: <https://www.cfr.org/blog/us-dependence-pharmaceutical-products-china>.
- Inglehart, Ronald F. és Norris Pippa (2016): Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. *Research Working Paper Series RWP 16.026*. Harvard Kennedy School Faculty.
- Luhmann, Niklas (2010): *A modernség megfigyelései*. Budapest: AKTI – Gondolat.
- MDF (1989): A Magyar Demokrata Forum programja, 1989. október. Budapest: MDF.
- Mike Károly (2018): Az ökológia mint erkölcsi giccs és mint prudens kormányzás. In *A piac és az állam az ember szolgálatában (?)*. Katona Klára (szerk.). Budapest: Pázmány Press, 127–138. Interneten: http://jak.ppke.hu/uploads/collection/478/file/Heller_konyvek_4_2017_vegl_honlapra.pdf.
- Róbert Nóra (2020): Elindult a végső visszszámolás? Generációk válasza a klímaváltozásra. *Confessio* 44(1): 15–19.
- Schumpeter, Joseph A. (1950 [1942]): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper Torchbooks.
- Social Europe (2020): *The Crisis of Globalisation*. Interneten: <https://www.socialeurope.eu/book/the-crisis-of-globalisation>.
- Smith, Adam (1992 [1776]): *A nemzetek gazdagsága*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szánthó Miklós és Kéri Veronika (2020): Gondolok a „zöldkérdés” keresztény-konzervatív megközelítéséről. *Confessio* 44(1): 5–14.

Bod Péter Ákos

Közgazdász, egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságpolitika Tanszék (Budapest); az MTA doktora; volt ipari és kereskedelmi miniszter; az MNB korábbi elnöke

2020 szeptemberében megjelenik az **Információs Társadalom** következő két száma, a 2020/1 és a 2020/2. A folyóirat az előző év vége óta kétnyelvű, a páratlan számú számok magyar nyelvűek, a párosak angolul jelennek meg.

A 2020/1 szám előzetes tartalomjegyzéke

Barnucz Nóra, Fónai Mihály

Az IKT-eszközök használata az idegennyelv oktatásban hátrányos helyzetű tanulók iskoláiban

Békési Zsolt, Kovács Klára

Az e-sportolók csoportjellemzőinek feltárása

Egres Dorottya

Virtuális vitatér - A Paks 2 polilógus hyperlink hálózatának elemzése

Héder Mihály

A mesterséges intelligencia néhány filozófia kérdéséről

Mihalik Judit

„Újra megtanultam önmagamban lenni”, avagy négy teljes hét Facebook nélkül

Szabó Bálint

A szemmozgáskövetés története és felhasználási lehetőségeinek bemutatása az e-kereskedelemben

A 2020/2 szám előzetes tartalomjegyzéke

Philosophy of Technology Section

Hesam Hosseinpour

Disobedience: Threat or Promise?

Eszter Nádasi

Surgeons, surgeries and operating rooms in medical drama series

Jesse de Pagter

Trust and the potential of technological artifacts: Robots as objects of speculation

Daniel Paksi

The Problem of the Concept of the Living Machine according to Samuel Alexander's Emergentism

Eugenia Stamboliev

On Care Robots and the Ethics of Tracking

Engineering Education Section

Anikó Kálmán and Linda Citterio

Complexity as new normality: What is going on? The response of Engineering Education

Greet Langie and Sofie Craps

Professional competencies in engineering education: the PREFERed-way

Johanna Gonçalves Martin, Florence Graezer Bideau, Eric Hoesli, Marc Laperrouza & Roland Tormey

Developing interdisciplinary skills in engineers through short-term field experiences

Veli-Pekka Pyrhönen, Sonja Niiranen, Eila Pajarre

Newly graduate engineers' development of expertise and personal competencies

Brad Tabas, Klara Kövesi

Sustainable Development and Diversifying Competencies Curricula

Gareth Thomson

Which aspects of engineering degrees do graduates most value in their working lives?

AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM ANGOL NYELVŰ CIKKEKET VÁR **“IMPACT OF COVID-19 IN DIGITAL LIBRARIES AND E-BOOKS”** TÉMÁBAN A 2021/4-ES SZÁMBA.

A különszám vendégszerkesztői: Seifedine Kadry (Beirut Arab University), Yu-Dong Zhang, (University of Leicester), Shuai Li (The Hong Kong Polytechnic University), akik az Információs Társadalom állandó szerkesztőbizottságával együtt szerkesztik majd a számot.

A FELHÍVÁS SZEPTEMBER ELEJÉN JELENIK MEG A [HTTPS://INF TARS.INFONIA.HU](https://inf tars.infonia.hu) OLDALON.

Kollár Dávid

A környezetvédelem és a posztmaterializmus szelleme

Absztrakt: Írásomban először amellet érvelek, hogy a környezetvédelem és a klímaváltozás kérdése a 2019-es évben sosem látott jelentőségre tett szert. Állításomat több adatbázis révén próbálom megerősíteni. Ezt követően pedig azt vizsgálom meg – egyrészt többváltozós statisztikai eljárások segítségével, másrészt pedig teoretikus alapokon –, hogy melyek azok a hatótényezők, amelyek a környezetvédelem fontosságának felértékelődését elősegítették. Eredményeim szerint a stabil gazdasági környezet lehetővé tette a posztmaterialis értékek – az autonómia, a tolerancia, az autenticitás iránti igény – előretörését, amelyek erős affinitásban (Weber) állnak a környezetvédelem „ügyével”. Ezeket a mozgásokat pedig tovább erősítette, hogy a környezetvédelem ügye könnyen kapcsolatba hozható az uralkodó politikai ideológiákkal.

Kulcsszavak: környezetvédelem, klímaváltozás, növekedés, posztmaterializáció, értékek, affinitás

Bevezetés

A környezetvédelem kérdése az 1960-as, 70-es években vált a közgondolkodás – ezzel együtt pedig a politikai szféra – meghatározó témájává (vö. Dauvergne 2009). Ennek hátterében részben az ipari tevékenységek – mindanapi életvitelt is veszélyeztető – környezetkárosító hatásai álltak (Carson 1962; Antal Z. 2016) részben pedig annak a mozgalmi kultúrának a felemelkedése, amelyet a hippy-, feminista és békemozgalmak fémjeleztek. A környezetvédelem kérdése aztán a 80-as években – részben a „globális kockázatok” (vö. Beck 1992 [1986]) növekvő hatására – még hangsúlyosabbá vált. A 2000-es évektől fogva pedig a legmaghatározóbb – politikai – kérdések döntő hányada a környezetvédelem – és a klímaváltozás – problémájához kapcsolódva bontakozik ki (Antal 2014). Ezzel párhuzamosan – az 1972-es Stockholmi konferenciától kezdve az 1997-es Kiotói megállapodáson át a 2016-os Párizsi megállapodásig – egyre inkább intézményesültté és szerződésben rögzítetté váltak azok a törekvések, amelyek a környezetszennyezés visszaszorítását és a globális felmelegedés megállítását tűzték ki célul.

Bár a környezetvédelem és a klímaváltozás kérdésköre a 21. század egyik leghangsúlyosabb kérdésévé vált, a környezeti mozgalmaknak mindezidáig nem sikerült olyan átfogó eredményeket elérniük, amelyek a különböző társadalmi alrendszerek összehangolt változásait eredményeznék (vö. Bognár 2020). Az elmúlt években azonban a klímaváltozás (és ezzel együtt a környezetvédelem) „mémjei” (Dawkins 1998 [1976]) „sosem látott erővel” törtek be a médiaterbe és a nyilvánosság különböző szféráiba, aminek hatására az életvitel és világpercepció szerkezetei is alapvető változásokon mentek keresztül. Ezt az állítást írásomban három lépésben fogom megvizsgálni. Elsőként több különböző adatbázis segítségével megpróbálom igazolni, hogy a környezetvédelem kérdése 2019-re valóban döntő jelentőségűvé vált. Ezt követően először empirikus, majd pedig teoretikus alapokra támaszkodva próbálom felderíteni, hogy melyek azok a hatótényezők, amelyek a környezetvédelem fontosságának felértékelődését elősegítették. Végezetül pedig, dolgozatom zárásaképpen, a korábban bemutatott mintázatokat árnyalva kétszintű lineáris regressziós modell segítségével megpróbálom feltárni a környezetvédelem, értékrendszer és politikai preferenciák közötti kapcsolódási struktúráját.

A környezetvédelem felemelkedése

A környezetvédelem jelentőségének felértékelődését bár önmagában nem igazolja, de megerősíti az Eurobarometer 2019-es őszi kutatása, amely szerint: „bár 2018-ban két ország kivételével az összes ország az EU legfontosabb problémájának a bevándorlást tartotta (2018: 40%, 2019: 34%) 2019-re az országok közel felénél az éghajlatváltozás problémája nagyobb hangsúlyt kap (2018: 16%, 2019 35%) (Eurobarometer 2019: 6).¹ Ezzel összhangban az uniós források allokációja kapcsán is elmondható, hogy a „tagállomok tagjai, illetve a magyaroknak is egyre növekvő része (2019: tavasz 9%, 2019 őszi: 12%) költené az uniós forrásokat klímával és környezetvédelemmel kapcsolatos ügyekre” (Eurobarometer 2019: 10). Valamivel árnyaltabb

---

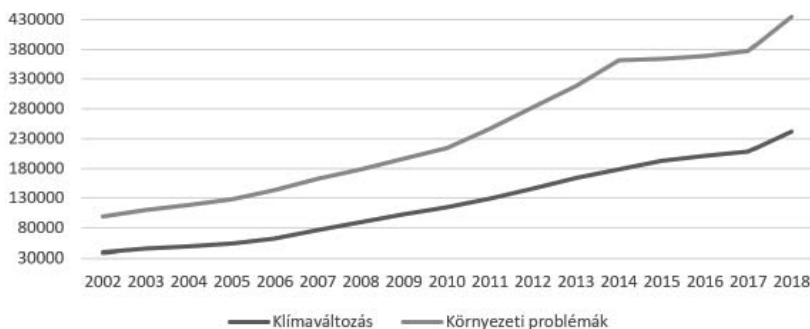
¹ Érdeemes továbbá megemlíteni, hogy a bevándorlást követően a magyarok is az éghajlatváltozást tekintik az Unió legnagyobb problémájának

eredményeket rögzíthetünk, ha nem az EU, hanem az adott ország legnagyobbként vélt problémája kerül a középpontban. Az uniós tagállamokra vonatkozó adatok alapján a környezetvédelem kérdése az egészségügy után a második legfontosabb, az euróövezet országai esetén pedig a munkanélküliség előzi meg. A nem az euróövezethez tartozó országok esetében pedig harmadik az egészségügy helyzetét és az emelkedő árakat követően. Az egyes országok kontextusában vizsgálva elmondható, hogy a 28 uniós ország közül négyben – Dániában, Németországban, Hollandiában és Ausztriában – tartja a többség a legfontosabb lokális problémának a környezetvédelem kérdését. Belgiumban, Luxemburgban, Máltán, Finnországban és Svédországban a második legfontosabbnak, Franciaországban és a kutatás idején még az unióhoz tartozó Egyesült Királyságban a harmadiknak, Lengyelországban és Írországban pedig a negyediknek. Legkevésbé Litvániában (12), Görögországban (11), Lettországban (11), Horvátországban (11), Portugáliában (10), Bulgáriában (9) és Magyarországon (9)² tekintik a legfontosabb helyi kérdésnek a környezetvédelem és klímaváltozás problematikáját.

Mindezek alapján két állítást fogalmazhatunk meg: egyrészt míg alapvetően konszenzus van abban, hogy a klímaváltozás az unió egyik (első vagy második) legfontosabb problémája, addig országspecifikusan már erőteljesebb szóródásokat figyelhetünk meg. Ezeket a differenciákat alapvetően az egyes országok gazdasági-társadalmi és intézményi fejlettsége magyarázza, vagyis azokban az országokban, amelyekben az intézményi hálózat hatékonyabban működik, a környezetvédelem problémaköre hangsúlyosabban jelenik meg a lokális problématérben. Mindazonáltal globális szinten vizsgálva a „kevésbé fejlett” országokban is a környezetvédelem kérdését tartják (az egyik) legfontosabb problémának, amely ráadásul – a longitudinális vizsgálatok alapján – egyre meghatározóbbá válik.

A környezetvédelem és klímaváltozás kérdésének felértékelődését, egyre hangsúlyosabbá válását a vonatkozó témában született tudományos cikkek számának változásán keresztül is nyomon követhetjük. Ennek bemutatásához az EBSCO adatbázisát használtam fel és a klímaváltozás (*climate change*) és környezeti problémák (*environmental issues*) keresőszavak alapján az indexált lektorált (*peer reviewed*) tanulmányok számának időbeli változását vizsgáltam meg.

1. ábra. Tudományos cikkek klímaváltozás és környezeti problémák témakörében

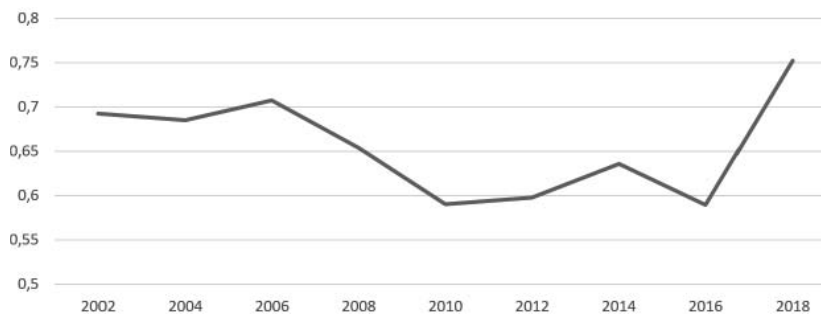
Forrás: EBSCO

² Magyarország esetében a sorrend a következőképpen alakul: 1. Egészségügy (42%), 2. Növekvő árak/infláció (29%), 3. Gazdasági helyzet (17%), 4. Nyugdíjak (16%), 5. Migráció (14%), 6. Munkanélküliség (14%), 7. Oktatási rendszer (11%), 8. Államadósság (11%), 9. Környezetvédelem, klíma- és energiaproblémák (10%), 10. Lakhatás (10%), 11. Terrorizmus (7%), 12. Bűnözés (7%), 13. Adózás (5%).

A klímaváltozás kérdését tematizáló tanulmányok számának alakulása 2002 és 2017 között lineáris,³ majd 2018-ban⁴ még határozottabb növekedést mutat. Explicit módon kifejezve: a 2002 és 2017 közötti időszakra felírt lineáris függvény becsléséhez képest húszszerrel több tudományos publikáció született a klímaváltozás témájában 2018-ban, amit a korábbi növekedésre felírt függvény csak a 2020-as évben ért volna el. Hasonló tendenciák rajzolódnak ki a környezeti problémák kapcsán is, bár ebben az esetben a 2018-as inflexiós pontot egy 2014 óta tartó erős stagnálás előzi meg. Mindezek alapján elmondható, hogy a tudományos szféra számára is kifejezetten perspektivikussá, a korábbinál lényegesen érdekesebbé vált a klímaváltozás és környezetvédelem kérdése az elmúlt egy-két évben. Bizonyos értelemben jelen *Replika*-szám is ennek a tendenciának egy sajátos szimptomája.

Ezeket az eredményeket – amelyek olvasatom szerint részben megerősítik, hogy a környezetvédelem és klímaváltozás kérdése egyre inkább a kulturális szféra gravitációs centrumává válik – jól árnyalja, ha a környezet mint érték fontosságának időbeli változását vizsgáljuk. Erre kiválóan alkalmasak az ESS (European Social Survey) adatai, hiszen 2002 óta vizsgálják az európai országok értékrendbeli⁵ sajátosságait.⁶

2. ábra. Környezet értékének alakulása 12 európai ország esetén⁷ (Centrírozott értékek⁸)

Forrás: ESS 1–9. hullám

3 Ennek háttérben pusztán a lektorált és indexált tanulmányok számának általános – lineáris – növekedése áll.

4 A 2019-es tanulmányok egy része még nem jelent meg, éppen ezért az adatokat az utolsó „lezárt” évig vizsgáltam.

5 Az ESS-ben az értékrendi jellemzőket Shalom Schwartz 21 itemes kérdőíve révén mérik. A vizsgált értékek a következők: kreativitás, gazdagság, egyenlőség, képesség megmutatása, biztonság, új dolgok, szabálykövetés, megérteni más embereket, visszafogottság, hedonizmus, szabadság, törődés, siker, erős kormány, izgalmas élet, helyes viselkedés, tisztelet, lojalitás, természet, tradíciók, szórakozás.

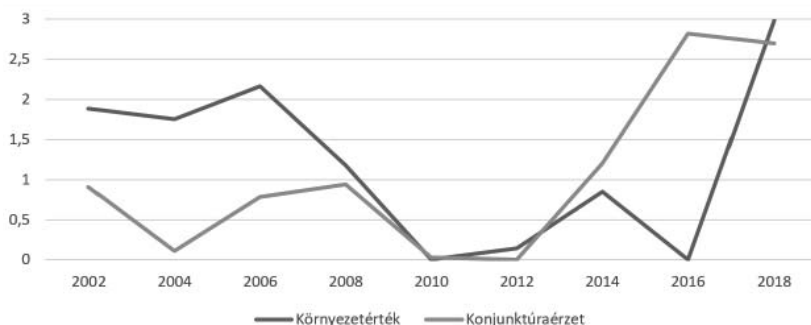
6 Az utolsó, 2018-as ESS-hullám adatfelvétele lényegében minden vizsgált ország esetén 2019-ben ért végett. https://www.europeansocialsurvey.org/data/deviations_9.html

7 A trendvonal 12 európai ország átlagát mutatja. Az elemzésbe azok az országok kerültek be, amelyek minden ESS-hullámban szerepeltek. Az országok a következők: Belgium, Svájc, Csehország, Németország, Finnország, Franciaország, Egyesült Királyság, Magyarország, Írország, Hollandia, Norvégia, Lengyelország.

8 Annak érdekében, hogy az értékek relatív fontosságát tudjuk vizsgálni, a változókon ipszatív transzformációt végeztünk. „A fogalmat Catell vezette be (a ipse = ő maga, latinul) egy változóhalmaz értékeinek a megfigyelési egységek átlagaihoz történő centrírozására. Az ipszatív transzformációt Horst jobb oldali centrírozásnak nevezte, megkülönböztetve a változó normatív transzformálásától, amikor a változókat saját átlagukhoz centrírozzuk, amit bal oldali centrírozásnak nevezett” (Füstös és Kozjek 2017: 136).

A környezet értékének időbeli alakulását áttekintve két markáns megállapítást tehetünk, egyrészt a környezet értékének fontossága 2006 és 2010 között erőteljesen visszaesett, másrészt viszont 2016 és 2018 között erőteljes növekedés volt megfigyelhető, amely végpontját tekintve a 2008 előtti preferenciaszintet is felülmúlta. E tendenciák mögött két jól megragadható látens hatást feltételezhetünk.

3. ábra. A környezetérték fontossága és a konjunktúraérzet⁹ alakulása 12 európai ország esetén (Standardizált értékek nullához igazítva)

Forrás ESS 2002–2018

Egyrészt a 2008–2012 közötti időszakok értékstruktúrájának változását markánsan meghatározhatta a gazdasági válság, amelynek hatására a posztmaterális jellegű értékek helyett a materiális természetű értékek (például a biztonság) váltak hangsúlyosabbá (vö. Sortheix, Parker, Lechner és Schwartz 2019; Zenovitz és Kollár D. 2020). 2012-t követően aztán az európai gazdaság erőteljesen növekvő pályára állt, ami a konjunktúraérzet pozitív változásaival járt együtt. 2016-ban az enyhe növekedést a (párizsi) terrortámadások és a migrációs válság törte meg, ami lényegében konzerválta/visszahozta a 2008–2010-es gazdasági válság pszichológiai hatásait. Vagyis a gazdasági válság által generált inflexió pont (Grove 1998) a materiális értékek relatív fontosságának növekedését eredményezte, a terrortámadások és migrációs válság, illetve az azt tematizáló médiadiskurzus pedig a gazdasági konjunktúra – a gazdasági környezet egyensúlyi állapota – ellenére konzerválta azt (Zenovitz és Kollár D. 2020). A tovább fokozódó gazdasági növekedés, a konjunktúraérzet javulása és a migrációs válság intenzitásának enyhülése viszont erőteljes „posztmaterializációs” tendenciát eredményezett, aminek hatására a környezet mint érték fontossága radikálisan növekedett. Másrészt viszont a gazdasági hatásoktól mintegy függetlenül a környezet fontosságának növekedése egyfajta globális értékváltozás körvonalait is rögzíti, amit igazol, hogy a környezet értékének jelentősége relatíve nőtt a többi értékhez képest.

Ennek az értékváltozásnak a vizsgálatát két lépésben végeztem el. Egyrészt megvizsgáltam a 2010 és 2016 – a gazdasági konjunktúra növekedésének két szélső értéke – közötti értékváltozásokat. Majd második lépésben megnéztem, hogy milyen további elmozdulások következtek be 2016 és 2018 között.

⁹ Melyik leírás közelíti meg leginkább az Önök háztartásának jelenlegi jövedelmi helyzetét? 1. kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkkel; 2. kijövünk a jelenlegi jövedelmünkkel; 3. nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkkel; 4. nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkkel.

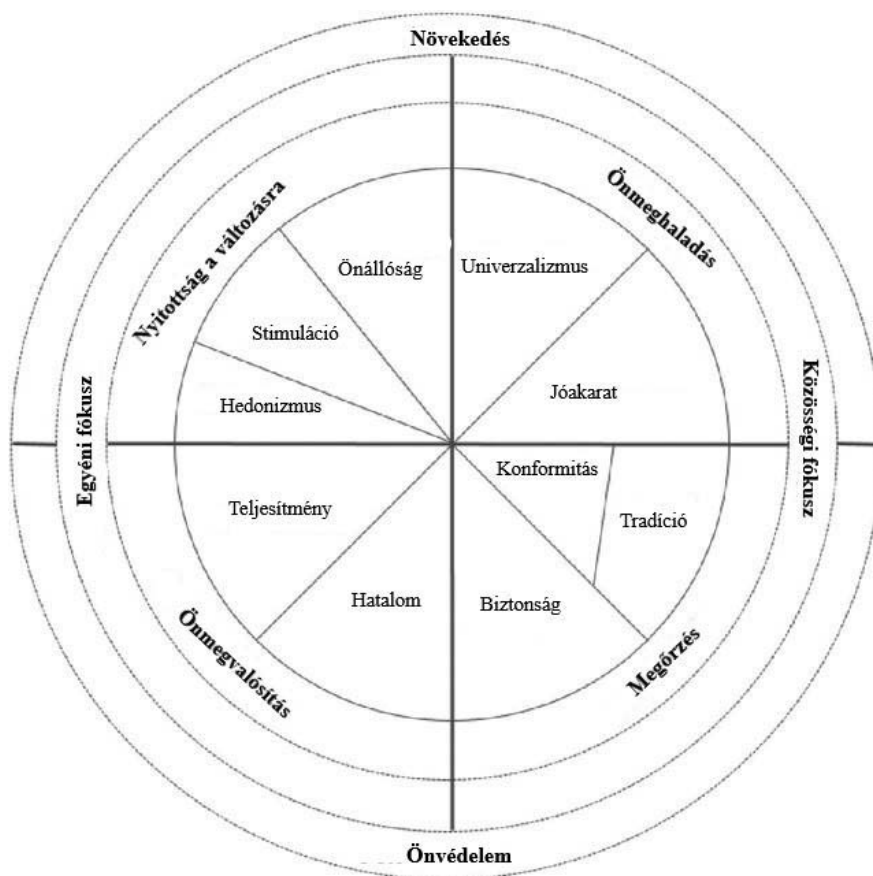
4. ábra. Értékváltozás 2010 és 2016, illetve 2016 és 2018 között

	Értékváltozás 2010–2016	Értékváltozás 2016–2018
Kreativitás	0,04	-0,07
Gazdagság	-0,08	-0,04
Egyenlőség	-0,11	0,02
Képesség megmutatása	-0,06	-0,02
Biztonság	-0,03	-0,01
Új dolgok	0,00	-0,04
Szabálykövetés	-0,09	-0,01
Megérteni más embereket	0,08	0,02
Visszafogottság	0,09	0,01
Hedonizmus	0,03	-0,04
Szabadság	0,06	-0,04
Törődés	0,06	0,03
Siker	-0,06	-0,02
Erős kormány	0,01	0,02
Izgalmas élet	0,07	-0,01
Helyes viselkedés	-0,06	0,00
Tisztelet	-0,04	-0,02
Lojalitás	0,03	0,03
Természet	0,00	0,16
Tradíciók	-0,03	0,01
Szórakozás	0,09	0,01

Forrás: ESS 2002–2018.

A növekvő gazdasági konjunktúraérzet hatása – a felvetésekkel összhangban – jól kivehető az értékrendszer struktúrájának változásaiból. A 2010-es évhez viszonyítva szignifikánsan megnőtt a kreativitás, megértés, visszafogottság, szabadság, törődés, izgalmas élet, szórakozás és a hedonizmus, lojalitás fontossága, visszaesett viszont a gazdagság, a szabálykövetés, az egyenlőség, az elismerés, a siker, a helyes viselkedés, a tisztelet és a biztonság jelentősége. Vagyis a gazdasági konjunktúra – vagy a gazdasági környezet egyensúlyi állapotba való visszatéréseinek – hatására a vizsgált országok értékrendszere erős posztmaterializációs tendenciákat mutat, aminek során a modernitás – szabálykövetésre és egyéni sikerekre épülő – „fordista” értékei mellé és mindinkább helyébe a posztmodernitás – toleranciát és az autonóm önkifejezést középpontba állító – értékei kerülnek (vö. Kollár D. 2019b).

5. ábra. Shalom Schwartz értékmodellje

Forrás: Rudnev, Maksim, Vladimir Magun és Shalom Schwartz (2018); a magyar változat saját szerkesztés

Ez a mozgás Schwartz értékelméletének kontextusában is jól modellálható. Schwartz a 21 értéket először 10 értékindikátorba,¹⁰ majd 4 emergens értékregióba sorolta: önmeghaladás (*self-transcendence*), nyitottság a változásra (*openness to change*), önmegvalósítás (*self-enhancement*) és megőrzés (*conservation*). Az értékek és hozzájuk hasonlóan az értékdimenziók között is egyfajta kapcsolódási struktúrát feltételezhetünk (Schwartz 2012). Az önmegvalósítás és az önmeghaladás értékregiója adja az egyéniségfókuszú, az önmeghaladás és megőrzés értékregiója pedig a közösségfókuszú értékeket. A változásra való nyitottság és az

¹⁰ Az értékindikátorok az alábbi értékekre utalnak. *Univerzalizmus*: természet, egyenlőség és megérteni más embereket. *Jóakarat*: lojalitás, törődés. *Konformitás*: helyes viselkedés, szabálykövetés. *Tradicció*: tradíciók, visszafogottság. *Biztonság*: biztonság, erős kormány. *Hatalom*: gazdagság, tisztelet. *Teljesítmény*: siker, képesség megmutatása. *Hedonizmus*: hedonizmus, szórakozás. *Stimuláció*: új dolgok, izgalmas élet. *Önállóság*: kreativitás és szabadság.

önmeghaladás dimenziója a növekedés, az önmegvalósítás, a megőrzés dimenziója pedig az önvédelem értékeit rajzolják körül. Ennek alapján elmondható, hogy a – 2010 és 2016 közötti – gazdasági konjunktúra hatására a növekedés értékszférájába eső értékek fontossága nőtt, az önvédelem szférájába eső értékek jelentősége csökkent. 2018-ban aztán ebbe a posztmaterializált értékterbe tör be a környezet értéke, amellyel szimmetrikusan – ámbár jóval kisebb mértékben – tovább növekedtek a megértés, a törődés és a lojalitás transzcendens veretű értékei is. Az egyfajta maslow-i modellt követő tendenciák ellenmozgásaként pedig tovább csökkent a gazdagság, az új dolgok megélése, az elismerés, a biztonság, a szabálykövetés, a siker és a tisztelet értékének fontossága. Mindemelett – a 2010–2016-os tendenciákkal szemben – csökkent a kreativitás, a hedonizmus és a szabadság értékének jelentősége is, ami a posztmaterialis értékszféra belső súlyponteltolódását modellálhatja.

Mindezek alapján egyrészt felvethetjük, hogy a létviszonyok, a materiális környezet gyors változása (a gazdaság válsága) jellemzően lenyomatot képez az értékrendszeren (vö. Weber 2007 [1915–1919]; Füstös és Szakolczai 1998), vagyis a gazdasági helyzet és a konjunktúraérzet romlása kölcsönhatásban áll az értékrendszer materializációjával, a gazdasági fejlődés és a konjunktúraérzet javulása pedig jellemzően az értékek posztmaterializációjával jár együtt (Inglehart és Abramson 1994; Sortheix, Parker, Lechner és Schwartz 2019). Másrészt azonban azokat a hatásmechanismusokat, amelyek a környezet mint érték többi értékhez viszonyított ugrásszerű relatív növekedését meghatározzák, más értékrendbeli peremfeltételek is alakítják. Az eredmények az sugallják, hogy a 2010 és 2016 közötti posztmaterializációs mozgások – amiket részben a gazdasági környezet stabilitása „alapoz” meg – mintegy kiépítették azt a szociokulturális, pszichológiai környezetet, amelyben aztán a környezet értéke virulens módon tudott terjedni.

A gazdasági növekedés és a posztmaterializáció esete a környezetvédelemmel

Felmerül persze a kérdés, hogy a kedvező gazdasági környezetben miért ezek az értékek lesznek meghatározók, és ezek az értékek miért és hogyan segítik elő a környezet értékének hangsúlyosabbá válását. A következőkben erre a kérdésre próbálok választ adni. A gazdasági fejlődés és az értékstruktúra közötti kapcsolat empirikusan megtámogatott vizsgálatához Ronald Inglehart és Christian Welzel munkái jó alapot nyújtanak. A „néma forradalom” mára már klasszikussá vált ingleharti hipotézise szerint az értékek posztmaterializációja két hullámban valósult meg. Első lépésben az ipari társadalmak sajátságai lehetővé tették az erőforrások mobilizációját, az alapvető létfenntartási szükségletek kielégítését és a demokrácia, illetve a demokratikus intézmények kiépítését. Ezt követően pedig – hála a vonatkozó rendszerek magas szintű funkcionális hatékonyságának – a személyek számára nem a materiális, hanem a posztmaterialis szükségletek kielégítése került a fókuszba. Az ipari társadalom eredményei, a munka és az életvitel magas fokú specifikációja, céleszköz-orientációja, a társadalmi alrendszerek teljesítményének maximalizálása a 20. században bekövetkező technológiai újításokkal összefonódva lehetővé tette az „önmegvalósításra” épülő társadalmak modelljének megvalósulását (Inglehart 1997; Inglehart és Welzel 2005; Kollár D. 2017). Az önmegvalósításra épülő társadalmak kialakulásának evolúciós modelljét a szerzők (2010) – manapság – egy négykomponensű adaptációs lánc révén próbálják meg megragadni (lásd még: Welzel, Inglehart, és Klingemann 2003). Eszerint az adott egzisten-

ciális – környezeti, gazdasági, kulturális – feltételek kijelölik a „növekedés” lehetséges pályáit. Az egzisztenciálisan rögzített pályák így meghatározzák azoknak a „dolgoknak” a körét, amelyek ezek között a feltételek között értékesek lehetnek. Más szavakkal, az emberek azokat a „dolgokat” fogják nagyra értékelni, amelyeknek birtoklása a legnagyobb materiális vagy immateriális haszonnal jár a számukra. Az értékek ezután bizonyos maximalizálási stratégiákat rögzítenek, amelyek a különböző életmódok, életvitelek, célok és eszközök között súlyoznak. Amennyiben ezek a stratégiák – meghatározott célok – megvalósulnak, akkor az az embereket elégedettséggel tölti el. A legnagyobb elégedettséggel kecsegtető stratégiák pedig azok – Maslow klasszikus (1954) munkáját követve –, amelyek az ágencia kibontakoztatására és az önmegvalósításra (*self-actualization*) irányulnak (vö. Welzel és Inglehart 2010; Veenhoven 2000; Haller és Hadler 2004; Baumeister, Masicampo és DeWall, Nathan 2009).

Nem nehéz észrevenni, hogy Welzel és Inglehart a kulturális evolúció mozgásait teleologikus folyamatként írja le, amelynek célja az ágencia, ezzel együtt pedig az elégedettség élményének maximalizálása. Ebben a modellemben – hegei húrokat pengetve – a szubjektum az objektívált viszonyok között teljeseedik ki, vagyis a „megfelelő” egzisztenciális körülmények (stabil intézmények, demokrácia, gazdasági fejlődés) lehetővé teszik, hogy az egyének olyan „dolgokat” tartsanak értékesnek, amelyek megszerzése révén ágensi mivoltukat kibontakoztathatják.

Az ágencia – és az azokat elősegítő posztmateriális értékek – felemelkedésének történetét persze más szemszögből is elmondhatjuk. Schwartz (2012) értékelmélete szerint az értékek célja alapvetően az, hogy olyan stratégiákat alapozzanak meg, amelyek révén a környezeti kihívásokra hatékony válaszokat adhatunk. Eszerint a posztmateriális értékek a megváltozott társadalmi környezethez való alkalmazkodást segítik elő, vagyis olyan funkcionálisan hatékony stratégiákat alapoznak meg, amelyek révén az ágensek képesek kiaknázni – a túlélési harcban elengedhetetlen – innovációs kapacitásukat. Ez a modell persze a társadalmi valóság alapvető változását, radikális komplexitásnövekedését előfeltételezi (Kollár D. és Kollár J. 2020). Ez a megközelítés legelvidebb formában Max Weber és később Niklas Luhmann munkáiból bontható ki. Weber szerint a vallás szférája sokáig külső referenciakeretként funkcionált az élet többi szférája számára (Weber 1998 [1904]). A vallási szféra köntöskében kiteljesedő racionalizálódási tendenciák azonban végül saját transzcendens gyökereiket számolták fel (a világ varázstalanodása) (Weber 1982 [1904–1905]), aminek eredményeképpen az egy mindent átfogó univerzális racionalitás mellé – és mindinkább helyébe – a saját belső logikájuk szerint működő racionalitások sokfélesége került (Weber 1998 [1904]; Kippenberg 2011: 13–14; Kollár D. 2019).¹¹ Luhmann rendszerelmélete, amelyben a „világot” funkcionálisan működő, autopoétikusan kiépülő, műveletileg zárt rendszerek sokaságaként írja le, paradigmaticusan modellezi ezt az átalakulást. Eszerint a vertikálisan (hierarchikusan) szervezett társadalmi struktúrák helyébe horizontálisan szerveződő és funkcionálisan differenciált (al) rendszerek lépnek, amelyek a feldolgozandó információmennyiség, a társadalmi valóság komplexitásának drasztikus növekedése miatt a teljesítmény maximalizálása érdekében egyre inkább specializálttá válnak. Szemben a hierarchikusan szervezett társadalmakkal, ahol az emberek központilag előállított algoritmusok átörökítése révén szervezték meg az éle-

11 Következésképpen tekintve ez a modell összecseng Nietzsche – mára már szlogenszerűvé vált – kijelentésével, hogy ti. „Isten halott”, amely szerint a (keresztény) érzékfeletti világ metafizikai talapzata a 19. századra végleg megrendült, és az a keret, amely korábban a célok és alapok útjelzőjeként szolgált, elvesztette hatóerejét (Nietzsche 1997 [1882]).

tüket, a jelenkori társadalmak olyan autonóm részrendszerek sokaságára épülnek, amelyek miatt a modernitás jelenségeit, a növekvő individualizációt „nem struktúrák importálása révén, hanem strukturális kapcsolódás segítségével” magyarázhatjuk (Luhmann 2006: 101; Kollár D. és Kollár J. 2017). Ebben a modellben az emergens rendszerek (társadalmak) hatékonysága az autonóm részrendszerek innovációs kapacitásának korrelátuma, amelyekért viszont az egyes személyek autentikus világlátása felel (Kollár D. 2019b). Ezzel összhangban a társadalmi valóság komplexitásának növekedésével arányosan egyre hangsúlyosabbá válik az egyének minél változatosabb életterveinek megvalósítása és az individuumok közötti kapcsolódási struktúrák kialakítása, a kooperáció elősegítése, amelyet viszont a toleranciához hasonló univerzális értékek alapoznak meg (vö. Kollár D. 2017, 2019b). Éppen ezért a „posztmodern” társadalmakban a tradicionális értékek rendjét, amely a világ központi irányíthatóságát posztulálta, az autonómia és tolerancia értéke váltja fel. Egy olyan világban ugyanis, „ahol az egyetlen bizonyosság a bizonytalanság” (Nonaka 1992: 1), és ahol a „múltbéli sikerek azon nyomban a számítógép memóriájába kerülnek” (Castells 2005: 282), azok a társadalmak tudnak hatékonyan reagálni a kor kihívásaira, amelyek képesek komplexitás és redukció sajátos szintézisét megvalósítani. Éppen ezért a gazdasági növekedést azok az értékek segítik elő, amelyek lehetővé teszik az egyének autonómiára és toleranciára, ezzel együtt pedig innovációra és kooperációra épülő habitásuának kialakulását. Ebben a modellben tehát a gazdasági növekedés és az értékrend között dialektikus viszony tételvezhető fel. Egyrészt a kedvező gazdasági környezet, a hatékonyan működő intézményi struktúra lehetővé teszi az autonómiára és toleranciára épülő értékek előretörését, az autonómia és tolerancia posztmaterális veretű értékei pedig elősegítik a magasabb gazdasági teljesítőképességgel rendelkező tudástermelő társadalmak megvalósulását (vö. Kollár D. 2019b). Az ágensalapú társadalmak kialakulása persze az egyéni identitások szerkezetét is markánsan meghatározza. Azáltal, hogy a nyugati kultúra univerzális érvényességi igényű transzcendens alapja feloldódott a funkcionálisan differenciálódó rendszerek és az egyre diverzifikáltabb racionalitások valóságában, a 21. századi ember alapélményévé vált a világ és ezzel együtt életünk végső megalapozottságának hiánya (Kollár D. és Kollár J. 2020; Kollár J., Déri és Mák 2019), ami – pszichológiai hatásait tekintve – az egyéni döntések révén konstruált identitás felértékelődését vonta maga után. A töredékessé vált modernitás romkultúrájában az egyének „végső döntések láncolatába” kell lehorgonyoznia önmagát, amelyben „saját sorsának, tetteinek és létének értelmét választja meg” (Weber 1998 [1918]: 89; Hidas 2018: 197). Ez a létmód viszont mintegy szükségszerűen vonja maga után az autenticitás kultúrájának felemelkedését, amelynek középpontjában egy olyan személyes identitás képe áll, „amely csak az enyém, és amelyet magam fedezek fel” (Taylor 1997: 126). Más szavakkal: azáltal, hogy a vonzások és választások „eseménytere” radikálisan kitágult, az egyéni identitás a különböző racionalitások, etikai töredékek melletti individuális elköteleződés révén bontakozik ki. Persze nem csak az etikai döntések terepében belül értékelődik fel az autenticitás jelentősége. A fogyasztói kultúrában kiterjedő (Toffler 2001: 423) „profán istenek” (vö. Weber 1998 [1918]; Taylor 1997) szemképráztató sokfélesége folyamatos – a mások által elismertetni kívánt autentikus identitás alapszerkezetét is meghatározó – döntések sokaságát követeli meg a fogyasztótól. Hogy valaki a Real Madrid vagy a Barcelona „istenének áldoz”, objektív módon nem megalapozható, a meghozott döntés viszont – legalábbis a hiteles, autentikus drukkerék számára – megfellebbezhetetlen. Mindezekkel összhangban válik döntő jelentő-

ségűvé a 21. században az önmagunkhoz való hűség fogalma: a „Légy azzá, aki vagy!” és a „Légy hű önmagadhoz!” jellegű frázisok.

Az autenticitás kultúrájának felemelkedése persze nemcsak teoretikusan, hanem empirikusan is tetten érhető.¹² Füstös László, Hankiss Elemér és Antalóczy Tímea 2008-as *Emberi magatartás és értékrend* című kvantitív adatfelvételük során „A légy hű önmagadhoz” állításának fontosságát a tízparancsolat vonatkozási rendszerében vizsgálták.¹³

1. táblázat. Életszabályok

	Átlag	Szórás
Ne ölj!	4,64	0,854
Tiszteld a te atyádat és anyádat!	4,49	0,943
Ne lopj! Ne vedd el azt, ami a másé!	4,46	1,001
Légy hű önmagadhoz!	4,45	0,853
Ne tégy hamis tanúbizonyságot embertársad ellen!	4,39	0,997
Ne kívánd el embertársad házát, vagyonát, feleségét!	4,31	1,057
Szeresd felebarátod!	4,24	0,954
Szeresd és szolgálj a hazádat!	4,2	1
Törődj az elesettekkel!	4,16	1,004
Ne paráználkodj, ne törj házasságot!	4,09	1,166
Uradnak, Istenednek a nevét hiába ne vedd!	3,2	1,517
A vasárnapot szenteld meg!	3,07	1,489
Én vagyok az Úr, a te Istened	2,95	1,53

Forrás: Füstös László, Hankiss Elemér és Antalóczy Tímea:
Emberi magatartás és értékrend című adatfelvételének adatai (2008)

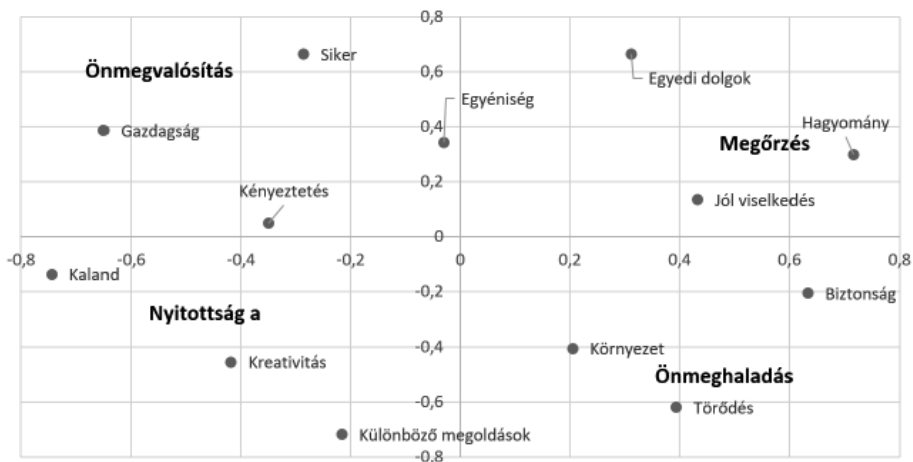
Az eredmények tanúsága szerint 2008-ban az említett parancs volt a negyedik legfontosabb a magyar lakosság számára. Pusztán három „szabály” előzte meg, amelyek közül kettő – „Ne ölj!”, illetve „Ne lopj!” – megfellebbezhetetlen „morális alapvetésnek” tekinthető. Az erkölcs pluralizálódása ellenére ezek olyan alapvető maximák, amelyeket lényegében mindenki elfogad. A „Tiszteld a te atyádat és anyádat!” állításának preferáltsága egyrészt a család „univerzálisan” transzcendens jellegére vezethető vissza, részben pedig „hazai” sajátosságként a magyar társadalom tiszteletcentrikus világlátása tükröződik benne. Az önmagunkhoz való hűséget tehát csak ezek az erősen univerzalizstikusnak tűnő „szabályok” előzik meg, statisztikai értelemben pedig ezek közül is csak a „Ne ölj!” parancs tekinthető szignifikánsan elfogadottabbnak.

12 Köszönettel tartozom Füstös Lászlónak, aki rendelkezésemre bocsátotta az adatbázist.

13 A kérdés a következő volt: „Felsorolok néhányat a tízparancsolatból és hozzáteszek néhány további szabályt. Egy ötös skála segítségével kérem, mondja meg, mennyire tartja ma érvényesnek, fontosnak ezeket a parancsolatokat, szabályokat! A skála 5-ös értéke azt jelenti, hogy teljes mértékben, míg az 1-es pontja azt jelenti, hogy egyáltalán nem tartja érvényesnek az adott parancsolatot. Természetesen a skála közbülső értékeit is használhatja!”

Az autenticitás értékekhez fűződő relációját a Századvég 2019-es kutatása révén tudjuk felderíteni, amelyben egyszerre kérdeztek le egy az autenticitás három dimenziójára vonatkozó blokkot¹⁴ és a 10 itemes – a WVS kutatásokban használt – Schwartz-értéktesztet is.

6. ábra. Értékek és az egyediség dimenziói (MDS)

Forrás: Századvég 2019

A 6. ábra – mely a többdimenziós skálázás¹⁵ (MDS) módszerével lett létrehozva – alapján elmondható, hogy a változásra való nyitottság értékdimenziója az egyedi megoldások igényével jár együtt. Eszerint a kreativitás és az autonómia értékei az autenticitás „introvertált” formájával állnak affinitásban, amely elsősorban az alkotás örömeinek megélésében manifesztálódhat. A megőrzés értékdimenziójába ezzel szemben az egyedi dolgok birtoklásának vágya szervesül, amely a tradíciók, biztonság, szabálykövetés háromszöggel együtt rajzolja ki egy külső referenciapontok mentén szerveződő életvilág körvonalait. Az egyéni fókuszú önmegvalósítás dimenziót – a gazdagság és siker értékei mellett – az egyéniség kibontakoztatásának általános igénye mozgatja. Végezetül pedig, bár az önmeghaladás régiójához – amelyben a környezet értéke is található – egyetlen konkrét autenticitásforma sem tartozik, az egyedi megoldások igénye egyfajta hidat képez a két – posztmaterális vetetű – értékdimenzió között (vö. Zenovitz és Kollár D. 2020). Ezt az eredményt több empirikus kutatás is megerősíti. Nadezhda Lebedava és szerzőtársai 2019-es tanulmányukban azt vizsgálták, hogy milyen kapcsolat van a kreatív tevékenységek és az értékorientációk

14 „Kérem, mondja meg, mennyire fontos az Ön számára, hogy...! – ... megmutassa az egyéniségét.” „Kérem, mondja meg, mennyire fontos az Ön számára, hogy...! – ... másoktól különböző megoldásokat keressen.” „Kérem, mondja meg, mennyire fontos az Ön számára, hogy...! – ... a dolgai ránézésre is tükrözzék, hogy ki Ön.”

15 A 6. ábra a megfigyelések látens szerkezetét, az egyes változók vagy esetek „kapcsolódási rendszerét” tárja fel. Bonyolultabban – ámbar pontosabban – fogalmazva „a sokdimenziós skálázás feladata, hogy a minimális dimenziószámú térben olyan ponthalmazt találjon, hogy a térbeli távolságok monoton függvényei legyenek az adatok közötti különbségeknek” (Füstös és Kozjek 2018: 7).

között. Eredményeik szerint a növekedési értékrégió értékei – különösképpen az önállóság és univerzalizmus értékdimenziójának értékei – erős kapcsolatban állnak a különböző kreatív tevékenységekre való hajlandósággal (Lebedeva, Schwartz, Vam de Vivjer és Plucker 2019). Vagyis a növekedés értékrégiójának értékei mellett elkötelezett személyek a gyakorlatban is törekednek arra, hogy egyedi – autentikus – megoldásokat alkalmazzanak. Ha ezeket az eredményeket az értékváltozás korábban tárgyalt kontextusában vizsgáljuk, akkor feltehetjük, hogy a posztmaterializációs tendenciák az egyedi megoldások és az ezekben testet öltő kreatív tevékenységek felértékelődését implikálják, amellyel szimmetrikusan pedig a materiális (önvédelem) értékrégiójába eső változók súlya csökkenhet, vagyis az egyedi dolgok birtoklása és az egyéniség „l'art pour l'art” megvillantása a háttérbe szorulhat.

Összegezve az elmondottakat, a gazdasági növekedés két módon is elősegíti a posztmateriális értékek növekedését. Egyrészt „teleologikusan”, amelynek révén a „hatékonyabban működő társadalmakban” azok az értékek válnak hangsúlyosabbá, amelyek az ágencia élményének megélését, ezzel együtt pedig a jólét magasabb fokát elősegítik (Welzel és Inglehart 2011). Másrészt funkcionális módon, hiszen a gazdasági növekedés számára kedvező az az értékstruktúra, amely az autonómia és tolerancia kettősségére épít (Kollár D. 2019b). A posztmateriális értékek viszont azáltal, hogy egyszerre növelik az egyéni autonómia, az autentikus döntések és a tolerancia fontosságát, egy olyan habitus körvonalait rögzítik, amelynek központi vezérelvévé válik egyfajta reflexív életvitel. Ez a fajta reflexív életvitel – amelynek alapvető belátásává válik, hogy az egyéni jólét növekedése hosszú távon csak a közösségi létfeltételek biztosítása révén valósítható meg – „szükségszerűen” maga után vonja annak felismerését, hogy a természeti környezet megóvásának elmulasztása ama erőforrások pusztulásához vezet, amelyektől az élet függ (Schwartz 1992, 2012). Mindezt persze két további nagyon fontos tényező alapozza meg. Egyrészt a környezetvédelem és a klímaváltozás kérdése körül lényegében abszolút tudományos konszenzus van. Vagyis kiállja a „tudományos szakértői kultúra” (Habermas 1992: 234; Miskolczy és Kollár 2018) általános érvényességi igényre törő nyelvének falszifikációs próbáját. Másrészt – de ezzel összhangban – a környezetvédelem és klímaváltozás „értékelése” egyfajta naturalizált etika (vö. Dennett 2010 [1995]) terrénjében belül is jól kódolható, hiszen az élet/halál oppozíciója univerzális morális alapnak tűnik. Éppen ezért az ágensek – posztmaterializációs tendenciák révén megnövelt – reflexiós kapacitása nagyon erős affinitásban (Weber 2007 [1915–1919]: 25) áll a környezetvédelem és klímaváltozás kérdésével. Más szavakkal, az autonómia, az autentikus döntések és univerzális felelősségérzet értékének hangsúlyosabbá válása egy olyan életvitel körvonalait teremtette meg, amely nagyon jól rezonál a környezetvédelem és a klímaváltozás kérdésére (vö. Karp 1996; Schultz et al. 2005; Gatersleben et al. 2014; Running 2012; Li et al. 2018).

A környezetvédelem és a klímaváltozás kérdésének előretörését persze egy további tényező is megalapozza, amely nem konkrétan az értékekhez és életvitelhez, hanem a politikai szférában versengő ideológiákhoz kapcsolódik (vö. Antal 2014). A környezetvédelem kérdésének politikai ideológiává válását olvasatom szerint a „klasszikus politikai” ideológiák „válsága” segíti elő. A baloldali-jobboldali, liberális-konzervatív oppozíciói a gyakorlati politikában ma nagyon nehezen alkalmazhatók. A zavart jól érzékelteti, ha az angol nyelvű Wikipédia segítségével megvizsgáljuk a liberális konzervatív irányzatokhoz kapcsolódó mellékneveket.

2. táblázat. Konzervativizmus- és liberalizmusfajták

Konzervativizmusfajták	Liberalizmusfajták
Classical conservatism	Classical liberalism
Liberal conservatism	Conservative liberalism
Libertarian conservatism	Egalitarian liberalism
Fiscal conservatism	Economic liberalism
National conservatism	National liberalism
Traditional conservatism	Welfare state liberalism
Cultural conservatism	Ethical liberalism
Social conservatism	Social liberalism
Religious conservatism	Religious liberalism
Paternalistic conservatism	Perfectionist liberalism
Authoritarian conservatism	Democratic liberalism
„Revolutionary” Conservatism	Institutional liberalism
Paleo-Conservatism	Humanist liberalism
Neo-Conservatism	Neo-liberalism
Bio-Conservatism	Deontological liberalism
Green conservatism	Green liberalism

Forrás: Wikipédia¹⁶

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a klasszikus ideológiák olyannyira diverzifikálttá váltak, hogy lényegében minden ideológia – például liberális vagy konzervatív – bármilyen ügy vonatkozási rendszerében lekódolható, vagyis az alkalmazott politika szintjén, néhány absztrakt általánosságtól eltekintve, nincs semmilyen szubsztantív tartalmuk. A jelenkori politikai diskurzusokat éppen ezért ezek legfeljebb csak töredékesen vagy „címkek” szintjén határozzák meg. Nem állítom persze, hogy a politika filozófiával foglalkozó „akadémikusok” törekvései – aminek során például az egyes ideológiák antropológiai, etikai dimenzióját vizsgálják meg – teljesen hatástalanok lennének a gyakorlati politizálásban, viszont ezek a pragmatika szintjén legfeljebb látens – nehezen kibogozható – hatással bírnak. Mindezt súlyosbítják azok a vélekedések is, amelyek szerint minden ma versengő politikai ideológia lényegében a „győzedelmes” liberalizmus egy sajátos változatának tekinthető (vö. Fukuyama 2014 [1992]; Schlett 2018). Ezt bizonyos szempontból megerősítheti az tény is, hogy bár igen népszerű manapság a liberalizmus haladáscentrikus „filozófiájának” a kritikája, nehezen képzelhető el olyan politikai program, amelynek középpontjában ne különböző növekedési mutatók állnának. Mindezek miatt a jelenkori politizálás kevésbé az absztrakt politikafilozófiák *differentia specificája* mentén körvonalazódik, hanem „sokkal kézzelfoghatóbb” törésvonalak mentén, amelyek közül manapság a leghangsúlyosabb a nemzeti autonómia és az európai (globális) integráció szembenállása mentén ragadható meg

16 <https://en.wikipedia.org/wiki/Conservatism>; <https://en.wikipedia.org/wiki/Liberalism>

(vö. Scruton 2004). Előbbi hívei – akik jellemzően szintén európai keretek között gondolkodnak – erősen leegyszerűsítve úgy vélik, hogy a nemzetállamok törekvései és érdekei meg kell, hogy előzzék az európai érdekszféra kumulált törekvéseit, hiszen azok csak erős nemzetek – hatékonyan funkcionáló részrendszerek – révén valósíthatók meg. Ezzel szemben az európai integráció hívei úgy vélik, hogy az egyes részrendszereknek a műveleteiket az emergens rendszer – egyfajta világtársadalom – hatékonyságnövekedéséhez kell igazítaniuk, ami így – az egyes nemzetek közötti határokat szimbolikusan felszámolva – a polgárok életminőségének javulását eredményezi majd. A kérdés, hogy a környezetvédelem és a klímaváltozás problémája milyen módon viszonyul ezekhez az „ideológiákhoz”.¹⁷ A globalista narratíva számára nyilvánvalóan perspektivikus ügy, hiszen globális cselekvésre, globális integrációra szólítja fel az államokat és azok polgárait. A kérdés megoldásához pedig különböző szupranacionális szerződéseket és szabályozásokat vezetnek be. A nemzeti autonómia hívei számára szintén termékeny kérdés lehet, hiszen a környezetvédelem „ideológiája” erősen propagálja a lokális piacok megerősítését, a helyi termékek fogyasztását, a helyben is előállítható javak környezetkárosító importjának csökkentését (vö. Cafaro 2010). Éppen ezért elvi szinten mindkét oldal hatékonyan integrálhatja a környezetvédelem kérdését saját politikai repertoárjába, aminek révén a téma hidakat képezhet a különböző szakértőcégek között, ami pedig különösen fontos lehet egy olyan szociokulturális környezetben, amelyben az emberek a klímaváltozás és környezetvédelem kérdését fontosnak tartják.

Az előzőekben amellett érveltem, hogy a környezetvédelem és a klímaváltozás kérdésének döntő jelentőségűvé válása mögött négy egymással erőteljesen összefüggő mintázat húzódik meg. Olvasatom szerint a stabil gazdasági környezet lehetővé tette a posztmaterális értékek és az autenticitás kultúrájának a felemelkedését, aminek révén az egyes társadalmak hatékonyan képesek reagálni a korszak kihívásaira. Az így létrejött szociokulturális környezet, amely egyszerre növelte meg az egyéni autonómia, tolerancia és felelősségtudat jelentőségét, egy olyan „érzület- és gondolatvilágot” épített ki, amelynek központi belátásává válik a környezet megőrzésének fontossága. Ebben a szociokulturális környezetben pedig azok az ágensek, amelyek elkötelezettebbek a vonatkozó értékek iránt, a környezetvédelem kérdését is fontosabbnak tartják majd. Mindezt tovább erősíti az a tény is, hogy a környezetvédelem és a klímaváltozás kérdése igen perspektivikusnak tűnik az uralkodó politikai „ideológiák” számára, aminek révén a téma a közvéleményt markánsan befolyásoló csatornában is egyre nagyobb erővel jelenik meg.

Bár az elmondottakat nyilvánvalóan nem lehet teljes mértékben empirikusan igazolni vagy cáfolni, érdemes megvizsgálni, hogy a vázolt állítások milyen mértékben állják ki a falszifikáció próbáját. Ebben az esetben persze már nem az időbeli változások struktúráját vizsgáljuk meg, hanem az egyes jelenségek kapcsolódási szerkezetét próbáljuk meg felderíteni. A kérdés tehát az, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a környezetvédelem mellett elkötelezett habitus kiépülését elősegítik. A korábban bemutatott mintázatokat leegyszerűsítve a következőket állítom: az egyes országok stabil gazdasági környezete és azok posztmaterális értékrendje egy olyan érzület- és gondolatklímát részesít előnyben, amelyben a környezetvédelem és klímaváltozás kérdést fontosnak tartják. Éppen ezért a posztmaterális értékrend

---

17 A környezetvédelem kérdése egyébként a hagyományos politikai ideológiákkal (bal-jobb, liberális-konzervatív) is nagy kapcsolódási potenciállal rendelkezik. Ezt *Ökopolitika, ideológia, baloldal* című könyvében Antal Attila részletegyszerűen tárgyalja (Antal 2014).

mellett elkötelezett egyének számára is döntő jelentőségű válik az ügy. Másrészt hipotézisem szerint a politikai orientációk nem vagy csak nagyon korlátozott mértékben befolyásolják azt. Az elmondottak megragadásához az EVS 2017-es¹⁸ adatbázisát használtam fel, elsősorban azért, mert ebben vannak olyan, a környezetvédelemre vonatkozó attitűdállítások, amelyek jól alkalmazhatók a kérdés vizsgálatához. Elemzéseimet két szinten végzem el: egyrészt az egyes országok szintjén, másrészt pedig – az országok közötti differenciákat kizárva – az egyes egyének szintjén. Ennek érdekében egy kétszintű lineáris regressziós modellt építék fel, amelynek első szintje az országon belüli, második szintje pedig az országok közötti különbségeket magyarázza.

Az első szintű modell egy függő és tíz független változóból épül fel. A függő változó a környezetvédelem kérdése melletti elköteleződést ragadja meg,¹⁹ a független változók közül pedig egy a posztmateriális értékrendet,²⁰ egy a nemzeti büszkeséget, egy a hagyományos politikai orientációt (bal-jobb skála), egy a lokális kötődést, egy pedig a globális kötődést²¹ modellálja.²² Mindezek mellé kontrollváltozóként beépítettem a modellbe egy szociodemográfiai blokkot is, amelyben a válaszadó neme, iskolai végzettsége, életkora és a család jövedelmi helyzete szerepel. A második szintű modellbe – amely az országok közötti különbségeket vizsgálja – függő változóként az országok közötti differenciákat, magyarázó változóként pedig az ország posztmateriális értékrendjének szintjét és az egy főre eső GDP-t²³ vontam be.

3. táblázat. Kétszintű lineáris regressziós modell

	Regressziós együttható	Standard hiba	Szignifikancia
Országok között			
Tengelymetszet (intercept)	-0.032560	0.033311	0.337
Posztmateriális értékrend	0.196893	0.050017	<0.001
GDP PPP	0.169306	0.042342	<0.001
Országon belül			
Posztmateriális értékrend	0.231980	0.015599	<0.001
Nemzeti büszkeség	0.004178	0.008644	0.629

18 Az adatfelvétel jellemzően 2018-ban zárult le. A kutatásban részt vevő 30 ország listáját lásd itt: <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/survey-2017/pre-release-evs-2017/>

19 A jelenség méréséhez egy négy változóból létrehozott látens indikátort használtam fel.

20 A posztmateriális értékrendet mérő látens indikátort három változó révén hoztam létre. Az egyik Inglehart posztmaterializmus melletti elköteleződést mérő változója, a másik a nem elektoriális jellegű politikai részvétel iránti hajlandóság, a harmadik pedig a welzei autonómiaindex egy módosított változata. (Welze eredetileg a vallásos hit és engedelmisség értékeit állította szembe a függetlenség és elszántság értékeivel, az így kapott index viszont erősen húz az egyéni fókuszú értékregió felé. A kemény munka és engedelmisség értékeinek képzettéssel és függetlenséggel történő számbaállítására révén létrehozott változó viszont erősen korrelál a növekedés értékregiójával.) Ezeknek a változóknak a felhasználását más empirikus kutatások teszik indokolttá, amelyek szerint ezek révén igen jól modellálható a növekedés-önvédelem schwartzi értékregióinak oppozíciója.

21 Mindezek mellett a lokális és globális kötődéseket a különböző területekhez – falu/város, régió, ország, Európa, világ – kapcsolódó „érzelmi kapcsolat” intenzitása révén képeztem le.

22 A felhasznált változók listáját lásd a függelékben.

23 Az adatok forrása a Világbank (Worldbank) adatbázisa.

Lokális kötődés	0.035297	0.006958	<0.001
Globális kötődés	0.110787	0.013290	<0.001
Bal-jobb orientáció	-0.066175	0.014543	<0.001
Nem	0.101190	0.008294	<0.001
Kor	-0.051076	0.010055	<0.001
Végzettség (korév)	0.068328	0.009283	<0.001
Jövedelem	0.080934	0.007670	<0.001
Megmagyarázott variancia országok között	75%		
Megmagyarázott variancia országon belül	21%		

Forrás: EVS 2017, Worldbank

A létrehozott modell az országok közötti különbségeket 75 %-ban, az esetek közötti – országon belüli – különbségeket pedig 21%-ban magyarázza. Az eredmények szerint a környezetvédelem iránti elköteleződést az első szinten az elemzésbe vont kilenc változó közül 8 befolyásolja szignifikánsan. A nemzeti büszkeségérzetnek egyáltalán nincs hatása a függő változó alakulására, de a lokális kötődés mértékét mérő változó is csak minimálisan – igaz pozitív irányba – alakítja azt. A globális kötődést mérő változó ezzel szemben kifejezetten nagy hatással bír, ezt egyedül a posztmateriális értékrend múlja felül, amely messze a legnagyobb hatást fejt ki. A hagyományos politikai orientációt mérő bal-jobb skála szignifikáns – de nem túl nagy mértékben – alakítja a függő változó alakulását. A szociodemográfiai változók közül a legmarkánsabb hatást a válaszadó neme, majd jövedelmi helyzete, iskolai végzettsége, végül pedig – legkisebb mértékben – az életkora fejt ki. Az országok közötti különbségeket mind az adott ország gazdasági helyzete, mind pedig az értékrendje szignifikánsan befolyásolja.

Összefoglalóan elmondható, hogy a környezetvédelem azokban az országokban fontosabb kérdés, amelyekben hangsúlyosabbak a posztmateriális értékek, és amelyek magasabb anyagi jólétet képesek biztosítani. Mindemellett egyéni szinten pedig azok számára jelentősebb a kérdés, akik posztmateriálisabb értékrenddel és egyfajta globális kötődéssel rendelkeznek. Mindezekon túl a környezetvédelem kérdése melletti elköteleződés valamilyen jellemzőbb a nőkre, a magukat baloldaliként meghatározókra, a kedvezőbb jövedelmi körülmények közt élőkre, a magasabb iskolai végzettségűekre és a fiatalabbakra. Ezek a mintázatok – a biológiai nemet leszámítva – azonban sokkal kevésbé hangsúlyosak, mint az értékrendbeli orientációk.

A korábban vázolt modell vonatkozásában három állítást fogalmazhatunk meg. Egyrészt az eredmények megerősítik, hogy a környezetvédelem fontosságának országok közötti különbségei jól visszavezethetők az egyes országok gazdasági és értékrendbeli sajátosságaira. Vagyis a környezetvédelem és a klímaváltozás kérdése meghatározóbb a magasabb szociokulturális fejlettséggel rendelkező országokban. Másrészt – az országon belüli – mintázatok vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az egyének posztmateriális beállítódása szignifikánsan

befolyásolja azt, hogy egy személy milyen mértékben tartja fontosnak a környezetvédelem kérdését. Vagyis azok számára, akik a tolerancia, az autonómia, az autenticitás és a felelősségvállalás értékeit fontosabbnak tartják, a környezetvédelem kérdése is fontosabb. Harmadrészt a politikai orientációkat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a környezetvédelem iránti elköteleződésre egyedül a hagyományos politikai orientáció és a globális kötődés van hatással. Előbbi alapján úgy tűnik, hogy a kutatás idején a környezetvédelem kérdése nem tudta még meghaladni teljesen a hagyományos politikai törésvonalakat. Utóbbi azonban inkább csak azt mutatja, hogy a környezetvédelem kérdése erős affinitásban áll egy univerzalisztikus attitűddel.²⁴

Konklúzió²⁵

Írásomban először amellet érveltem, hogy a környezetvédelem és a klímaváltozás kérdése a 2019-es évben sosem látott hangsúlyra tett szert. Állításomat több adatbázis révén próbáltam meg igazolni. A dolgozat fő kérdése ezt követően az volt, hogy melyek azok a hatótényezők, amelyek a környezetvédelem fontosságának felértékelődését elősegítették. Az empirikus adatokból kiindulva arra a következtetésre jutottam, hogy ezt a tendenciát részben a gazdasági növekedés, részben pedig – az ezzel affinitásban álló – posztmaterializációs tendenciák alapozták meg. Ezt követően – teoretikus alapokra támaszkodva – megvizsgáltam a gazdasági növekedés, a posztmateriális értékek és a környezetvédelem közötti kapcsolódási struktúrát. Amellet érveltem, hogy a gazdasági növekedés két módon is elősegíti a posztmateriális értékek előretörését: egyrészt teleologikus – az egyes egyének jólétét elősegítő – módon, másrészt pedig funkcionálisan, mivel az egyre növekvő komplexitásra reagálni igyekvő társadalmak hatékonyságát a posztmateriális értékek mellett elkötelezett egyének hálózata teszi lehetővé. Mindezek a szerkezeti átalakulások az egyéni döntéseknek is egyre nagyobb jelentőséget kölcsönöznek, ami az autentikus, individuális választások révén konstituált identitás felértékelődését vonja maga után. Mindezek együtt egy olyan pszichokulturális környezetet „építettek ki”, amely nagyon erős affinitásban áll a környezetvédelem érték- és gondolatvilágával. Persze ez a fajta kapcsolódás, amely a korszak domináns értékei és a környezetvédelem ügye közt létrejön, utóbbi formáját is meghatározza. Az autonómia, a tolerancia és a belső egyediség iránti vágy értékeivel vegyülve a környezetvédelem kérdése sajátosan

24 Ezt megerősíti, hogy a vonatkozó változó relatíve „erősen” korrelál a posztmaterializációt mérő változóval.

25 A tanulmány szerzője érdekes helyzetben van. A dolgozat megírásának kezdetén valóban a környezetvédelem tűnt az egyik legfontosabb kérdésnek, azonban most, mikor ezeket a sorokat írom, a koronavírus által generált válság vált jelen korunk egyik legmeghatározóbb tapasztalatává. Ha a bemutatott állítások megállják a helyüket, vagyis a környezetvédelem kérdése „stabil helyzetben” válik döntő jelentőségűvé, akkor most egy – materializációs tendenciákkal szegélyezett – szükségszerű visszaesésnek kell következnie.

kozmetopolita alakot vesz fel. Az ideáltipikus nagyvárosi környezetvédő – szemben a virtuóz környezetvédővel, aki egész életét az „ügynek” szenteli – szelektíven gyűjti a szemetet, kerüli az előre csomagolt termékeket, a zöldséget pedig szövet zsákba teszi, a YouTube-on fenntarthatóságról szóló videókat néz és online petíciókat ír alá, hogy a drogériákban újratölthetővé váljanak a termékek. Mindezek ellenére azonban nem szeretne lemondani az élet élvezetéről sem, szeret utazni, világot látni, néhanapján beülni egy étterembe és új ruhákat vásárolni – bár ezt szívesen teszi second hand boltokban. Felmerül persze a kérdés, hogy ez az életvitel valóban alkalmas-e a környezeti terhek csökkentésére. Olvasatom szerint – amely persze nem támasztható alá maradéktalanul – a környezetvédelem ügye mellett elkötelezettek számának növekedése olyan irritációt jelent a gazdasági és politika rendszerek számára, amely ezeket alapvető változásokra ösztönözheti. A gazdasági rendszer műveleti módja ugyanis a nyereség/vesztés, a politikai rendszer műveleti módja pedig a szavazat/nem szavazat értékduálon keresztül (is) konceptualizálható (vö. Bognár 2020). Ha a vásárlók a „fentarthatóbb” termékeket részesítik előnyben, akkor a gazdasági rendszer műveleteinek is ehhez kell igazodnia. Ha pedig a szavazók fontosnak tartják a környezetvédelem kérdését, akkor a politikai szféra szereplői számára is érdemes azt fontos ügyként kezelni – főleg azért is, mert, ahogy azt kimutattam, a környezetvédelem problémája igen jól összekapcsolható a domináns politikai ideológiákkal.

Függelék

Indikátor	Alindex	Kérdés
Környezetvédelem (KMO: 0,705. Megőrzött variancia 53%)	-	A hozzám hasonló embereknek túl nehéz bármi lényegeset tenni a környezetért
		Vannak fontosabb teendők az életben, mint a környezetet védeni
		Nincs értelme megtenni a környezetért azt, amit tudok, amíg mások nem teszik ugyanezt
		Számos, a környezetet fenyegető veszélyről szóló állítás túlzás

<p>Posztmateriális index (KMO: 0,622. Megőrzött variancia 53%)</p>	<p>Posztmaterializáció (az EVS adatbázisban már előre kódolták)</p>	<p>Az emberek néha beszélnek arról, hogy milyen célokat kellene követnie Magyarországnak a következő tíz évben. Ezen a kártyán néhány olyan célt soroltunk fel, melyeket különböző emberek különösen fontosnak tarthatnak. Meg tudná, kérem, mondani, hogy ezek közül a célok közül Ön melyiket tartja a legfontosabbnak?</p>
	<p>Nem elektoriális politikai részvétel (KMO: 0,786. Megőrzött variancia 53%)</p>	<p>Most arra kérem, nézze meg ezt a kártyát. Felolvasok néhány politikai akciót, amiben az emberek részt vehetnek. Kérem, mondja meg mindegyikről, hogy vett-e már részt ilyenben, alkalomadtán részt venne-e benne vagy soha, semmilyen körülmények közt nem venne részt ilyen akcióban!</p>
	<p>Autonómiaindex</p>	<p>Most felsorolok néhány tulajdonságot, amelyekre a szülők a gyermekeiket otthon nevelhetik. Ezek közül melyek azok, amelyeket Ön különösen fontosnak tart? Kérem, válasszon legfeljebb ötöt.</p>
<p>Nemzeti büszkeség</p>		<p>Mennyire büszke Ön arra, hogy magyar állampolgár?</p>
<p>Lokális kötődés (KMO: 0,714. Megőrzött variancia 79%)</p>		<p>Az emberek különbözőképpen vélekednek önmagukról és a világhoz való viszonyukról. Meg tudná nekem mondani ennek a kártyának a segítségével, hogy mennyire érzi magát közel a következőhöz?</p>

Globális kötődés	Az emberek különbözőképpen vélekednek önmagukról és a világhoz való viszonyukról. Meg tudná nekem mondani ennek a kártyának a segítségével, hogy mennyire érzi magát közel a következőhöz?
Bal-jobb skála	Politikai kérdésekben az emberek beszélnek „bal”, illetve „jobb” oldalról. Ön általában véve hová helyezné el a saját nézeteit ezen a skálán?

Hivatkozott irodalom

- Antal Attila (2014): *Ökopolitika, ideológia, baloldal*. Budapest: L'Harmattan.
- Antal Z. László (2016): *Klímaparadoxonok*. Budapest: L'Harmattan.
- Baumeister, Roy F., Masicampo, E.J. és C. Nathan DeWall (2009): Prosocial Benefits of Feeling Free. *Personality and Social Psychology Bulletin* 35(2): 260–268. DOI: <https://doi.org/10.1177/0146167208327217>
- Beck, Ulrich (1992 [1986]): *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. *Replika* (114): 7–39. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Cafaro, Philip (2010) Patriotism as an Environmental Virtue. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 23(1–2): 185–206. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10806-009-9189-y>
- Carson, Rachel (1962): *Silent Spring*. Boston: Cambridge, MA.: Houghton Mifflin.
- Castells, Manuel (2005): *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra I. A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat – Infonia.
- Dauvergne, Peter (2009): *History of Environmentalism*. Lanham: Scarecrow.
- Dawkins, Richard (1986 [1976]): *Az Önző gén*, Budapest: Gondolat.
- Dennett, Daniel (2010 [1995]): *Darwin veszélyes ideája*, Budapest: Typotex.
- Eurobarometer (2019): *Standard Eurobarométer 92*. Interneten: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/89363> (letöltve: 2020. január 20.).
- Fukuyama, Francis (2014 [1992]): *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa.
- Füstös László és Kozjek-Gulyás Anett (2017): *Látens változós modellek*. Budapest: BCE – TEAM.
- Füstös László és Kozjek-Gulyás Anett (2018): *Sokdimenziós skálázás*. Budapest: BCE – TEAM.
- Füstös László és Szakolczai Árpád (1998): Value Systems in Axial Moments. A Comparative Analysis of 24 European Countries. *European Sociological Review* 14(3): 211–229. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a018237>
- Gatersleben Birgitta, Murtagh Niamh és Abrahamse Wokje (2014) Values, Identity and Pro-Environmental Behaviour. *Contemporary Social Science* 9(4): 374–392, DOI: <https://doi.org/10.1080/21582041.2012.682086>
- Grove, Andy (1998): *Csak a paranoidok maradnak fenn*, Budapest: Bagolyvár.
- Habermas, Jürgen. (1992): Transcendence from Within, Transcendence in this World. In *Habermas, Modernity, and Public Theology*. Don S. Browning és Francis Schüssler Fiorenza (szerk.). New York: Crossroad, 226–250.

- Haller, Max és Markus Hadler (2004): Happiness as an Expression of Freedom and Self-Determination: A Comparative Multilevel Analysis. In *Challenges for Quality of Life in the Contemporary World*. Wolfgang Glatzer, Susanne Below és Matthias Stoffregen (szerk.). Dordrecht: Kluwer, 207–231.
- Hidas Zoltán (2018): *Törékeny értelemvilágaink. A világalakítás rendje és szabadsága*. Budapest: Gondolat.
- Himanan, Pekka. (2001): *Hacker Ethic and The Spirit of the Information Age*. New York: Random House.
- Ingelhart, Ronald (1997): *Modernization and Postmodernization*. Princeton: Princeton University Press.
- Ingelhart, Ronald és Christian Welzel (2005): *Modernization, Cultural Change and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, Ronald és R. Paul Abramson (1994): Economic Security and Value Change. *The American Political Science Review* 88(2): 336–354. DOI: <https://doi.org/10.2307/2944708>
- Karp, David Gutierrez (1996): Values and their Effect on Pro-Environmental Behavior. *Environment and Behavior* 28(1): 111–133. DOI: <https://doi.org/10.1177/0013916596281006>
- Kippenberg, Hans G. (2011): Max Weber: Religion and Modernization In *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*. Peter B. Clarke (szerk.). Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxford-hb/9780199588961.013.0004>
- Kollár Dávid (2017): *Értékrendszer az információs társadalomban*. Budapest: BCE – TEAM.
- Kollár Dávid (2019a): Rival Patterns of Standardization. *Culture and Society* 10(1): 99–126. <https://doi.org/10.7220/2335-8777.10.1.5>
- Kollár Dávid és Kollár József (2019): The Art Of Shipwrecking. *Dialogue and Universalism* 30(1): 67–84. DOI: <https://doi.org/10.5840/du20203015>
- Kollár József, Déri Krisztina és Mák Kornél (2019): *Derüteràpia*. Szeged: Belvedere.
- Lebedeva, Nadezdha, Shalom H. Schwartz, Fons Vam de Vijver és Jonathan Plucker (2019): Domains of Everyday Creativity and Personal Values. *Frontiers in Psychology* (9): 2681. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02681>
- Li, Q., Bin Wang, Haifen Deng és Chaoqing Yu (2018): A Quantitative Analysis of Global Environmental Protection Values Based on the World Values Survey Data from 1994 to 2014. *Environmental Monitoring and Assessment* 190. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10661-018-6949-z>
- Miskolczi, Bernadett és Kollár Dávid (2018): *Személyre szabott Isten*. Budapest: BCE – TEAM.
- Nietzsche, Friedrich (1997 [1882]): *A vidám tudomány*. Budapest: Holnap.
- Rudnev, Maksim, Vladimir Magun és Shalom H. Schwartz (2018) Relations Among Higher Order Values Around the World. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 49(8): 1165–1182. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022118782644>
- Running, Katrina (2012). Examining Environmental Concern in Developed, Transitioning and Developing Countries. *World Values Research* 5(1): 1–25.
- Schlett István (2018) *Appendix*. Budapest: Századvég.
- Schultz, P. Wesley, Valdiney V. Gouveia, Geetika Tankha, Peter Schmuck és Marek Franěk (2005): Values and Their Relationship to Environmental Concern and Conservation Behavior. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 36(4): 457–475. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022105275962>
- Schwartz, Shalom H. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. In *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 25. Mark P. Zanna (szerk.), Cambridge, MA: Academic Press. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60281-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6)
- Schwartz, Shalom H. (2012): An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture* 2(1). DOI: <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
- Scruton, Roger (2004): *Need for nation*. London: Civitas.
- Sortheix, Florencia M., Philip D. Parker, Clemens Lechner és Shalom H. Schwartz (2019): Changes in Young Europeans' Values During the Global Financial Crisis. *Social Psychological and Personality Science* 10(1) 15–25. DOI: <https://doi.org/10.1177/1948550617732610>
- Taylor, Charles (1997): Az elismerés politikája. In *Multikulturalizmus*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest: Osiris, 124–152.
- Veenhoven, Ruut (2000): Freedom and Happiness: A Comparative Study in Forty-Four Nations in the Early 1990s. In *Subjective Well-Being Across Cultures*. Ed Diener és Eunkook M. Suh (szerk.). Cambridge, MA: MIT Press 257–288.
- Weber, Max (1998 [1904]): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In *úő Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 7–69.
- Weber, Max (1982 [1904–1905]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (1998 [1918]): A tudomány mint hivatás. In *úő Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 127–156.

Weber, Max (2007 [1915–1919]): *A világvallások gazdasági etikája*. Budapest: Gondolat.

Welzel, Chirstian, Ronald Inglehart és Hans-Dieter Klingemann (2003): The Theory of Human Development: A Cross-Cultural Analysis. *European Journal of Political Research* (42): 341–379. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/1475-6765.00086>

Zenovitz, Lili és Kollár Dávid (2020): *Értékváltozás és értékalkatok Magyarországon*. (Kézirat.)

Kollár Dávid

Szociológus, költő, művészetkritikus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Politikaelméleti Doktori Iskolájának (Budapest) doktorandusza, a PTE KPVK Alkalmazott Ontológiai Kutatócsoportjának (Pécs) tagja

Bogáromi Eszter, Hortay Olivér és Pillók Péter

A klímaváltozás szerepe a magyar lakosság jövőtől való félelmében

Absztrakt: Jelen írás egy 2017-es és egy 2020-as telefonos adatfelvételi hullám eredményein keresztül hasonlítja össze, miként változott a magyar lakosság jövőhöz való viszonyában a klímaváltozás szerepe. Az eredmények alapján inkább azok tartottak a klímaváltozástól, akiknek az alacsonyabb rendű szükségletei biztosítottak voltak. A hároméves időszak alatt az emberek jövőtől való félelme jelentősen csökkent, ami a bizonytalanságot okozó egyéb tényezők mellett a klímaváltozástól való félelemben is jelentkezett. A változás mértéke társadalmi csoportonként eltért: a magasan képzettek, a városban lakók, a fiatalabbak és a nők esetében a félelem csökkenése szignifikánsan kisebb volt. Az eredményekből levonható egyik következtetés, hogy hazánkban a nemzetközi mérésekhez hasonló demográfiai tényezők mentén szegmentálható az emberek klímaattitűdje. A másik következtetés, hogy az elmúlt években tapasztalható, jellemzően a klímaváltozás negatív hatásaira építő kommunikáció hatása a fenti csoportokban erősebb volt.

Kulcsszavak: jövőtől való félelem, lakossági attitűd, klímaváltozás

Bevezetés

Az elmúlt években jelentősen növekedett a környezetvédelem és különösen az éghajlatváltozás témájának jelenléte a kommunikációs térben. Az, hogy a klímaváltozás (és annak erősebb érzelmi töltetű elnevezései, például klímakatasztrófa vagy klímaválság) 2019-re az online média egyik legfelkapottabb szakkifejezésévé vált, számos korábbi – minden bizonnyal egymást erősítő – eseménnyel magyarázható. Szakpolitikai szempontból kiemelendő a sokat vitatott 2015-ös párizsi éghajlatvédelmi egyezmény, valamint az Éghajlatváltozási Kormányközi Testület különleges beszámolója (IPCC 2018), amelyek önmagukban is felhívták a figyelmet a klímaváltozás problémájára. A tudomány területén – a rengeteg megjelent közlemény mellett – figyelemre méltó gesztus, hogy 2018-ban William D. Nordhaus megosztott közgazdasági Nobel-díjat kapott a globális felmelegedés hatásainak makrogazdasági modellekbe történő integrációjáért (Kónya 2019). A fokozott médiafigyelemhez vélhetően nagymértékben hozzájárultak az újonnan szerveződő klímamozgalmak, amelyek újszerű kommunikációja megosztotta a közvéleményt (Fisher 2019). Végül, a klímaváltozás az európai nagypolitikában is egyre nagyobb hangsúlyt kap: például az Európai Bizottság újonnan megválasztott vezetése az Európai Zöld Megállapodás nevű zászlósprogramja keretében kívánja átalakítani a következő költségvetési ciklus országok közötti allokációs mechanizmusait (Európai Bizottság 2019).

A társadalomtudományok képviselői számára kiemelkedően izgalmas kérdés, hogy milyen főbb tényezők befolyásolják az emberek véleményét az éghajlatváltozásról, és milyen hatásai vannak a megváltozott stílusú és intenzitású klímakommunikációnak. A lakosság környezeti attitűdjének mérésére vonatkozó szakirodalom viszonylag friss: az empirikus elemzéseket lehetővé tévő nagymintás adatfelvételek jellemzően az ezredfordulót követték. Bár az elmúlt években számos nemzetközi összehasonlítást lehetővé tévő adatbázis épült és több ezekből építkező cikk jelent meg, továbbra is rendkívül sok nyitott kérdés van a társadalom általános hozzáállásával, cselekvési hajlandóságával és ezek összefüggéseivel kapcsolatban. Olyan tanulmány pedig, amely az elmúlt évek megnövekedett – jellemzően a környezeti veszélyek hangsúlyozására épülő – kommunikációs aktivitásának társadalmi hatásait empirikusan vizsgálná, nagyon kevés akad.

Jelen cikk célja hozzájárulni a klímaváltozás lakossági hozzáállását mérő empirikus eredményekhez: egy 2017-es és egy 2020-as adatfelvételi hullám eredményein keresztül hasonlítja össze, miként változott a magyar lakosság jövőhöz való viszonyában a klímaváltozás szerepe. Az elemzés fő kutatási kérdése, hogy a vizsgált időszakban növekedett-e, és ha igen, melyik társadalmi csoportokban a klímaváltozás szerepe az emberek jövőtől való félelmében. Az adatok elemzése alapján két fő eredmény azonosítható. Egyrészt a szükségletek hierarchiájában a klímaváltozás mindkét időszakban „magasan” helyezkedik el, azaz inkább azokat foglalkoztatja, akik általánosságban nem félnek a jövőtől és kiszámíthatónak tartják azt. Másrészt a kutatási kérdésben vizsgált, időszakok közötti átrendeződés a demográfiai változók mentén eltér: a klímaváltozástól való félelem csökkenésének mértéke a magasan képzettek, a városban lakók, a fiatalabbak és a nők esetében szignifikánsan kisebb volt. Az eredményeket jelentősen befolyásolja, hogy a két időszak között a jövőtől féltő, azt bizonytalanok tartó emberek összesített aránya jelentősen csökkent.

Az írás elkészítését nagyrészt Bognár (2020) vitaindító tanulmánya és az akoré szervezett tematikus összeállítás motiválta, amelyekhez három ponton kapcsolódunk. Egyrészt

– a szerzők reményei szerint – a lakossági felmérés eredményei érdekes kiegészítést jelenthetnek a vitaindító cikkben felvetett gondolatokhoz. Másrészt a szakirodalmi áttekintésben felsorolt, jellemzően empirikus tanulmányok következtetései két ponton árnyalják a vitaindító írás megállapításait. Az egyik kérdéses pont, hogy a környezeti értékek politikai preferencia mentén történő polarizációja hazánkra jellemzőbb (vagy várhatóan jellemzőbb lesz), mint a nyugati társadalmakra. Az áttekintett eredmények ezzel szemben azt mutatják, hogy a fejlett világ egészében leginkább politikai és ideológiai értékek alapján állnak az emberek a környezeti kérdésekhez. A másik vitatott pontot az az alapvetés jelenti, amely szerint az ökológiai problémák megoldásához a társadalom környezeti érzékenyítése és a zöldmozgalmak térnyerése szükséges. A korábbi tapasztalatok alapján nem egyértelmű, hogy azok a társadalmi csoportok, amelyek a környezeti értékekre érzékenyebbek, és amelyek a zöldmozgalmak terjedéséhez aktívan is hozzájárulnak, nagyobb cselekvési hajlandóságot mutatnának klímavédelmi tevékenységekben, illetve hogy életük ökológiai lábnyomát szándékosan jobban csökkentenék, mint mások. A három kapcsolódási pont közül tehát az empirikus kutatás eredményei kiegészítő háttérrel kínálnak a vitaindító cikkhez, a másik két diszkutáló megállapítás pedig rámutat, hogy milyen további kutatásokra lenne szükség a vitaindító tanulmány elméleti következtetéseinek validálásához.

A cikk szerkezete a következő. Először áttekinti a klímaváltozással kapcsolatos lakossági attitűdre vonatkozó legfrissebb nemzetközi empirikus és kísérleti eredményeket, valamint az azokból levonható főbb tanulságokat. Azután ismerteti a cikk alapjául szolgáló adatfelvétel részleteit, valamint az elemzéshez alkalmazott módszereket. Ezt követően bemutatja az elemzés főbb eredményeit. Végül összefoglalja a cikk tanulságait, korlátait, valamint a lehetséges további kutatási irányokat.

Szakirodalmi áttekintés

A környezetvédelemmel kapcsolatos lakossági attitűd mérését célzó adatfelvételek legnépszerűbb kérdése, hogy mitől lesz valaki érzékeny az ökológiai kérdések iránt. A klímaváltozásra vonatkozó kutatásokban ez – bár nem tökéletesen azonosítható az eredeti kérdésfeltevessel – gyakran úgy jelenik meg, hogy milyen tényezők jellemzők azokra, akik nem hisznek a klímaváltozás antropogén jellegében, azaz a klímaszkeptikusokra. A vizsgált változók pedig jellemzően négy kategóriába sorolhatók: a hagyományos demográfiai változók mellett megjelennek a politikai/értékrendi szempontok, az érintettség (például tapasztalt-e szélsőséges időjárási eseményeket), valamint az egyéb társadalmi, kulturális, gazdasági tényezők. A szakirodalmi áttekintés az ökológiai és klímaváltozással kapcsolatos attitűdöt nem választja külön, ami annak köszönhető, hogy ezek a közéleti kommunikáció szintjén összemosódnak.

Jelen tematikus összeállítás vitaindító cikkének (Bognár 2020: 31) egyik fő megállapítása, hogy a környezeti értékek terjedésének hazai korlátja azok politikához való kapcsolódása. A jelenség azonban nem hazai sajátosság – számos nemzetközi empirikus eredmény bizonyítja, hogy a nyugati társadalmak a környezeti kérdésekben ugyanúgy politikai alapon polarizálódnak. A klímaszkeptikusok tulajdonságaira vonatkozó eddigi legszélesebb körű metaanalízis fő tanulsága, hogy az egyéni hozzáállást a pártpreferencia, valamint az ideológiai és értékrendi háttér jóval nagyobb mértékben befolyásolja, mint bármely demográfiai vagy egyéb változó (Hornsey et al. 2016). A klímaszkepszisnél összetettebb – úgynevezett

klímaaggodalom-index – indikátort befolyásoló tényezőket vizsgáltak idősoros szemléletben, strukturális egyenletek módszerével Carmichael és Bruelle (2016) az Egyesült Államokban, a 2002 és 2013 közötti időszakra nézve. Az eredményeik nagyon hasonlóak az előbbi kutatáshoz; a vizsgált magyarázó változók közül a politikai diskurzus gyakorol a legnagyobb hatást, és a média szerepe is leginkább a politikai üzenetek közvetítésében jelentkezik. Ezek mellett elhanyagolhatók a tudományos információkhoz való hozzáférésnek, a zöldmozgalmaknak és a szélsőséges időjárás eseményeknek a hatásai. Utóbbi kapcsán a szerzők megjegyzik, hogy bár az aggregált adataikon nem jelentkezik számottevő hatás, lokálisan az eredmények változhatnak. Konisky, Hughes és Kaylor (2015) kifejezetten a szélsőséges időjárás események lokális hatására vonatkozó vizsgálata azonban kimutatta, hogy ezek a természeti események befolyásolják a lakosság klímaváltozással kapcsolatos hozzáállását, annak mértéke azonban rendkívül alacsony. Azt, hogy a politika mikroszinten erős hatással van a környezetvédelmi véleményekre, alátámasztja Kousser és Tranter (2018) ausztrál kísérlete, akik azt vizsgálták, hogy az emberek mennyire hajlandók megváltoztatni kezdeti véleményüket a kvótakereskedelmi rendszerrel és a megújuló energiatámogatásokkal kapcsolatban, miután megtudják, hogy egy számukra szimpatikus politikus az övékétől eltérő állásponton van. Az eredmények azt mutatják, hogy ebben az esetben az emberek jelentős része probléma nélkül hajlandó változtatni a véleményén, mert a szimpatikus politikusba vetett bizalmuk meghaladja az adott kérdésben való jártasságukat kapcsolatos önbizalmukat.

Bognár (2020) vitaindító cikkében megjelenik egy logikai láncolat, amelyben a zöldmozgalmak – politikától mentes – térnyerése a környezeti értékek terjedéséhez, így környezet-tudatosabb egyéni életvitelhez vezet, és végül segít megoldani az ökológiai problémákat. Amellett, hogy az előbbi bekezdés tanulságai alapján erősen megkérdőjelezhető, hogy elképzelhető-e egyáltalán a zöldmozgalmak politikától való mentessége,¹ a láncolat következő szintjére sincsenek egyértelmű empirikus bizonyítékok. A már idézett Hornsey és munkatársai (2016) metaanalízisének másik fő tanulsága (a korábban ismertetetten túl), hogy alig azonosítható kapcsolat az éghajlatváltozással kapcsolatos attitűd és az éghajlatbarát cselekvési hajlandóság között. A logikai lánc három ponton is nyitott: egyrészt csekély megfeleltethetőség van a környezeti attitűd és a környezeti cselekvési hajlandóság között. Azaz attól még, hogy valaki számára fontossá válnak a környezeti értékek, nem feltétlenül hajlandó változtatni napi rutinján (Zabkar és Hosta 2012), ami kiemelten igaz azokra a tevékenységekre, amelyek nagy lemondással járnak (Tobler, Visschers és Siegrist 2012). Másrészt a cselekvési hajlandóság nem feltétlenül jelent tényleges ökológiai lábnyom-csökkenést. Ennek talán legszemléletesebb oka, hogy az emberek nincsenek elegendő információ birtokában ahhoz, hogy megítélhessék egy-egy fogyasztási döntésük ökológiai (vagy más) következményeit (lásd például: Schulte-Mecklenbeck, Sohn, Bellis, Martin és Hertwig 2013). Harmadrészt nem csak a pozitív környezeti hozzáállás eredményezhet környezetbarát cselekvést. Valójában még a klímaszkeptikusok is előszeretettel támogatnak klímavédelmi intézkedéseket, különösen, ha azok egyébként számukra fontos célokhoz (például technológiai fejlődés, javuló társadalmi kapcsolatok, gazdasági prosperitás stb.) is hozzájárulnak, a döntés tehát nagyrészt az üzenet keretezésétől és az intézkedés hatásától függ (Bain, Hornsey, Bongiorno és Jeffries 2012; Spence és Pidgeon 2010).

---

¹ Ráadásul Bognár (2020) több ízben hivatkozik a zöldmozgalmak sikerére, illetve sikertelenségére, ami alatt – a szerzők értelmezése szerint – részben a zöldpártok politikai térnyerését vagy annak elmaradását érti.

Az Európai Unió valamennyi országában csekély a klímaszkeptikusok aránya a teljes populációban, az éghajlatváltozás regionális következményei azonban jobban megosztják a lakosságot (European Social Survey 2018). Ez alighanem annak köszönhető, hogy a klímaváltozás társadalmi költségei az európai országokban várhatóan jóval alacsonyabbak lesznek, mint más régiókban (Ricke, Drouet, Caldeira és Tavoni 2018). A politikai pártok hatása az emberek klímavédelmi hozzáállására az Unió országaiban is rendkívül erős (McCright, Dunlap és Marquart-Pyatt 2015; Sohlberg 2017), a demográfiai tényezők hatásával összefüggésben azonban kevesebb eredmény áll rendelkezésre. Különösen igaz ez Magyarországon esetében. A területi eloszlás tekintetében a nemzetközi megfigyelések többnyire azt mutatják, hogy a városi lakók klímaattitűdje erősebb a vidékiekéénél (lásd például: Mildemberger, Howe, Lachapelle, Stokes, Marlon és Gravelle 2016), ezzel szemben Baranyai és Varjú (2017) eredményei alapján Magyarországon a budapestiek klímaérzékenysége jóval alacsonyabb a többi településen élőkénél, amit a szerzők a nagyobb érintettséggel magyaráznak. A további demográfiai változók esetében szinte valamennyi korábban felsorolt nemzetközi tanulmány a fiatal, magasan képzett, nagyobb jövedelemmel rendelkező, fehér nők esetében mér magasabb klímaérzékenységet, ezt a kérdést azonban – a szerzők legjobb tudása alapján – korábbi magyarországi publikációk nem vizsgálták.

Az elmúlt évek klímakommunikációja nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy tudatosítsa az éghajlatváltozás negatív természeti következményeit az emberekben. Amellett, hogy a klímakatasztrófa építő üzenetek bírálata jelentős hazai hagyományokkal rendelkezik (lásd például Bartus 2009; Jankó, Móricz és Pappné 2011), kérdés, hogy az mennyire befolyásolja ténylegesen az emberek jövőtől való félelmét. Ennek elemzése Kis (2018) szerint azért is fontos, mert a kormány intézkedéseinek a polgárok szubjektív biztonságérzetének növekedését kell eredményezniük. A jelen cikk alapjául szolgáló kutatás ezért – a korábban bemutatott attitűdvizsgálatoktól kissé eltérő módon – nem a lakosság környezetvédelemmel vagy klímaváltozással kapcsolatos közvetlen attitűdjét vagy cselekvési hajlandóságát kívánja felderíteni, hanem azt, hogy az elmúlt három esztendőben beszívárgott-e, és ha igen, mely társadalmi csoportok esetében a klímakatasztrófa az emberek jövőtől való félelmei közé. Az adatfelvétel ezért Hideg és Nováky (2010) megközelítése szerint a lakosság jövőhöz való hozzáállásának felmérését célozta.

Alkalmazott módszertan és adatok

Elemzésünkben két adatfelvételi hullám eredményeit hasonlítjuk össze. A két hullám kérdéseiben és módszerében megegyezett, súlyozásában és elemszámában viszont eltérések figyelhetők meg.

Kutatásunk alkalmával kvantitatív primer kutatást végeztünk, melynél a CATI – telefonon történő megkérdezés – módszertanát választottuk. Jelen elemzésünkben két kutatási hullám eredményeit hasonlítjuk össze. Az első hullám adatfelvételének éve 2017. volt, míg a másodiké 2020. Az első hullám alkalmával megyei szinten biztosított reprezentatív mintát alakítottunk ki, melynek elemszáma elérte az 53071 főt. A minta elemszámának kialakításánál a legkisebb megyénél biztosítottuk az 1000 fős almintát, és a további megyék populációs elemszámával arányosan növeltük a megyei alminták mintaelemszámát. A kérdőív kitöltésére rendelkezésre álló idő 25 perc volt, melyben a jövőképhez kapcsolódó kérdéskörök

jelentek meg. A második hullám adatfelvételének célja az elmozdulások megfigyelése volt országos szinten, ezért egy kisebb, 1000 fős, országos szinten reprezentatív mintán történt az adatfelvétel. A második hullám alkalmával az eredeti kérdőív kérdéseinek egy részét használtuk, melyek elemzésünkben megjelennek. A két adatfelvételi hullám közötti elemszámkülönbség torzításokhoz vezethet, elsődlegesen abból a tényből adódóan, hogy a reprezentativitás szintje a mintavételnél eltér. Mindazonáltal fontosnak tartottuk a cikkhez megismételni az első hullám adatfelvételét, hogy láthatóvá váljanak az elmúlt évek változásai.

Az adatfelvételnél – mindkét hullám esetén – egyszerű véletlen mintavételi eljárást alkalmaztunk. Az első hullám esetében a végleges adatbázist később régió, megye, korcsoport, iskolai végzettség, a megkérdezett neme alapján kialakított cellasúly alapján súlyoztuk. A részletes megoszlást a 2011-es Népszámlálási adattáblák alapján határoztuk meg. A második hullám esetén iteratív súlyozást alkalmaztunk, melynél a 2016-os Mikrocenzus megoszlásait tekintettük populációs aránynak, a használt változók között szerepelt a megkérdezett neme, iskolai végzettsége, kora és a település típusa.

A kérdőívben szereplő témaspecifikus kérdésekhez 5 fokú Likert-skálát használtunk. Három kérdés vonatkozott a jövőre és a boldogságra, illetve hat tényezőt emeltünk át a jövőtől való félelem csökkentését középpontba állító kérdések körül.

A jövőkép megragadására két kérdés készült, az egyik a jövőtől való félelemre vonatkozott – Mennyire fél Ön a jövőtől? –, a másik a bizonytalanságra – Mennyire tartja bizonytalannak a jövőt? –, mindkét kérdés esetében öt érték közül választhatott a válaszadó. Az első kérdésnél az 1-es érték jelentette, ha a kérdezett egyáltalán nem fél a jövőtől, és az 5-ös, ha nagyon fél. A második kérdésnél az 1-es értékhez tartozott a „Teljes mértékben bizonytalan a jövő” válasz. A félelem mibenlétének beazonosítása érdekében különböző tényezőket soroltunk fel, és a megvalósulásuk esetén bekövetkező félelem csökkenésre voltunk kíváncsiak. Az 1-es érték jelentette az „Egyáltalán nem járul hozzá a félelem csökkenéséhez” választ, míg az 5-ös a „Nagymértékben hozzájárul a félelem csökkenéséhez” választ.

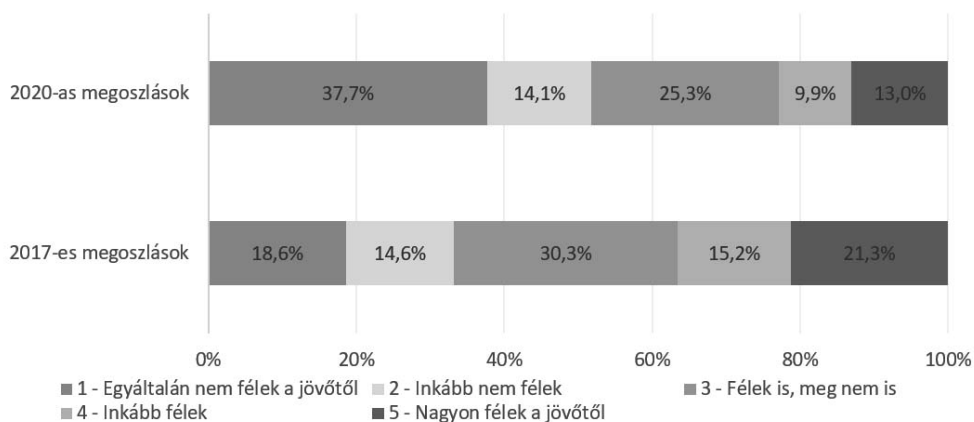
Eredmények

A jövőképben látható elmozdulások

Az eredmények ismertetésénél először kitérünk a teljes lakosságra vonatkozó elmozdulásokra, majd ismertetjük, hogy mely demográfiai csoportok esetén érzékelhető elmozdulás a klímaváltozással szembeni attitűdökben.

2017-ben a jövőtől való félelem kérdésénél a válaszok közel azonos arányban tartalmaztak olyan válaszokat, melyek a félelemhez voltak köthetők, és olyanokat, melyek a félelem elutasításához. Az évek során elmozdulás látható a félelem csökkenése felé, 18,6 százalékról 37,7 százalékra emelkedett azok aránya, akik egyáltalán nem félnek a jövőtől (1. ábra).

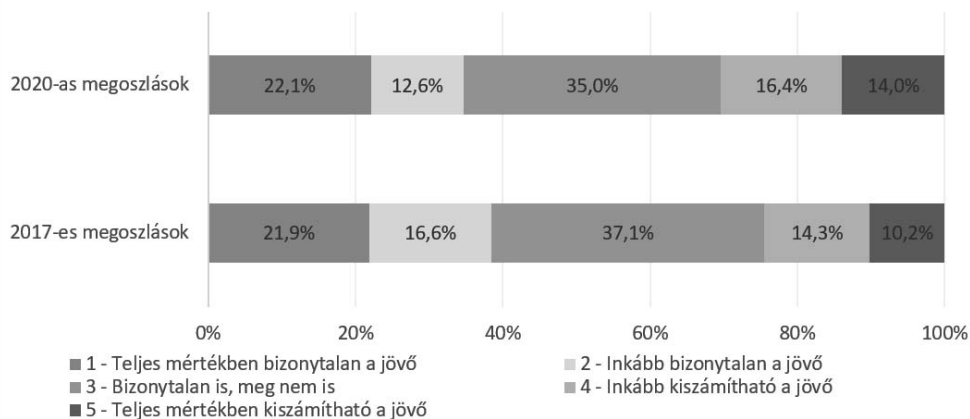
1. ábra. A jövőtől való félelem változása 2017 és 2020 között (total, %)

Forrás: Jövőkép kutatás 2017, 2020 (saját szerkesztés)

A jövőtől való félelem pozitív irányba való elmozdulása felveti a kérdést: vajon kiszámíthatóbb lett a jövő, ezért nem félnek annyira tőle? A jövő bizonytalanságára vonatkozó kérdésnél kisebb mértékben jelenik meg a válaszok átrendeződése, a kiszámíthatósághoz kapcsolódó válaszok száma („inkább kiszámítható” és „teljes mértékben kiszámítható” válaszok együttes megoszlása) 24,1 százalékról 30,4 százalékra emelkedett (2. ábra).

2. ábra. A bizonytalansághoz kapcsolódó attitűdök (total, %)

Forrás: Jövőkép kutatás 2017, 2020 (saját szerkesztés)

Míg a jövőtől való félelem pozitív értékei 56 százalékkal emelkedtek, addig a kiszámíthatóság értékei csupán 26 százalékkal, vagyis a jövőtől való félelem csökkenése nem csupán a jövő kiszámíthatóságának érzéséből adódik.

A demográfiai változókkal képzett keresztábrák megmutatták, hogy mely társadalmi csoportok körében csökkent a jövőtől való félelem. A férfiak körében hangsúlyosabban beszélhetünk e tendenciáról. Míg 2017-ben a „Nagyon félek a jövőtől” választ közel azonos (férfiak 21,5 százaléka, nők 21,1 százaléka) arányban jelölték meg a nők és a férfiak, addig 2020-ban a nők 16,3 százaléka választotta ezt a választ, míg a férfiak csupán 9,5 százaléka. Az iskolai végzettséget vizsgálva elmondható, hogy azonos mintázat látható mindkét adatbázisban. A félelem változójának a két szélsőértéke az általános iskolai végzettséggel rendelkezők körében kimagasló, vagyis körükben felülreprezentált a nagyon félők és az egyáltalán nem félők aránya. Budapesten látható nagy változás, 2017-ben a „Nagyon félek a jövőtől” válasz esetében a Budapesten élők voltak az egyedüli településtípus szerinti csoport, melynél felülreprezentáltság volt megfigyelhető (21,3 százalék helyett 28,5 százalékuk jelölte meg ezt a választ). Ezzel párhuzamosan ugyanebben az évben az „Egyáltalán nem félek a jövőtől” válasznál a legkisebb arány volt megfigyelhető a körükben (18,6 százalék helyett 10,8 százalékuk választotta ezt az értéket). 2020-ra az összefüggés megfordult, és az „Egyáltalán nem félek a jövőtől” értéket megjelölők körében érték el a legmagasabb arányt a négy településtípus közül (37,7 százalék helyett 42,6 százalékuk adta meg ezt a választ). A megkérdezett korát tekintve több érdekes megállapítás tehető. A legidősebbek körében – az általános iskolai végzettséggel rendelkezőkhöz hasonlóan – a félelemváltozó két szélsőértékénél fedezhetők fel kiugró arányok. A legfiatalabbak – a budapestiekhez hasonlóan – az „Egyáltalán nem félek a jövőtől” válasznál 2017-ben alulreprezentáltak voltak, míg 2020-ban már felülreprezentáltak.

Összességében elmondható, hogy a jövőtől való félelem mértéke csökkent a két adatfelvételi hullám között, mely csökkenést nem csak a bizonytalanságérzet csökkenése okozta. A budapesti 18–29 évesek esetében figyelhető meg jelentős változás, körükben jelentősen emelkedett az egyáltalán nem félők aránya. Továbbá a nők körében 2020-ban lényegesen magasabb a nagyon félők aránya.

A jövőhöz kapcsolható félelem mértékét csökkenteni képes tényezők

Hat tényező jelent meg mindkét kérdőívben, melyeket aszerint értékeltünk, hogy mennyire képesek csökkenteni a jövőtől való félelmet.

Az 1. táblázatban a vizsgált hat változó 4-es és 5-ös értékeihez tartozó teljes minta megoszlásai láthatók, a tényezők sorrendjét a második hullám „Összesen” értékei adják. A jövőtől való félelem szintjének csökkenését a legtöbbször életében a családban megjelenő szeretetteljes hangulat bizonyossága okozza (a teljes mintán 90,6 százalék, illetve 90,4 százalék). A második – a legtöbbször által félelemcsökkentőnek sorolt – tényező a biztos munkahely, ahol emelkedés figyelhető meg, 2020-ban 10,9 százalékponttal több megjelölés társult a tényezőhöz. Cikkünk témája, a *klímaváltozás tényezője a harmadik helyen* szerepel, esetében 11,4 százalékpontos visszaesés figyelhető meg. A teljes mintán tapasztalt százalékos emelkedés a biztos munkahely tényezője mellett csupán a nyelvtudás változójánál tapasztalható, kis mértékben.

1. táblázat. A potenciális félelemcsökkentő tényezők

Tényező	2017 (%)			2020 (%)		
	Hozzájárul	Nagymértékben hozzájárul	Összesen	Hozzájárul	Nagymértékben hozzájárul	Összesen
A családban jó hangulat, szeretet lenne	17,1	73,5	90,6	9,9	80,5	90,4
Biztos munkahelyem lenne	15,9	52,7	68,6	12,0	67,5	79,5
Sikerülne megállítani a környezetszennyezést/klimaváltozást	20,2	64,1	84,3	19,4	53,6	72,9
Kiegyensúlyozott politikai vezetés lenne	22,7	62,1	84,8	20,7	49,7	70,4
Megszűnnének a hitelem/nem kellene sosem hitelt felvennem	15,1	56,2	71,3	9,0	52,4	61,4
Megtanulnék felsőfokon egy nyelvet	15,1	30,6	45,7	10,9	35,5	46,4

Forrás: Jövőkép kutatás 2017, 2020 (saját szerkesztés)

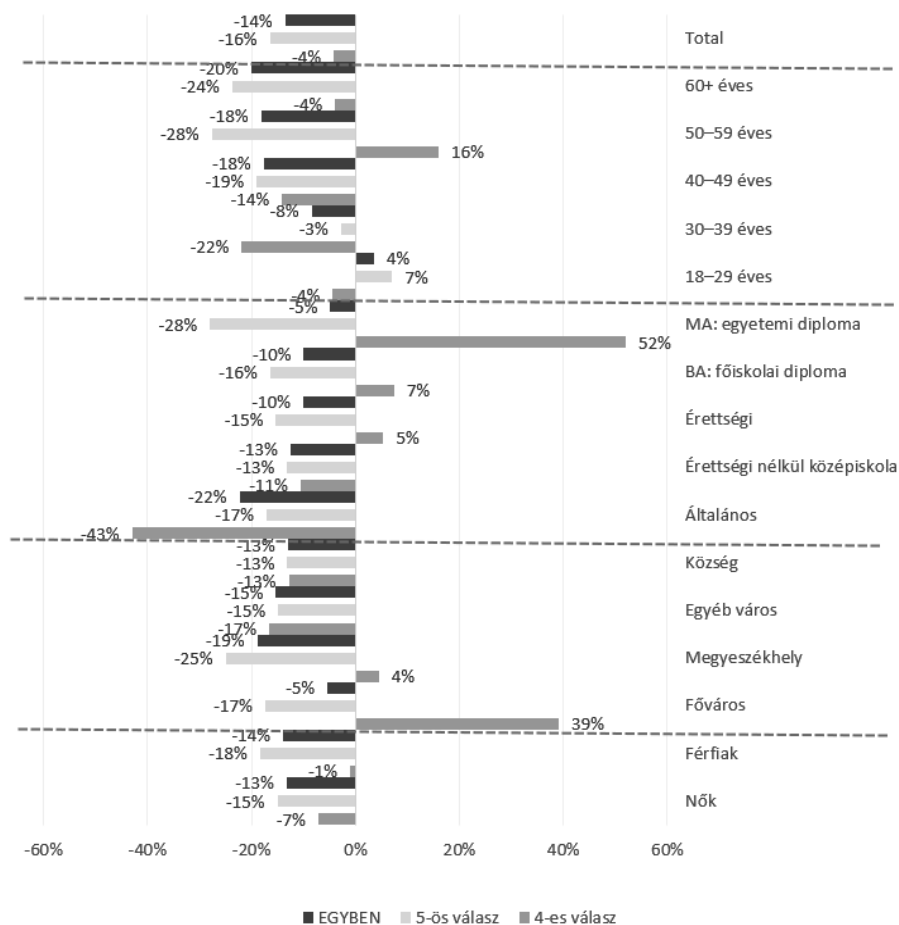
Ahogy azt az előző kérdésekből is láttuk, számos folyamat zajlik párhuzamosan – egyfelől csökkent a jövőtől félők aránya, másrészt a jövő kiszámíthatóságának érzékelése is változott, és emellett meg kell vizsgálni, hogyan hat a klímaváltozás a válaszadókra. Egyfelől megvizsgáltuk, hogy a jövőképhez kapcsolódó két változó és a klímaváltozás tényezőjének a kapcsolata változott-e. A jövőtől való félelem és a jövő kiszámíthatóságát mutató változó esetén is igaz, hogy a klímaváltozás változójával való kapcsolat mintázata megmaradt – amiből arra következtethetünk, hogy az eltérő elemszámból feltételezett torzítás mértéke alacsony. Mindkét adatfelvételi hullámnál a két változó között szignifikáns összefüggés mutatható ki, az összefüggéshez tartozó Cramer's V-értékek között eltérés látható, 0,09-ről 0,126-ra emelkedett a kapcsolat erőssége, vagyis *hangsúlyosabb összefüggés érzékelhető 2020-ban*. Mindkét változó esetén igaz, hogy a szélsőértékeknel a szélsőértékek megjelölői felülreprezentáltak, és a 2–4 értékek megjelölői inkább a klímakérdésnél is közbülső értékeket adják meg. Illetve mindkét adatfelvételi hullámnál a „Jövőtől egyáltalán nem félők” körében a legmagasabb azok aránya, akik félelemcsökkenéséhez hozzájárulna a klímaváltozás megoldása. Vagyis az összefüggés erősödött, de mintázatában nem változott az elmúlt években. A nagyon félők és az egyáltalán nem félők körében magas a klímaváltozásban gondolkodás, és inkább csökkenti a félelmeit a nem félőknek ez a tényező.

A jövő kiszámíthatóságának változója és a klímaváltozás változója közötti összefüggés is mindkét hullámnál szignifikáns összefüggést mutat: az előző összefüggéshez hasonlóan itt is erősödött a kapcsolat, míg 2017-ben 0,079-es Cramer's V-értékeket tapasztaltunk, addig 2020-ban 0,130-at. Az előző összefüggéshez hasonlóan kiemelkedő a szélsőértékek szélsőérték-választásai, vagyis akik vagy nagyon kiszámíthatónak érzik a jövőt vagy teljesen kiszámíthatatlannak – mindkét megjelölésnél –, magas arányban jelölik meg a klímakérdésnél is

az 1-es és az 5-ös értéket. A kapcsolat mintázata nem változott, de az összefüggések hangsúlyosabbá váltak. A „Teljes mértékben kiszámítható a jövő” választ adók körében a legmagasabb azok aránya, akik félelmét csökkentené a klímaváltozás megoldása. A kiszámíthatatlan jövőt érzékelőkhöz képest tovább növekedett a különbség. Vagyis összességében elmondható, hogy erősödött az összefüggés, miszerint a klímahelyzet megoldódása inkább azoknak ad megnyugvást, akik nem félnek a jövőtől, és akik azt kiszámíthatónak tartják.

A demográfiai változókat vizsgálva is elmozdulások figyelhetők meg a klímaváltozás kérdésénél. A 3. ábrán látható a klímaváltozás kérdésének a 4-es és 5-ös válaszaihoz, illetve a két válasz együttes megoszlásához kapcsolódó változás mértéke a két adatfelvételi hullám között. Jól látható, hogy bizonyos demográfiai csoportoknál jelentősebb visszaesés figyelhető meg a klímaváltozónál.

3. ábra. A klímaváltozás válaszainak megjelölésénél jelentkező százalékos változás az egyes demográfiai csoportoknál

Forrás: Jövőkép kutatás 2017, 2020 (saját szerkesztés)

A megkérdezett neme és a klímaváltozás tényezője között szignifikáns kapcsolat látható mindkét hullámnál, a Cramer's V-értékek szerint a kapcsolat erőssége fokozódott (2017: 0,079; 2020: 0,133). A nemet tekintve a férfiak körében 18,4 százalékkal csökkent azok aránya, akik szerint nagymértékben hozzájárulna a félelmeik csökkenéséhez a klímaváltozás megoldása.

A megkérdezett településének típusát tekintve jelentős eltérések figyelhetők meg. A *legnagyobb visszaesés a megyeszékhelyen élők* körében figyelhető meg (18,9 százalékkal csökkent azok aránya, akik félelmét valamilyen mértékben csökkentené a klímaváltozás megoldása). A budapestiek körében fokozódott a klímaváltozás kérdésének félelemcsökkentő hatása, 39,1 százalékkal emelkedett az „Inkább hozzájárul” választ megjelölők aránya a budapestiek körében.

Az iskolai végzettség vizsgálatánál elmondható, hogy *minél magasabb valakinek a végzettsége, annál inkább jellemző, hogy a klímaváltozás kérdésének fontossága kevésbé esett vissza nála*, ami hozzájárul a félelmei csökkenéséhez. Az egyetemi diplomával rendelkezők körében csupán 4,8 százalékos visszaesés figyelhető meg, ami az „Inkább hozzájárul” válasz felé való eltolódásnak köszönhető. Az előző összefüggésekhez hasonlóan az iskolai végzettség-nél is mindkét hullám esetén szignifikáns összefüggés figyelhető meg a két változó között, a kapcsolat erőssége fokozódott (2017: 0,052; 2020: 0,132).

A korcsoport is azon változók közé tartozik, melyek – mindkét adatfelvételi hullám esetében – szignifikáns összefüggésben állnak a klímaváltozás változójával. 2017 és 2020 között eltérően változott az egyes korcsoportba tartozók viszonyulása a klímaváltozás félelemcsökkentő hatásához. A *18–29 évesek körében 3,6 százalékkal emelkedett azok aránya, akik azt jelölték meg, hogy a klímaváltozás megoldása hozzájárulna* – inkább vagy nagymértékben – *a félelmük csökkenéséhez*. A többi korcsoport kategóriájánál a két válaszkategória együttes aránya *csökkent, minél idősebb korosztályt vizsgálunk, annál nagyobb mértékben*.

Összességében elmondható, hogy a klímaváltozás megoldása a jövőtől való félelmeiket inkább a fiatalabbaknak, a magasabb iskolai végzettségűeknek és a budapestieknek csökkenti. Ezek a kapcsolatok jól illeszkednek más kutatásokhoz, melyek a kreativitás, az új gondolatok felé való nyitottság, a hírfogyasztás összefüggéseit vizsgálják. Az elmozdulások több folyamat eredményeként alakulnak ki, melyek feltárására további kutatások szükségesek. Egyfelől adódhat ez a hangsúlybeli különbség az anyagi helyzetek differenciáiból, másfelől az életciklusból adódó különbségek, a médiafogyasztásbeli különbségek, a pszichológiai jellemzők – önértékelés, saját cselekedeteik hatásának érzékelése – és az egyes társadalmi csoportokhoz tartozó eltérő értékpreferenciák összességéből.

Konklúzió

Jelen cikk megvizsgálta, hogy az elmúlt három évben a jövőtől való félelem tekintetében hogyan alakult át, és mely rétegekben változott meg az éghajlatváltozás szerepe. A kutatási kérdés vizsgálatához egy nagymintás, megyei szinten reprezentatív 2017-es, valamint egy ismételt, kisebb mintás 2020-as, a magyar felnőtt lakosság körében azonos módszertannal készített telefonos lekérdezés adatai kerültek összehasonlításra.

Az eredmények azt mutatják, hogy a vizsgált időszakban az emberek kiszámíthatóbbnak látták a jövőjüket, és részben (de vélhetően nem kizárólag) ennek köszönhetően csökkent a

jövőtől való félelmük. A lekérdezés az egyes tényezők hatását bizonytalanságsökkentő potenciáljukon keresztül ragadta meg. A klímaváltozástól való félelem kérdése tehát úgy jelent meg a vizsgálatban, hogy a klímaváltozás negatív hatásainak mérséklése miként csökkentené a jövőre vonatkozó bizonytalanság érzetét. A vizsgált időszakban általánosságban negatív elmozdulás volt megfigyelhető: azaz – a többi tényezőhöz hasonlóan – kevesebb ember aggodnik a klímaváltozás miatt. A csökkenés mértéke az egyes társadalmi csoportoknál eltér: a klímakérdés fontosságának kisebb arányú visszaesése figyelhető meg a magasabb iskolai végzettségű személyeknél, a budapestieknél és a fiataloknál. Az eredmények a klímaváltozásra érzékeny társadalmi csoport tekintetében összevágtnak a szakirodalmi áttekintőben bemutatott nemzetközi kutatások eredményeivel, azonban eltérnek a korábbi magyar lekérdezés eredményeitől. Az elemzés alapján egyrészt megállapítható, hogy a klímaváltozással kapcsolatos kommunikáció az azon csoportok esetében van jelentősége, amelyek alapvető szükségletei már ki vannak elégítve és kevésbé félnek a jövőtől. Másrészt, az elmúlt időszak negatív klímakommunikációja nem okozta a félelem növekedését, bár annak csökkenési ütemét – vélhetően leginkább az említett társadalmi csoportokban – visszavetette.

Az eredmények három fő jövőbeli kutatási területet jelölnek ki, amelyek a vitaindító cikk tanulságainak empirikus validációjához is szükségesek lennének. Egyrészt érdemes lehet jelen – jellemzően demográfiai fókuszú – vizsgálatot megismételni a nemzetközi szakirodalom alapján robusztusabb csoportképző politikai és ideológiai ismérvekre. Másrészt érdemes lenne a jövőben vizsgálni, hogy az attitűdök, valamint a klímaváltozástól való félelem hogyan befolyásolja a cselekvési hajlandóságot és a válaszadó tényleges ökológiai lábnyomát. Mert amíg nincsenek bizonyítékok arra, hogy a zöldmozgalmak terjedése ténylegesen segíti a környezeti értékek terjedését, ami valóban hozzájárul a tudatosabb cselekvéshez és az ökológiai lábnyom csökkentéséhez, addig a láncolat első pontjáért tett erőfeszítések nehezen indokolhatók.

Hivatkozott irodalom

- Bain, Paul, Matthew Hornsey, Renata Bongiorno és Carla Jeffries (2012): Promoting Pro-Environmental Action in Climate Change Deniers. *Nature Climate Change* 2: 600–603. DOI: <https://doi.org/10.1038/nclimate1532>
- Baranyai Nóra és Varjú Viktor (2017): A klímaváltozással kapcsolatos attitűdök területi sajátosságai. *Területi Statisztika* 57(2): 160–182. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS570203>
- Bartus Gábor (2009): A klímaváltozás mint apokalipszis. *Kommentár* 5: 3–12.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához *Replika* (114): 7–39. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Carmichael, Jason T. és Robert J. Brulle (2016): Elite Cues, Media Coverage, and Public Concern: An Integrated Path Analysis of Public Opinion on Climate Change, 2001–2013. *Environmental Politics* 26(2): 232–252. DOI: <https://doi.org/10.1080/09644016.2016.1263433>
- European Social Survey (2018): European Attitudes to Climate Change and Energy: Topline Results from Round 8 of the European Social Survey. Interneten: <http://orca.cf.ac.uk/115674/1/ESSS%20round%208%20-%20TL9%20-%20Climate%20Change%20and%20Energy%20FINAL.PDF>
- Európai Bizottság (2019): Communication from the Commission: The European Green Deal, COM(2019) 640. Brüsszel: Európai Bizottság.
- Fisher, Dana R. (2019): The Broader Importance of #FridaysForFuture, *Nature Climate Change* 9: 430–431. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41558-019-0484-y>
- Hideg, Éva és Erzsébet Nováky (2010): Changing Attitudes to the Future in Hungary, *Futures* 42(3): 230–236. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.futures.2009.11.008>
- Hornsey, Matthew, Emily Harris, Paul Bain és Kelly Fielding (2016): Meta-Analyses of the Determinants and Outcomes of Belief in Climate Change. *Nature Climate Change* 6: 622–626. DOI: <https://doi.org/10.1038/nclimate2943>

- Intergovernmental Panel on Climate Change (2018): Global Warming of 1.5°C: An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C Above Pre-Industrial Levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty. Interneten: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Full_Report_Low_Res.pdf.
- Jankó Ferenc, Móricz Norbert és Pappné Vancsó Judit (2011). Klímaváltozás: diskurzusok a katasztrófától a kételkedésig (2. rész). *Földrajzi Közlemények* 135(1): 3–16.
- Kis Norbert (2018): A bizalom szerepe és hatása az állam működésére és fenntarthatóságára. *Pénzügyi Szemle* 3: 299–311.
- Kónya István (2019): A 2018. évi közgazdasági Nobel-díj: William D. Nordhaus és Paul M. Romer- *Munkaügyi Szemle* 62(2): 61–62.
- Kousser, Thad és Bruce Tranter (2018): The Influence of Political Leaders on Climate Change Attitudes. *Global Environmental Change* 50: 100–109. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2018.03.005>
- McCright, Aaron M., Riley E. Dunlap és Sandra T. Marquart-Pyatt (2015): Political Ideology and Views About Climate Change in the European Union. *Environmental Politics* 25(2): 338–358. DOI: <https://doi.org/10.1080/09644016.2015.1090371>
- Mildenberger, Matto, Peter Howe, Erick Lachapelle, Leah Stokes, Jennifer Marlon és Timothy Gravelle (2016): The Distribution of Climate Change Public Opinion in Canada. *PLoS One* 11(8): e0159774. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0159774>
- Ricke, Katharine, Laurent Drouet, Ken Caldeira, és Massimo Tavoni (2018): Country-Level Social Cost of Carbon *Nature Climate Change* 8: 895–900. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41558-018-0282-y>
- Schulte-Mecklenbeck, Michael, Matthias Sohn, Emanuel de Bellis, Nathalie Martin és Ralph Hertwig (2013): A Lack of Appetite for Information and Computation. Simple Heuristics in Food Choice. *Appetite* 71(1): 242–251. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.appet.2013.08.008>
- Sohlberg, Jacob (2017): The Effect of Elite Polarization: A Comparative Perspective on How Party Elites Influence Attitudes and Behavior on Climate Change in the European Union. *Sustainability* 9(1): 39. DOI: <https://doi.org/10.3390/su9010039>
- Spence, Alexa és Nick Pidgeon (2010): Framing and Communicating Climate Change: The Effects of Distance and Outcome Frame Manipulations. *Global Environmental Change* 20(4): 656–667. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2010.07.002>
- Tobler, Christina, Vivianne H. M. Visschers és Michael Siegrist (2012): Addressing Climate Change: Determinants of Consumers' Willingness to Act and to Support Policy Measures 32(3): 197–207. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2012.02.001>
- Zabkar, Vesna, Maja Hosta (2012): Willingness to Act and Environmentally Conscious Consumer Behaviour: Can Prosocial Status Perceptions Help Overcome the Gap? *International Journal of Consumer Studies* 37(3): 257–264. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2012.01134.x>

Bogároni Eszter

Szociológus, egyetemi tanársegéd, Budapesti Corvinus Egyetem Marketingkutatás és Fogyasztói Magatartás Tanszék (Budapest); igazgatóhelyettes, Századvég Alapítvány Társadalomtudományi Kutatócsoport (Budapest)

Hortay Olivér

Doktorandusz, közgazdász, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Környezetgazdaságtan Tanszék (Budapest); üzletágvezető, Századvég Gazdaságkutató Zrt. (Budapest)

Pillók Péter

Szociológus, megbízott tanszékvezető, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Társadalomkutatási Tanszék (Budapest); igazgató, Századvég Alapítvány Társadalomtudományi Kutatócsoport (Budapest)

Jung András

Téridő és GDP az ökológiai kommunikációban

Gondolatok Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” témakörben írt tanulmányához

Absztrakt: Az ökológiai kommunikációval és környezetvédelemmel kapcsolatos szakmai tapasztalataimat, benyomásaimat elsősorban a mezőgazdaság tanulmányozása befolyásolja. Az ágazatok súlyát gazdasági teljesítményük képviseli. Nemzetközi és hazai idősorok alapján látható, hogy a mezőgazdaság folyamatos csökkenést mutat a GDP-beli aránya tekintetében, amely a legtöbb fejlett országban egyszámjegyű, illetve az ipari nagyhatalmak esetében egy százalék alatti. Ez is alátámasztja a mezőgazdaság és a hozzá kapcsolódó problémák iránti érdeklődés visszaesését. Jelen munkában két témára szorítokozom. Egyrészt a nem szociológiai tudományos munkákra, amelyek mint tényszolgáltató rendszerek tartanak érdeklődésre számot, másrészt a térbeli és időbeli minták fontosságára, amelyek leírják vagy le tudják írni valamely tématerület jelentőségét, időszerűségét és kommunikációjának sikerességét.

Kulcsszavak: téridő, GDP, mezőgazdaság

A környezetvédelem tudományos relevanciája töretlen és növekvő. Az ehhez kapcsolódó ökológiai kommunikációs eszközök és csatornák sikere azonban nagyban függ az adott térség jóléti szintjétől, melynek térbeli heterogenitása időtényezővé válhat. Ez magyarázhatja, hogy Magyarországon miért alakulnak sajátos módon az idekapcsolódó társadalmi folyamatok, kompenzációs jelenségek a nyugat-európai államokhoz képest. Az általam elemzett téma terület elsősorban ezekre az összefüggésre hívja fel a figyelmet.

Az ökológiai kommunikációval és környezetvédelemmel kapcsolatos szakmai tapasztalataimat, benyomásaimat elsősorban saját szakterületemen keresztül tudom megítélni. Esetemben egy közel húszéves időszakra tudok visszatekinteni, amely szorosan kapcsolódik a mezőgazdasághoz és annak értékmérő tulajdonságait leíró műszaki módszerekhez. Ezen belül elsősorban a biotikus és abiotikus környezeti tényezők, erőforrások és eredménytermékek térbeli és időbeli állapotát és változását leíró távérzékelési és térinformatikai módszerekkel foglalkozom.

A mezőgazdaság az a terület, ahol a környezetvédelemhez kapcsolódó jelenségek és kérdések nagyon korán megmutatkoztak, legyenek azok a klímaváltozással, erőforrás-felhasználással (talaj, levegő, víz stb.), fenntartható természetlél vagy ökoszisztéma-szolgáltatással kapcsolatosak. Természetesen az egy másik kérdés, hogy a problémák jelenléte milyen gyorsan vezetett valamifajta reakcióhoz vagy tudatos aktivitáshoz. Véleményem szerint az ehhez kapcsolódó társadalmi érzékenység arányos az ágazat iránti érdeklődéssel. Ha a mezőgazdaság kevés embert érint, akkor a mezőgazdaság és környezetvédelem kapcsolata sem tart nagy érdeklődésre számot. Egy ágazat súlyát gazdasági teljesítménye képviseli. Nemzetközi és hazai idősorok alapján látjuk, hogy a mezőgazdaság GDP-aránya folyamatos csökkenést mutat, és a legtöbb fejlett országban egyszámjegyű, illetve az ipari nagyhatalmak esetében egy százalék alatti. Ez is alátámasztja a mezőgazdaság és a hozzá kapcsolódó problémák iránti érdeklődés visszaesését.

A környezetvédelem társadalmi elmélyülése és érzékenyítése jót tett a mezőgazdaság megítélésének is, hiszen így – mint a jelenségek egyik színtere – a mezőgazdaság is többször került fókuszba, akár pozitív (környezeti puffer, erdősisítés, élelmiszer-termelés stb.), akár negatív (PM10, metánemisszió stb.) vonatkozásban.

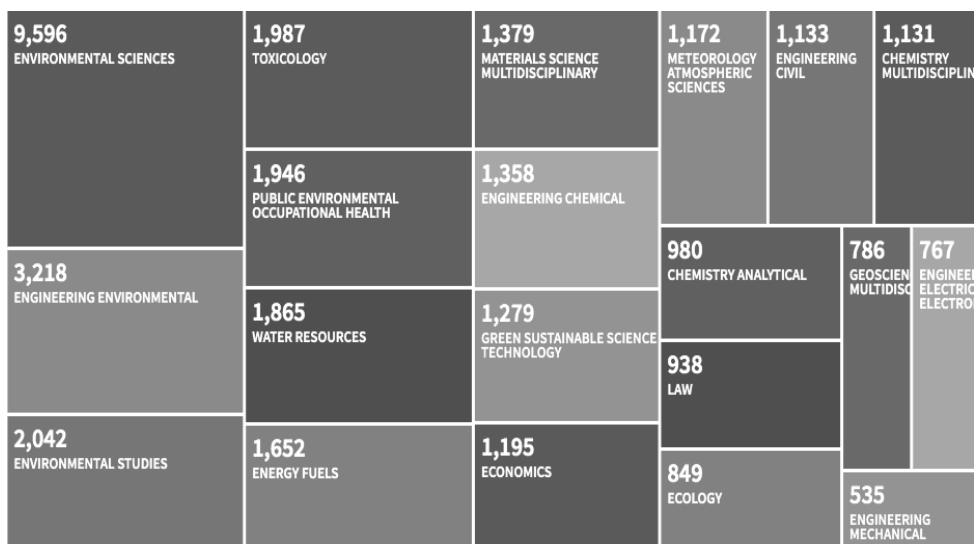
Egy olyan témakör, mint a „környezetvédelem”, mire eléri a társadalomtudományokat, áthalad néhány, elsősorban műszaki és/vagy természettudományos területen, hiszen ott írták le, mérték vagy figyelték meg a jelenségeket különböző térbeli és időbeli felbontásban. A fenti folyamatokat közérthetően elsősorban tudománynépszerűsítő csatornákon, fórumokon kommunikálják. A professzionális tudományos teljesítmény más szempontból viszont jól mérhető, követhető.

Jelen írásban két gondolatkörre szorítok. Egyrészt a nem szociológiai tudományos munkákra, amelyek mint tényezőszolgáltató rendszerek tartanak érdeklődésre számot. Másrészt a térbeli és időbeli minták fontosságára, amelyek leírják vagy le tudják írni egy téma terület jelentőségét, időszerejét és kommunikációjának sikerességét.

Egy téma tudományos jelentőségét vagy jelentőségének változását meglehetősen jól tudjuk követni, ha nemzetközi adatbázisokat veszünk alapul. Szakterületünkön a „Web of Science” mértékadó tudományos adatforrásnak számít, melynek statisztikai elemzése érdekes

részletekre hívják fel a figyelmet. Ha az „*environmental protection*” szóösszetételre keresünk rá, több mint harmincezer cikket találunk. Megjegyzendő, hogy a „*climate change*” kifejezés (amely elvileg része a környezetvédelem tématerületnek) esetében a találatok száma jóval kétszázezer fölött van, de ezt a fajta tartalmi összefüggést a rendszer nem tudja kezelni. Ennek ellenére vizsgáljuk meg az 1. ábrát.

1. ábra. Az „environmental protection” kifejezés előfordulása különböző tudományterületek közleményeiben 1960 és 2020 között

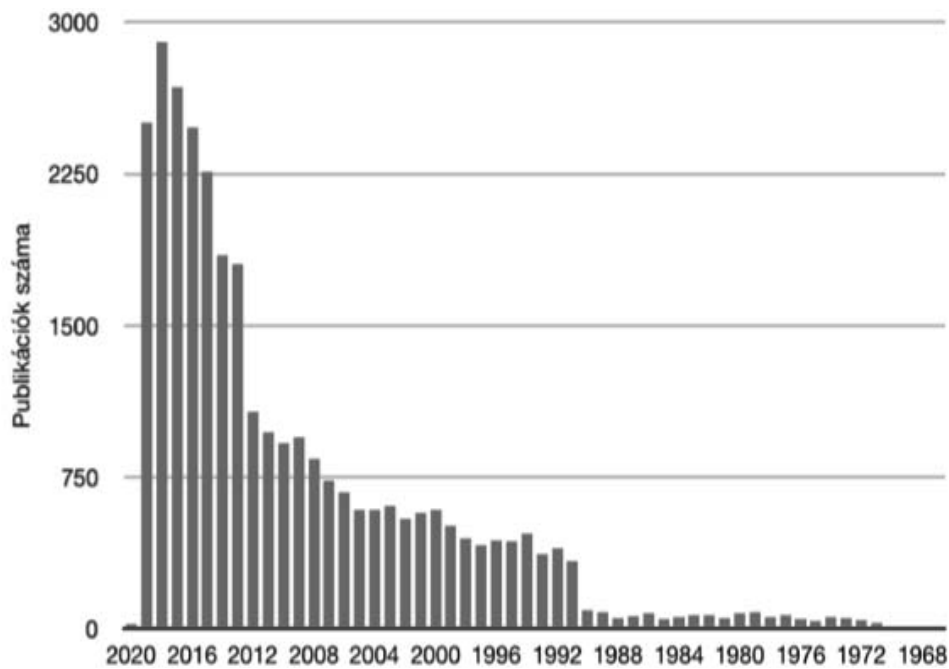
Forrás: szerzői szerkesztés a Web of Science (WoS) alapján¹

Jól látható (1. ábra), hogy a témával mely területek foglalkoznak kiemelt figyelemmel, melyek közül talán első körben az „Economics” foglalkozhatott társadalomtudományi kérdésekkel is. Az egyes tématerületekhez kapcsolódó cikkek részletes áttanulmányozása túllépné jelen cikk kereteit. Az 1. ábra azt is jelzi, hogy a környezetvédelem még nagyon erősen szakmai kérdés, és még nem használják kellőképpen széles körben. A szakmai érdeklődés és a köré épülő kommunikáció fokozatosan nőtt az elmúlt évtizedekben, aktuális tématerületek (például árvizek, extrém szárazság stb.) egy idő után átjutnak a műszaki és természettudományos fórumokon, bekerülve a „köztudatba” vagy hétköznapi szemléletbe. Ehhez általában jelentős kilengések is szükségesek (például cumani, földcsuszamlás, járvány stb.).

A 2. ábrán látható, hogy a téma iránti érdeklődés időben hogyan változott, és milyen mértékben nőtt a vonatkozó cikkek száma több mint fél évszázad alatt.

¹ Utolsó elérés: 2019. november 25.

2. ábra. A „környezetvédelem” témában írt cikkek száma 1968-tól napjainkig a Web of Science adatai alapján

Forrás: szerzői szerkesztés a WoS alapján²
Megjegyzés: 2019 és 2020 még nem teljes az adatsor

Összességében mindez mutatja a környezetvédelem témájának tudományos fontosságát, és a folyamatos növekedés indokolja a társadalomtudományok belépését is, hiszen már nem lehet nem észrevenni a környezetvédelem kihívásait. Az idő folyamán a tartalom felértékelődött, szélesedett, társadalmi látványosság vagy érzékelhető valóság lett.

A térinformatikával, távérzékeléssel és a növények és a talaj vizsgálatával foglalkozó szakember számára különösen érdekesek a kultúr- és természeti jelenségek időbeli és térbeli felbontásai. Az agrártevékenység és a környezetvédelem is egy hibrid folyamat ebben a megközelítésben, hisz az ember manipulálta természeti jelenségek feltétele, hogy mindkét fél egyszerre jelen legyen. A két hatáskör aránya dönti el, hogy mennyire emberi vagy természeti egy jelenség. A városi környezet, élettér alig tartalmaz természetes elemeket egy érintetlen ligeterdőhöz vagy szibériai tajgavidékhez képest. Bármelyik folyamatot is vizsgáljuk tartalmában és arányában, fontos, hogy milyen időbeli és térbeli felbontások alapján írjuk le a jelenségeket, mert mindez nagyban meghatározza az információ minőségét, sűrűségét, megbízhatóságát és terjedési lehetőségeit. Időbeli felbontáson azt értjük, hogy milyen időbeli gyakorisággal történik egy (vagy ugyanazon) jelenségről adatfelvételezés, mintavételezés.

² Utolsó elérés: 2019. november 25.

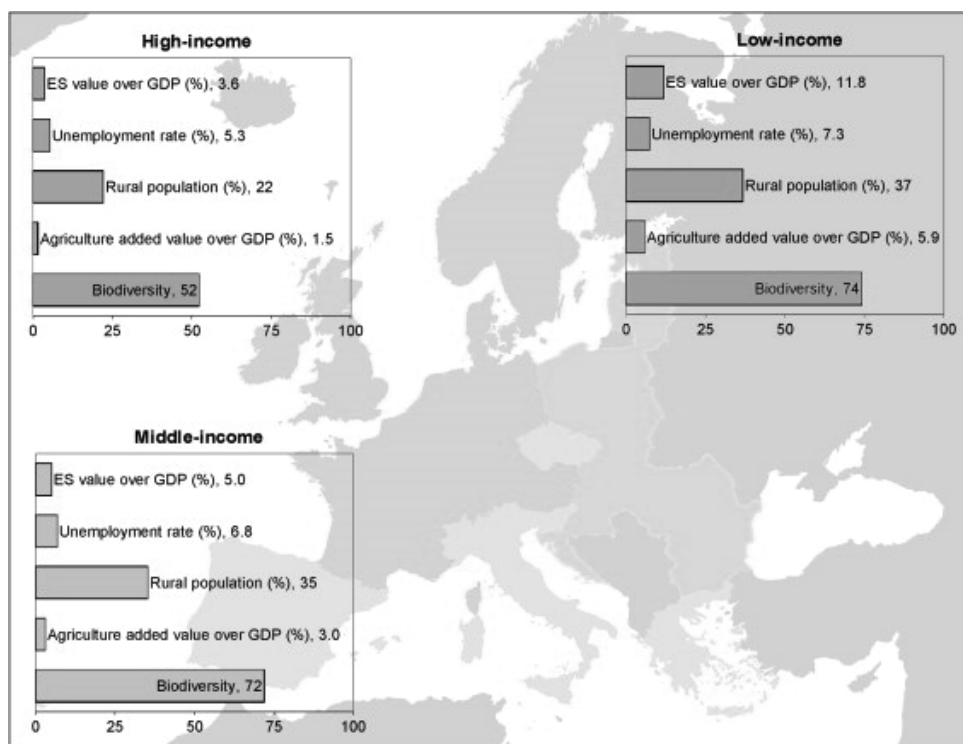
A műholdak napos vagy hetes gyakorisággal képesek felvételeket készíteni a kontinensekről vagy a bolygóról. A térbeli felbontás azt jelzi, hogy a felvétel pillanatában az egy mérési pont vagy képpontnyi terület mekkora felületnek felel meg a felszínen. Természetesen nem mindig, hogy egy felvételi pont egy négyzetmétert vagy egy négyzetkilométert fed le. Hiszen nagyon sok környezeti probléma esetében (például tavak kiszáradása, urbanizáció, belvizes területek lehatárolása stb.) műholdas idősorok alapján látjuk a félre nem érhető változásokat és hozunk meg ítéleteket, alkotunk véleményt vagy támasztunk alá politikai célokat (például klímaváltozás, erdőpusztítás).

A pillanatsfelvételek lehetnek látványosak, de tudományosan gyakran nem helytállóak, hiszen több minta, több adat kell egy meggyőző eredményhez. Véleményem szerint nagymértékű aszimmetria figyelhető meg a jelenségek megfigyelése, fontossága és a kommunikáció kínálta lehetőségek között. A modern kommunikációs eszközöknek köszönhetően az információ terjedése konstans tényező lett, szinte bárhova, bármikor ugyanannyi idő alatt jut el egy üzenet. Az üzenetet felfogó emberek csoportja azonban térben és időben nagyon változatos, de egyben jellegzetes is. Az ökológiai kommunikáció célpontja az ember, akinek mindennapi élete tér-idő mintákkal is leírható. Globális skálán vizsgálva, az Egyesült Nemzetek 2020-as adatai szerint, a Föld szárazföldi felszínén az emberi populáció átlagos sűrűsége 60 fő/km². Az egyes kontinenseket vizsgálva ez a szám Európában 34 fő/km², Afrikában 45 fő/km², Ázsiában 150 fő/km², Latin-Amerika és a Karib-tengeri térségben 33 fő/km², Észak-Amerikában 20 fő/km² és Óceániában 5 fő/km². Azok a térségek, amelyek jelenleg különböző okokból jelentős környezeti kihívásokkal küszködnek (Afrika, Ázsia), jóval sűrűbben lakottabbak, mint azok az országok (Észak-Amerika, Európa), amelyek már előrébb tartanak környezetvédelmi kultúrtörténetükben vagy ökológiai kommunikációjukban (vö. Bognár 2020). A sűrűbb populáció gyakoribb üzeneti találatot is jelenthetne, azaz sikeresebb kommunikációt és eredményesebb környezetvédelmet. Ez a valóságban sajnos nem így van. Nyilvánvalóan a környezetvédelem iránti fogékonyság jelentős mértékben függ más feltételektől is. Az egyik legismertebb szükségletpiramis (Maslow 1970) szerint az élettani és biztonsági szükségletek előbbre valók, mint a társadalmi problémák iránti érzékenység. Ebben jelentős térbeli és időbeli különbségek mutatkoznak világszerte, de Európán belül is. Ezért fontosak számomra Bognár azon megállapításai, miszerint „A társadalom túlnyomó többsége elutasítja a posztmaterális javakat, és erősen a materiális javakra fixált. [...] Ebben a percepció sémában pedig a környezeti értékek aligha kerülhetnek a legfontosabbnak tartott értékek közé, miként ezt a kérdéskörrel kapcsolatos értékszociológiai vizsgálatok is igazolják” (Bognár 2020: 33). Ezt az állítást igazolja az átlagos népsűrűség és a környezetvédelmi kommunikáció sikeressége közötti ellentmondás is. Más térszállán mozogva is valószínűsíthető az összefüggés igazsága európai vagy hazai léptékben egyaránt. Európa gazdaságilag heterogén, és ugyanilyen térbeli minta alapján fogékonyak a lakói is a környezeti témákra, eszerint sikeres vagy sikertelen az ökológiai kommunikáció és az üzenetek célba érése is.

Ennek alapján térképezhetők a hazai különbségek is, hiszen Magyarország is jelentős régiókra tagozódik ebben az összefüggésben. Ezek alapján bizonyos előrejelzések adhatók arra vonatkozólag, hogy hol tudnak megjelenni legelőször az indikátorjelenségek (például klímasztrájk), amelyek feltételei a továbblépésnek.

Elképzelésem szerint azonos társadalmi szintén lévő közösségeket lehet csak hasonló eszközökkel elérni, hiszen viselkedési mintáik egységesek, hasonlóan reagálnak, azonos kommunikációs csatornákat használnak. Mindez általában hasonló materiális berendezkedést is jelent. Ghermandi és munkatársai (2013) egy átfogó tanulmányt készítettek Európa jóléti szintjeinek térbeli eloszlásáról, ennek eredményét láthatjuk a 3. ábrán.

3. ábra. A szocioökonómiai, a biodiverzitásra és ökoszisztéma-szolgáltatásokra vonatkozó indikátorok átlagos értéke az egyes európai országok jóléti szintjei szerint

Forrás: Ghermandi et al. (2013: 204)

A jóléti szintek térbeli zónákat hoznak létre Európában. Ahol a legmagasabb a jövedelem, ott a legalacsonyabb a biodiverzitás és a vidéki lakosság, valamint igen alacsony az agrárium arányos gazdasági teljesítménye. Hazánk az alacsony jóléti szintű országok között található, magasabb biodiverzitási és vidéki lakossági arányokkal. Bognár munkájában számos esetben nyugat-európai forrásokra utal, olyan országra vagy országokra, ahol a jövedelmi szint és a kapcsolódó indikátorok ennek megfelelően alakulnak. Véleményem szerint felzárkózási fejlődésünk vagy gyorsaságunk arányos a fenti ábrán látható „middle-income” vagy „high-income” folyamatokkal. Nyilván azok az országok, melyek lakosai erősebben redukálták saját biodiverzitásukat és növelték életszínvonalukat, több okot és alkalmat találnak arra, hogy

a környezetvédelemmel foglalkozzanak. Ehhez rendelkeznek a szükséges idővel és magasabb jövedelemmel is – míg más feltörekvő országok más problémákkal vannak elfoglalva. Meglátásom szerint ezzel arányos az ökológiai kommunikáció mértéke és sikeressége is.

Bognár Bulcsu nagyon releváns és érdekes témakört választott, átgondolásra és továbbgondolásra inspirálja az olvasót. A tématerület további kutatást igényel több tudományterület összefogásával.

Hivatkozott irodalom

- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. *Replika* (114): 7–39. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Ghermandi, Andrea, Helen Ding és Paulo A. L. D. Nunes (2013): The Social Dimension of Biodiversity Policy in the European Union: Valuing the Benefits to Vulnerable Communities. *Environmental Science & Policy* (33): 196–208. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2013.06.004>
- United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019): *World Population Prospects 2019*, Custom Data Acquired Via Website. Interneten: <https://population.un.org/wpp/> (letöltve: 2020. január 9.).
- Maslow, Abraham H., Robert Frager, James Fadiman, Cynthia McReynolds és Ruth Cox (1970): *Motivation and personality* (Vol. 2). New York: Harper and Row.

Jung András

Egyetemi docens, tanszékvezető, Szent István Egyetem Gépészmérnöki Kar Géptani és Informatikai Intézet Távérzékelés és Geomatika Tanszék (Budapest); megbízott tanszékvezető, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg Institut für Geowissenschaften und Geographie (Halle, Németország)

IBUDINKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna
 Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
 A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
 Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, [Erős Ferenc], Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
 Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

3 2 . é v f o l y a m 1 . s z á m 2 0 2 0 . t a v a s z

BÍRÁLAT

Kapelner Zsolt: A liberális demokrácia védelmében?	Kis János: Alkotmányos demokrácia	3
Szabó Miklós: Kié az utolsó szó?	Tamas Gyorfí: Against the New Constitutionalism	11
Szántó Vera: Kolbász és kerítés	Peter Singer: Az állatok felszabadítása	20
Nyírkos Tamás: A vallás fogalma	Borbély Gábor: A lehetetlen másolatai A vallásfilozófia alapjai	23
Vadász András: Az ismeretterjesztés felelőssége	Kovács Róbert: Klímaváltozás Pánik és tagadás között	29
Kalafatics Zsuzsanna: Egy remény valóra váltása	Hetényi Zsuzsa: Nabokov regényösvényein	34

BÚCSÚ

Szerkesztőség	Csomor Margó	40
Pléh Csaba	Erős Ferenc	41

PROBLÉMA

Peter Burke	A művészet és a történelem	45
--------------------	----------------------------	----

SZEMLE

Nagy Dániel Gergely	Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák Szerk. Antal Attila, Földes György, Kiss Viktor	54
Valuch Tibor	Divat, kultúra, történelem Szerk. F. Dózsa Katalin, Szatmári Judit Anna, Szentesi Réka	57
Varasdi Károly	Kornai András: Szemantika	59
Nagyfi Richárd	Kornai András: Szemantika	61

SZEMLE

Németh Krisztina	Zakariás Ildikó: Jótékony nemzet Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében	62
Tóth Manó	Zombory Máté: Traumatársadalom Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája (Pete Krisztián Kocsis László: Az igazság elméletei Nagyfi Richárd Kornai András: Szemantika Rideg Béla Zombory Máté: Traumatársadalom)	65
Zipernovszky Kornél	Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete Szerk. Hajnáczy Tamás	69
Pete Krisztián	Kocsis László: Az igazság elméletei	71

Bognár Bulcsu

Környezetvédelem, ideológiakritika és a megismerés vakfoltjai

Absztrakt: A tanulmány a vitaindító írásra érkezett válaszokra reagál. Az észrevételek elemzése után az írás mellett érvel, hogy a kritikai elemzők elsősorban ideológiakritikát gyakoroltak, mintsem az ökológiai kommunikációról szóló írásom elemzését adták volna. Ennek okát abban látom, hogy a kritikák zömében a luhmanni társadalomelmélet ismerete nélkül fogalmazódtak meg. Másrészt a tanulmány azt elemzi, hogy milyen módon lehet termékenyvé tenni a kritikai és a funkionalista társadalomelmélet közötti vitát a modern társadalom sikeresebb értelmezése érdekében. Az írás utolsó egysége az értékészociológiai kutatások belátásaira reagál és a környezettudatos cselekvés hiányának okait keresi.

Kulcsszavak: társadalomelmélet, rendszerelmélet, ökológiai kommunikáció, értékutatók, társadalmi miliók

Környezeti kérdések és ideológiai olvasatok

Az utóbbi években a klíma- és természetvédelem kérdése berobbant a médiába, és a hazai társadalomtudományos diskurzusban is egyre inkább az érdeklődés homlokterébe került. Minden bizonnyal ezzel függ össze, hogy a kérdéskört társadalomelméleti szempontból vizsgáló írásomra rövid idő alatt sok hozzászólás, sőt részletes elemzés érkezett. A téma relevanciáját mutatja, hogy a tanulmányra reflektáló írásokat nem csupán a környezetvédelem ügyének régi harcosai jegyezték, hanem olyan kutatók is, akik a társadalom átfogó leírása kapcsán, illetve saját tudományterületük értelmezőiként tartották fontosnak a környezeti kérdések elemzését.

A vitaindító tanulmányom többféle értelemben is igyekezett perspektívát váltani. Egyrészt a hazai közéleti diskurzustól eltérően a környezeti kérdéseket társadalomelméleti szempontból taglaltam azzal a céllal, hogy ezáltal a környezetvédelem kérdéskörét tágabb társadalmi kontextusban értelmezhesük, illetve a jelenségek komplex egymásra hatásának folyamatát ábrázolhassuk. Az értelmezés elméleti kerete másrészt olyan társadalomértelmezést képvisel, amely lényegileg eltér a hazai társadalomtudományos berkekben domináns pozícióban lévő kritikai társadalomelméletétől. A modern társadalom rendszerelméleti megközelítése, közelebbről pedig Niklas Luhmann funkcionista szociológiája, ennek részleges kritikája, illetve kiegészítése a milióstrukturális elemzésekkel, értékszociológiai kutatásokkal kínálták számomra azt az elméleti keretet, amely a környezeti kérdések újszerű és (reményeim szerint) differenciáltabb értelmezésének lehetőségét rejtje magában. Úgy láttam, hogy a nem mainstream megközelítéséből származó új belátások új impulzusokat adhatnak a bevett értelmezések számára is. Másfelől, mivel a tanulmány a társadalom egészére kiterjedő nézőpont alapján vizsgálta a kérdéskört, lehetőség nyílt arra, hogy több tudományterület is reflektáljon a felvetett kérdésekre a maga szemléletmódja alapján.

A hozzászólások egy része az utóbbi módon kapcsolódott a vitaindító tanulmányhoz. Jung András az ökológiai kommunikáció sikerének kérdését vizsgálta a különböző régiókban agrártudományi szempontból, és mutatott rá arra, hogy a jóléti szint, a biodiverzitás és a vidéki lakosság aránya miképpen befolyásolja a környezeti kérdések társadalmi felfogását (Jung 2020). A Bogáromi–Hortay–Pillók szerzőhármás a klímaváltozással kapcsolatos félelmek és az értékrend, illetve a társadalmi csoporttagság összefüggéseit vizsgálta (Bogáromi, Hortay és Pillók 2020). Szintén a környezeti értékek jelentőségét vizsgálta kiváló értékszociológiai tanulmányában Kollár Dávid, és ábrázolta nagy meggyőző erővel a hazai és a nyugat-európai mintázatok eltérését (Kollár 2020). Bod Péter Ákos elemzése pedig a környezeti kérdések gazdasági aspektusaira irányította a figyelmet, és az elemzésemben a társadalmi részrendszerként ábrázolt gazdaság jóval differenciáltabb elemzését adta (Bod 2020).

Bod elemzése elfogadta kiindulásként azt az értelmezésemet, hogy a környezeti kihívások változó szerepét a társadalmi struktúra elemzése mentén lehet leginkább megragadni, és azt kell vizsgálni, hogy a környezeti hatások miképpen tudják kisebb vagy nagyobb mértékben módosítani az egyes társadalmi részrendszerek működését. „Itt valóban a nagy társadalmi blokkok, alrendszerek sajátos adottságait és jövőbeli viszonyait kell megértenünk” (Bod 2020: 114) annak érdekében, hogy környezet és társadalom változó viszonyával tisztában legyünk. Ettől lényegesen eltérő pozíciót foglaltak el a kritikai nézőpont képviselői és a környezetvédők is, akik nem csupán a modern társadalom tagolódásának részrendszereket tételező leírását vitatták, hanem implicit vagy explicit módon az elemzés funkcionista ki-

indulását is. A tanulmány társadalomelméleti kiindulását kifejtett formában a kritikai szociológia reprezentánsai bírálták.

Ez a reakció, ismerve a hazai társadalomtudományos diskurzus szerkezetét, nem ért váratlanul. Ugyan Luhmann annak a német társadalomelméletnek a képviselője, amely mindig is az egyik legfontosabb tájékoztatósi pont volt a honi társadalomtudomány számára, de éppen azzal a Habermasszal folytatott vitát, aki a hazai szociológia számára évtizedek óta apafiguraként szerepel. Ezenkívül Luhmann annak a Parsonstól induló funkcionista megközelítésnek volt az egyik legjelentősebb alakja, amely a kritikai társadalomelmélettől lényegesen eltérő értelmezését adta a modern társadalomnak. A honi társadalomtudomány (s különösen az intézményrendszere) viszont a marxi frankfurti iskola által fémjelzett kritikai társadalomtudomány diskurzusa által meghatározott. Ennek domináns pozícióját pedig mi sem jelzi jobban mint az, hogy a hazai nem kritikai elemzések (Pokol Béla, Karácsony András, Brunczel Balázs munkái), és ebből fakadóan Luhmann értelmezései is, itthon jórészt visszhangtalanok maradtak. Érdemi reflexiók híján Luhmann Parsonshoz hasonlóan olyan (fantom)mumusként van jelen a honi diskurzusban, akivel kapcsolatban a kritikaiak számára zsigeri az elutasítás. A jelen *Replika*-blokk pozitív hozadéka, hogy az eddigi hallgatás után – mely megmutatkozott a folyóirat korábbi Luhmann-számával (Bognár 2009a) kapcsolatban is – a környezeti kérdések kapcsán érkeztek a reflexiók a rendszerelméleti megközelítésre a honi társadalomtudomány berkeiből.

Azonban a reflexiók világos célja jellemzően nem az évtizedek óta esedékes szakmai vita lefolytatása volt, hanem sokkal inkább egy olyan ideológiakritika megfogalmazása, amely amellet kívánt érvelni, hogy a nem kritikai társadalomelmélet eszköztára miért *nem* alkalmas a társadalmi jelenségek, így a környezeti problémák szociológiai megragadására. A zsigeri elutasítás abban is megmutatkozott, hogy a Luhmannról szóló ítélet a kritikaiak részéről zömében nem párosult Luhmann társadalomelméletének ismeretével. Mint látni fogjuk a további elemzés során, a kritikai nézőpontú hozzászólások (kevés üdítő kivételtől eltekintve) árnyékbokszot folytatnak megközelítem társadalomelméleti alapjával, és a luhmanni társadalomelmélet végletes leegyszerűsítéseiről, félreértéséről vagy egyszerűen nem ismeretéről tanúskodnak. Ennyiben a vita (a később tárgyalt, előremutató tartalmi ellenére) többet mutat meg a hazai társadalomtudományos diskurzus vakfoltjairól, mint az elemzésem társadalomelméleti keretéről. Vagyis a magát a „kölcsonös türelem” és „önbefékezés” talaján állónak gondoló, a párbeszédkészségét és a másik nézőpontjának megértését demonstráló társadalomelméleti iskola hazai képviselői olyan módon kezdtek érveket megfogalmazni egy másik társadalomelméleti nézőponttal szemben, hogy zömében arra sem vették a fáradságot, hogy vitapartnerük felfogását elfogadható mértékben megismerjék.

A kritikaiak számára Luhmann „vörös posztó” – e reakció másik következménye, hogy értelmezésük elemzésem társadalomelméleti megközelítésére fókuszált. A bírálatok elsősorban a luhmanni rendszerelmélet érvénytelenségére, megközelítésének korlátaira igyekeznek rámutatni, illetve arról győzködnek bennünket, hogy a környezeti kérdések taglalására mennyivel kívánatosabb lenne úgy általában a kritikai, ezen belül a pedig a habermasi, a kritikai poszthabermasi vagy a Wallersteintől induló, de leginkább Arrighihez köthető kritikai rendszerelméleti megközelítés. Ez az inkább ideológiakritikai, mintsem társadalomelméleti beállítódás pedig azt eredményezte, hogy a kritikai elemzők Luhmann-fixáltságukban többnyire érdemi reakció nélkül hagyták elemzésemnek azokat az (egyébként terjedelmesebb) részeit, amelyek egyrészt Luhmann morálfelfogásának bírálatát, másrészt a luhmanni elmé-

letet továbbgondoló milióstrukturális elemzéseket, az értékaszociológiai belátásokat, illetve a környezetvédelem hazai helyzetének jellemzőit tartalmazzák. Mindezek a nézőpontok szándékaim szerint a környezeti kérdések differenciáltabb megértését szolgálták volna, mivel úgy gondoltam, hogy a luhmanni társadalomelmélet önmagában (minden erénye ellenére) nem elég a kérdéskör aprólékosabb körbejárásához, hiszen a kérdés komplexebb annál, hogy – miként ezt Luhmann tette – csak társadalomelméleti leírására törekedjünk. Hogy a továbbiakban a kérdéskör szakszociológiai elemzéséről kevés szó esik, értelemszerűen nem ennek fontosságát vonja kétségbe, hanem azt a helyzetet tükrözi, miszerint a hozzászólásokban megfogalmazott észrevételek, kritikák elsősorban az elemzésem elméleti kiindulására vonatkoztak. Így a válaszom is elsősorban a szociológiaelméleti kritikákkal foglalkozik, de a környezeti kérdések szerepének és az ökológiai kommunikáció esélyeinek taglalása nem tekinthet el szakszociológiai elemzésektől sem.

A kritikai társadalomelmélet részéről megfogalmazott észrevételek taglalása előtt azonban a környezetvédői kritikákra reagálok. Ennek az az oka, hogy zömében ők is osztoznak a kritikaiak perspektívájában, és többnyire ők is ugyanazokra a pontokra összpontosítanak a bírálatukban. A luhmanni társadalomelmélet kritikája vagy a vele szembeni ellenvetések megfogalmazása áll a környezetvédők reakciójának a középpontjában is. Ez azzal függ össze, hogy ők is osztják azt a kritikaiak által képviselt nézőpontot, mely szerint a környezeti problémák megoldása csak a társadalom radikális átalakításával lehetséges. Ebből a perspektívából nézve pedig a rendszerelméleti kiindulás kétségtelenül vitatja e projekt lehetőségét és sikerét a környezeti problémák megoldása szempontjából. A több szerző (Lányi András, Antal Attila) által megismételt vágy a forradalomra vagy annak békés változatára (Takács-Sánta 2020: 98) nyilván ellenvéleményt szül egy olyan társadalomelmélettel szemben, amely azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi változás csak a meglévő szerkezethez való eredményes adaptáció esetén lehet sikeres és tartós.

Az ellenvetések másrészt abból fakadnak, hogy a luhmanni perspektíva élesen bírálja a környezeti mozgalmak morális kommunikációját, és kétségbe vonja hatékonyságukat az általuk vágyott társadalmi változás elérése tekintetében. Ezt az elméletileg megalapozott alapállást azután többen úgy értelmezték, hogy a környezeti mozgalmak morális kommunikációjának a bírálata magát a környezeti mozgalmak legitimitását is meg kívánja kérdőjelezni. Kevésbé vették tehát észre azt, amit Szücs László Gergely nagyon pontosan érzékelt: Luhmann és magam is a környezeti mozgalmaknak címzett bírálatunkat nem legitimitáskritikaként, hanem hatékonysággkritikaként (Szücs 2020: 82) fogalmaztuk meg.¹ Az elméleti alapállást félreértő olvasat pedig harcos ellenreakciót szült: a környezetvédők morális kommunikációjának vakfoltjaira rámutatók csakis amorális személyek lehetnek, akik felelősségérzet híján nem aggódnak a környezetükért, és akik ezáltal csak zavart kelthetnek a fejekben. A kifejtett formában leginkább Lányi András által megfogalmazott felfogás (Lányi 2020) iskolapéldája annak a barikádharcos szellemiségnek, amely a kérdés végletes moralizálásával – szándékaival szemben – éppen annak a morális kommunikációnak az érvénytelenségét ábrázolja, amelyet védeni igyekezett. A továbbiakban tehát arra mutatok rá, hogy a Lányi által kifejtett nézőpont miképpen igazolja a morális kommunikáció elégtelenségéről szóló

---

¹ Szücs értelmezésében osztozik Tallár Ferenc is, amikor rámutat arra, hogy a környezeti mozgalmakról szóló elemzésem elsősorban a zöldmozgalmak morális kommunikációjának hatástalanságát teszi szóvá a társadalom működésére nézve (Tallár 2020: 66).

luhmanni állítást, és miképp sarkallja a moralizáló Lányit egyre védhetetlenebb állításokra, és miképp konstruál meg egy olyan Luhmann-képet, amely köszönőviszonyban sincs a szerzőnek (Lányi által érzékelhetően nem ismert) munkásságával.

Környezetvédők és a társadalomelmélet – a moralizálás korlátai

A későbbieket megalapozandó, a környezeti kérdések rendszerelméleti tagolásával foglalkozó munkáját Lányi azzal kezdi, hogy „leleplezi” Luhmann ökológiai mozgalmak iránti érdeklődésének okait. A Luhmann-nal foglalkozó kutatók nem kis megdöbbenéssel olvashatnák Lányinál, hogy a Habermasszal vitázó Luhmann állítólag azért fordult a környezeti mozgalmak felé, mert azok népszerűsége igazolná ellenlábásának, Habermasnak a társadalomelméletét (Lányi 2020: 102). Tekintsünk most el attól az abszurd feltevéstől, hogy miképpen is dönthetné el a két nagy formátumú elméletalkotó közötti társadalomelméleti vitát a német protesztmozgalmak időszakos sikere – Lányi András okfejtéséből mindenestre világossá válik, hogy Luhmann környezeti mozgalmak iránti érdeklődése mögött a népszerűség hajhászása, az emberi gyarlóság, vagyis morálisan megkérdőjelezhető motívumok állnak. Talán Luhmann munkásságának ismerői ezen a ponton jeleznék, hogy a szociológiatörténetben kevés olyan szerzőt lehetne felsorolni, aki annyira immunis lett volna az aktuál- és tudománypolitikai csörtékekkel szemben, mint Luhmann, és akinek egész életműve elsősorban nem az övétől eltérő megközelítésekkel élőkkel folytatott vitákra, hanem – saját autopoiézisze mentén – elméletének kidolgozására irányult, de Lányi egész gondolatmenete számára már megragadta azt a pontot, amelyből kiindulva felfejtheti Luhmann-kritikáját.

Mondanunk sem kell, hogy ezen a tendenciózus alapálláson az sem változtat, hogy Luhmann korabeli írásainak kontextusa egészen másféle olvasatot jelöl ki. Az ökológiai kérdésekkel kapcsolatos munkái (Luhmann 1985, 1986a) ugyanis abban az időszakban keletkeztek, amikor a társadalomelmélete alapjait megfogalmazó nagy opus, a *Szociális rendszerek* (Luhmann 1984) után Luhmann érdeklődése a társadalmi részrendszerek leírása (Luhmann 1986b, 1987, 1988a, 1990b) és a részrendszerekre ható egyéb társadalmi tényezők (a megismerés struktúrái, a morál, a vallás, a hatalom, a társadalmi kockázatok stb.) felé fordult (Luhmann 1987, 1988b, 1989, 1990a). A kérdéskör tematizálása tehát egyfelől része annak a társadalom részterületeit megragadni akaró szociológusi erőfeszítésnek, amely az általános társadalomelmélet megalkotása után a társadalom részletesebb leírására törekszik. Luhmann másfelől azon nagyszerű elméletalkotók közé tartozott, akik az általános társadalomelmélet mentén mindig értelmezték azokat az új tendenciákat, amelyek a modern társadalom dinamikus változásából fakadtak. A környezeti kérdések tematizálása (legyen szó a környezeti kérdésekről vagy az ezzel nem azonos ökológiai kommunikációról,² illetve a civil mozgalmakról, és ennek részeként a zöldmozgalomról) több szempontból is fontos volt Luhmann számára. Egyrészt világosan látta, hogy a kérdéskör olyan problémaként jelent

---

2 Lányi András állításával szemben (Lányi 2020: 102) sem Luhmann, sem én nem mostam össze az ökológiai kommunikációt az ökológiai mozgalmak kommunikációjával, hanem mindig eltérő értelemben és egymástól megkülönböztetve beszéltünk társadalmi rendszer és környezet, az ökológiai mozgalom és társadalom összefüggéséről, illetve az ökológiai mozgalmak kommunikációjánál jóval tágabb (de azt is magába foglaló) ökológiai kommunikációnak a társadalmi részrendszerekre és a részrendszereken kívüli egységekre (például a kommunikációs médiumokra) gyakorolt hatásáról.

meg, amely felkészületlenül érte a szociológiát (Luhmann 2010a: 9–10), és amely az elméleti szociológus számára nyilvánvalóan megmagyarázandó jelenség volt. Másrészt – miként erre Brunczel Balázs remek Luhmann-interpretációjában rámutat (Brunczel 2010) – Luhmann nagyon foglalkoztatta a politikai rendszer sajátos szerveződése és a protestmozgalmak formájában megjelenő irritációk hatása a politikai döntéshozatalra. Ez magyarázza azt is, hogy a protestmozgalmak kérdése – Lányi félreértésével szemben – nem csupán annak aktuális közéleti sikeressége idején érdekelte, és egyáltalán nem csupán példaként szolgált egy-két elméleti vitájához (Lányi 2020: 102), hanem társadalomelméleti implikációi okán élete végéig foglalkoztatta (Luhmann 1992: 149–220, 1996a, 1998: 847–865).

Akármilyen ingtag lábakon is áll tehát Lányi értelmezése, miszerint Luhmann „leplezetlen ellenszennvel” (Lányi 2020: 103) viseltetett a környezeti mozgalmakkal szemben, illetve, hogy azonosultam Luhmann „lesújtó véleményével” (Lányi 2020: 105), ez teremti meg számára a kiindulást, a továbbiakban pedig inszINUÁCIÓK sorozatával próbálja alátámasztani meggyőződését. Ennek része, hogy Luhmann és az én ökológiai mozgalmakról írt kritikámat úgy állítja be, mintha azt az ökológia tudományos művelőinek címeztem volna (Lányi 2020: 105–106). Eszerint a morális pozíciót tarthatatlannak tartom (Lányi 2020: 106), holott csak a morális kommunikáció korlátaira mutatok rá a környezeti problémák társadalmi tudatosításában. Számonkéri rajtam az ökológiai irodalom tárgyalását (Lányi 2020: 105), miközben a dolgozatom elején világossá teszem, hogy az hangsúlyozottan nem ezzel, hanem az ökológiai kommunikáció és ezen belül a zöldmozgalmak sikerességének szociológiai kérdéseivel foglalkozik. Majd az ugyanezzel a lendülettel folytatott gondolatmenet részeként azt is megtudhatjuk Lányitól, hogy érzéketlen vagyok a környezeti kérdések iránt és csak Luhmann népszerűsítésével vagyok elfoglalva, mindezt egy „zöldfasisztázó-zöldkommunisztázó bulvár színvonalán” (Lányi 2020: 106) művelve.

A moralizáló narratívába forduló Lányi természetesen szem elől téveszti, hogy Luhmann és magam társadalomelméleti értelmezése nem mozgalmárok vagy a „nemmozgalmárok” ilyen-olyan minősítésére fókuszál, hanem egy új típusú társadalmi jelenség (a környezeti problémák) és az ezt megfogalmazó mozgalmakon (a zöldmozgalmakon) túl az ökológiai kommunikáció társadalmi jelentőségét vizsgálja. Ennek során pedig arra keresem a választ, hogy ez a fontos (és mindannyiunk számára lényeges) üzenet miként tud(na) sikeressé válni a társadalomban. Melyek azok a csatornák, amelyek mentén az új típusú impulzus hatni tud a társadalom működésére? Mi az oka annak, hogy az egyre aggasztóbb méreteket öltő környezeti károkat tudatosítani akaró és emiatt döntő változást kívánó zöldmozgalmak évtizedek óta nem tudnak átütő eredményt elérni? Luhmann és a magam érvelése a modern társadalom szerkezetének értelmezésén alapszik, olyan strukturális elemzésen, amely bemutatja a társadalom lényeges egységeinek (a társadalmi részrendszereknek, a kommunikációs médiumoknak) a szerepét, és amely ezáltal rá tud mutatni arra, hogy a zöldmozgalmak által képviselt morális kommunikáció milyen kevés rezonanciát vált ki a társadalom működése szempontjából fontos egységekben, és ez miért eredményezi a zöldmozgalmak saját céljaik mentén definiált sikertelenségét. A mozgalmárok bírálata annyiban része ennek a gondolatmenetnek, amennyiben rámutat arra, hogy a kérdés általuk képviselt moralizálása mennyiben korlátozza üzenetük sikeres célba juttatását.

Luhmann perspektíváját és a magam vitaindítóját is ez a kérdés határozta meg. Feltehetően többen felfigyeltek arra, hogy ez az a kérdés, amellyel Lányi András terjedelmes hozzászólásában egyáltalán nem foglalkozik. Miközben az elemzésem végig azt járja körbe, hogy

a környezeti értékek társadalmi képviseletének milyen korlátai vannak a zöldmozgalmakban és úgy általában az ökológiai kommunikációban, és másfelől milyen módon tehető az ökológiai kommunikáció sikeressé a modern társadalom rendszerszintű adottságait figyelembe véve, Lányi érdemben egyáltalán nem reflektál erre. Így értelemszerűen azt sem veszi észre, hogy melyek azok a pontok, ahol bírálom Luhmann morálfelfogását és elemzem a morális kommunikáció azon lehetőségeit, amelyeket – alapos elemzése ellenére – Luhmann nem látott: hogy melyek azok az esetek, amikor az ökológiai kommunikáció (tehát nem a szűken vett zöldmozgalmak) morális kommunikációja sikeresen tudja „irritálni” a modern társadalom részrendszereit és el tudja érni a megváltozásukat.³ Emellett hangsúlyosan tárgyaltam azokat a folyamatokat is, amelyek a részrendszereken kívül formálják a társadalom környezeti kérdések iránti affinitását. Miként erre az elemzésem rámutat, ezek a pontok jellemzően nem a – sokkal inkább sikertelenségükkel kitűnő – zöldmozgalmak főcsapásirányához kapcsolódnak.

A zöldmozgalmak sikertelenségének társadalomelméleti bemutatására való érdemi reflexió helyett Lányi András meglegszik azzal a sommás ítélettel, hogy az „ökológiai mozgalom kudarcról kudarcra halad a végső győzelem felé” (Lányi 2020: 109). A zöldmozgalmak sikertelenségének okait bemutató elemzéssel megegyező végkövetkeztetése és az ökológiai mozgalmak kudarcának elismerése azonban nem arra készíti Lányit, hogy az elméleti és gyakorlati kapcsolódás lehetőségeit keresse. A zöldmozgalmak sikertelensége (vagy az előlött érzett frusztrációja) arra sarkallja, hogy dühödtt támadást indítson a kudarc okait értelmező elméleti perspektíva (a luhmanni rendszerelmélet) ellen. Érvelésének a célja pedig az, hogy ezen elméleti keret érvénytelenségét és időszerűtlenségét bemutassa. Ez az a pont, amikor a környezetvédő, humánökológus Lányi András hirtelen Luhmann-szakértővé válik és sajátos perspektívája mentén újraértelmezi a tágabban vett társadalomelméletet is.

Lányi az elemzés során mindent elkövet annak érdekében, hogy Luhmann társadalomelméleti jelentőségét kétségbe vonja. Ennek részeként olyan szociológiatörténeti párhuzamokat kreál, amelyek csak a szociológiatörténetben és szociológiaelméletben való teljes tájékozatlanságát bizonyítják. Érdemes talán pár pontban részletekre bocsátkoznunk. Lányi nyitóállítása, hogy a luhmanni kiindulás, miszerint a társadalom kizárólag kommunikációkból áll, semmi újdonságot nem hoz a társadalomelméletben, hiszen az valójában Durkheimtől ered, közelebről pedig a durkheimi társadalmi tényekkel állítható párhuzamba (Lányi 2020: 103). Ez a meghökkentő (és az egyetemes szociológiatörténetben is példa nélküli) megközelítés Luhmann elméleti kiindulását épp ahhoz a módszertani kollektivistához köti, aki az esztétörténetben talán a legtávolabb áll Luhmanntól. Durkheim ugyanis a társadalom *sui generis* jellegét bizonyítandó azokat a társadalmi tényeket teszi szociológiája fő instanciájává, amelyek túlmutatnak az egyes embereken, és akár generációkon átívelő, kényszerítő erővel ható szerkezetét adják a társadalomnak (Durkheim 1978, 2001, 2003). A kollektív képzetek durkheimi elméletével szemben Luhmann megközelítése a módszertani individualizmus radikalizálásával, az embernél is jóval kisebb alapegységet keresve alkotja meg a kommunikáció fogalmát. Ennek során a weberi cselekvéseméletnél (Weber 1987) is kisebb egységekben gondolkodva, magát az embert mint egységet is számúzi a társadalom fogalmából.

³ Ez a Luhmannra fixáló percepció séma jellemzi Tallár Ferencet (2020) is, aki a Luhmann-nal folytatott polémijában „nem veszi észre” sem Luhmann-bírálatomat, sem a milióstrukturális elemzésemet, sem az értékszociológiai kutatásokat, sem a magyar társadalom és a környezetvédelem kérdésével foglalkozó részeket a máskülönből részletes elemzésében.

Ezt az újszerű és a korábbi értelmezésektől lényegesen különböző beállítódást nevezi Habermas (a radikális perspektívaváltást maga is érzékelve) módszertani antihumanizmusnak (Habermas 1998), amelynek célja az, hogy *alter* és *ego* kettős kontingenciájából kiindulva építse fel a társadalom leírását (Luhmann 1984: 148–190, 1995a, 2009a). Luhmann tehát Durkheimmel homlokegyenest szemben állva a (Durkheim által nem vizsgált, sőt általa nem is a szociológia illetékességébe sorolt!) interakciókból építkezve ragadja meg a társadalom jellemzőit.

A továbbiakban Lányi Andrástól azt is megtudjuk, hogy Luhmann „forradalmi újdonsága” az lenne, hogy szerinte lehetséges kommunikáció konszenzus nélkül (Lányi 2020: 103). Majd továbbfűzve a gondolatmenetet azt állítja, hogy Luhmann a kommunikáció sikerét a társadalmi részrendszerekhez kapcsolja, és úgy gondolja, hogy „értelmes kijelentés csak az egyes részrendszerek logikáján belül tehető, a rendszer egészét illető morális elutasítás értelmezhetetlen, és a rendszer egészének megváltoztatására tett bármely javaslat értelmetlen zörejnek minősül” (Lányi 2020: 105). Mindez pedig egyenesen a társadalmi változás lehetetlenségéhez vezetne (Lányi 2020: 105). Ennek az olvasatnak az egyetlen szépséghibája, hogy semmi köze Luhmann társadalomelméletéhez. Már csak azért sem, mert a konszenzus nélküli kommunikáció mindenki által ismert és átélt élethelyzete nemhogy forradalmi újdonságnak, de még közhelynek is kevés lenne egy társadalomelmélet megalkotásához. Luhmann nyilvánvalóan nem is erről beszél, hanem mesterével, Talcott Parsonsszal vitatkozva amellet érvel, hogy nem feltétlenül a közös értékek jelentik a társadalmi kommunikáció alapját, mivel *alter* és *ego* párbeszéde adott esetben enélkül is sikeres lehet, amikor a kettős kontingencia feloldása tárgyi vagy időbeli síkon történik meg. (Vagyis amikor a közös cselekvést az alapozza meg, hogy a felek a megbeszélés tárgyára vonatkozóan vagy tartalmát illetően megegyeznének anélkül, hogy ennek háttérében közös értéktételezés állna.)

Mindezen túl Luhmann nem győzi azt is hangsúlyozni, hogy a társadalom sikeres integrációja feltételez közös értékeket (ilyen például a szabadság, az egészség és a környezeti értékek is), amelyek a társadalom szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumaiként (Luhmann 1991a, 1998: 316–396) vannak jelen a társadalmi kommunikációban. Ezzel együtt pedig a morális kommunikáció szükségességét is kiemeli (Luhmann 2008a). Témánk vonatkozásában Luhmann elméleti újdonsága tehát (többek között) abban áll, hogy a morális és az értékalapú kommunikáció *korlátaira* mutat rá a modern társadalomban. Ebből fakadóan teljes félreértés azt feltételezni, hogy Luhmann elméletében nem szerepelnének „az életvilágban egymás megértésével bajlódó szubjektumok” (Lányi 2020: 104). Luhmann ezzel szemben csupán annyit állít, hogy az egymás megértése korlátos sikerrel hivatkozhat a társadalomban cirkuláló értékekre, mert ha a társadalom képes is megegyezni a közös értékekben (ennek lehetőségét Luhmann magától értetődően sosem vitatta), akkor is vita tárgyát képezheti az értékek értéke. Vagyis meglehetősen kicsi az esély arra, hogy konszenzus jöhetne létre azzal kapcsolatban, hogy mely értéket tekintünk elsődlegesnek a többivel szemben.⁴

Elemzésemben e gondolatmenet mentén arra mutattam rá, hogy a környezetvédők morális kommunikációjának társadalmi sikeressége szempontjából ez jelenti az egyik legnagyobb korlátot, mert az a környezeti érték, amelyre hivatkoznak, és amely számukra megkérdőjelez-

⁴ Természetesen a környezetvédők bejelenthetik, hogy a környezeti értékek az elsődlegesek a társadalomban. Ez az Antal Attila és Takács-Sánta András által is képviselt nézőpont és az általuk hangoztatott radikálisan más ökológiai gondolkodásmód azonban épp a fentiek okán aligha számíthat a többiek egyetértésére. (Mellesleg ezen értéktételezés elutasításáról tanúskodnak az értékszociológiai kutatások is.)

hetetlen prioritást élvez, nem feltétlenül lényeges a társadalom más tagjai számára.⁵ (Ezen állításom alátámasztására a nyugat-európai és a magyar társadalmat több évtizedes idő-sávban vizsgáló értékszociológiai kutatásokra is hivatkozom, amelyek alátámasztják a társadalomelméleti tételt; talán nem véletlenül erre sem fecsérelt időt Lányi hozzászólásában.) E kapcsán pedig amellett érveltem, hogy ha az értékek hierarchiájáról nincs konszenzus a társadalomban, akkor a morális kommunikáció nem konszenzust, hanem nem, vagy csak nehezen feloldható konfliktust eredményez épp a közös cselekvéssel összefüggésben, amelyet a környezetvédők megcéloltak.

A luhmanni társadalomelmélet súlyos félreértése Lányi azon értelmezése is, hogy értelmes kijelentés csak az egyes részrendszerek logikáján belül tehető (Lányi 2020: 104). Ez az olvasat nem veszi számba, hogy ugyan Luhmann differenciált elemzése a modernitás legfőbb szerveződésének a részrendszereket tekintette,⁶ de a társadalom komplexitásának megragadása érdekében sok más tényező társadalmi szerepét is értelmezi.⁷ Így általános társadalomelmélete a részrendszereken kívül lévő elterjesztő médiumokat (a nyelvet, az írást, a könyvnyomtatást, az elektronikus és digitális médiumokat), a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokat, valamint a részrendszerek alá nem besorolható interakciós és szervezeti kommunikációs szinteket is a modernitás részeként vizsgálja. Ennek teljes negligálása éppen a Lányi által megfogalmazott – a „morális kommunikáció értelmezhetetlen” típusú – abszurd állításokhoz vezet, de csak azok számára, akik egy átfogó társadalomelmélet alappilléreit sem ismerve igyekeznek értekezni egy jelentős elméleti perspektíváról.⁸ A dolgozatom többek között éppen arról szól, hogy a környezeti mozgalmak által képviselt morális kommunikációnak a különböző részrendszerek általi interpretációja *mellett* a kommunikációs médiumok, a szervezetek által történő értelmezését írja le, és a környezeti értékek szélesebb társadalmi érvényesülésének lehetőségeit, a kitérési pontokat vizsgálja; vagyis a morális kommunikációnak a részrendszereken *kívüli* értelmezésével is foglalkozott.

Hosszan lehetne még elemezni Lányi András tájékozatlanságáról árulkodó jeleket, de elégedjünk meg most csak a legvaskosabbak felsorolásával. Lányi összemossa a kettős kontingencia interakciószintű (alter és ego kommunikációjában megvalósuló) feloldását a részrendszerek (gazdaság, politika, tudomány stb.) kommunikációjával (Lányi 2020: 104), nem véve észre, hogy két teljesen különböző rendszerszintről van szó. Összekeveri a rész-

---

5 Miközben Antal Attila hitet tesz amellett, hogy a „klíma- és ökológiai válság [...] bináris kódjára csakis morális alapon lehet választ adni” (Antal 2020: 92), adós marad annak kifejtésével, hogy a morális kommunikáció általam jelzett korlátait miképp lehetne feloldani.

6 Más kérdés, hogy a részrendszereket középpontba állító, a laikusok számára magától értetődő luhmanni preferencia egyáltalán nem az, ha a kései Luhmann azon erőfeszítését is számba vesszük, hogy a modernitás változását nem a részrendszerek logikája, hanem a kommunikációs médiumok változása mentén ragadja meg. A társadalmi változás ezen, általam többször elemzett (Bognár 2015a, 2015b, 2015c), leírása a luhmanni rendszerelmélet értelmezési keretének komplexitását mutatja.

7 A luhmanni társadalomelméletet lényegében a részrendszerek működésével azonosító felfogás köszön vissza Tallár Ferenc és Antal Attila értelmezésében is.

8 Lányi András úgy próbálja Luhmann társadalomelméletét értelmezni, hogy az ökológiai kommunikációval foglalkozó írásán kívül egyetlen Luhmann-munkára sem hivatkozik. Ez az eddigiekben rekonstruált Lányi-féle Luhmann-kép ismeretében nem feltétlenül meglepő. A legkülönösebb azonban az, hogy azt a tételmondatot, mely szerint „értelmes kijelentések csak az egyes alrendszerek logikáján belül tehető”, egy olyan Luhmann-elemzéséből (Bognár 2009b) olvassa ki, amely nagy részletességgel foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a részrendszereken *kívüli* entitásoknak milyen szerepe van a modernitásban és azok milyen megértésekre tarthatnak számat a társadalmi kommunikációban.

rendszerek bináris kódját (például a gazdaság esetében a rentábilis-nem rentábilis kódokat) a részrendszereken kívül lévő kommunikációs médiumokkal (például a morál elismerés-megvetés kódjával) (Lányi 2020: 105). Lányi András nem érti, hogy a tömegmédia amorális kódja (az informatív-nem informatív megkülönböztetés) miért nyitott a morális üzenetekre (Lányi: 2020: 109), pedig könnyen beláthatná, hogy a tömegmédia sokak által (többek között Luhmann 2008b; Angelusz 2003) leírt kommunikációja legkönnyebben a hétköznapok világát megtörő normaszegésekről szóló tudósításokkal, így a kérdések moralizálásával tudja felkelteni a nagyközönség figyelmét. Lányi nem érti, hogy miért kapcsolom a kritikai társadalomelméleti iskolát Marxhoz, mikor szerinte már Szókratészt is a kritikai gondolkodás jellemezte (Lányi 2020: 107), ezen állítással teljes mértékben figyelmen kívül hagyva azt, hogy a kritikai társadalomelmélet foglalt, Marx társadalomelméletéhez kapcsolt fogalom a társadalomtudományos hagyományban, és Szókratész a mai fogalmaink szerint sosem művelt társadalomelméletet (vö. Némedi 2005: 2–14). Lányi András a tömegmédia szerepét „köztudottan” az uralkodó értékrend megerősítésében és visszaigazolásában látja (Lányi 2020: 109), miközben ezzel a Gramscitól kölcsönzött (Gramsci 2000), de Gramscira nem hivatkozó állításával az e tétellel alapjaiban vitatkozó, tömegmédia-kutatás évszázados hagyományát és könyvtárnyi irodalmát negligálja G. H. Meadtól (1973) kezdve Talcott Parsonson (Parsons és White 1969), Jeffrey Alexanderen (1981), Herbert J. Ganson (2003) keresztül a jelenkori médiaelemzésekig (például Sutter 2010, 2016).

Nem érzem termékenynek, ha Lányi András védhetetlen perspektívájának vakfoltjai után hozzá hasonlóan magunk is elkezdénénk moralizálni, és ennek során annak okait is firtatnánk, milyen megfontolások készítették Lányit arra, hogy az általa sosem művelt szociológiai elmélet kérdésében próbáljon meg útmutatást adni. Mindenesetre – ha nem is szándékai szerint, de – ezáltal a moralizáló diskurzus korlátairól kaphattunk néhány megszívlelendő adalékot. Sokkal érdekesebb azonban Lányi András azon állításának megvizsgálása, mely szerint a luhmanni társadalomelmélet képtelen a társadalmi változás megragadására, és Luhmann lényegében a fennálló rendszer apologetája lenne. Ezen értelmezés körbejárása már azért is izgalmas, mert ez az állítás a kritikaiak értelmezésének is sarokköve, és ez egyúttal lehetőséget kínál a kritikai és a rendszerelméleti megközelítés eltérő perspektívájának megragadására is.

A társadalmi változás és a forradalom – a környezeti kérdések eltérő értelmezése a kritikai és rendszerelméleti hagyományban

A funkcionista rendszerelmélettel szemben hangoztatott leggyakoribb kritikai ellenvetés, hogy a társadalom statikus leírását képviseli. Ennek a statikus társadalomképnek pedig a legfőbb oka az lenne, hogy az elmélet középpontjában álló társadalmi részrendszerek konzervatívák, vagyis egyensúlyi állapotra törekednek, és mint ilyenek, legalább olyan rugalmatlanok, mint az az elméleti keret is, amelynek az egyensúlyi állapotok megragadása helyett immár a „válságok közt evickelő 21. század történéseinek leírását” (Tallár 2020: 65) kellene adnia. Ez az álláspont azonban olyan leegyszerűsítésekkel él, amelyek mentén nem megragadható Luhmann komplex társadalomelmélete. A kritikaiak Luhmann-bírálata lényegében azon alapul, hogy a társadalmi struktúra funkcionista leírásának csak az egyik dimenziójára

(a struktúráképződés konzervatív folyamatára) összpontosítanak, és figyelmen kívül hagyják ugyanennek a jelenségnek a rendszerek dinamizmusát biztosító cseppfolyós jellegét.

Ez a rövidre záró szemlélet köszön vissza általában a kritikaiak Luhmann-interpretációjában is. Ez jelenik meg Antal Attila értelmezésben, aki szerint az általam vizsgált nézőpontban a „fetiszizált részrendszerek” „megváltoztathatatlanok” vannak beállítva (Antal 2020: 90). Ha némely ponton el is tér ettől (és ennek során a luhmanni társadalomelméleti építkezés fontos elemeit veszi is sorra), de ezen álláspont mellett horgonyoz le Tallár Ferenc is végső következtetésében. A többiekhez képest figyelemre méltó előrelépés nála, hogy ugyan részletes Luhmann-értelmezésében nem támaszkodott egyetlen Luhmann-munkára sem (ebben osztozott a kritikai bírálók túlnyomó többségével), de egy korábbi, Luhmannról szóló elemzéséből (Bognár 2014) kiindulva helyesen értelmezte a társadalmi struktúráképződés Luhmann által leírt folyamatát.

A struktúráképződés során arról a változássorról van szó, amikor a variáció, szelekció és restabilizáció cirkuláris folyamatában létrejönnek azok a stabil struktúrák, amelyek minden rendszerszerű szerveződésnek az alapját képezik. Ezen a helyen Luhmann arról a valószínűtlen eseményről szól (Luhmann 1981), amikor a kontingenciák ismétlődése helyett valamiféle stabilitás alakul ki a kommunikáció folyamatában, és elkezdődik egy olyan struktúráképződés, amely a rendszerek, részrendszerek, kommunikációs médiumok autopoietikus építkezésének is a feltétele (Luhmann 1998, 2005). A kommunikáció ezen rekurzív hálózata, amely működésében és választásaiban már vissza tud utalni egy meglévő struktúrára, kettős természettel rendelkezik. Miként erre Tallár Luhmann-értelmezése is rámutat, a szociális rendszerek kommunikációja részint stabil, amennyiben egyrészt saját korábbi kommunikációjára (és az általa kialakult struktúrákra) utal vissza, másrészt cseppfolyós, mivel a rendszer működése újabb és újabb kontingens kapcsolódásokat is lehetővé tesz, így az instabilitást, a változás lehetőségét is magában rejt (Luhmann 1999). Vagyis ahogy maga a Luhmann bíráló Tallár Ferenc is észreveszi: a szociális rendszer csak e két folyamat együtteseként ragadható meg – azaz „a változás és megőrzés, keletkezés és rögzítés, stabilitás és likviditás együttállásaként” (Tallár 2020: 68).

Nem nehéz belátni a struktúráképződés fenti rendszerelméleti leírásából, hogy ha a szocialitás egységei – legyen szó a nagy társadalmi részrendszerekről (a gazdaságról, a politikáról, a tudományról stb.), a kommunikációs médiumokról vagy a szervezetekről – ezekkel a jegyekkel jellemezhetők, akkor az általuk képviselt struktúrák *ab ovo* sem konzervatívak, sem radikálisak nem tudnak lenni. A struktúrák ugyanis a kommunikációk rekurzív (a korábbi kommunikációra visszautaló) hálózatában magukon viselik a korábbi szerkezetet megőrző jegyeket és egyúttal azzal a dinamikus változással is jellemezhetők, amely magában rejt a korábbi szerkezet átalakítását. Mivel ez a strukturális jegy minden autopoietikusan szerveződő társadalmi egység, részrendszer jellemzője, a társadalmi részrendszerek luhmanni leírását sem lehet konzervatívnak minősíteni, hiszen ez egy olyan rövidre záró megfigyelői perspektívát jelöl ki, amely csak a megkülönböztetés *egyik oldalára* összpontosít, és amely figyelmen kívül hagyja a struktúra működésének legalább ennyire fontos, dinamikus tényezőjét.⁹

---

9 Mindebből az is következik, hogy a struktúrák, és így a társadalmi részrendszerek, nemcsak konzervatívak nem tudnak lenni, hanem válságba (Antal 2020: 88) sem kerülhetnek: addig működnek, amíg rekurzív kommunikációs hálózatuk olyan kapcsolódásokat talál a környezetével, amelyekkel fenn tudja tartani saját működését.

A társadalmi struktúrák luhmanni értelmezésének komplexebb leírása megóv bennünket azoktól a megalapozatlan ítéletektől is, amelyek ettől a társadalomelmélettől elvitatják a dinamikus változások, válságok értelmezésének a lehetőségét. A csak a megőrzésre fókuszáló interpretációval szemben (amely Tallár Ferenc végkövetkeztetése is a luhmanni struktúrafogalomról [Tallár 2020: 78])¹⁰ Luhmann világozza teszi, hogy a struktúrák „pillanatról pillanatra újból cseppfolyós valamik, amelyek csak arra szolgálnak, hogy információval és irányadással lássák el a rendszer továbbhaladását, feldolgozását és további működését” (Luhmann 2006: 312). A rendszerek tehát a stabilitás mellett a külső környezeti hatásokra mint rendszerirritációkra való válaszként kondicionáltak, hiszen ez rejti magában a társadalmi változás lehetőségét, illetve az ezzel a struktúrafogalommal építkező társadalomelmélet számára a dinamikus átalakulások megragadásának a lehetőségét. Miként ezt maga Luhmann is megfogalmazza, teljesen érvénytelen lenne egy olyan társadalomelmélet, amely a társadalmi evolúció legdinamikusabban változó berendezkedését, a modernitást próbálná a változás megragadása nélkül értelmezni (Luhmann 2005). A felfogását tehát éppen az avatja az egyik legjelentősebb társadalomelméletté – s ebben az ítéletben mellesleg a Luhmann iránti pozitív elfogultsággal aligha vádolható Némedi Dénes is osztozott (Némedi 2008: 15–65) –, hogy a struktúrák stabilitását és cseppfolyósságát is értelmezni tudja. Vagyis egy olyan szociológiaelméletet alkotott, amelyben a „struktúrák mindig az általánosítás és a specifikáció, vagyis egyfelől a kontextustól való függetlenség, az identitásból való kivétel, másrészt pedig a kontextushoz illőség, a kontextusfüggőség, és az újbóli alkalmazásban való kontextuális igazolódás keverékkövetelményeiből vannak összerakva” (Luhmann 2006: 315).

Mi következik a fenti luhmanni struktúrafelfogásból az eddig kifejtetteken túl? Értelemszerűen az, hogy – a modern társadalom megnövekedett komplexitása és az egyre intenzívebb környezeti rendszerirritációk miatt – a társadalmi struktúrák, és így a modern társadalom részrendszerei is folyamatos változásra kondicionáltak. A társadalom integritását tehát csak az tudja biztosítani, hogy a rendszerek struktúrája folyamatos változásban van, hiszen e híján a társadalom képtelen lenne az új kihívásokra reagálni, és megfelelő adaptáció nélkül legalább annyiszor összeomlott volna, ahányszor azt a marxi hagyományt követők az elmúlt lassan két évszázadban megjósolták. A rendszerek azonban (a marxisták nem kis bosszúságára) nem omlottak össze, hanem folyamatosan átstrukturálódtak, éppen a struktúra által kínált dinamizmus miatt. Ráadásul minél erőteljesebb volt a külső irritáció, annál dinamikusabb volt a részrendszerek strukturális változása. Ennek belátása után az is nyilvánvaló, hogy a kritikaiak által hangoztatott mozdulatlanság éppúgy nem jellemzi a luhmanni struktúrafogalmat és a társadalmi részrendszereket sem, miként az az állítólagos helyreállításra törekvés (a megbomlott társadalmi egyensúly visszaállításának célja) sem, amelyet Luhmann és magam is megcéloztunk volna az olvasatuk szerint (Lányi 2020: 104–105; Tallár 2020: 78).

Maga a helyreállítás tézise egy olyan statikus struktúrafelfogáson alapszik, amely (a fentiek fényében) teljes mértékben távol áll Luhmanntól és a magam társadalomelméleti elemzésétől is. A stabilitás és cseppfolyósság kettősségével jellemezhető rendszerek szerkezete ugyanis eleve arra van berendezkedve, hogy az újabb és újabb kihívások (mint rendszerirritációk) folyamatosan úgy módosítsák a szerkezetet, hogy egyúttal biztosítva legyen a

¹⁰ Tallár Ferenc gondolatmentének az a sajátossága, hogy a luhmanni elmélet egyes belátásainak végiggondolásával elindul egy védhetőbb Luhmann-interpretáció irányába (ennek része a luhmanni variáció, szelekció és restabilizáció hármasságának érvényesítése a kapitalizmus kialakulásának az értelmezésében), de a helyreállítást és a statikusságot hangsúlyozó felfogásával belesimul a többségi kritikai nézőpontba.

rendszer működőképessége is.¹¹ Ez a dinamikus változásban lévő rendszer olyan mennyiségű kontingens környezeti hatással működik, hogy az nem csupán a struktúra folyamatos módosulását eredményezi, de végképp kizárja azt, hogy egy korábbi szerkezet visszaálljon. A dinamikus változás következtében az ugyan előfordulhat, hogy az egyes részrendszerek dinamikus kapcsolatában valami egyensúly alakuljon ki, de a rendszer dinamikáját ismerve ez csak egy lehetséges, de egyben a legkritikább és a legvalószínűtlenebb állapot a társadalom működésében (Luhmann 1998: 789–801). Ez magyarázza, hogy az elemzésemben sem valamiféle helyreállítás esélyeit taglaltam, hanem azt, hogy a környezeti kérdések mint rendszerirritációk milyen módosulásokat eredményeztek a társadalom szerkezetében és értékstruktúrájában, illetve miképpen hatottak a társadalom milliőstrukturális működésére. A helyreállítás kérdése legfeljebb Parsonst foglalkoztatta az első, hetven évvel ezelőtti rendszerelméleti szintézisében (Parsons 1991), de ez a szemlélet a korszerű és a jelen kétségtelesen válságos viszonyait megérteni akaró rendszerelméleti szociológiától meglehetősen távol áll. Ez a rendszerelméleti szociológia ugyanis a struktúrák likviditását hangsúlyozó kései Luhmann társadalomelméletén alapul, amelyet éppen a 21. század megváltozott viszonyainak értelmezésére dolgozott ki.

Ezen irányzat képviselőjeként nem a helyreállításnak és a társadalmi struktúra konzerválásának szándékával, hanem éppen ellenkezőleg, a rendszerben lévő dinamika mentén értelmeztem a környezeti válságra adott társadalmi válaszokat. A környezeti kérdések megváltozott súlyának és szerepének leírása is csak ennek a változásnak a folyamatában volt lehetséges. A rendszerek stabilitását és dinamikáját leíró struktúrafogalom engedte meg az ökológiai kommunikáció társadalmi hatásának értelmezését. Arra mutattam rá, hogy a rendszerdinamika miképp biztosította azt, hogy a környezeti kérdések egyre inkább társadalmilag releváns kérdésekké tudtak válni, és ez a rendszerdinamika eredményezte azt, hogy a környezeti kérdések vonatkozásában is strukturális változások jöttek létre. (Mellesleg erről szól a tanulmányom második egysége, amely – megismerési vakfoltjuk miatt – többnyire „láthatatlan” maradt a kritikai bírálók számára.)

Hogy ezeket a környezeti kihívások által indukált strukturális változásokat a normatív társadalomelmélet talaján álló kritikaiak és környezetvédők keveslik és elégtelennek tartják? Ebben egyet is érthetünk velük, ha a kérdést abból a normatív szempontból szemléljük, hogy e változások valóban elégségesek-e a biodiverzitás megőrzése és legalább a mostani klímahelyzet fenntartása, és így az emberiség életésélyeinek megóvása érdekében. (Az általam mindig is nagyra becsült, az ökológiai kérdésekkel foglalkozó szaktudományos kutatások ebben a kérdésben viszonylag egységes választ adva újabb, radikálisabb változtatásokat követelnek.) Nem kis fájdalomkra azonban a társadalmi struktúrák autopoiézise mentes minden emberiséggel kapcsolatos teleológiától (vö. Luhmann 1993a). A struktúrák viszonylagos stabilitásuk mellett ugyanis tele vannak kontingens tartalommal. Egyrészt fakad ez abból a sok esetlegességből, amelyek a társadalmi rendszer környezetéből jövő, a rendszer számára csak véletlenként (vagy nem koordinált eseményként) értelmezhető hatások formájában alakítják a társadalom folyamatait. Másrészt a kontingenciák sorát növeli az is, hogy ez a kívülről jövő

---

11 Tallár Ferencnek a részrendszerek működőképességét firtató kérdésére (Tallár 2020: 70) tehát az a válasz, hogy a részrendszerek ezt az új helyzetekhez való adaptálódással, vagyis a folyamatos változással tudják biztosítani. Működőképességüket mutatja másrészt az empirikusan is megragadható saját racionalitásuk, amely a modernitásban jelen lévő, a részrendszerek szintjén megszerveződő informatív-nem informatív, rentábilis-nem-rentábilis, igaz-hamis, jogszerű-jogszerűtlen, szép-nem szép stb. megkülönböztetéseken manifesztálódik.

irritáció a rendszer azon kontingens kommunikációjával kerül kapcsolatba, amely szintén sokféle, kiszámíthatatlan kapcsolódást eredményez (Luhmann 1998: 413–450). Ezért fogalmaztam úgy, hogy a társadalom saját működése nem ismer olyan teleológiát, amely kizárja azt, hogy a társadalom saját működése felszámolja önmagát (Bognár 2020: 14).¹² Vagy ahogy Luhmann fogalmaz: a modern társadalom egyik sajátossága az, hogy képes úgy hatni a környezetére, hogy később nem lesz képes ebben a környezetben létezni (Luhmann 2010b).

Ez a belátás többféle válaszlehetőséget kínál. A kritikaiak és az ökológiai kérdésekben elért változások miatt elégedetlen környezetvédők jó része a társadalom radikális átalakítása mellett foglal állást. Az emberiség megmentésének reményét lényegében a forradalomba helyezik, vagyis a társadalom azon strukturális átalakításába, amely alapvetően formálná át a társadalmi rendszerek szelekcióját. A „múltat végképp eltörölni” programja teremti meg számukra az esélyt (a feszítő társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásán túl) a környezeti problémák megnyugtató megoldására; olyan társadalmi szemantika kialakítására, amely legfőbb, mindent másodlagossá tevő kérdésként tekintene az ökológiához fűződő viszonyra (Antal 2020; Takács-Sánta 2020).¹³ Érthető módon sokan osztoznak abban a reményben is, hogy ez a radikalizmus képes újjáformálni a társadalmi viszonyainkat, és meg tudja teremteni azt a harmóniát, amelyre társadalom és környezete vonatkozásában, illetve az emberek közötti érintkezésekben olyan elementárisan vagyunk. A luhmanni társadalomelmélet előbbiekben vázolt strukturalista elemzése azonban ennek a döntő és a viszonyokat újrarajzoló változásnak az esélyét illetően joggal szkeptikus.

Ennek belátására vissza kell kanyarodnunk a társadalmi struktúrák kérdéséhez. A struktúrákat a változás és megőrzés, a stabilitás és cseppfolyósság kettősségével jellemeztük. A rendszerek rendelkeznek tehát olyan stabilitással, amely rutinszerű működésük feltételét biztosítja, és olyan dinamikával, amely képes a külső ingerekre válaszolni, és amely megteremti a változás lehetőségét. Ennek megfelelően a variáció, szelekció és restabilizáció ciklusos folyamatában egy új struktúra működőképességének kettős feltétele van. Egyrészt adekvát válaszokat kell adnia a külső irritációkra, másrészt illeszkednie kell a kommunikáció korábbi rekurzív hálózatához. Vagyis képesnek kell lennie arra, hogy a környezeti kihívásokra meggyőző válaszokat adjon, s egyúttal a válaszok mentén való működés feltételeit is biztosítani kell, aminek sikeressége csak akkor biztosított, ha e működés nagyban illeszkedik a meglévő struktúrákhoz, mivel ez tudja megteremteni a rendszer nem véletlenszerű, hanem stabil működését. A társadalmi struktúrák e kettős természete pedig erősen korlátozza a társadalmi változás radikalitásának a lehetőségét. Lehet radikális válaszokkal kísérletezni

12 A fentiekből következően sehol sem állítottam azt, hogy a klímaváltság a társadalmi részrendszerek mentén kezelhető lenne, ahogy ezt Antal Atilla több helyen is megfogalmazza (2020: 88, 90). Antal interpretációjával szemben nem állítottam sehol azt sem, hogy „elegendő lenne »kapitalizálni« az ökológiai és klímaváltságra adható válaszreakciókat” (Antal 2020: 90). A nemcsak a részrendszerekre fókuszáló elemzésem az ökológiai kommunikáció társadalmi esélyeit és az általa hozott társadalmi változás természetét vizsgálta, és ennek során tartózkodtam a „hogyan kellene működnie a társadalomnak” típusú kritikai javaslatoktól. Így aztán – Antal értelmezésével ellentétben (Antal 2020: 90) – végképp nem keveredhettem ellentmondásba ezen – általam nem tett – kijelentés alapján.

13 Más kérdés, hogy az „ökológiai és klímaváltság univerzális bináris kódja”, melyet Antal Atilla vetett fel, nem több tetszetős retorikai fogásnál, amelynek célja legfeljebb az lehet, hogy a környezeti kérdések fontosságára felhívja a figyelmet. A kérdés fontosságának megítélésében osztozva azonban arra is rá kell mutatni, hogy a modernitás társadalomszerkezete saját, empirikusan is leírható struktúrái mentén szerveződik, amit nem tud felülírni egy figyelemfelhívó bejelentés. Ez ugyanis nem szünteti meg a társadalom működésében sem a részrendszerek autonómiáját, sem a kritikaiak által jogosan fontosnak tartott termelési viszonyokat, amelyek e miatt az „univerzálisnak” címkézett kód miatt nem fogják megváltoztatni a környezeti értékeket háttérbe szorító racionalitásukat.

valamely társadalmi probléma megoldása érdekében, de ha az az új szelekciós mechanizmus nem találja meg a kapcsolódásokat a kommunikáció rekurzív hálózatához, akkor gyors összeomlás és újabb szelekciós kényszer következik be. Ennek hosszabb távú sikerességét csak az tudja biztosítani, ha a korábbi szelekció radikalizmusa helyett olyan szelekció érvényesül, amelyet stabilabban fenn lehet tartani. Ennek feltétele pedig a korábbi struktúrához való illeszkedés képessége.

Erre a „strukturális tapasztalatra” maguk a forradalmárok szoktak szert tenni mindjárt a forradalom másnapján. Ez magyarázza a modern kori történelemben sokszorosan megismétlődő eseménysort, amikor a forradalom után nem a társadalom radikális átalakulása megy végbe, hanem csak azok a szelekciók és struktúrák maradnak életképesek és tudnak hosszú távú hatást kifejteni, amelyek a korábbi szerkezeten vagy a kommunikáció meglévő rekurzív hálózatán alapulnak.¹⁴ A társadalmi rendszerek e strukturális sajátossága jelenti a környezeti kérdések kapcsán követelt radikális változások korlátját.¹⁵ Az ökológiai problémákra adott lehetséges válaszokat tehát nem az határozza meg, hogy egy társadalomelméleti szöveg írója nem eléggé zöld (lásd Lányi, Antal, Takács-Sánta szövegét), vagy mások számára talán túlságosan is az (lásd Bogáromi, Hortay és Pillók felfogását), sőt még talán az sem, hogy az általa képviselt szociológiaelmélet vajon „biztonságot nyújthat-e” a jelen válságos helyzetében (Tallár 2020: 71, 75). Az ökológiai kihívásokra adott válaszokat feltehetően jobban befolyásolja, hogy az évszázadok alatt kiépült társadalmi struktúra és a belőle következő képesség a változásra (a rendszer dinamikája) milyen módosulásokat enged meg. Nyilván a társadalmi probléma tudatosításával és aktív környezetvédelmi magatartással elő lehet segíteni a rendszer dinamizmusának növelését, de értelmezésem szerint nem lehet eltekinteni a társadalmi struktúra azon stabilitásától, amely meghatározza a bevonható, aktivizálható személyek vagy a kérdéssel kapcsolatban teljesen érzéketlen személyek körét. (Ennek a társadalomelméleti tételnek az igazolására jó példát adnak azok az értékszociológiai kutatások, amelyek az egyes térségekben a környezeti kérdésekhez fűződő, strukturálisan meghatározott különbségeket mutatják.)¹⁶

A fenti strukturális elemzéseken is túl különböző társadalomelméleti nézőpontok és a helyzet megoldására vonatkozó elképzelések fogalmazhatók meg érvényes módon. A valóban válságos helyzet lehetséges megoldásaihoz azonban biztosan nem visz közelebb, ha egy lényeges társadalmi kérdéstről szóló polémiában a vitapartner nézőpontját leegyszerűsítésekkel és tendenciózus értelmezésekkel igyekeznek diszkvalifikálni, ami alapján felismerhetlenné válik a perspektívája. A környezeti kérdések örve alatt folyó ideológiakritikai vitában a kritikaiak zömében a luhmanni rendszerelméletet egy konzervatív, egyensúlyi állapotra törekvő, a társadalmi változásra érzéketlen, a fennálló struktúrák helyreállítását megcélzó, egy korábbi korszak leírására is csak fenntartásokkal alkalmas, és a jelen társadalmát meg-

14 Ez vonatkozik magára az 1917-es orosz forradalom utáni társadalmi berendezkedésre is, amelyben nagyon erősen visszaköszöttek a cári korszak strukturális jegyei (vö. Bergyajev 1989).

15 A fenti strukturális sajátosságok értelemszerűen vonatkoznak az értékrendre is. Ez ekből vagyok szkeptikus azokkal a hangzatos kijelentésekkel kapcsolatban, amelyek paradigmaváltást jelentenek be a gondolkodásunk és ezzel az értékrend területén is (Antal 2020: 89–91; Takács-Sánta 2020: 96–97). A társadalmi struktúra megváltozása ugyanis aligha a normatív elvárások alapján történik, bármennyire is ez a *hit* húzódik meg a kritikaiak és a környezetvédelők perspektívája mögött.

16 Ezt a belátást erősíti Kollár Dávid hozzászólása is, amelyben rámutat arra, hogy „a környezetvédelem fontosságának országok közötti különbségei jól visszavezethetők az egyes országok gazdasági és értékrendbeli sajátosságaira” (Kollár 2020: 149).

magyarázni képtelen elméletként állították be. Mindezt többnyire olyan Luhmann nélküli „Luhmann-olvasatokkal”, amelyek könnyen cáfolhatók az e társadalomelméleti keretet akár csak némileg jobban ismerők számára is.

Valamelyest nagyobb szociológiatörténeti tájékozottságra van szükség ahhoz, hogy felfigyeljünk arra, hogy a kritikaiak által képviselt és a fentiekben összefoglalt 2020-as bírálat teljes mértékben megegyezik azokkal a kritikákkal, amelyeket az 1950-es évek végén, a hatvanas évek elején a baloldali, konfliktuselméleti szociológusok Talcott Parsons szociológiaelméletével szemben megfogalmaztak. Ha tárgyszerűek akarunk lenni, érdemes megjegyezni, hogy a most Luhmann-nak és nekem címzett bírálatok kivétel nélkül szerepelnek Lockwood (1956), Dahrendorf (1958), C. W. Mills (1959), Gouldner (1960, 1970), Black (1961) és Hacker (1961) nagyjából hatvan évvel ezelőtti Parsons-kritikáiban. A párhuzam további érdekessége, hogy a kritikaiak akkori Parsons-kritikáját *A szociális rendszer* című 1951-es munkája (Parsons 1991) ihlette – tegyük hozzá, hogy több vonatkozásban jogosan. Ez a kritika azonban már a társadalomelméletét a későbbiek során újragondoló Parsons újabb szintéziseire (Parsons 1967, 1977, 1985) nézve sem lett volna helytálló, mivel Parsons éppen e bírálatok hatására alapvetően új irányt adott társadalomelméleti fejtegetéseinek.¹⁷ A rendszerelméleti perspektívámat bírálók tehát olyan kritikára fűzik fel mondanójukat, amely nemhogy a Parsonst alapjaiban továbbgondoló Luhmann szociológiaelméletére, de magukra a későbbi (a múlt század hatvanas, hetvenes éveiben keletkezett) parsonsi társadalomelméleti munkákra nézve is érvényét veszítette. Ráadásul ezt az avított kritikát a korszerűsége hivatkozva úgy fogalmazzák meg, hogy közben a bírálatukban felismerhetetlenné formált luhmanni rendszerelmélet korszerűségét kérdőjelezzik meg.

A modernitás jegyeinek eltérő olvasatai – a társadalmi részrendszerek vagy a termelési rendszer szerkezete

A környezeti kérdések kapcsán kibontakozott polémia a modernitás társadalomelméleti leírásáról szerencsére olyan hozzászólást is eredményezett, amely a rendszerelméleti olvasat alapos ismeretéről tanúskodik. Éber Márk kritikai nézőpontja (Éber 2020) szemben áll a vitapartner érdemi elemzését megérteni meg sem kísérő többségi beállítódással, és a szerző a luhmanni társadalomelmélet ismerete alapján fejt ki az álláspontját. A kérdés más szempontú értelmezését már az is mutatja, hogy üdvözli annak az elméleti polémianak a lehetőségét, amely képes kölcsönösen feltárni a megismerés vakfoltjait, ami által közelebb kerülhetünk a társadalom érvényesebb leírásához. Ez a vitakészség Éber korábbi, Luhmannat interpretáló elemzésein (Éber 2006, 2008 a, 2008b, 2009 a, 2009b) alapszik. Ebből a „helyzeti előnyből” következik, hogy nem próbálja meg Marx Hegel-olvasata mentén interpretálni Luhmann társadalomelméletét, hogy kellő érveket gyűjtsön Luhmann állítólagos „konzervatívizmusának” alátámasztásához (Tallár 2020: 67), hanem látja, hogy Luhmannra sokkal erőteljesebb hatást gyakorolt a husserli fenomenológia, amely a különböző korszakaiban is alapvető tájékozódási pont volt Luhmann számára (Luhmann 1996b). Nem aggódik az értelemvesztés miatt sem,

---

¹⁷ A hazai társadalomtudományos gondolkodás marxista dominanciája miatt ezek a fontos elméleti változások lényegében reflektálatlanok maradtak nálunk. Ebből fakad az is, hogy sem a jelzett munkák, sem Parsons korábbi, kikerülhetetlen művei, sem társadalomelmélete nem része a hazai szociológiai diskurzusnak.

amelybe állítólag a luhmanni rendszerelméletből kiinduló társadalomelmélet óhatatlanul beleszaladna (Tallár 2020: 71), mivel tisztában van vele, hogy a modernitás funkcionalista leírása nem ezt, hanem az értelem megsokszorozódását tételezi a részrendszerek és a kommunikációs médiumok saját racionalitása mentén (Luhmann 1984, 1998, 2009b).¹⁸

Éber Márk világosan érzékeli, hogy elemzésem az ökológiai kérdés értelmezését, és nem a mozgósító kampányirodalom bővítését szolgálta. (Másképp ő is tisztában van vele, hogy a modern társadalom sokkal komplexebb annál, hogy a kiáltványyszerű megfogalmazásokkal célt lehetne elérni.) Éber Márk a társadalom differenciált elemzésére törekedve elfogadja azt, hogy a morális megfontolásokra felépített társadalomelméletek olyan szükségképpen értékelő elméletekké válnak, amelyeknek a problémaérzékenysége csökken. (Ezen a ponton egyetért az ökológiai mozgalmak morális kommunikációjáról szóló érveléssel.) Másfelől az elemzések vakfoltjának feltárása során arra az álláspontra jut, hogy a luhmanni elemzés az erényei ellenére mégsem lenne alkalmas a jelent érintő legfontosabb kérdések megoldására, és amellet érvel, hogy erre egy másfajta (Arrighire építkező), kritikai rendszerelmélet jobb válaszokat ad.

Éber Márk a luhmanni elemzés korlátját abban látja, hogy a szociológia illetőségén kívülre helyezi a „nem kommunikatív természetű problémák létrejöttének mechanizmusait” (Éber 2020: 49). Emiatt Luhmann csak annyiban tudná vizsgálni az ökológiai problémákat, amennyiben azokat ökológiai kommunikációként értelmezi, vagyis az ökológiai problémákat a „szociális rendszereken belül a környezetről (az adott rendszert környező világról) szóló információra, közlésre és megértésre szűkíti” (Éber 2020: 48). Némedi Dénes egy korábbi értelmezésére (Némedi 1986) hagyatkozva Éber érvelésének sarokpontja tehát az, hogy Luhmann (G. H. Meadhez és Parsonshoz hasonlóan) elkerülte azt, hogy társadalomelméletében a munkáról és a termelésről kellene gondolkodnia. Éber Márk olvasata számára ez pedig a jelenkor társadalmának adekvát leírását teszi lehetetlenné, mivel álláspontja szerint a modernitás az élet újratermelésének azon általános keretében értelmezendő, amely a gazdaságon túl behalózza és formálja a társadalom más tevékenységterületeit is (Éber 2020: 57). Felfogása szerint a tőkeképződés fenti folyamata határozza meg a hatalmi viszonyokat (a gazdasági, politikai és társadalmi hatalom létrejöttét) is, amely a gazdaság funkcionalista (a részrendszer rentabilitási szempontjaira fókuszáló) leírása mentén értelmezhetetlen marad (Éber 2020: 57). A továbbiakban e megközelítés értelmezése és bírálata mentén fejtem ki a kritikai és a funkcionalista társadalomelmélet párbeszédének lehetőségeit.

Meglátásom szerint az egész polémiának az egyik leglényegesebb része éppen az a pont, amely napjaink társadalomelméletében egyre inkább csak implicit módon van jelen. E kérdés az, hogy a társadalom melyik leírása érvényesebb: a polikontextuális, vagy az, amelyik

---

18 Ezzel összefüggésben érzékel „feszültséget” az álláspontomban Szücs László Gergely máskülönbön tárgy szerű interpretációja, amikor úgy látja, hogy a környezetpolitika melletti racionális érvelést teszi lehetetlenné a konszenzuális normatív nézőpont lehetetlenségéről szóló luhmanni álláspont (Szücs 2020: 82). Emiatt Szücs attól tart, hogy „az önálló és érvényes ökolitikai üzenet lehetősége is veszélybe kerül” (Szücs 2020: 82). A részrendszerek és a kommunikációs médiumok saját racionalitásából következő eltérő értékorientáció azonban nem az értelemvesztést, hanem csak a normatív szempontok megsokszorozódását eredményezi. Ez ugyan valóban ellehetetleníti az egységes normatív nézőpontot, de nem lehetetleníti el az ökológiai üzenet hiteles társadalmi képviselétét. Azonban kétségtelenül le kell mondani arról, hogy az ezzel kapcsolatos pozitív üzenet egységes legyen a társadalomban. Ez azonban – Szücs feltételezésével szemben – nem teszi lehetetlenné, hogy egy hatékonyabb ökolitika lehetőségét társadalomelméletileg megvizsgáljuk, mivel az a társadalomban cirkuláló értékre (a környezeti értékre), és ekképpen egy a társadalomban érvényesen képviselhető nézőpontra reflektál.

lényegében monokontextuális szerkezetet előfeltételez. Miként ragadhatók meg a jelen társadalom jegyei: a társadalom rész- vagy alrendszerének (más terminológiával: mezőinek) az elemzésével, vagy egy általános, mindenre ható entitásnak (például a termelésnek) a középpontba állításával? A két nézőpont lényegesen különböző társadalomképpel rendelkezik. Az előbbi megközelítés a modernitás komplexitásnövekedésének, a társadalmi viszonyok összetettebbé válásának az értelmezését oly módon tartja kivitelezhetőnek, hogy a modernitás ama sajátos jegyét állítja a vizsgálódások középpontjába, hogy egyre inkább elkülönülnek egymástól a társadalmi területek. Míg a másik értelmezés amellettt érvel, hogy a társadalom – bármennyire is differenciáltabbá vált a premodern korszakhoz képest – lényegében egy alapvető viszony által meghatározott. Aligha vitatható, hogy a jelent megragadni akaró luhmanni funkcionista társadalomelmélet az előbbi, és napjaink kritikai társadalomelmélete az utóbbi értelmezési kerethez tartozik. Jórészt ez magyarázza az eltérő olvasatokat a társadalom és a másik nézőpontjának leírásában is.

Ebből az alapvetően különböző ismeretelméleti pozícióból és a mindkét részről jelen lévő megismerési vakfoltokból fakad, hogy a két nézőpont hívei kölcsönösen azzal vádolják egymást, hogy a másik nem látja a társadalom *lényeges* jegyeit, miközben mindketten csak a saját vakfoltjuk mentén tudják leírni a társadalmat és képesek értelmezni a – számukra – alapvető jegyeit. Amikor pedig a másik fél részéről nem érzékelik ugyanazon alapfeltevések jelenlétét, mindjárt a másik nézőpont érvénytelenségét feltételezik. Ha elfogadható e kérdésben egy külső, megfigyelői pozíció (mint másodfokú megfigyelés, vagyis a megfigyelő megfigyelése), akkor ebben a kölcsönös vádaskodásban az a különös, hogy a két, a modern társadalom leírása tekintetében talán legelfogadottabb társadalomelmélet hívei folyamatosan arról győzködik egymást, hogy a másik perspektíva nem alkalmas a jelenségek megragadására, miközben maguk – más esetekben – a pluralitás talaján állva, magától értetődően érvelnek a jelenségek különböző olvasatának érvényessége mellett. Ez az egymást kölcsönösen kirekesztő, bizonyos értelemben antimodern szemantika azt is háttérbe szorítja, hogy a legnagyobb hatású általános társadalomelméletek¹⁹ érvényességét épp az adja, hogy a társadalmi jelenségek *egészére* nézve tud, nyilvánvalóan eltérő hangsúlyokkal, átfogó magyarázatot adni. Ezek a hangsúlybeli különbségek pedig csak az elfogult olvasatok számára alkalmasak arra, hogy megkérdőjelezzék a társadalom másféle, más szemantika mentén sikeres leírását. (Ha ez a vita csak ennek belátásához el tud vezetni, már érdemes volt a kérdéssel részletesebben foglalkozni.)

Legalább ennyire izgalmas kérdés az is, hogy a polikontextuális és a monokontextuális értelmezések szembenállása által kifeszített tengely csak látszólag azonos a funkcionista és a kritikai elemzés ellentétével. Ha a kritikai hagyomány legjelentősebb társadalomelméleteit sorra vesszük, láthatóvá válik, hogy a modernitás megragadása érdekében ez az elméleti irány is szükségesnek érezte a társadalom részterületek szerinti leírását. Természetesen a képviselői kevésbé a parsonsi részrendszerek elmélete által kijelölt irány mentén haladtak – még ha Habermas kommunikatív cselekvés-elméletében (Habermas 2011) ennek lényeges szerepe is volt²⁰ –, de az a belátás, hogy a modernitás bonyolult szerkezete több, egymástól

19 Például az a négy (Luhmann, Habermas, Bourdieu, Giddens elmélete), amelyet Némedi Dénes nem alaptalanul a legfontosabbaknak nevezett (Némedi 2008: 15–65).

20 Ez mellesleg megint egy olyan vakfolt, amelyet a hazai kritikai társadalomelmélet szeme nem lát, noha Habermas rendszerfogalmának és dichotóm társadalomelmélete rendszerszerű szerveződésekre vonatkozó részének az egyik legfőbb forrása Talcott Parsons funkcionista elemzése. (Ennek ellenére a számtalan hazai Habermas-elemzés a mai napig adós a parsonsi szál felfejtésével.)

alapvetően különböző területre bomlik, egyaránt jelent van a talán két legfontosabb szerző, Jürgen Habermas és Pierre Bourdieu társadalomelméletében is. Vizsgálódásunk szempontjából különösen Bourdieu szociológiája mutatja meg, hogy kritikai társadalomelmélete számára a modernitás csak az egymástól elkülönülő, különböző játéktérrel és tétellel rendelkező mezők, vagyis a társadalom autonómiával rendelkező részrendszerei által volt megragadható (Bourdieu 2000, 2001, 2002, 2005, 2008).²¹ Érdemes felfigyelni arra, hogy Bourdieu (Luhmannhoz hasonlóan) azzal érvel, hogy a társadalom megnövekedett komplexitása teszi kérdéssé, hogy a marxizmusnak mindent a termelési viszonyokra, vagyis egy entitásra visszavezető perspektívája sikeressé tudná tenni a társadalom differenciált leírását (Bourdieu és Waquant 1992).

Nem kérdés, hogy Éber Márk és a többi kritikai hozzászóló (Tallár, Antal) által is képviselt, erősen Marxra hagyatkozó társadalomelmélet ezt az utóbbi, monokontextuális elméleti keretet jeleníti meg.²² Felfogásuk szerint a társadalmi viszonyokat a termelési viszonyok határozzák meg, melyek létrehozzák az egyenlőtlenségeket, a környezeti problémákat és a társadalmi válságokat, sőt az egyéni patológiákat is, és természetesen az emberiség sokszor vizionált kihalásáért is e viszonyok lesznek felelősek. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az, hogy Éber Márk termelést középpontba állító kritikai elmélete elhatárolódik attól az ökonomista megközelítéstől, amely minden társadalmi jelenséget a gazdasági tényezőkből vezet le (Éber 2020: 57), és ehelyett (vagy e megközelítést kiegészítve) olyan társadalomelmélet mellett érvel, amely a termelésnek és az újratermelésnek a gazdaságnál átfogóbb felfogására épül.²³ Ez az elmélet ekképpen alkalmasnak tűnik arra, hogy egy elemzési szempont (a termelés mentén) a társadalom különböző szegmenseit azonos értelmezési keretben ragadja meg, és a több területen jelenlévő mechanizmusokat értelmezze. Ez az elhatárolódás az ökonomista felfogástól azonban meglátásom szerint kevésbé tudja megmagyarázni a modernitás részterületein tapasztalt eltérő és egymással nem összemosható mechanizmusokat, amelyek éppen nem az azonossággal, hanem a saját működésük autonómiájából fakadó különbözőségekkel jellemezhetők.

A termelésre és újratermelésre fókuszáló társadalomelmélet egy olyan társadalmi szemantikát képvisel, amely a termelés különböző területeken felfedezett azonosságai mentén nagy érvényességgel tud rámutatni az egyenlőtlenségekre (ha tetszik, a kizsákmányolásra). Ez az ismeretelméleti beállítódás egyúttal megteremti a rendszerkritikus politikai cselekvés alapját is, hiszen a társadalmi igazságtalanságok a fennálló viszonyok bírálását indukálják. Ez pedig aktív közéleti állásfoglalást és a társadalmi igazságtalanságok radikális felszámolásának követelését eredményezi. Nagy kérdés azonban, hogy ez a kritikai szemantika milyen élességgel

---

21 Az eltérő terminológia ellenére sokan érzékelték a párhuzamot Luhmann és Bourdieu társadalomelmélete között (vö. Nassehi és Nollmann 2004).

22 Ennek erős programját az az Antal Attila képviseli, aki a jog részrendszerétől is elvitatja az autonóm működést, és Marx ökonomista szemléletéhez híven azt állítja, hogy jogszerűnek az minősül, ami „a gazdaság által dominált politikai szempontoknak megfelel” (Antal 2020: 91). E megközelítés bírálathoz lásd Luhmann (1995b).

23 Ez a komplexitás hiányzik Antal Attila olvasatából, aki az összes társadalmi jelenséget a globális kapitalizmus hatásának tudja be (Antal 2020), és aki ezért érzéketlen azokra a regionális különbségekre, amelyek egészen más típusú válaszokat generálnak a környezeti problémákra a nyugati és a keleti régióban a lényegesen különböző társadalomszerkezetek miatt. Miközben Antal megdöbben a regionális különbségekről szóló elemzésen (Antal 2020: 89), addig Bod Péter Ákos meggyőzően ábrázolja a globális gazdaság – a kritikaiak által leegyszerűsített, de valójában jóval bonyolultabb – összefüggéseit és regionális eltéréseit (Bod 2020: 125–130). A regionális eltérések szerepét emeli ki Jung András is az elemzésében, amikor rámutat arra, hogy a környezeti kérdések társadalmi problematizálása ott jelenik meg, ahol a magas jóléti szint redukált biodiverzitással párosul (Jung 2020).

érzékeli a modernitás azon sokszínűségét és az egyes mezők, részrendszerek által megvalósuló sajátos működését, amely – ha különbözőképpen is megítélt, de – kétségtelenül lényeges jellemzője a modern társadalom szerkezetének. Mennyire segíti vajon a termelésre felfűzött társadalomelmélet a modern művészet, a társadalmilag releváns tudás (az oktatás), a transzcendenshez fűződő viszonyunk (a vallás), az igazságra törekvés (a tudomány), a társadalom számára informatív üzenetek (tömegmédiá) és más társadalmi területek *a többiektől különböző* szemantikájának a megragadását? Akármennyire is növekedett a társadalom cseppfolyóssága – ebben mellesleg teljesen egyetértek Tallár Ferenc elemzésével (Tallár 2020: 68) –, e cseppfolyósság nyilván nem számolta fel a társadalom elkülönülő területeinek autonómiáját, amelyeket a funkcionista (Luhmann) és a kritikai elemzők (Bourdieu) azonosképpen hangsúlyoztak egykor – azonban ezeket a komplex társadalomértelmezéseket most háttérbe szorítja a jelenbeli új marxisták kizárólag a termelésre fókuszáló perspektívája.

Érvelésükhöz mások mellett Offe, Bauman és Arrighi munkásságára támaszkodnak, mondván, hogy a gazdaság olyannyira dominánssá vált, hogy racionalitása állítólag felülírta a többi részrendszer saját szempontjait, vagy másképpen: a gazdaság immunissá vált a többi területről jövő irritációkra. A „globális tőke elszabadulásának” (Tallár 2020: 72–73) tézise azonban meglátásom szerint a gazdaság súlyának napjainkban tapasztalható növekedését összekeveri a részrendszerek autonómiájának felszámolásával. Persze nem meglepő ez az eleve „tőkeérzékeny” marxista szerzők részéről, de ezen álláspont alapján kevésbé lehet észrevenni a többi részrendszernek az élet minden területén nap mint nap érzékelhető autonómiáját. A részrendszerek vagy mezők szerepe mutatkozik meg az ösztársadalmi válságok esetében is – tehát abban a nem tipikus helyzetben, amikor még inkább várható lenne, hogy az egyik társadalmi részrendszer maga alá gyűri a többi (Stichweh 2020). A részrendszerek autonómiáját mutatja, hogy például a koronavírus-járványra adott társadalmi válaszok is ott voltak sikeresek, ahol figyelembe vették a részterületek (például egészségügy, tudomány, oktatás, tömegmédiá stb.) saját racionalitását, és a döntések az e komplex viszonyrendszerre való reflektálás során születtek meg. Ahol viszont a politika (nyilvánvalóan a gazdaság részéről jövő erőteljes irritáció okán) megpróbálta időszakosan vagy hosszabb ideig is negligálni ezeknek a részterületeknek az autonómiáját (többek között Brazíliában vagy az USA-ban), ott súlyos válság keletkezett.

Magam sem vitatom természetesen, hogy a megismerés vakfoltja minden társadalomelméletnek, így a luhmanni rendszerelméletnek is a sajátja. Ezért joggal vehető fel, hogy Luhmann-nak a társadalmi részrendszerekre összpontosító elemzése jobban hangsúlyozza az egyes részrendszerek önálló racionalitását, mint az egyes részrendszerek egymástól eltérő súlyát a modern társadalmi kommunikációban; ezáltal pedig a kritikai elméletnél jóval kevésbé hangsúlyozza ki a rendszerszerű konfliktusokat, és jobban megjeleníti a rendszerek kapcsolatának integratív funkcióit. Nem kérdés, hogy ugyan a hatalmi tényezők vizsgálata része a társadalomelméletének, de a társadalmi egyenlőtlenségeket nem a társadalom legfőképpen megragadandó jegyeként értelmezi. Nem vitatható az sem, hogy a kommunikációt középpontba állító társadalomelmélet nem a munka, a termelés értelmezését tekinti elsődleges feladatának. Teljes joggal hívja fel tehát a figyelmet Éber Márk, hogy ezekben a kérdésekben lényeges perspektívabeli különbség van a modernitás kritikai és funkcionista olvasata között. Nem tartom azonban védhetőnek azt az értelmezését, miszerint a fenti társadalmi kérdések nem láthatók a luhmanni perspektívából, vagyis hogy e társadalomelmélet alkalmatlan lenne ezeknek a jelenségeknek a megragadásra.

A társadalmi dinamika és az egyenlőtlenségek megragadása része a luhmanni rendszerelméletnek is, akár már a részrendszerek vonatkozásában is. A luhmanni értelmezés ugyanis nem csupán a társadalmi részrendszerek mellérendelő szerkezetét mutatja be (vegyük észre, hogy a korábbi, premodern korszak jóval hierarchikusabb jegyeivel való összevetésben), hanem az egyes részrendszerek egymáshoz fűződő, nem feltétlenül heterarchikus viszonyát is. Az életművet záró nagy opus, *A társadalom társadalmában* Luhmann (1998) mellett érvel, hogy a részrendszerek eltérő hagyománya, társadalmi pozíciója magától értetődően eltérő súlyú és szerepű részrendszerek szerkezetét alakítja ki a modernitásban (Luhmann 1998: 764). Nem volt kérdés az sem Luhmann számára, hogy a gazdaság és a politika a többi részrendszerénél jóval erőteljesebb irritációkat tud produkálni a többi részrendszer számára, és ezáltal központibb szerepet tölt be a modernitás szerveződésében (Luhmann 1988, 2002). Emellett világosan érzékelt a részrendszerek szerepének azt az átstrukturálódását, amely például a tömegmédiá előretörésében mutatkozik meg (Luhmann 2008b). A fentiekből következően a luhmanni rendszerelmélet azáltal, hogy a részrendszerek heterarchikus jegyei mellett a hierarchikusakat is számba veszi, nemcsak a részrendszerek közötti folyamatosan változó dinamikát, a részrendszerek közötti eltérő súlyú irritációkat tudja értelmezni, hanem érvényesen képes leírni a zöldmozgalmak sikertelenségét és rámutatni azokra a kitörési pontokra is, amelyek a részrendszerek közötti társadalmi dinamika érzékelése nélkül aligha lehetnének észlelhetők.

Éber Márk más tekintetben pontos Luhmann-rekonstrukciója azzal sem vet számot, hogy a kései Luhmann részletesen foglalkozott a társadalmi kirekesztődés kérdésével is, mint egy olyan tényezővel, amelynek megragadása elengedhetetlen a modernitás korszerű leírásához (Luhmann 1995c, 1998: 618, 634). A részrendszerek inklúziójából tömegesen kirekesztettek szociológiai értelmezése pedig nem csupán a hátrányos helyzetűek léthelyzetének megragadásához, hanem az „exklúzió által integráltak” protest- vagy akár vallási mozgalmainak megértéséhez is támpontokat ad (vö. Bognár 2013). Ez azt mutatja, hogy – Éber Márk értelmezésével szemben, amely egy felülről leírt jóléti társadalom azon szociológusát látja Luhmannban, aki nem mutat érzékenységet az emberi szenvedés iránt (Éber 2020: 55) – Luhmann nem tekinthető a társadalmi konszenzus ideológusának. Luhmann a társadalom integrációjának bemutatásán túl nyitott a társadalmi változásnak, a döntésekből fakadó kockázatoknak (így a környezeti károknak)²⁴ és a hatalmi tényezők megragadásának a kérdésére is. Vagyis általános társadalomelmélete azokkal a jegyekkel is rendelkezik, amelyek a kritikai megközelítés számára – és nem melleleg a környezeti kérdések értelmezése szempontjából is – oly hangsúlyosak.

Ezt bizonyítja az is, hogy Luhmann két kötetet is szentelt a hatalom kérdésének (Luhmann 2003, 2013) az e problémakört részletesebben érintő munkák (Luhmann 1998, 2002: 18–68) mellett. A leginkább nem fizikai formában megjelenő, alter celsekvésének elfogadását ego celsekvésének premisszájaként valószínűvé tevő médiumként értelmezett hatalmat azonban a társadalom komplexitásnövekedésével párhuzamosan egyre komplexebbé váló viszonyrendszerként értelmezi, amely áthatja az interakciók, a szervezetek és a társadal-

---

24 A társadalom dinamikus változása és komplex szerkezete folyamatosan olyan döntéseket indukál, amelyek következményei nem beláthatók a döntéshozók és a társadalom tagjai számára sem. Az ebből fakadó megnövekedett kockázatok – és ezek között a környezeti kockázatok – elemzése ezért is válik fontos kérdéssé Luhmann számára, aki nagy részletességgel foglalkozik e problémával (Luhmann 1990c, 1991b). Más kérdés, hogy az elmélet „statikusságára” fókuszáló kritikai olvasatok nem érzékelik ezeket a rendszerelméleti elemzési szempontokat.

mi részrendszerek kommunikációját is. (Vagyis a kérdéskört nem szűkíti le a politikai vagy gazdasági hatalom kérdésére.) Talán a hatalom sokak számára túl komplex leírása eredményezte, hogy a kritikai értelmezők sem erre, sem az exklúzió Luhmann által leírt jelenségére nem figyeltek fel kritikájukban. Ez a szelektív percepció azonban inkább a kritikaiak perspektívájáról, mint a luhmanni társadalomelméletről szól. Mindenesetre a hazai ökológiai mozgalmak sikertelenségének értelmezésében igyekeztem felhasználni a Luhmann által leírt hatalmi struktúrának a kelet-közép-európai régióra jellemző jegyeit, hogy a magyar társadalom értékrendjének és milióstrukturális szerveződésének a sajátosságait megragadhassam.

A legfőbb vita azonban nem is az előbbi kérdések, hanem a termelés, a munka leírásának elmélete köré csoportosul. Ez az a kérdéskör, ahol élesen elválik egymástól a modernitás funkcionalista és kritikai értelmezése, ahol Éber Márk is megfogalmazza Luhmann-nal szembeni erős kritikáját. A bírálóat lényege, hogy Luhmann társadalomelmélete nem képes értelmezni az emberi munkát és a tőkeképződést, következésképpen azokat az összefüggéseket sem, amelyek az ember természetátalakító tevékenységének eredményeképpen ökológiai problémákhoz vezetnek. Szerinte Luhmann figyelmen kívül hagyta a „nem kommunikatív természetű problémák létrejöttének mechanizmusai[t]” (Éber 2020: 42). Ennek alátámasztására azt állítja, hogy Luhmann társadalomelméletében a problémák kommunikációjával foglalkozik, míg a problémák kitermelődésének kérdését árnyékban hagyja (Éber 2020: 48). Meglátásom szerint ez a felfogás ugyan pontosan rekonstruálja Luhmann kommunikációértelmezését, de figyelmen kívül hagyja a kommunikáció rekurzív hálózatát, vagy, másképpen fogalmazva, azokat a belátásokat, amelyeket a luhmanni rendszerelmélet a társadalmi struktúrákról megfogalmaz.

Abban egyetértek Éber Márk értelmezésével, hogy Luhmann kommunikációfogalma valóban olyan analitikus fogalom, amely a társadalom egzakt megragadására törekszik, és ennek során igyekszik minden olyan problémakörtől megszabadulni, amely más tudományok illetékességébe tartozik. Ez a módszertani eljárás azonban értelemszerűen nem tekint el azoknak a jelenségeknek a magyarázatától, amelyeknek társadalmi relevanciája van, legyen szó a munkáról, a tőkeképződésről vagy a környezetszennyezés kérdéséről. Annál inkább sem, mert a luhmanni analitikus eljárás nem csupán a sajátos kommunikációfogalom megalkotását jelenti, hanem azoknak a struktúráknak a leírását is, amelyek a *kommunikációk folyamatában*, a kommunikáció rekurzív hálózatában jönnek létre, s melyek meghatározzák a további kommunikációk lehetséges körét. Ez teszi lehetővé, hogy a társadalom működésének természetalakító vagy romboló tevékenységét görcső alá vegye, és megmutassa azokat a társadalmi struktúrákat, amelyek a modernitás kialakulása folyamán egyre inkább háttérbe szorították a természet szempontjait. Ez teszi alkalmassá az elméletet, hogy bemutassa azt is, miképp írják le a differenciálódó modern társadalom alrendszerében (tudományban, gazdaságban, oktatásban stb.) a biológiai rendszer működését és az egyre nagyobb volumenű emberi beavatkozás káros következményeit. Ugyanez a strukturalista elemzés tudja értelmezni az olcsó munkát, amely az egyenlőtlen piaci helyzetek és az aránytalan cserefolyamatok eredményeképpen kialakul a kommunikáció folyamatában. Luhmann ez vezeti – minden, a marxi elemzéssel szemben táplált fenntartása mellett – ahhoz, hogy a tőke és a munka oppozícióját újragondolja és megszabadítsa azt az ideológiai tartalmaktól (Luhmann 1988: 151–176). Nem vitatható, hogy Luhmann ezekben az értelmezésekben a kritikai iskolától lényegileg különböző belátásokra jut. Nehezen védhető azonban az, hogy a luhmanni társadalomelmélet nem lenne képes az alter és ego interakciójában kialakuló

munkafolyamatokat, tőkeképződéseket, környezeti problémákat a társadalom aktuális működése szempontjából fontos kommunikatív tartalom *túl* értelmezni. Ha ugyanis a társadalom szerkezetét akarjuk luhmanni alapon felrajzolni, nem elégséges, ha csupán a problémák kommunikációját vizsgáljuk – szükség van ama folyamatok értelmezésére is, ahogyan a kommunikáció során kialakult szerkezetek komplex módon egymásra hatnak. Ez az elemzés viszont már magában foglalja a „nem kommunikatív természetű problémák létrejöttének mechanizmusait” is, amelyek a pillanatnyi kommunikációt meghatározó struktúrához köthetők. Vagyis a luhmanni társadalomelmélet nem állhat meg az analitikus kommunikációfogalomnál, hanem arra a történeti struktúráképződésre is fókuszálnia kell, amelynek Luhmann adta az egyik legkomplexebb leírását, például az kritikai olvasatokban oly fontosnak tekintett kérdés, a modernitás kialakulása vonatkozásában (Luhmann 1993b).²⁵

A környezetvédelem és a magyar társadalom – a materiális értékrend és a környezeti értékek

A hozzászólásokban jóval kevesebb figyelmet kapott a magyar társadalom és a környezeti kérdések kapcsolatának taglalása. Értelmezésem e pontján a kelet-közép-európai régió legfőbb strukturális jegyeinek megragadására törekedtem. A kérdést hangsúlyozottan nem az elmaradottsági elméletek mentén taglaltam: a nyugati társadalomfejlődéstől eredendően különbözőképpen megszervezett társadalom sajátos jellemzőivel számot vetve vizsgáltam a környezeti értékek érvényesülésének a lehetőségét. E térségnek a jellemzőjét abban láttam, hogy az elsősorban a politikával megjelenített közhatalom nem engedte a részrendszerek autonómiájának szélesebb körű kibontakozását, ezért itt a politika tudja döntően meghatározni az egyéb részterületek (gazdaság, jog, tömegmédiá, tudomány, művészet, sport stb.) kompetenciájába eső kommunikációkat. Másrészt azt állítottam, hogy az évszázadok során a mindenkori hatalom nézőpontjának elfogadására kondicionált cselekvők nagyobb eséllyel követik annak a hatalomnak az értékrendjét, amelyet a hatalom megragadásának és megtartásának rövid távú szempontjai mellett eleve ugyanazok a materiális értékek jellemeznek, mint a társadalom többségének az értékrendjét. Ez pedig azt eredményezi, hogy a politikai hatalomhoz fűződő viszony a társadalmi szemantikában a környezeti értékek elfogadására kondicionált társadalmi miliő esetében is megosztja a cselekvőket, és ez csökkenti a materiális értékek túlsúlya miatt amúgy is szűkös lehetőségeket a környezeti értékek sikeres társadalmi képviselésére (Bognár 2020). Ehhez a megközelítéshez kapcsolódik két, empirikus kutatáson alapuló hozzászólás (Bogáromi, Hortay és Pillók 2020; Kollár 2020), amelyek részben vitatják, részben kiegészítik az általam megfogalmazottakat.

Kollár Dávid kitűnő empirikus elemzése európai összehasonlítás segítségével is alátámasztja azt a hétköznapi tapasztalatunkat, hogy a környezetvédelem kérdése az utóbbi években sokkal inkább az érdeklődés homlokerébe került (Kollár 2020: 135–138). Mindkét kutatás eredménye megerősíti a társadalomelméleti elemzésemet a tekintetben, hogy a környezeti értékek nem tartoznak a magyar társadalomban a legfontosabbnak tekintett értékek

---

²⁵ A luhmanni strukturalista elemzés erejét mi sem demonstrálja jobban, mint hogy hozzászólásában a kritikai Tallár Ferenc úgy érvel az eredeti tőkefelhalmozás marxizmus értelmezésének gyengesége mellett, hogy egyúttal azt is megmutatja, hogy a jelenséget sokkal érvényesebben lehet megragadni a luhmanni variáció, szelekció és restabilizáció modelljének segítségével (Tallár 2020: 68).

közé; sőt európai összehasonlításban a környezetvédelem ügye – más félperifériás országokhoz hasonlóan – nálunk számíthat a legkevesebb támogatóra (Kollár 2020: 135). Álláspontomhoz hasonlóan Kollár Dávid is amellett érvel, hogy a környezeti értékek alapvetően a posztmateriális értékek mellett elköteleződtek – Magyarországon meglehetősen kis számú – csoportjában vannak jelen (Kollár 2020: 140–150). Mindkét empirikus elemzés megállapítja azt, hogy a környezeti kérdések iránti társadalmi affinitást nagyban befolyásolja a gazdasági mikrociklusok (rövid távú konjunktúra és visszaesés) hatása. A két elemzés eltérő fókusza emellett két párhuzamos jelenséget ábrázol. Kollár Dávid elemzése a gazdasági stabilitással megerősödő posztmateriális értékek súlyának növekedésével magyarázza a környezeti értékek fontosabb szerepét az emberek értékválasztásban. A Bogáromi–Hortay–Pillók szerzőhármas pedig a reprezentatív minták alapján azt igazolja, hogy Magyarországon a gazdasági növekedéssel csökkennek a félelmek, s így a klímaváltozástól való félelem is (Bogáromi, Hortay és Pillók 2020: 162–167). Ezek a megállapítások illeszkednek az általam kifejtett szociológiaelméleti érveléshez. Vitám mindössze a Bogáromi–Hortay–Pillók-tanulmány azon kijelentéseivel van, amelyek meglehetősen sajátosan interpretálják az állításaimat és több empirikus eredményt tételeim cáfolataként értelmeznek, noha a bemutatott kutatási eredmények egyáltalán nem reflektálnak a megállapításaimra.

A kelet-közép-európai régióinak a nyugatitól eltérő strukturális fejlődéséből következik, hogy a hatalom médiumának a politikai akaratképződésben megjelenő befolyása megmutatkozik a társadalmi szemantikában többé-kevésé azonos milió tagjainak a környezetvédelemhez fűző viszonyában is. A környezeti kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásukat tehát nemcsak az azonos élményséma, hanem a túlsúlyos politika által meghatározott karrierlehetőségeik is befolyásolják. Nálunk tehát a környezeti értékek preferálása nem egyszerűen azon múlik, hogy valaki a társadalom képzettebb, az élménysémája alapján a kontemplációra, a társadalmi környezetre és általában a posztmateriális értékekre nagyobb affinitást mutató milióhoz tartozik-e, hanem azon is, hogy karrieresélyeit vizsgálva milyen súllyal mérlegeli a politikai hatalomnak (jelen esetben a NER-nek) a környezeti kérdésekhez fűződő viszonyát.

Bogáromiék ebből a gondolatmenetből azt a következtetést vonták le, hogy azt állítom, nálunk a környezeti értékek politikai preferenciák mentén való polarizációja jellemzőbb lesz, mint nyugaton, vagyis a politikai platformok döntően befolyásolják az emberek környezetvédelemmel kapcsolatos állásfoglalását (Bogáromi, Hortay és Pillók 2020: 159–160). Elemzésem azonban hangsúlyozottan nem ezzel a sokat vizsgált és sokszor megállapított összefüggéssel foglalkozott,²⁶ hanem azzal, hogy a politika dominanciája miképp írja felül az *azonos milióban* lévő személyek környezeti kérdésekhez fűződő viszonyát. Állításom arra vonatkozott, hogy az a fiatal, képzett személy, akinek társadalmi szemantikája a posztmateriális (s ezek között a környezeti) értékeket is előnyben részesíti értékválasztásakor, mennyire mérlegel politikai szempontokat: milyen mértékben befolyásolja értékválasztásában az, hogy a tőle – akár nyilvánosan is képviselt – lojalitást elváró NER éppen miképpen viszonyul a környezeti kérdésekhez. A kérdésem tehát az volt, hogy az elvárt politikai illeszkedés befolyásolja-e az ehhez a milióhoz tartozók értékválasztását. A vitaindító tanulmányom megírása (2019 ősze) óta eltelt időszak eseményei alapján ebből annak a kérdésnek a vizsgálata is

26 A politikai preferenciák környezeti értékekhez fűződő viszonyának csökkenő szerepét ábrázolja Kollár Dávid alapos és tárgyyszerű elemzése, amikor egyrészt láttatja a hagyományos politikai törésvonalak mentén kirajzolódó (nem túl nagy) különbségeket, másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy a környezeti értékek iránti fogékonyság szempontjából az univerzalisztikus attitűdökhöz fűződő viszony nagyobb magyarázóerővel rendelkezik (Kollár 2020).

következik immár, hogy e milió tagjainak megváltozik-e a környezeti kérdésekhez fűződő viszonya attól, hogy a tavalyi részleges önkormányzati kudarc után a környezetvédelmet eddig erőteljesen negligáló kormánypolitika immár a környezeti kérdések elkötelezett képviselőjeként jeleníti meg magát a felülről irányított „nyilvánosság” fórumain. Befolyásolja-e ez a hirtelen pálfordulás a NER-hez illeszkedő karrierben gondolkodó, azonos társadalmi milióban lévő fiataloknak a környezeti értékekkel kapcsolatos állásfoglalását?

Milióstrukturuális elemzéseim középpontjában ezek a korábbi és újabb kérdések állnak. Bogáromiék empirikus kutatása azonban e kérdések egyikére sem szolgálhat semmiféle válasszal. Vizsgálatuk ugyanis egyáltalán nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a hatalomban lévőknek a környezetvédelemmel kapcsolatos állásfoglalása mennyire osztja meg az azonos társadalmi milióban lévőket. Ennek felfejtésére a kutatásukban már csak azért sem vállalkozhattak, mert ehhez kiindulásképpen a társadalmi miliókat kellett volna feltérképezni. Az általam megfogalmazott tézis vizsgálatára ugyanis az azonos milióhoz tartozó személyek értéksszociológiai elemzését kellene elvégezni. Ennek részeként pedig azt kellene megvizsgálni, hogy a posztmaterialis értékek iránt elkötelezett milió tagjainak a környezeti értékekhez fűződő kapcsolatát vajon befolyásolja-e a NER-hez fűződő viszonyuk. Egy újabb kutatást igényelne az is, hogy a kormányzó pártnak a környezeti kérdésekben tapasztalt pálfordulása miképpen hat a környezeti értékek milión belüli preferálására. Ez azonban már egy olyan longitudinális kutatást igényelne, ahol a reprezentatív mintában szereplők véleményét hosszabb időszámban kellene nyomon követni, és ahol fel kellene tárnai azt is, hogy a politikai irányvonal önmagában, illetve a változása miképpen hat a hozzá illeszkedni akarók és az ezt elutasítók értéktételezésére. Jelesül azt kellene az empirikus kutatásban megvizsgálni, hogy ez a változás átformálja-e (és ha igen, miképpen) a cselekvőknek a környezeti kérdésekhez fűződő viszonyát.

Annál is inkább relevánsak lennének ezek az új szempontú elemzések, mivel a Bogáromiék által is idézett ausztrál kutatás (Kousser és Tranter 2018) azt sejteti, hogy a preferált politikai platform nézőpontja képes megváltoztatni az emberek véleményét a környezeti kérdésekkel kapcsolatban. Más kérdés persze, hogy ez a preferenciaváltozás a környezeti értékek tekintetében mennyire tud interiorizálódni, ha a politikai hatalom (jelen esetben a NER) pillanatnyi hatalmi érdekei mentén tekinti a környezeti veszélyeket egyszer „néhány tucat aktivistán kívül igazából senkit sem érdeklő”²⁷ kérdésnek, máskor pedig a legfontosabb társadalmi problémák egyikének, annak adva hangot, hogy a „klíma- és természetvédelem egyenesen keresztény és hazafias kötelességünk”²⁸.

Az értelmezésem másfelől sokkal több társadalmi tényezőt von be az elemzésbe annál, hogy fő állításaként azt lehetne számon tartani, hogy „a környezeti értékek terjedésének hazai korlátja azok politikához való kapcsolódása” (Bogáromi, Hortay és Pillók 2020: 159) lenne.²⁹ A régió társadalomfejlődésnek társadalomtörténetileg kondicionált strukturális jegye a

27 Gulyás Gergely Miniszterelnökséget vezető miniszternek a 2019. szeptember 26-ai kormányzóvivői tájékoztatón elhangzott értékelése.

28 Orbán Viktor miniszterelnök 2020. február 16-ai évértékelő beszédében szereplő megfogalmazás. A beszéd többször és hosszan értekezik a környezetvédelem jelentőségéről, valamint Orbán itt jelenti be a kormány átfogó környezetvédelmi akciótervét is.

29 A Bogáromi–Hortay–Pillók szerzőhármás értelmezésével szemben (Bogáromi, Hortay és Pillók 2020: 160) végképp sehol sem állítottam, hogy a környezeti értékek sikeres társadalmi képviselete a zöldpártok politikai térnyerésen múlna. Ez az olvasatuk már csak azért is különös, mert az elemzésem az ökológiai kommunikációnak a milióstruktúrákhoz és az értékekhez fűződő kapcsolatával foglalkozott, a politikai pártok kérdését nem is érintette.

társadalmi részrendszerek autonómiáját felülíró politikai hatalom dominanciája, amely háttérbe szorítja a társadalom egyéb szegmenseit, és amely a rendszer nagyobb rugalmatlanságát, alacsonyabb dinamikáját, s ebből fakadóan rosszabb adaptációs képességét eredményezi a nyugati régiókhoz képest. A környezeti értékek korlátozott terjedésének azonban nem ez a fő oka, mivel a hatalom szerepe kérdésünk kapcsán leginkább az azonos miliókben jelenlévő, politika által befolyásolt preferenciában jelenik meg. A környezeti értékek ösztársadalmi súlytalansága azonban sokkal inkább a materiális értékek dominanciájából következik, ami alapján a cselekvők a környezeti értékeket jellemzően csak sokadlagos kérdésként mérlelik. Mellesleg erre a kapcsolatra mutat rá Kollár Dávid elemzése is, és ezzel függ össze, hogy a Magyarországon is jelenlévő posztmateriális értékek szerepének növekedése csak csekély mértékben képes változásokat okozni a környezeti értékek megítélésében (Kollár 2020).³⁰

Sokkal izgalmasabb kérdés azonban az a Bogáromiék által tapasztalt és Bod Péter Ákos által is leírt (Bod 2020: 122) jelenség, hogy a környezeti értékekre érzékenyebb társadalmi csoportok és személyek nem feltétlenül mutatnak nagyobb cselekvési hajlandóságot klímavédelmi tevékenységükben, és nem látszódik az a készlet sem, hogy életük ökológiai lábnyomát tudatosan csökkentsék (Bogáromi, Hortay és Pillók 2020: 159). Az összefüggés értelmezésében, úgy gondolom, egyaránt segíthetnek az eddigi milióstrukturális elemzéseim és Kollár Dávidnak az autenticitás kultúrájáról szóló megközelítése (Kollár 2020), amely más fogalmiság alapján, de szintén a társadalmi valóságnak azt az énközpontú felfogását tárja fel, amely szerint sokan inkább csak identifikálódnak bizonyos értékekkel, mintsem alapul vennék őket cselekvésük számára.

Társadalomelméleti tézisem szerint a környezeti értékek és általában a posztmateriális értékek melletti állásfoglalás leginkább azokra a képzett fiatalokra jellemző, akik élménysémájukban énjükre mint „belső magjukra” fókuszálnak, és legfőbb feladatuknak e mag kibontakoztatását tekintik. Az énre összpontosító perspektíva pedig azt a környezeti kérdést emeli ki a sokféle közéleti téma közül, amelynek kapcsán az én közvetlen veszélyeztetettsége megtapasztalható. E milió tagjainak közéleti aktivitását az segíti, hogy a környezet ügye melletti elköteleződés egyaránt képes garantálni az azonos milióban lévők elismerését és azt a szélesebb (média)figyelmet is, amely a befutás, a fontosság élményét is átélhetővé teszi (Bogár 2020: 29). Ezek a tényezők teszik fontossá a környezeti értékeket a milió tagjai számára.

A milió élménysémájának énre koncentráltasága azonban, úgy látom, egyúttal nagyban csökkenti annak az esélyét, hogy a környezeti értékek melletti elköteleződés környezettudatos cselekvéssé formálódjon. Az énre koncentrált élményséma ugyan megtalálja a kapcsolódásokat a hasonló értékrendű társadalmi cselekvőkhöz, de az énre fókuszált beállítódás másfelől korlátozza is azt, hogy az énen túlmutató, a társadalom egésze számára súllyal bíró cselekvéseket eredményezzen a hétköznapok szintjén. Ez az élményséma ugyanis elsősorban a nyilvános kiállásokra, megmutatkozásokra, a többiek előtt megjelenített én prezentációjára predesztinál, és nem a hétköznapok szintjén végigvitt, láthatatlan, szokványosan ismétlődő cselekvésekre. Utóbbi cselekvések ugyanis elsősorban fáradságként, pluszterhekként jelennek meg, amelyek ráadásul nem az én megerősítésében fontos szerepet játszó miliótagok szeme előtt zajlanak, és így aligha kecsegtetnek a vágyott elismeréssel. Az ökológiai lábnyom

30 A magyar társadalomnak a posztmateriális és a környezeti értékek iránti alacsony affinitását aligha fogja befolyásolni, ha Antal Attila közli velünk, hogy a környezetvédelem „primer materiális értékévé vált” (Antal 2020: 89). Ezek a kiáltványyszerű proklamációk ugyanis szemmel láthatóan nem befolyásolják az emberek értékválasztásait és cselekvéseit. Vagyis mintha kevéssé lennének fogékonyak a kritikai értelmiség által bejelentett paradigmaváltásra.

tudatos csökkentése (a háztartási szemét szelektív szortírozása, az egyszer használatos műanyagok használatának megszüntetése stb.) azonban éppen ilyen cselekvéseket kíván, vagy egyenesen olyan önkorlátozásokat (például a rendkívül olcsóvá vált repülőutak elutasítását) igényel, amelyek az élménysémájukban újabb és újabb impulzusokat kereső miliótagok számára kifejezetten veszteségként jelennek meg.

Mindez magyarázatot adhat arra, hogy miért van diszkrepancia a környezeti kérdések iránti elköteleződés és a cselekvés között. Olyan sokdimenziós empirikus kutatásokra lenne szükség ennek igazolására, amelyre Gerhard Schulze (1992) úttörő elemzése után lassan három évtizeddel sem vállalkozott még a magyar empirikus társadalomkutatás. Egy okkal több, hogy ezen a gyakorlaton változtassunk, és ezáltal differenciáltabban láthassuk a cselekvések és nem cselekvések társadalmi motívumait.

Újabb vonatkozásban mutat rá ez a gondolatmenet arra, hogy a környezeti kérdések sikeresebb társadalmi képviselője nem csupán (és nem is elsősorban) a zöldmozgalmak sikerességén múlik.³¹ A zöldmozgalmak fontos szerepet játszanak a környezeti kérdések hangsúlyosabb társadalmi tematizálásában, de a személyek akkor fognak nagyobb hajlandóságot mutatni arra, hogy a környezeti értékeket alapul véve cselekedjenek, ha egy sajátos interiorizációs folyamat eredményeként belsővé teszik ezen értékeket, aminek következtében magától értetődő(bb) választássá válik számukra a környezettudatos cselekvés.³² A protesztmozgalmak ezt a folyamatot elő tudják segíteni, de a környezeti kérdésekkel kapcsolatos lényeges változás csak a funkcionális részrendszerek (az oktatás, gazdaság stb.) és a kommunikációs médiumok átstrukturálódásával lehetséges, ami nélkül a zöldmozgalmak kudarcai hiába fájnak a földnek.

Hivatkozott irodalom

- Alexander, Jeffrey (1981): The Mass Media in Systematic, Historical and Comparative Perspective. In *Mass Media and Social Change*. Elihu Katz és Tamas Szecsko (szerk.). London: Sage, 18–50.
- Angelusz Róbert (2003): Amíg híreként megjelennek... Az eseményektől a hírekig. *Jel-Kép* 22(3): 3–23. Interneten: http://real-j.mtak.hu/5617/3/JelKep_2003_3.pdf.
- Antal Attila (2020): A klíma- és ökológiai válság univerzális bináris kódja. *Replika* (114): 87–93. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.5>
- Bergyajev, Nyikolaj (1989): *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest: Századvég.
- Black, Max (1961): Some Questions about Parsons' Theories. In *The Social Theories of Talcott Parsons. A Critical Examination*. Max Black (szerk.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 268–288.
- Bod Péter Ákos (2020): Természet, gazdaság, technológia és társadalom – reflexiók Bognár Bulcsu elemzésére. *Replika* (114): 111–131. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.8>
- Bogáromi Eszter, Hortay Olivér és Pillók Péter (2020): A klímaváltozás szerepe a magyar lakosság jövőtől való félelmében. *Replika* (114): 157–169. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.10>

---

31 Ezt az interpretációt fogalmazza meg a Bogáromi–Hortay–Pillók szerzőhármás a vitaindító tanulmányommal kapcsolatban, noha az elemzésem nem ezt az álláspontot képviseli. Ellenkezőleg, épp amellel érveltem hosszasan, hogy az ökológiai kommunikáció sikere nem a zöldmozgalmak (és pláne nem a zöld politikai pártok) sikerességén múlik, hanem azon, hogy a társadalom elsődleges szerveződésének tekintett részrendszerek (gazdaság, tudomány, oktatás, politika stb.) és a kommunikációs médiumok rekurzív struktúrája mennyire képes az ökológiai kommunikációban megjelenő környezeti értékeket bevonni a saját racionalitásába.

32 Izzalmas kérdést vet fel ehhez a problémakörhöz kapcsolódva Szücs László Gergely, amikor a társadalmi normák újratermelődésének kérdését (Szücs 2020: 85) boncolgatja. Ennek elméleti és empirikus továbbgondolása új belátásokat hozhat a környezeti értékek társadalmi szerepét illetően.

- Bognár Bulcsu (szerk.) (2009a): Luhmann: a felvilágosodás megvilágítása. *Replika* (66): 1–138. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/66>.
- Bognár Bulcsu (2009b): Milyen lehetséges szociális rend? A modernitás rendszerelméleti integrációja. *Replika* (66): 65–91. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/66-05>.
- Bognár Bulcsu (2013): Társadalmi kirekesztettség és vallási értelemdadás a modern társadalomban. *Szociológiai Szemle* 23(1): 4–21. Interneten: https://szociologia.hu/dynamic/2013_01_bognar_bulcsu.pdf.
- Bognár Bulcsu (2014): Rendszerevolúció és társadalmi differenciálódás. In *Kommunikáció és társadalom. Luhmann-könyv*. Bognár Bulcsu és Karácsony András (szerk.). Budapest: Gondolat, 115–131.
- Bognár Bulcsu (2015a): A kommunikációs médiumok és a társadalom differenciálódása. A nyelv és az írás szerepe a szocialitás evolúciójában. *Szociológiai Szemle* 25(1): 39–65. Interneten: https://szociologia.hu/dynamic/bognar_2015_1_39_65_oldal.pdf.
- Bognár Bulcsu (2015b): A könyvnyomtatás és a nyilvánosság szerepe a modern társadalom kialakulásában. *Replika* (95): 13–30. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/95-02>.
- Bognár Bulcsu (2015c): Az elektronikus és digitális médiumok a világtársadalomban. A tömegmédia és a nyilvánosság szerepe a társadalmi kommunikációban. *Replika* (95): 131–152. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/95-08>.
- Bourdieu, Pierre és Loic Waquant (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago – London: Chicago University Press.
- Bourdieu, Pierre (2000): *Das religiöse Feld. Texte zur Ökonomie des Heilsgeschehens*. Konstanz: UVK.
- Bourdieu, Pierre (2001): *Előadások a televízióról*. Budapest: Osiris.
- Bourdieu, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2005): *A tudományok tudománya és a reflexivitás. A College de France 2000–2001. évi előadás-sorozata*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (2008): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (2009): *A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág.
- Brunzel Balázs (2010): *Modernitás illúziók nélkül. Niklas Luhmann társadalom- és politikaelmélete*. Budapest: LHarmattan.
- Dahrendorf, Ralf (1958): Out of Utopia. *American Journal of Sociology* 64(2): 115–127.
- Durkheim, Émile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Durkheim, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, Émile (2003): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: LHarmattan.
- Éber Márk Áron (2006): Komplexitás – redukálva. Bevezetés a rendszerelméletbe. *BUKSZ* 18(4): 333–342.
- Éber Márk Áron (2008a): Rendszere megismerés. Niklas Luhmann konstruktivista tudásszociológiája. In *Kötőjelek 2007*. Némédi Dénes és Szabari Vera (szerk.). Budapest: Plantin, 29–45.
- Éber Márk Áron (2008b): Társadalmi struktúra és szemantika. A koncepció útja Niklas Luhmann rendszerelméletétől Gerhard Schulze empirikus programjáig. In *Kötőjelek 2007*. Némédi Dénes és Szabari Vera (szerk.). Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 143–160.
- Éber Márk Áron (2009a): Egy aszkéta a szerelemről. Niklas Luhmann szerelemtörténetéről és az életmű keletkezésének körülményeiről. *Replika* (66): 125–138. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/66-09>.
- Éber Márk Áron (2009b): A megfigyelő megfigyelése. Luhmann megfigyelőfogalmától a „magyar társadalom” kulturális tagolódásának vizsgálatáig. In *Látás, tekintet, pillantás. A megfigyelés lehetőségei*. Kovács Éva, Orbán Jolán és Kasznár Veronika (szerk.). Budapest: Gondolat, 87–99.
- Éber Márk Áron (2020): A rendszer fáj a földnek. Ökológiai problémák és kommunikációjuk kétféle rendszerfelfogásban. *Replika* (114): 41–61. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.2>
- Gans, Herbert J. (2003): *Democracy and the News*. Oxford: Oxford University Press.
- Gouldner, Alvin W. (1960): The Norm of Reciprocity. A Preliminary Statement. *American Sociological Review* 25(2): 161–178. DOI: <https://doi.org/10.2307/2092623>
- Gouldner, Alvin W. (1970): *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.
- Gramsci, Antonio (2000): *Selected writings 1916–1935*. (David Forgacs szerk.) New York: New York University Press.
- Habermas, Jürgen (1998): Kitérő a szubjektumfilozófiai örökség Luhmann-féle rendszerelméleti kisajátítására. In *úó Filozófiai diskurzus a modernségről*. Budapest: Helikon, 297–310.
- Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hacker, Andrew (1961): Sociology and Ideology. In *The Social Theories of Talcott Parsons. A Critical Examination*. Max Black (szerk.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 289–310.
- Jung András (2020): Téridő és GDP az ökológiai kommunikációban. *Replika* (114): 171–177. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.11>

- Kollár Dávid (2020): A környezetvédelem és a posztmaterializmus szelleme. *Replika* (114): 133–155. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.9>
- Kousser, Thad és Bruce Tranter (2018): The Influence of Political Leaders on Climate Change Attitudes. *Global Environmental Change* 50: 100–109. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2018.03.005>
- Lányi András (2020): Környezetvédők vannak, de miképpen lehetségesek? Niklas Luhmann és az ökológiai kommunikáció. *Replika* (114): 101–110. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.7>
- Lockwood, David (1956): Some Remarks on The Social System. *British Journal of Sociology* 7(2): 134–146. DOI: <https://doi.org/10.2307/587854>
- Luhmann, Niklas (1981): Die Unwahrscheinlichkeit der Kommunikation. In *Soziologische Aufklärung 3. Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 25–34.
- Luhmann, Niklas (1985): *Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1986a): *Ökologische Kommunikation: Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1986b): *Die soziologische Beobachtung des Rechts*. Frankfurt: Metzner.
- Luhmann, Niklas (1987): *Soziologische Aufklärung 4. Beiträge zur funktionalen Differenzierung der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1988a): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1988b): *Erkenntnis als Konstruktion*. Bern: Benteli.
- Luhmann, Niklas (1989): *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft 3*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1990a): *Paradigm lost. Über die ethische Reflexion der Moral*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1990b): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1990c): *Risiko und Gefahr. Aulavorträge 48. St. Gallen*. St. Gallen: Hochschule St. Gallen für Wirtschafts-, Rechts- und Sozialwissenschaften.
- Luhmann, Niklas (1991a): Einführende Bemerkungen zu einer Theorie symbolisch generalisierter Kommunikationsmedien. In *Soziologische Aufklärung 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher, 170–192.
- Luhmann, Niklas (1991b): *Soziologie des Risikos*. Berlin: de Gruyter.
- Luhmann, Niklas (1992): *Beobachtungen der Moderne*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1993a): Selbstreferenz und Teleologie in gesellschaftstheoretischer Perspektive. In *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 7–44.
- Luhmann, Niklas (1993b): *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1995a): Was ist Kommunikation? In *Soziologische Aufklärung. Band 6. Der Mensch*. Opladen: Westdeutscher, 109–120.
- Luhmann, Niklas (1995b): *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1995c): Inklusion und Exklusion. In *Soziologische Aufklärung. Band 6. Der Mensch*. Opladen: Westdeutscher, 26–37.
- Luhmann, Niklas (1996a): *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1996b): *Die neuzeitlichen Wissenschaften und die Phänomenologie*. Wien: Picus.
- Luhmann, Niklas (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1999): Die Behandlung von Irritationen: Abweichung oder Neuheit? In *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft. Band 4*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 55–100.
- Luhmann, Niklas (2002): *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2003): *Macht*. Stuttgart: Lucius & Lucius.
- Luhmann, Niklas (2005): *Einführung in die Theorie der Gesellschaft*. Dirk Baecker (szerk.). Heidelberg: Carl-Auer.
- Luhmann, Niklas (2006): *Bevezetés a rendszerméletbe*. Gondolat: Budapest.
- Luhmann, Niklas (2008a): *Die Moral der Gesellschaft*. Detlef Horster (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (2008b): *A tömegmédiá valósága*. Budapest: Gondolat – AKTI.
- Luhmann, Niklas (2009a): Interszubjektivitás vagy kommunikáció. A szociológiai elméletalkotás eltérő kiindulópontjai. *Replika* (66): 33–48. Interneten: <http://www.replika.hu/replika/66-03>.
- Luhmann, Niklas (2009b): Sinn, Selbstreferenz und soziokulturelle Evolution. In *Ideenevolution*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 7–71.

- Luhmann, Niklas (2010a): *Ökológiai kommunikáció. Képes-e felkészülni a modern társadalom az ökológiai veszélyekre?* Budapest: Gondolat – AKTI.
- Luhmann, Niklas (2010b): A tudatlanság ökológiája. In *A modernség megfigyelései*. Budapest: AKTI – Gondolat, 93–136.
- Luhmann, Niklas (2013): *Macht im System*. Berlin: Suhrkamp.
- Mead, George Herbert (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Mills, C. W. (1959): *The Sociological Imagination*. Harmondsworth: Penguin.
- Nassehi, Armin és Gerd Nollmann (szerk.) (2004): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Némédi Dénes (1986): Niklas Luhmann: Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. *Szociológiai Figyelő* (2–3): 201–207.
- Némédi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Némédi Dénes (2008): Bevezetés: A szociológia problémája – ma. In *Modern szociológiai paradigmák*. Némédi Dénes (szerk.). Budapest: Napvilág, 15–65.
- Parsons, Talcott (1967): *Sociological Theory and Modern Society*. New York: Free Press, 192–219.
- Parsons, Talcott (1977): *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York – London: The Free Press.
- Parsons, Talcott (1985): *On Institutions and Social Evolution*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 296–326.
- Parsons, Talcott (1991): *The Social System*. London: Routledge.
- Parsons, Talcott és Winston White (1969): The Mass Media and the Structure of American Society. In *Politics and the Social Structure*. New York: Free Press, 241–251.
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main: Campus.
- Stichweh, Rudolf (2020): Simplifikatio des Sozialen. Die Corona-Pandemie und die Funktionssysteme der Weltgesellschaft. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (április 7.): 9. Interneten: https://www.academia.edu/42648388/Simplifikatio_des_Sozialen._Die_Corona-Pandemie_und_die_Funktionssysteme_der_Weltgesellschaft_April_2020.
- Sutter, Tilmann (2010): *Medienanalyse und Medienkritik. Forschungsfelder einer konstruktivistischen Soziologie der Medien*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Sutter, Tilmann (2016): Massenmediale Inklusionsprozesse. Adressierung, Einbeziehung und Beteiligung des Publikums im Fernsehen. *Zeitschrift für Theoretische Soziologie* 5(2): 182–213. Interneten: https://pub.uni-bielefeld.de/download/2907356/2913372/Sutter_ZTS_2_2016.pdf.
- Szücs László Gergely (2020): Az ökopolitikai mozgalmak és a politikai rendszer. *Replika* (114): 1–86. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.4>
- Takács-Sánta András (2020): Ökológiai radikalizmus vagy összeomlás. *Replika* (114): 95–99. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.6>
- Tallár Ferenc (2020): Bolyongások a társadalmi rendszerek logikája és az értelem keresése között. *Replika* (114): 63–80. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.3>
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Bognár Bulcsu

Szociológus, egyetemi docens, PPKE Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet (Budapest)

A nemzetközi mint governmentálitás

Iver B. Neumann és Ole Jacob Sending

„A nemzetközi” mint governmentality

Absztrakt: A hagyományosan hatalomközpontú politikai elemzésben „a nemzetközi” (*the international*)¹ az államok rendszerének sajátossága: anarchikus tér, amely minőségileg különbözik az államon belüli viszonyoktól. A normaközpontú iskola ezzel szemben egyre inkább a közös értékek allokációjának terepeként értelmezi, mely rokonságot mutat más politikai terekkel. Az irodalom ilyen kettéválása mellett a hatalomelemzés privilegizálása azzal jár, hogy elveszítjük képességünket „a nemzetközi” rendszerszintű változásának vizsgálatára, míg a normákra fókuszálva feláldozzuk a hatalom tanulmányozását. Meglátásunk szerint „a nemzetközi” ma létező konceptualizálásai (Webertől eredve) Morgenthautól származnak, akinél a fogalom az államok közötti tér ideáltípusát jelentette. Tanulmányunk Mike Williams munkásságára építve kínálja a két tudós koncepcióinak új olvasatát. Morgenthau azzal, hogy „a politikait” ideáltipikus szféraként azonosítja, lehetővé teszi a konstruktivista jellegű társadalomelméleti megfigyeléseket is. Speciális ideáltípusa azonban, melyet a nemzetközi politikára alkotott, eredeti weberi szempontjai alapján frissítésre szorul. Azzal próbálunk eleget tenni ennek a kihívásnak, hogy Michel Foucault elméletéből merítve megalkotjuk „a nemzetközi” olyan értelmezését, amely azt a governmentality társadalmilag beágyazott terepeként fogja fel. Olyan (hatalmi viszonyok által meghatározott) struktúraként, amely támogatja a (kormányzati racionalitásként meghatározott) politikai uralom különböző, változó gyakorlatait, valamint ágenciákat (például politikai intézményeket) generál.

Kulcsszavak: governmentality, Foucault, nemzetközi

A cikk megjelenését a Budapesti Corvinus Egyetem támogatta.

1 A cikkben a „nemzetközi” a hagyományosan túl absztrakt, minőséget kifejező értelemben is hangsúlyosan megjelenik (hasonlóan Carl Schmitt „politikai” fogalmához). A félreértések elkerülése végett a szerzők által jelöltek túlmenően „a nemzetközi” minden olyan esetben idézőjelbe kerül, amikor absztrakt értelemben használja a szöveg. (A ford.)

Bevezetés²

Míg a nemzetközi kapcsolatok tudományának (NKT³) művelői körében a „realista” és „konstruktivista” kifejezések nem túlságosan elterjedtek, az NKT elméletét áttekintő munkák a terület feltérképezése során rutinszerűen alkalmazzák ezeket a fogalmakat. Ennek számos oka van, melyek egyike az lehet, hogy „a nemzetközit” a diszciplínát megalkotó fogalomként két fő értelemben használják. Míg a realisták az államok feletti döntőbíró hiányában a köztük kialakuló hatalmi versengésre, a konstruktivisták a normák terjedésének transznacionális folyamatára utalnak vele. Kiindulópontunk az az elégedetlenség, amelyet e kétféle konceptualizálás kapcsán érzünk. Világos, hogy a hatalomért folytatott harc „a nemzetközi” fogalmának középpontjában áll. Azonban az is legalább ennyire nyilvánvaló, hogy ezt a harcot a normákon keresztül kell megragadnunk. „A nemzetközi” olyan fogalmára van tehát szükségünk, mely egyesíti ezt a két alkotóelemet.

Az általunk kívánatosnak tartott fogalom megalkotásához történetileg közelítünk, és elsőként arra keressük a választ, hogy honnan ered ez a kétfajta konceptualizáció. Ahhoz, hogy az olyan összetett fogalmakat, mint a „nemzetközi (vagy transznacionális, vagy globális) politika” megértsük, először is azt kell szemügyre vennünk, hogy mi a közös, összekötő mozzanatuk (itt az, hogy a politika valamilyen változatról van szó), hogy aztán az ezt specifikáló melléknévre irányítsuk a figyelmünket (mely jelen esetben a politika eltérő színhegyeinek egyikére utal). Következésképpen annak a gondolkodónak a politikakoncepciójánál kell kezdenünk vizsgálatunkat, akire mind a realisták, mind a konstruktivisták gyakran hivatkoznak, ez pedig Max Weber. Számára a politika elsősorúan küzdelem. A társadalmi lét minden szférájának olyan vonatkozása, mely általánosan jellemzi ezeket a szférákat. Weber politikaértelmezésének kulcsa, hogy ideáltipikus fogalmakat alkot. Miután kifejtettük, hogy ez mit is jelent, bemutatjuk majd, hogy a nemzetközi politika fogalmának kulcsfontosságú történeti konceptualizálása – amelyet Weber tanítványának, Hans Morgenthau-nak köszönhetünk – szintén ideáltipikus. Ez példásan megmutatkozik abban is, hogy központi szerepet tulajdonít a normákért folytatott küzdelemnek.

Mindamellett ezzel nem akarjuk azt a látszatot kelteni, hogy elegendő lenne csupán vizsgatérni „a nemzetközi” fogalmának morgenthau-i elképzeléséhez. A kortárs kihívásokra ez azért nem adhat választ, mert Morgenthau konceptualizációja, mint jeleztük, ideáltipikus jellegű. Mind Weber, mind Morgenthau szerint az ideáltipikus fogalmat bizonyos specifikus időben és térben létező dolgokból alkothatunk. A jelen nemzetközi (vagy inkább globális) politikájának anyaga azonban egész egyszerűen különbözik a nemzetközi politikai viszonyok Morgenthau idejében rendelkezésre álló anyagától. Ezért aztán a huszadik század közepének elemzésére kialakított fogalmat – „a nemzetközi” morgenthau-i ideáltipikus fogalmát – nem használhatjuk a jelen történéseinek elemzésére. Szükséges a korszerűsítése.

Forrás: The „International” as Governmentality. *Millennium: Journal of International Studies* 35(3): 677–701. Copyright © 2007, Sage. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Berger Viktor.

2 A cikk korábbi verzióit a Millennium 2006. október 21-től 22-ig tartó éves konferenciáján, a LSE-n, valamint a Norvég Külügyi Intézet, illetve a Dán Külügyi Intézet oslói közös éves szemináriumán, 2006. november 7-én adtuk elő. Szeretnénk megköszönni a résztvevőknek, különösen Fritz Kratochwilnek és Stefano Guzzininak hozzászólásait ezeken az alkalmakon, valamint Fredrik Engelstad, Patrick Jackson, Cecilie Basberg Neumann, Arild Underdal és Mike Williams írásos észrevételeit.

3 Angolul az *international relations* IR-ként való rövidítése sokkal elterjedtebb, mint hazánkban az NKT. (A ford.)

„A nemzetközi” morgenthauai ideáltípusának korszerűsítését Michel Foucault munkássága alapján próbáljuk elvégezni. Weberhez hasonlóan és Nietzsche követőjeként Foucault is alapvetően küzdelemként értelmezi a politikát. Szintén Weberhez hasonlóan a politikát ő is a társadalmi lét minden szférájára kiterjesztve értelmezi. Morgenthauhoz hasonlóan valóban Foucault is heurisztikus eszközként kezeli a szférák elképzelését. Foucault kifejezetten olyan kormányzati racionalitás azonosítására törekszik, amely a társadalom minden elemét áthatja, azaz nem azt a racionalitást keresi, amely egy meghatározott szférát (gazdaság, jog, politika) jellemezne. Foucault maga nem koncentrált „a nemzetközire” (vagy globálisra), így analitikus szempontból megalapozatlan lenne elemzését ilyen irányban kiterjeszteni. Munkássága alapján így inkább azt feltételezzük, hogy „a nemzetközi” leírható olyan diskurzusként, melyben a liberális kormányzás normái egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert.

Foucault diskurzusai tipikusan a kormányzat programjai és a kormányzás tényleges gyakorlati közt megfigyelhető eltéréseket tárják fel, melyek önállóan is érdemesek a vizsgálatra. Ha az ilyen elemzések elősegítése a cél, nem gondoljuk, hogy „a nemzetközi” újrafogalmazása kimerülhet egy ideáltípus aktualizálásában. El kell mozdulnunk „a nemzetközi” racionalizált fogalomként való értelmezésétől a diszkurzív értelmezés felé. Következésképpen az állítjuk, hogy „a nemzetközi” fogalmát – foucault-i terminussal élve – *governmentalitätsként*⁴ alkothatjuk újra.

A weberi ideáltípus

A politika kulcsfontosságú konceptualizálása – az NKT-n belül mindenképpen, de meglehetősen, hogy a társadalomelmélet területén általánosságban is – Max Weberrel szemben (Schmidt 1998), aki a normák feletti hatalmi harcot helyezte politikaértelmezése középpontjába; a hangsúly így a politika formális minőségére került. Következésként történeti gondolkodóként Weber visszautasította a tartalmi kérdések bármiféle univerzalizálását, célja mégis maximalista volt; a társadalmi lét különböző társadalmakat és időszakokat jellemző konfigurációiról kívánt számot adni, ami általánosítást kívánt. Weber azonban képes volt univerzalizálás nélkül általánosítani, mégpedig az ideáltípus módszertani innovációjának bevezetésével. A politikát például megragadhatjuk az uralom különböző ideáltípusain keresztül (tradicionális, karizmatikus, legális). Weber a szó szerinti értelemben vett politikára koncentrált, vagyis az egyes és a sokaság közti kapcsolatok elrendezésére, ami Webernél egy körülhatárolt politikai intézményben (*polity*) normaallokáción keresztül valósul meg. Ez az értelmezés az ideáltípus módszertani innovációjával mégis minden társadalmi jelenségre alkalmazhatóvá vált, beleértve a politikai intézmények közti kapcsolatokat is. Ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, egyik tanítványa még tovább ment, amikor „a nemzetközit” – messzire mutató következményekkel – az ideáltípus segítségével fogalmazta meg. Mivel a továbbiakban amellyel fogunk érvelni, hogy a nemzetközi kapcsolatok mai realitái Weber módszertani eszközét, az ideáltípust láthatólag kellő megalapozottság nélkül használják, levezetésünk kulcsfontosságú eleme, hogy lássuk, Weber pontosan mit értett a kifejezés alatt.

---

4 A foucault-i „governmentalitäts” (*gouvernementalité*) magyar fordításával kapcsolatban jelenleg nincs konszenzus a szakirodalomban. Jelen cikkben általában *governmentalitätsként* szerepel a kifejezés, amikor az eredeti szöveg *governmentalityt* használ, és kormányzati racionalitásként, amikor *governmental rationalityt*. (A ford.)

Weber az ideáltípus fogalmát a huszadik század elején, *A protestáns etikával* egyidőben született módszertani írásaiban alkotta meg (Weber 1982).⁵ A központi gondolatot posztumusz megjelent *Gazdaság és társadalom* című művében foglalta össze:

A típusalkotó tudományos szemlélet mármost úgy tudja a legjobban vizsgálni és a legáttekinthetőbben ábrázolni mindazt, ami irracionális, ami érzelmeiktől és indulatoktól függ a magatartásnak a cselekvést befolyásoló értelmi összefüggésében, ha minden ilyen dolgot a cselekvés megkonstruált, tisztán célracionális lefolyásától való „eltérésnek” tekint (...) egy politikai vagy katonai akció esetén is célszerű először megállapítani, hogy miként zajlott volna le a cselekvés az összes körülmények és a résztvevők minden szándékának ismeretében, valamint az eszközök szigorúan célracionális, az általuk érvényesnek tekintett tapasztalathoz igazodó megválasztása esetén. Csak ez teszi lehetővé, hogy az ettől való eltéréseket azután kauzálisan az eltéréseket kiváltó irracionálisoknak tulajdonítsuk. A szigorúan célracionális cselekvés konstrukciója tehát evidens érthetősége és – a racionalitást tagadó – egyértelműsége folytán ezekben az esetekben mint típus („ideáltípus”) arra használható a szociológiában, hogy a reális, mindenféle irracionálisoktól (érzések, indulatok, tévedések) által befolyásolt cselekvést a tisztán racionális viselkedés esetén várható folyamattól való „eltérésként” érthessük meg. Ezzel együtt szintén lehetővé válik a cselekvés különféle irracionális tényezők (mint az érzések és tévedések) általi befolyásoltságának megértése is, hiszen segítségével a tisztán racionálisként feltételezett cselekvéstől való eltéréssel is számolhatunk (Weber 1987).⁶

Meg kell jegyeznünk, hogy a racionalitás Weber szerint csak az analitikus modellekre, azaz tudományos célú és már megtörtént dolgokra fókuszáló modellekre vonatkozik, ellentétben az ún. népi modellekkel, a kategorizáció olyan modelljeivel, melyeket a társadalmi létben cselekvéseinkhez útmutatóként használhatunk. A tudományos racionalitás kérdése csak megtörtént dolgokkal kapcsolatban merülhet fel és kizárólag azok esetében, akik tudományos, analitikus modelleket használnak. Azonban akkor és ott, a társadalmi tények szintjén nem feltétlenül releváns. Weber szerint nagyon is valóságos „veszély”, hogy racionalizmust rendelünk hozzá a cselekvőkhöz, ha ideáltípusok segítségével végezzük az elemzést. Megfogalmazása szerint:

Ennyiben és csakis e módszertani célszerűség folytán „racionalista” a „megértő” szociológia módszere. Ezt az eljárást azonban természetesen nem szabad úgy fölfogni, mintha a szociológia valamiféle racionalista előítélethez kötődne; csupán módszertani eszközökről van szó, nem pedig arról a meggyőződésről, amely szerint az életben csakugyan túlsúlyban vannak a racionális elemek. Arról ugyanis ez az eljárás semmit nem mond, hogy a valóságban mennyiben határozza meg a tényleges cselekvést a célok racionális mérlegelése, és mennyiben nem lehet szó ilyenről. (Ez még egyáltalán nem zárja ki, hogy fennáll a nem helyénvaló racionalista értelmezés veszélye. A tapasztalat sajnos amellet szól, hogy van ilyen veszély) (Weber 1987: 40).

Weber a koncepció kidolgozása során világosan kifejezésre juttatta ezt a problematikát. 1904-es, korszakalkotó esszéjében például megjegyzi: „a történelmi gondolkodás e szintéziseinek „definícióját” természetesen képtelenség volna a *genus proximum, differentia specifica* sémája szerint megadni” (Weber 1998: 50). Felfogásában a társadalomtudományos elemzés háromlépcsős folyamat. Először is meg kell próbálnunk megérteni a tanulmányozni kívánt emberek életvilágát. A normák és értékek egy olyan halmaza jelenti tehát a belépési pontot, amely

5 Lásd különösen a saját korábbi munkájához írt jegyzeteit (például Weber 1982: 160).

6 A magyar fordításból az utolsó mondat kimaradt, ez saját fordítás eredménye. (A ford.)

egy bizonyos csoport tekintetében, bizonyos térben és időben specifikus. Ezzel összhangban Weber *A protestáns etikát* úgy írja le, mint ami „szerény hozzájárulás lehet annak szemléltetésére, hogy az »eszmék« egyáltalán hogyan hatnak a történelemben” (Weber 1982: 115). *A Gazdaság és társadalomban* a fő csapás ugyanez marad, amikor azt írja: „minden artefaktum – pl. egy »gép« – csupán abból az értelemből kiindulva értelmezhető és érthető, amelyet az előállító és a felhasználó (alkalmasint igen eltérő célkitűzésű) emberi cselekvés kölcsönzött (vagy akart kölcsönözni) neki” (Weber 1987: 40).

Másodszor, az ideáltípusokat a kívülálló szempontjából – aminek szükségszerű értékmeghatározottságához Weber ragaszkodik – azonosíthatjuk. Két értékhalommal van tehát dolgunk: a megfigyeltével és a megfigyelőével. Weber szerint egy fenomenológiai elemzési séma teszi lehetővé e kettő összefésülését: az elemző empátiára való emberi képessége miatt az interpretációkat bizonyos magától értetődőség jellemzi, ami egyaránt vonatkozik a cselekvési folyamatok mind racionális, mind irracionális interpretációira. Arra, hogy az elemző mégis képes felülemelkedni a tanulmányozott emberek népi modelljein, az ad magyarázatot – fejt ki a fenomenológusokkal vitatkozva –, hogy „a racionális cselekvés interpretatív felfogásának van egy további tulajdonsága: az *Eindeutigkeit*, melyet leginkább »egyértelműségként« vagy »félreérthetlenségként« lehetne fordítani” (Muse 1991: 259). Fontos, hogy Weber mindvégig következetesen hangsúlyozta az ideáltípusok és a konkrét történelmi tényállások közötti szükségszerű eltéréseket. Például hangsúlyozta, hogy az uralom ideáltípusai közül általában

egyik sem szokott történetileg valóban „tisztá” formában előfordulni (...) De az persze ekkor is igaz, hogy az uralom történetileg előforduló empirikus jelenségei nem szokták követni azt, „ami a nagy könyvben meg van írva”. A szociológiai tipológia (...) [bizonyos] előny[öke]t nyújt az empirikus történelmi munkáknak (...), ami nem lebecsülendő (Weber 1987: 224).

Az ideáltípus tehát nem a jelentés és cselekvés tanulmányozását volt hivatott helyettesíteni. Ellenkezőleg: rendszerezte a kutatási területet egy olyan alapvonal meghúzásával, melynek viszonylatában a ténylegesen bekövetkező cselekvés elemezhetővé vált. Az ideáltípus megalkotása úgyszintén nem jelentette az elemzés végső állomását sem, a harmadik és egyben utolsó lépés ugyanis pont az volt, hogy az empirikus anyagra való alkalmazásával tényeket generáljunk. Némi anakronizmussal ezeket a lépéseket hermeneutikának, stilizációnak és elemzésnek is nevezhetnénk.

Weber annak ellenére talált kettős fogadtatásra⁷ (Ringer 1997), hogy az ideáltípusra helyezett módszertani hangsúly megértésre fókuszáló episztemológiával párosult munkásságában (Jackson 2008). Szempontunkból itt az a legfőbb probléma, hogy néhány weberianus, akik egyetemes érvényességre vágytak, az idők során elhomályosították azt, amit maga Weber hangsúlyozott, hogy az ideáltípus-elemzés történelmileg specifikus jellegű. Gyakran hasonló értelmezések sorsára jutottak Weber tanítványai. A weberianus Hans Morgenthau fogadtatása egyike ezen eseteknek.

---

7 A számos olvasatra való nyitottság valószínűleg előfeltétele annak, hogy egy gondolkodó klasszikussá váljon, hiszen enélkül a szövegek nem bírnának azzal az ellentmondásos fogadtatással, mely a jelen példához hasonlóan garantálja státuszukat. Jóllehet további párhuzamokat is vonhatunk a társadalomtudományos gondolkodás alapítóival; kauzális vs. funkcionális magyarázatok Durkheimnél, voluntarisztikus vs. materialisztikus magyarázatok Marxnál stb.

Morgenthau weberi konceptualizációja: „a nemzetközi” mint ideáltípus

A politikai realizmus modern akadémiai hagyományában senki csillaga nem ragyog fényesebben – talán E. H. Carr kivételével –, mint Hans Morgenthaué. A második világháború utáni Egyesült Államokban Morgenthau szerepe kulcsfontosságú volt „a nemzetközi” koncepciójának megalkotásában. Értelmezése utóbb mind a tudományos, mind a külpolitika-formáló körökben ortodoxiává vált – amivel egyaránt nyert pozitív és negatív megerősítést; minden új, eltérő elgondolás Morgenthau koncepcióját támadta, ezzel is hozzájárultak ahhoz, hogy a koncepció kulcsfontosságúvá vált.⁸ Ő volt továbbá, ahogy Guzzini is megjegyzi, „azon kevesek egyike, akik megalapozták és meghatározták a hatalom és politika fogalmait” (Guzzini 1998: 26). Így, legalábbis ami a tudástermelést illeti, a politika és „a nemzetközi” morgenthauai értelmezése továbbra is kulcsfontosságú.

Morgenthau eleinte a két háború közti Németország, majd az amerikai hidegháborús száműzetés kontextusában alkotott. A prioritást így számára az jelentette, hogy megmentse a politika sajátosságát, ami több az erőszakalkalmazásnál, illetve jelentős mértékben különbözik is attól. A liberális demokrácia akkori ellenpontjai, a német náciizmus és a szovjet kommunizmus a politika olyan értelmezéseit támogatták, melyek a közösségek etnikai, illetőleg osztálytisztaságát helyezték a középpontba, azt hangsúlyozva ezzel, hogy a politika nem a weberi értelemben önálló szféra, hanem a társadalmi lét különböző változatainak egy aspektusa. Ebben a képletben, ahogy azt Carl Schmitt is összefoglalta, a nemzetközi politika sajátossága a mi és ők közti distinkció fontosságának fenntartása.

Ahogy arra Mike Williams egy fontos munkájában nemrégiben rámutatott (2004), Morgenthau ezzel a nézettel szemben, mely a politikát átfogóan a tartalma szerint (barát/ellenség) határozta meg, kitartott amellett, hogy a politika az értékek és akaratok meghatározásáért folytatott küzdelem szférája, s hogy a társadalmi lét szféráit el kell választani egymástól, viszont minden egyes szféra fontos marad. Számára a politikait intenzitásbeli és nem tartalmi kérdések határozzák meg (vö. Koskenniemi 2004). Mesteréhez, Weberhez hasonlóan tehát Morgenthaunál is a társadalmi lét általános vonása a politika, mely *minden szférában* megtalálható. Morgenthaut azonban nyugtalanította ez a schmitti értelmezés, mivel a politikának ez a meghatározása nemcsak Schmitt elemzésének alapját jelentette, hanem ez a felfogás jellemezte a korszak minden totalitárius ideológiáját is (kommunizmus, fasizmus, náciizmus). Morgenthau átfogó projektje – a második világháború előtt és azután – az volt, hogy a politikának olyan értelmezését nyújtsa, mely a társadalom egyes részeit viszonylagosan érintetlenül hagyja és teret enged a megfontolásnak. A *Politics Among Nations* megírásakor így „a politikai” koncepcióját egy ideáltipikus, félautonóm szférára korlátozta. Ennek eredményeképpen figyelhető meg nála a feszültség egyfelől „a társadalmi” egészéhez tartozó hatalom mint intenzitás, másfelől a hatalom mint egy bizonyos társadalmi szférához (a politikaihoz) tartozó minőség elgondolása között. Morgenthau az utóbbit részesítette előnyben.

Döntő fontosságú, hogy kifejezetten azt a konceptualizációt preferálta, amely úgy tekint a hatalomra, mint ami egy bizonyos szférához tartozik, illetve hogy *analitikus* megfontolásból e szféra egy sajátos részletére fókuszált, nevezetesen „a nemzetközire”. Mike Williams meggyőzően mutatta be, hogy Morgenthau hogyan merített a weberi ideáltípus koncepciójából, hogy számot adhasson nemcsak a politika, de az ő megfogalmazása szerint a nemzetek

⁸ A versenytársak között voltak különféle békekutatók, feltörekvő posztstrukturalisták, mint Richard Ashley (1981), és természetesen konstruktivisták is.

– melyeket ma nemzetállamoknak hívunk – közti politika, azaz „a nemzetközi” sajátosságáról is (Williams 2004). Mi több, Weber nyomdokain járva, módszertani szempontból ragaszkodott az ideáltípusok szférák elképzeléséhez: „Minden szféra szükséges a teljes emberi élethez, és nem lenne célravezető egyetemessé tenni egyetlen szféra kívánalmait minden szféra számára” (Williams 2004: 643). Mint már jeleztük, Weber ideáltípusának lényege az volt, hogy csak egy bizonyos történelmi helyzetről képes számot adni. Morgenthau hasonlóan határozottan jelölte ki elemzésének érvényességi területét: annak a korszaknak a világát, melyben alkotott. Más korszakokban máshogy fest a nemzetközi politika. Megfogalmazása szerint

A politikai cselekvést meghatározó érdek a történelem egy bizonyos korszakában *attól a politikai és kulturális kontextustól függ, melynek keretében a külpolitikát kialakítják*. A nemzetek [azaz az államok] által elért cél felölelik a célok teljes skáláját, melyet bármely állam valaha is kitűzött vagy a jövőben lehetőség szerint ki fog tűzni (Morgenthau 1967: 9; lásd még: Williams 2004: 638).⁹

Míg Webert hagyományosan „politikai realistaként” emlegetik, írásai a hatalomnak egy jóval szélesebb és társadalmilag beágyazottabb felfogását képviselik, mint amit általában a realizmushoz kapcsolunk. Ahogy arra Hobson és Seabrooke felhívta a figyelmet, Weber szerint azok az államok, „melyek teljesen függetlenek a társadalomtól, gyengék és nem hatékonyak – nem erősek – és mindenekelőtt veszélyesek a nemzetközi társadalom újratermelődésére nézve” (Hobson és Seabrooke 2001). A hatalom tehát mind Weber, mind Morgenthau számára határozottan bizonyos értékorientációkban gyökerezik, a hatalmi erőforrások pedig kulturálisan specifikusak (ellentétben azzal az elképzeléssel, hogy materiálisan egyetemesen adottak lennének). A hatalomnak mind eredete, mind működése szorosan kapcsolódik a szociokulturális kontextushoz (Hobson és Seabrooke 2001; Owen 1997; Williams 2004: 4).

Morgenthau meglátásainak gyökerei mélyre nyúlnak a tágran értelmezett történelmi és jogszociológiai hagyományban, Weber ideáltípusának morgenthau alkalmazása pedig példaértékű. Ez alól az sem kivétel, ahogy „a nemzetközit” kezeli: az ideáltípus következetes alkalmazásával határolta le külön szakterületként. Érdekes azonban megjegyezni, hogy Morgenthau egyre inkább kizárta a *Verstehen* (megértés) hermeneutikai aspektusát saját megközelítéséből. Guzzini meggyőzően magyarázza ezt az egyetemes törvényszerűségek megalkotása irányába való eltolódást a hidegháború fokozódásával (1998: 29–30; 198).¹⁰ Mivel napjaink NKT-vitáiban az egyik vízvonalzó épp az, hogy a normákra kauzálisan ható társadalmi erőkként tekintenek-e, nem csoda, hogy Weber munkásságát nemcsak napjaink hatalmat a középpontba állító NKT-tudósai érzik magukénak, de azok is, akik a tágran értelmezett hermeneutikai hagyományban tevékenykednek.¹¹

9 Kiemelés: IBN és OJS

10 Világos, hogy a chicagói iskola befolyása Morgenthaura ennek egy további tényezője volt.

11 Jegyezzük meg például, mennyire központi téma ez annál a két szerzőnél, akik napjainkban a normákhoz kapcsolódó munkákat javarészt inspirálják, nevezetesen Habermasnál és Giddensnél. A weberi ideáltípus alább kifejtett foucault-i kritikájának vonatkozásában érdemes megjegyeznünk, hogy bár Giddens is nagyra tartja Weber történelmi munkásságát, elutasító annak módszertani hatókörét illetően. A *protestáns etikához* fűzött bevezetőjében például azt írja, hogy más, világvallásokkal foglalkozó tanulmányokhoz hasonlóan ennek is „az volt a szándéka, hogy megvizsgálja a kultúra racionalizálásának szerteágazó módjait, és megkísérelje kijelölni ennek a szerteágazottságnak a jelentőségét a társadalmi-gazdasági fejlődésre nézve”. „Az absztrakt módszer szintjén” – állítja Giddens – „Weber nem tudta összeegyeztetni azt a sokféle szálát, melyek összekötésével próbálkozott; szintetizáló erőfeszítései azonban megeremtették a történelem tanulmányozásának egy jellegzetes stílusát (Giddens 1976: 5, 2).

Hatalom és norma: „a nemzetközi” két versengő konceptualizálása

A Webernél tetten érhető feszültséget *mutatis mutandis* újra felfedezhetjük napjaink NKT elméletében. T. S. Eliot egyszer azt mondta, az emberek gyakran kérdezik tőle, miért is olvassuk a régi mestereket, amikor annyival többet tudunk náluk. Azt válaszolta, hogy mindazt, amit tudunk, nekik köszönhetjük, s így olvasásukkal nemcsak azt érthetjük meg, hogy honnan jövünk, de azt is, hogy kik vagyunk. Egyetértünk: nem az a kérdés, hogy az NKT része-e a társadalomtudományoknak általánosságban – bár az –, sokkal inkább, hogy mennyire vagyunk reflektívek ezzel a ténnyel kapcsolatban. Egyeseknek „a nemzetközi” továbbra is az államok rendszerét jelenti: anarchikus tér, mely minőségileg különbözik az állam belső viszonyaitól. Másoknak a politika más területeihez hasonlóan egyre növekvő mértékben a közös normák terepe.

Hatalom, nem változás

A hatalom hagyományos elemzői számára a nemzetközi térben folytatott politika a konfliktusról és az állam szintjén jelentkező feszültségekről szól. A hatalmi harc eredetét vagy az *animus dominandi* jellegű emberi természetben vagy a félelemben, esetleg e kettő keverékében kereshetjük. Az állam saját területén kordában tarthatja ezeket a küzdelmeket, de az államok közti viszonyoknak, szuverén hiányában, az önsegélyen kell alapulniuk. Az uralom implementálása valóban fogós kérdés, végtére is nem létezik olyan közös nevező, amelynek alapján felmérhetnénk, mi a helyes és helytelen az államközi viszonyokban. Így az, hogy milyen rendet kellene implementálni, továbbra is eldöntetlen kérdés: jog áll joggal szemben. Ennek eredményeképpen az, hogy ki, mit, mikor, hogyan és hol kap, örökkévaló küzdelem tárgya; a katonai erő kiterjesztett alkalmazásának lehetősége pedig soha nincs túl távol. Stefano Guzzini például a következőképpen általánosít a hagyományos hatalomelmélettel foglalkozók egy csoportjával kapcsolatban:

A realisták a politikai szférát a hatalom és autoritás viszonyai mentén definiálják. Egyének, csoportok és nemzetek küzdenek a hatalomért, amelyet a kényszerítés eszközei felett gyakorolt kontrollként, illetve a legitimitáson alapuló uralmi viszonyokként értelmeznek. A történelem véget nem érő ciklusokat követ, és nincs katarzis, mely véget vethetne az állandó harcoknak (Guzzini 1998: 24).

Persze megállapíthatunk néhány olyan tényezőt, amelyek látszólag átalakíthatják, vagy akár mérsékelhetik a hatalmi harcot. Ilyen lehet a nagyhatalmi koncert¹², egy másik a konszenzus egy lazább, az interakciók eljárási szabályaira vonatkozó formája (a szuverenitás kölcsönös elismerése vagy a diplomácia, illetve a nemzetközi jog speciális gyakorlatai), megint másik egy bizonyos terület szabályozására létrehozott rezsim (Bull 1997; Kissinger 1957; Krasner 1982). Végül azonban ezek a megoldások sem bizonyulnak stabilabbnak az ágyúcsöveket békeidőben borító pókhálónál. Amint elsütik az ágyút, szertefoszlanak. Elemzésünk

12 A 19. század elején az európai nagyhatalmak által kialakított laza, ám számottevő stabilitást nyújtó együttműködési-ellensúlyozási rendszert nevezik „koncertnek” (A ford.)

szempontjából nem szükséges tovább katalogizálni a hatalomelméleti gondolkodókat; a lényeg, hogy számukra a hatalom elsőbbséget élvez a változással szemben, a hatalmi viszonyokban bekövetkező, a normák változására visszavezethető változást pedig rendszerint zárójelbe teszik.

Kétségtelen, hogy időn és kultúrákon átívelő perspektívában helytállónak tűnhet a megfigyelés, mely szerint az intenzív hatalmi harcok központi helyet foglalnak el a politikában. Azonban az is empirikus tény, hogy az egymással harcoló politikai egységek (*polity*) típusukat tekintve különbözőek (Ferguson és Mansbach 1996). Eltérnek abból a szempontból is, hogy milyen szorosan szöttek a kapcsolataik (még ha csak az államokról van is szó, az állam és társadalom viszonyában komoly különbségek mutatkoznak), illetve hogy mennyire tekinthetők társadalmilag elkülönült egységeknek.¹³ Egyetértünk, és konklúzióinkban egy alternatív strukturális perspektívát javasolunk annak megértéséhez, hogy a globális politika miként generálhat ágenciákat. A realizmussal kapcsolatban elsődlegesen azt vetnénk fel problémaként, hogy eltántoríthat az empirikus kutatástól. Azáltal, hogy a folyamatos és alapvetően homogén politikai küzdelem elképzeléséből indul ki, gátolja azokat a vizsgálódásokat, amelyek a társadalmi lét különféle (például nemzetközi) szintjein zajló partikuláris politikai küzdelmek és gyakorlatok összetételére irányulnának.

Arra szeretnénk rávilágítani, hogy ezt a szerencsétlen tendenciát az magyarázza, hogy a hatalomelmélet kortárs gondolkodói nem szentelnek elég figyelmet Weber intelmének, mely szerint az ideáltípus nem mosható össze a ténylegesen létező történelmi konstellációval, beleértve a vonatkozó szintek elemzését is. A szintek konstellációként változnak, így „a nemzetközi” csupán egy a lehetőségek közül. Sem Webernél, sem Morgenthau-nál – akik mindketten hangsúlyozták „a nemzetközi” történelmileg kontingens jellegét – nem találunk példát a létező szintek és a köztük lévő kapcsolatok vissza-, előre-, valamint kultúrákat átívelő kivetítésére ama feltételezés alapján, hogy létezik egy a hatalmi harc által meghatározott, időtlen nemzetközi tér. Könnyen megfigyelhetjük, ahogy ez a hiba testet ölt Morgenthau késői munkáiban: a megértés elmarad, a társadalmi lét egy aspektusaként felfogott jelentés és az ebből következő, történelemre érzékeny elemzés fontossága elfelejtődik – ami pontosan az a hiba, melynek elkövetésétől Weber kifejezetten és ismételtlen óva intette az elemzőket.¹⁴

Ez többek között azt is jelenti, hogy a hagyományos hatalomelemzés nem nyújt olyan perspektívát, amelynek alapján a rendszerszintű változást tárgyalhatnánk. Ahhoz, hogy ezt megtehesük, „a nemzetközi” olyan konceptualizálására van szükség, amely megtartja a hatalmi harcról mint a politika „védjegyeről” kialakított szofisztikált realista elképzelést, ugyanakkor társadalmilag beágyazott a vizsgált környezetbe (ilyen volt a maga idejében Weber és Morgenthau értelmezése is). A társadalmi beágyazottság normák formájában az elmúlt évtizedek számos különböző NKT tudósának központi témája volt (Sterling-Folker 2000). Most azt vizsgáljuk meg, hogy „a nemzetközi” jelenleg is zajló átalakulásának normal alapú megközelítésében megvan-e az, ami szerintünk szükséges a vizsgálathoz.

---

13 Az úgynevezett neorealista egyik ismert kritikája például arra vonatkozik, hogy a struktúra (az államrendszer) vajon hogyan generál ágenciákat (vagyis „egységeket”, *ipso facto* államokat) (Ruggie 1983).

14 Természetesen a kortárs realista ragaszkodhatnak az időtlen tér elképzeléséhez anélkül is, hogy Weber vagy Morgenthau tekintélyére apellálnának; ez idáig elsősorban a genealógia kérdését vitattuk meg, nem pedig az igazságot.

Változás, nem hatalom

A kortárs elmélet javarésze számára kulcsfontosságú követelmény, hogy „a társadalmi” bele kell foglalni a globális politika elemzésébe (lásd Ruggie 1998: 856). A társadalmi „olyan világ, melyet mi magunk alkotunk” (Onuf 1989), így fontos feltárni a „konstituált társadalmi tények”, valamint a „képzetalkotó tényezők (*ideational factors*) konstitutív szerepének” (Wendt 1999) előállítását, tartalmát és hatásait. Az elmélet egy mára meglehetősen dominánssá vált ága (Fearon és Wendt 2002) elsősorban a normákra fókuszál, amelyeket az interszjektíven elismert képzetalkotó tényezők sajátos fajtájaként, „társadalmi tényekként” értelmez, melyek felett más elméletek feltűnő módon elsiklottak. Számukra a normák jelentik a legfontosabb „független változót”, amelyeket az államok érdekeiben és identitásában, valamint a nemzetközi politikákban és intézményekben beálló változások tanulmányozásához használnak (Finnemore 1996; Gurowitz 1999; Katzenstein 1996). Elemzők emellett azt is részletesen leírták, hogy az államok hogyan szocializálódnak az EU-ban és hasonló politikai közösségekben azáltal, hogy a viselkedésüket irányító új normákat tesznek magukévá (Finnemore és Sikkink 1998; Rieker 2006; Zürn és Checkel 2005). Adler szerint „a normák alkotják a társadalmi identitásokat és adják meg a nemzeti érdekek tartalmát és jelentését” (2002: 103).

Ezek a gondolkodók „a nemzetközi” egy egyre liberálisabb és társadalmilag egyre inkább beágyazott térként festik le: a (liberális) normák erőteljesen formálják az aktorok identitásait és érdekeit, ezáltal pedig meghaladjuk „a nemzetközi” anarchiáját: az államok identitásait és érdekeit mindinkább a közös nemzetközi normák alakítják, amivel egy a demokrácia, az emberi jogok, a joguralom, valamint a piacgazdaság normáiból álló liberális politikai teret hoznak létre.¹⁵ E gyenge konstruktivisták számára úgy válik „a nemzetközi” fokozatosan egyre „sűrűbbé”, ahogyan az államok identitásait, érdekeit és cselekvéseit egyre növekvő mértékben a liberális normák alakítják.¹⁶

Míg „a nemzetközi” egyre sűrűbbé és orientációjában egyre liberálisabbá válásával egyetértünk – mely folyamatban az érdekképviseleti hálózatok és nemzetközi szervezetek a liberális irányultságú normák és a jó gyakorlatok támogatásával kulcsszerepet játszanak (Barnett és Finnemore 2004; Park 2006) –, mégis kritikusan kell viszonyulnunk ezekhez a nézetekhez: a politikának és hatalomnak ugyanis feltűnően gyenge fogalmát használják. Másképp fogalmazva, azzal, hogy figyelmen kívül hagyják, illetve eljelentéktelenítik a hatalmi kérdéseket, keveset árulnak el magáról a politikáról. Ahogy Stefano Guzzini megjegyezte:

Mivel összefüggésben áll a „lehetséges művészetével”, a hatalom felmerülése bizonyos ügyekkel kapcsolatban egyúttal azt is jelenti, hogy „másképpen is csinálhattuk volna.” (...) a hatalom egy ügyhöz kapcsolása egyúttal megnöveli a politikai igazolás, illetve cselekvés vagy nem cselekvés jelentőségét is (Guzzini 2005: 497).

15 Ahogy azt Stefano Guzzini (2005) és Alexander Wendt (1999) is demonstrálta, ezek a megközelítések számot adhatnak a különböző világrendek tartalmáról és változásairól. Wendt ezeket az ideáltipikus világrendeket, illetve „a nemzetközi” különböző felfogásait hobbesi, locke-i és kanti kultúrákként foglalja össze. Lásd még: Checkel (2001); Gurowitz (1999); Risse, Ropp és Sikkink (1999); Risse (2000); Zürn és Checkel (2005).

16 Eszerint a nemzetközi tér meghatározása nagyrészt hasonló ahhoz, amit a nemzetközi jog alapítóinál láthatunk. Tanulmányának a *The Flight from Politics* című fejezetében Koskenniemi amellett érvel, hogy „Emmeric de Vattel *Droit des gens*-jének (1758) publikálása óta a jogászok azt feltételezve írnak a nemzetközi kérdésekről, mintha a felvilágosodás liberális elvei, és logikus folyományuk a joguralom, kiterjesztők és alkalmazhatók lennének a nemzetközi társadalom megszervezésére éppen úgy, ahogyan az a hagyományos értelemben vett társadalmak esetében történt” (Koskenniemi 1990: 4). A konstruktivista elmélet – legalábbis annak mérsékelt (amerikai) verziója – a nemzetközi tér hasonló elképzelését nyújtja.

Ha az érdekek és identitások konvergenciájáért felelős normák „hatalmáról” beszélünk a nemzetközi térben, az azt feltételezi, hogy a hatalomról tisztán racionálisan gondolkodunk: mintha a hatalom nem lenne más, mint a normák kauzális hatékonysága az államok érdekeinek és viselkedésének átalakításában, ami a „társadalmi tanulás”, „megfontolás”, „meggyőzés” és hasonló folyamatok során megy végbe.

Egyszóval, az NKT mai állása szerint a hatalom privilegizálása a változás vizsgálatának ellehetetlenüléséhez, míg a változás (mint a normák változása) privilegizálása a hatalom fontosságának figyelmen kívül hagyásához vezet. A középpontban tehát a politika e két elméleti megközelítésbe ágyazott koncepciója áll. A hatalom hagyományos elemzői számára a nemzetközi térben folytatott politika az államok szintjén jelentkező konfliktusokról és feszültségekről szól, melyeket a materiális érdekek és erőforrások vezérelnek. A normaközpontú elemzők ezzel szemben – miközben kiemelik a tanulást, megfontolást és meggyőzést, mint a normák által vezérelt változás mozgatórugóit – megfosztják a világpolitikát a feszültségektől és konfliktusoktól.

Meglátásunk szerint „a nemzetközi” változó tartalmának megragadásához olyan politika-koncepcióra van szükség, amely érzékeny a történelemre: amely elismeri azt, hogy a politika hatalmi harc és azt, hogy különböző korszakokban ez a harc más-más formát ölt. Olyanra, ami megtartja a realizmus hatalmi-politikai fókuszát, mégis elismeri a normákhoz hasonló képzetalkotó tényezők szerepét a világpolitika átalakulásában. Ahogy azt fent kifejtettük, Morgenthau realizmusa az emberi természet Freudban gyökerező felfogásán nyugszik, ami megnyitja az utat azon elképzelése felé, amely a politikát az intenzitás alapján gondolja el. Ezt a koncepciót Morgenthau a maga idejében a weimari köztársaság, a nemzetközi jog két háború közötti alakulása, valamint a második világháború utáni államrendszer értelmezéséhez használta (lásd még Koskenniemi 2004; Morgenthau 1940, 1967). Számára azonban messzemenőkig világos volt, hogy a politika kifejeződése, illetve logikája rendkívüli mértékben kontextuális – hogy az intézményi, kulturális és gazdasági struktúrák függvényében rengeteg *különböző formát* ölthet. Az, hogy Morgenthau a politikát olyan ideáltipikus térnek tekintette, amelyben a képzetalkotó tényezők kevés szerephez jutnak, *nem vezethet* arra a következtetésre, hogy a politika és hatalom ilyen elképzelésében nincs létjogosultsága a konstruktivista elméleteknél megismert szempontoknak. Ezt a történeti megközelítést követve most rávilágítunk arra, hogy miként építhető be ez a belátás „a nemzetközi” fogalmába.

Egy alternatív konceptualizáció: „a nemzetközi” mint governmentalitás

Joggal merülhet fel, hogy ha a kortárs globális politika kereteiben szemléljük, a külpolitika Morgenthau által vázolt „politikai és kulturális kontextusa” nagyban különbözik attól, mint amilyen Morgenthau idejében volt – a fent áttekintett konstruktivista kutatások hozzájárultak ennek demonstrálásához. Bár a hidegháború vége óta számos kísérlet történt arra, hogy megalkossák a végzetes ideológiai küzdelmek új diskurzusát, nem is beszélve az Egyesült Államok „terrorellenes háborújának” fontosságáról, elsősorban nem az ideológiai küzdelem határozza meg a jelen korszakot, hanem az, amit John Ruggie a transznacionális kapcsolatok folyamatos sűrűsödésének nevez. A nemzetközi szférájának társadalmi sűrűsége egyre nagyobb nyomást gyakorol „a nemzetközinek” arra a koncepciójára, mely a politikai szféra többihez viszonyított elszigeteltségét hangsúlyozza. Ez azonban nem jelenti az állami politika – vagy úgy általában a politika mint olyan – eltűnését, ahogyan azt a normaalapú

elmélet gyakran sugallja. Valóban hasznos lenne szisztematikusabban gondolkodni a politika és egyéb szférák (társadalmi, gazdasági, jogi) interpenetrációjáról, valamint arról, hogy a nemzetközi tér „sűrűsödése” hogyan képes átalakítani a politika logikáját és a hatalom működését. Például milyen implikációi vannak ama politika formájának és logikájának, amely egymásba fonja a nemzetközi jogot és a nemzetközi politikát? Az, hogy egyre több globális ügy „ölt jogi formát” (ahogy azt az élelmiszeripari szabványok vagy a szennyezési kvóták ügyének esetében láthatjuk), csökkenti a morgenthauai értelemben vett politika jelentőségét? Vagy a szférák ilyen interpenetrációja – ahogy azt a nemzetközi jog „politizációja” esetében láthatjuk – csupán azt változtatja meg, hogyan zajlik a politika (Goldstein és Martin 2000; Koskenniemi 2004; Reus-Smit 2004)?

Ahhoz, hogy „a nemzetközi” egy a hagyományosnál sűrűbb, de a politika és hatalom szerepét megtartó felfogását nyújthassuk, Michel Foucault felé fordulunk, aki a hatalom egy mélyen társadalmi felfogását nyújtja, mely ugyanakkor erős rokonságot mutat Morgenthauéval. Ahogy Mike Williams megjegyezte:

Morgenthau hatalom- és érdekértelmezésének legközelebbi analógiáit a leginkább Pierre Bourdieu és Michel Foucault a hatalom és a politika területét rendkívül szélesen értelmező társadalomelméletében találhatjuk, mintsem a politikának abban a szűk értelmezésében, melyet a bírálókat szerint a politikai realiták magukévé tettek (Williams 2004: 639).

Míg Williams meggyőzően azonosítja a Morgenthau és Foucault hatalomfelfogása közti intellektuális rokonságot, az, hogy elméleti koncepcióik elemei hogyan használhatók együtt, nyitott kérdés marad. Hogyan kapcsolhatjuk Morgenthau szikár definícióját Foucault tág hatalomfogalmához? Az egyik támpontot ehhez Morgenthau állam-társadalom kapcsolatokra vonatkozó nézetei jelentik. Míg a realizmust gyakran a diplomácia és a nagyhatalmi politizálás autonóm szférájának logikája mentén határozzák meg, addig Morgenthau nagyon is tanulságosan arról értekezik, hogy az állam-társadalom kapcsolatok megváltozása hogyan alakítja át a politika és a hatalom működését. Számára a tömegek nacionalizmusa azt jelenti, hogy a hatalom az elittől a tömegtársadalomhoz kerül. A modernitás meghatározó jegye („isten halála”) a társadalom szervezőelveinek neokantiánus megalapozását implikálja, ám ezek a szervezőelvek vagy alapértékek sem Weber, sem Morgenthau számára nem gyökerezhetnek transzcendentális értékekben: társadalmilag termelődnek, ami lehetővé teszi, hogy megváltoztassák, illetve vitassák őket. Ennek a fejleménynek jelentős hatása van a nemzetközi politika „logikájára”: mivel a legitimitásnak és az autoritásnak a társadalmat alkotó egyének jogaiban és preferenciáiban kell gyökereznie, az ez idáig a diplomáciával foglalkozó arisztokrácia közös nemzetközi szabályrendszerei bomlásnak indulnak. A kormányoknak a tömegdemokrácia feltételei mellett meg kell találniuk annak a módját, hogy *mind* a népet, *mind* a többi kormánnyal való kapcsolataikat a nép, illetve a „tömegek” nevében igazgassák. Eltolódás következik be, aminek következtében a szuverenitás alapjává a terület helyett egyre inkább a társadalom válik. Morgenthau számára ez a politika potenciálisan veszélyes aspektusainak az előtérbe kerülését jelenti, és ezért hangsúlyozza a weberi „felelősségetika”, valamint az államférfiúi körültekintés fontosságát, mint ami módot adhat a nacionalizmus potenciálisan destruktív elemeinek korlátozására.

Morgenthauanak az állam és társadalom közti viszonyoknak a politika és hatalom működésére gyakorolt hatásaival foglalkozó gondolataiban találhatjuk meg a kapcsolódási pontot Foucault-hoz. Ha Foucault elképzelését tekintjük viszonyítási pontnak a hatalom működése

szempontjából, mely szerint eltolódás következett be a „terület” koncepciójától a „társadalom” irányába, láthatóvá válik, hogy elemzési módjaik miként hozhatók összhangba egymással. Ami tehát Foucault-t Morgenthautól megkülönbözteti, az nem annyira az eltérő filozófiai pozíció,¹⁷ hanem inkább az államról alkotott elgondolása. Colin Gordon szerint Foucault mélysegesen szkeptikus ama törekvésekkel szemben, amelyek „a modern állam kormányzati cselekvéseit az állam esszenciális tulajdonságaiból és hajlamaiból vezetik le”. Ehelyett úgy véli, hogy „az állam intézményének természete [...] a *kormányzás gyakorlatait*” (Gordon 1991: 4). A hatalom működésének vizsgálatában a kezdőpontot tehát a gyakorlatok, és nem az intézmények jelentik. Foucault számára a „kormányzás művészete” az „ökonómia politikai gyakorlatba való bevezetéséről” szól:

Kormányozni egy államot így egyet fog jelenteni az ökonómia alkalmazásával, egy gazdaság létesítésével az állam egészének szintjén, ami a kontroll és megfigyelés olyan formáját jelenti minden egyes lakójának vagyona és viselkedése felett, mely hasonló a háztartása és javai felett örökdő családfőéhez (Gordon 1991: 92).

A hatalmat itt magunk és mások irányításaként, a „cselekvésre ható cselekvésként” definiáljuk. David Owen szerint

Foucault számára a hatalom és etika viszonyai hozzák létre az akaratot (...) azaz a bizonyos képességekkel rendelkező ágenseket; következésképpen viselkedésünk bármilyen további irányítása, akár általunk, akár mások által csak saját cselekvési kapacitásaink viszonylatában folytatható (Owen 1997: 154).

Foucault ebben az értelemben mondja, hogy „a hatalmat kizárólag szabad szubjektumok felett lehet gyakorolni, és csakis amennyiben szabadok” (Foucault 1982: 790). A hatalom így a szabadság modalitásán keresztül működik. Társadalmi-politikai szinten a hatalom modalitásának azonosítása (kormányzásként) a politikai gazdaságtanon alapul. Ahogyan Adam Smith munkáiban megjelenik, a politikai gazdaságtan feloldja a tudás, a politikai gondolkodás és cselekvés egységét, ami a „rendészeti” (*police*)¹⁸ és az államtudományokat jellemzi. Utóbbiak abban az időben társultak a politikai rációhoz, amikor még a királyi udvar kiterjesztéseként, a területiség jegyében konceptualizálták a politikát. A politikai gazdaságtan új valóságot vezetett be, amihez az uralkodónak kapcsolódnia kellett, ez az új valóság pedig a társadalom volt. Colin Gordon úgy írta le elegánsan ennek implikációit, mint a kormányzott valóság újfajta tárgyasítását, aminek hatása a kormányzati ráció újrapozicionálása egy új, komplikált, nyitott és instabil politikai-episztemikus konfigurációban (Gordon 1991). Ez az „instabil politikai-episztemikus konfiguráció” az, ami egyesíti Foucault-t Morgenthauval: mindketten az autoritás stabil alapjának hiányával foglalkoztak, ami a modernitás egyik jellemzője.

Foucault a politikai uralom új racionalitását legáltalánosabb formájában liberalizmusként azonosítja – értve ezt inkább a kormányzás ethoszaként, illetve racionalitásaként, semmint történelmi korszakként vagy filozófiai doktrínaként. A politikai uralomnak ez az új racionalitása – lényegében a politika új terepe – a „társadalom” 18. század végi kibontakozására

17 Végtére is mindkettőjükre nagy hatással volt Nietzsche, vö. Hennis (1988: 146–162).

18 Fontos tudni, hogy Foucault fogalma egy tágabb összefüggést takar, mint a rendőrség, a rendőri intézkedés vagy akár a rendészet. A hatalom gyakorlásának egy sajátos módozatáról és logikájáról van itt szó, amely a társadalmi normák teljesülése érdekében aktívan beavatkozik. Ehhez természetesen kapcsolódnak különféle konkrét apparátusok is, a jelentés magját mégis ez a tágabb összefüggés körvonalazza. (A *ford.*)

épül: egy a territorialitástól és az állam eszközeitől különböző, azokon kívül létező entitásra. Innentől kezdve Foucault szerint a hatalom új modalitásáról beszélhetünk, amelyet „kormányzásként” definiált:

Amit ekkor felfedeztek – és ez egyike volt a 18. század végi politikai gondolkodás nagy felfedezéseinek –, az a társadalom elképzelése volt. Ez azt jelentette, hogy a kormányzatnak nem csupán egy területtel, birtokkal és az alattvalóival kell foglalkoznia; ennek a szférának saját törvényei, zavarai és erre vonatkozó mechanizmusai vannak. Ez az új valóság a társadalom (Foucault 1989: 261).

Tehát a politikai gondolkodásban és cselekvésben beállt fontos törés inspirálta annak meghatározását, amit ma a politika „kormányzati” koncepciójának nevezünk. Ez a törés először a „kormányzás művészetének” diskurzusában jelent meg a 16. századtól kezdődően, majd ennek intézményesítésében a késő 18. század forradalom utáni környezetében. A politikának azzal a specifikusan modern dimenziójával áll összefüggésben, amely akkor alakul ki, amikor a szuverén uralta „társadalom” immár önálló entitásként jelenik meg: az államtól minőségileg különbözőként, amelyet olyan egyének alkotnak, akiknek jogait és autonómiáját tiszteletben kell tartani, s akiknek viselkedésmintáit ismerni kell annak érdekében, hogy lehetséges legyen a hatékony kormányzás. A liberalizmus mint a hatalom világos logikája a „szabadságon keresztüli kormányzásról” szól (Hindess 2005: 403).

Lényegében tehát Foucault azt mondja, hogy a 16. század közepe óta a történelem hosszú folyamatában van egy olyan állandó tendencia, amelynek során a „kormányzás” mint a hatalom egy formája fokozatosan a hatalom egyéb módjainak (szuverenitás, fegyelmezés) *helyébe lép, illetve újraalakítja azokat*. Foucault ezt arra használja, hogy felhívjon a hatalom működésének, valamint a politika racionalitásának és tartalmának tanulmányozására – nem csupán a „normák”, hanem „a különböző kormányzati apparátusok egész sora kialakulásának” viszonylatában is, melyek a szabad és autonóm egyének cselekvéseinek előmozdítását, irányítását és alakítását célozzák (Gordon 1991: 102–03). Ennek ismeretében érthetjük meg, hogy Foucault miért fektetett oly nagy hangsúlyt az állami intézmények változásainak vizsgálatára: sokkal inkább a kormányzás gyakorlatait megváltoztató funkcióról van szó, mint fordítva.

Foucault számára tehát a liberalizmus a kormányzás bizonyos logikáját jelenti, a hatalom ama formáját, amely a modern társadalom sajátossága; indirekt módon működik azáltal, hogy a „viselkedés irányításán” és „kormányzati technikák” összességén keresztül autonóm és felelős egyéneket formál (Dean 1999; Rose 1999). Ez az, amit Barnett és Duvall más kontextusban „produktív hatalomnak” nevezett, amely a társadalmi kapcsolatokon keresztül működik, szabványokat alkot az egyének és csoportok számára az elfogadható, hatékony és legitim cselekvés megállapítására. Olyan hatalom, amely „mások lehetséges cselekvési terének strukturálására” (Foucault 1982: 790) szolgál. A hatalom kormányzati koncepciója pontosan itt válik hasznunkra „a nemzetközi” elemzésében. Ha a nemzetközi tér az emberi jogi normákról, piacgazdaságról, demokráciáról és joguralomról szóló liberális normák intézményesülése nyomán sűrűsödik, helyénvalónak tűnik, hogy e normák megjelenését alávessük egy governmentális olvasatnak. Hogyan közelíthető meg „a nemzetközi” egy ilyen elemzési keretben? Röviden ki kell térnünk a módszertani kérdésekre.

Módszertan: az ideáltípustól a diskurzusig és a kormányzás programjaiig

Míg Weber ideáltípusára támaszkodva Morgenthau a politikai szféra specifikusságát hangsúlyozta, Foucault azzal a nehézséggel küzdött, hogy a kormányzás gyakorlatait vizsgálva megtalálja „a politikait” a társadalmi lét minden szférájában. Foucault sajátját tulajdonképpen egy a Weberéhez hasonló intellektuális vállalkozásnak látta:

A kritikai gondolkodást kell kitűznünk célként, ami saját magunk ontológiájának formájában jelenik meg, az aktualitás ontológiájaként; Hegeltől a frankfurti iskoláig, Nietzschéig és Max Weberig a filozófiának ez a formája alapozta meg azt a fajta reflexiót, amelyen magam is dolgozni próbálok (Foucault 1984: 687–688).

Foucault mindazonáltal visszautasította a weberianus címkét, rámutatva, hogy az őt érdeklő probléma sokkal inkább az igazság termelése mint történelmileg specifikus vállalkozás, mintsem az emberi elme általános kategóriájaként felfogott racionalitás vizsgálata (1980: 26).¹⁹ Míg Weber (és rajta keresztül Morgenthau) az ideáltípusokat analitikusan kialakított koncepciókként látta, melyek célja, hogy kiszűrjék egy bizonyos társadalmi jelenség „logikáját” vagy „lényegét”, Foucault elhatárolódott attól, hogy ő maga ideáltípusokkal dolgozott volna. Ahogy egy interjúban hangsúlyozta:

Nem hiszem, hogy a Max Weberrel való összehasonlítása pontos. Sematikusan mondhatja, hogy az „ideáltípus” a történeti interpretáció kategóriája; a megértés struktúrája a történész számára, aki bizonyos tényállásokat akar egymáshoz illeszteni. Úgy teszi lehetővé egy „lényeg” újraértékelését (a kálvinizmusét vagy az államét vagy a kapitalista vállalkozását), hogy közben olyan általános elvekből indul ki, melyek egyáltalán nem voltak jelen azoknak az egyéneknek a gondolataiban, akik konkrét viselkedésének a megértése elvileg a célunk lenne (Foucault 1980: 27).

Foucault három különbségre hívja fel a figyelmet: módszertanilag megközelítése nem retrospektív értelmezés, hanem a kormányzásban ténylegesen használt programok olvasata. Ami az érvényességet illeti, az övé nem univerzalizáló antropológia, hanem annak elemzése, hogy az emberek hogyan vesznek részt saját maguk fegyelmzésében. Végül, az általa tanulmányozott diskurzusok távol állnak attól, hogy gond nélkül illeszkedjenek egy előzetesen kialakított modellbe, sőt: tipikusan a programok és gyakorlatok közti eltéréseket tárják fel, melyek saját jogukon érdemesek a vizsgálatra. Ez számunkra kulcsfontosságú, hiszen nem hiszszük, hogy „a nemzetközi” újrakonceptualizálása egyszerűen egy ideáltípus megújításának a kérdése kellene, hogy legyen – ahogy azt Morgenthau nemcsak lehetővé tette, de javasolta is. Továbbá szükség van elmozdulásra „a nemzetközi” racionalizált koncepcióként értelmezésétől egy diszkurzív értelmezés felé. Az elemzésnek ez a módja kifejezetten elrugaszkodik „a politikai”, „a gazdasági” és „a jogi” idealizált logikai modelljének Morgenthaunál látott meghatározásától. Utóbbi szerint a politikai realista „hatalomként meghatározott érdekekben, a közgazdász vagyongként meghatározott érdekekben; a jogász pedig a cselekvéseknek a jogi szabályokhoz való illeszkedésében gondolkodik” (Morgenthau 1967: 13). Az általunk javasolt megközelítés a kormányzás gyakorlatainak és programjainak miriádját vizsgálná

19 Ez elhibázott kritika volt Foucault részéről, hiszen ez valójában soha nem tartozott Weber céljai közé.

azzal a céllal, hogy *egy bizonyos szféra* (gazdasági, jogi, politikai) *racionalitása helyett a kormányzás racionalitását azonosítsa*. Ez a racionalitás az – beleértve a kapcsolódó konstitutív gyakorlatokat is –, amit úgy nevezhetünk, „a nemzetközi mint governmentális”. Módszer-tanilag ennek ki kell térnie meghatározott racionalitások lehetséges hatásainak vizsgálatára is, például arra, hogy az egyes racionalitások hogyan teszik lehetővé bizonyos fajta aktorok megjelenését. Amikor a governmentális-t helyezük a középpontba, nem azt állítjuk, hogy konkrét kimenetek magyarázatára leszünk képesek, hanem a konstituálás gondolatát arra korlátozzuk, ami bizonyos dolgokat lehetővé tesz. E perspektíva hozzáadott értéke, hogy kifejezetten hatalmi fókuszot vezet be az elemzésbe, a politikai logikát és racionalitást a hatalom egy bizonyos formájának kifejeződéseiként értelmezett konkrét gyakorlatokhoz kapcsolva.

Ennek a konceptualizációnak implicite megvannak a nyomai az NKT irodalmában. Laffey és Weldes (2005)²⁰ például leírják, hogy a napjaink világpolitikáját jellemző liberális (vagy neoliberális) kormányzási formáknak mennyire központi részét képezik a „rendszer-ti” gyakorlatok. Szerintük „a felvilágosodás progresszív mítoszai ellenére a liberális demokráciákban a politikai tiltakozással szembeni durva rendőri intézkedések [...] régóta a közélet meghatározó vonásai közé tartoznak az észak-atlanti régióban.” A Kereskedelmi Világszervezet, illetve a G7 elleni tüntetésekre utalva állítják, hogy „a demokratikus tiltakozás »bűncselekménnyé« válik” (Laffey és Weldes 2005: 77). A governmentális perspektívája továbbá rendszerszintre emeli az új normák világpolitikát formáló erejének tanulmányozását azzal, hogy az ezeket alátámasztó politikai racionalitáson keresztül feltárja a rendszert, amelyben a normák kialakulnak és elfogadottá válnak. Himadeep Muppidi beszédes elemzését adja Madeleine Albright válaszában, melyet a CBS riporterének kérdésére adott: megérték-e az Irak elleni szankciók annak fényében, hogy félmillió gyermek halálához vezettek? A válasz (hogy „megérté-e”) elemzése helyett Muppidi azokra a feltételekre kérdez rá, amelyek lehetővé tették a riporter számára, hogy egyáltalán feltegyen egy ilyen kérdést:

A kérdés az, hogy mi az, ami őt [Albrightot] olyasvalakivé teszi, aki képes erre elfogadható választ adni; egyáltalán mi az, ami elfogadhatóvá teszi őt egy civilizált társadalomban (...). Az, hogy egy ilyen döntést nem söpörnek le az asztalról mint morálisan elképzelhetlent vagy alapjaiban gyűlöletet – olyannyira elítélendőként, hogy magát a kérdést fel se lehessen tenni –, a gyarmati rend hatalmáról tanúskodik, mely folyamatosan megerősít egyes aktorokat, például az Egyesült Államokat, a gyarmati rend alanyaiként (Muppidi 2005: 281).

Annak forrását, hogy a kormányzás liberális formái hogyan segítik elő a hasonló mechanizmusok felemelkedését – melyek folytán egyes aktorok olyan pozícióhoz jutnak, amelyből ellentmondást nem tűrve megmondhatják, mi az elfogadható, legitim, hatékony stb. –, megtalálhatjuk magában a liberális projektben (Bially Mattern 2005). A John Meyer és társai által kidolgozott világtársadalom-megközelítés tanulságos lehet, mivel arra kérdez rá, hogy miért van az, hogy az államok (egyre növekvő mértékben) hasonló módon szerveződnek, illetve hogy miként alkotjuk meg az „aktorokhoz” vagy az „ágenciához” hasonló, adottnak vélt fogalmakat szociokulturális folyamatokban (Meyer és Jepperson 2000; Thomas et al. 1987). Meyer és Jepperson szerint például a modern, liberális ontológia, amely minden túlvilágiságtól megfosztja az ágenciát, és az „Embert” mint egyedüli aktort tételezi, a második világháború óta olyan gyorsan terjedt el, hogy „a nemzetállami forma, ahol az egyének állampolgárok és

20 Vö. Bigo (2006); Huysmans (2006); Laffey és Weldes (2005: 77); Prozorov (2006).

a szervezetek komponensek, mára világszerte megtalálható” (Meyer és Jepperson 2000: 106). Szerintük „a modern rendszerben valójában az a meglepő, hogy a nyugati modellek milyen teljességgel képesek világszerte dominálni az egyének jogairól, az állam felelősségéről és szuverenitásáról, valamint a preferált szervezeti formákról folyó diskurzust.” „A nemzetközi” eme olvasata feltűnő hasonlóságokat mutat a liberális normák és intézmények globális terjedésének governmentalitásközpontú olvasatával, azzal a fontos különbséggel, hogy utóbbi, úgy gondoljuk, jobb fogódzót biztosít a hatalom relacionális aspektusaival kapcsolatban, melyeket a liberális normák és intézmények globális terjedése implikál (erre a későbbiekben visszatérünk). Az eddigieket összefoglalva, a governmentális elemzése expliciten hatalmi fókuszot visz a normák irodalmába azzal, hogy a (kormányzati) gyakorlatoknak azokat a típusait és technikáit elemzi, amelyek kitermelik az identitás és viselkedés elfogadható, legitim, hatékony stb. formáit. Ez igazodik Foucault tudományos projektjéhez, melynek kibontásához az NKT számos művelője már hozzákezdett (lásd Debrix 1999; Dillon 2001; Ferguson és Gupta 2002; Lipschutz 2005; Sending és Neumann 2006).

Governmentalitás a nemzetközi szférájában: a kategorizáció politikája

Foucault-t a politika „a társadalom kormányzásához használt gyakorlatok logikája vagy racionalitása” értelemben érdekelte. Szisztematikusan nem foglalkozott a nemzetközi politikával, és nem is dolgozta ki a politika fogalmát a maga hagyományos értelmében, azaz valamely társadalom szervezése és irányítása felett különböző aktorok között kialakult konfliktusként, illetve feszültségként. Foucault tulajdonképpen megkerüli a politika mint intenzitás rugalmas, morgenthau elképzelését. Mindketten Nietzschehez fordultak inspirációért elméleti munkáikban: Foucault Nietzsche elképzelését a hatalom akarásáról a történeti elemzés széles programjává alakította. A hatalom különböző típusainak tartalmára és hatásaira koncentrált, amelyek a kormányzás gyakorlataiban megtalálhatók. Morgenthau ezzel szemben Weber ideáltípusaira támaszkodva ugyanazt az elképzelést parszimóniával oltotta be.

Mindennek tudatában „a nemzetközi” liberális governmentalitásként felfogott elgondolása nem vehető át probléma nélkül Foucault írásaiból. El kell ismernünk a konfliktus, vita és ágencia szerepét a tekintetben, hogy a különböző társadalmak és aktorok hogyan határozzák meg önmagukat a liberális normák viszonylatában. Másképpen fogalmazva, „a nemzetközi” olyan politikai szféra, amelyet egyre inkább a liberális normák határoznak meg. Ez a folyamat, míg a kormányzás modalitását átalakítja, a Morgenthau által formálisan definiált politikát nem; inkább arról van szó, hogy a politika új formái egyre fontosabbakká válnak. Ezek egyikét a „kategorizációk politikájának” nevezhetjük. A kategorizációk központisága – mint a kormányzás programjainak előfeltétele – a liberalizmusban magában, az ember „lényegének” kétértelműségében gyökerezik. Helliwell és Hindess szerint:

Ha tudással bíró szubjektumként tekintünk rá, az embert az értelem és a percepció képessége alkotja meg, ami által, legalábbis elvben, képes az autonóm cselekvésre; míg a tudás tárgyaként felfogva külső erők és stimulusok eredményének tűnik. A liberális konstitucionalizmus retorikája által hivatkozott erények, a racionalitás és a morális autonómia egyrészt úgy tűnik, hogy az ember *lényegét* jelentik, másrészt pedig úgy, hogy *nagyon is partikuláris feltételek termékei* (Helliwell és Hindess 2002: 2).

A liberalizmuson belül tehát létezik egyfajta feltételesség és határozatlanság azzal kapcsolatban, hogy miként kategorizáljuk, azaz időben és térben hogyan kormányozzuk népeségek és egyének különböző típusait. A politikai ágenciához így hozzátartozik annak kialakítása, illetve eldöntése, hogy kit tekintünk saját maga kormányzására képesnek és kit nem. Helliwell és Hindess szerint például „a modern politikai gondolkodás rendszerint azt a nézetet képviseli, hogy míg létezik néhány olyan kontextus, amelyben az önkormányzás megfelelő hagyományai képesek gyökeret eresztetni, annál is több lehet, ahol viszont nem” (Helliwell és Hindess 2002: 2). Egy újabb cikkében Barry Hindess azt vizsgálja, hogy a liberális normák nemzetközi erősödése nyomán hogyan változott ez a kategorizáció. Itt érdemes kissé hosszabban idézni őt:

Míg a liberalizmus valaha a gyarmati alattvalók feletti indirekt uralom decentralizált despotizmusára támaszkodhatott, most azokat, akikről úgy gondolja, jelentékeny tökéletesítésre szorulnak, úgy kell kezelnie, mintha ők is, mint a nyugati államok polgárai, fel lennének ruházva „jogaik gyakorlásának mérsékelt képességével”. Az állampolgárok, gyarmati alattvalók és egyéb nem állampolgár „mások” közti régi birodalmi felosztások helyére az állampolgárság posztimperiális globalizációja és egy indirekt uralom lépett, melyben a gyarmatok helyett egy kevésbé direkt rendszer van érvényben, ahol a régi birodalmi területeket saját szuverén államaik kormányozzák. (...) Az indirekt uralom így a nemzeti és nemzetközi segélyprogramokon keresztül működik, segítve, támogatva és korlátozva a posztkoloniális államok viselkedését (Hindess 2005: 409).

Napjainkban a liberális normák sűrű hálózatáról beszélhetünk, amely alakítja az államok identitását és viselkedésmintáit. Úgy is felfoghatjuk ezt, mint a hatalom indirekt formáinak globális rendszerét, amelynek célja, hogy irányítsa, alakítsa és elősegítse államok és egyéb politikai intézmények, valamint egyének specifikus típusainak kialakulását. Viselkedési szabványokat alkot egyének, és intézményi modelleket a nemzetközi közösség számára, amelyeket a közösség minden rendes tagja implementál, illetve követ.

Konklúzió

Megtartva a politika mint hatalmi harc realista koncepcióját, kiszélesítettük a definíciót és megpróbáltuk pontosítani, hogy miként működik posztmodern feltételek mellett. Megtartva a politika mint a széleskörű gyakorlatokban megmutatkozó közös értelmezés konstruktivista koncepcióját, beoltottuk a nagyon is szükséges hatalmi és politikai fókuszszal. „A nemzetközi” ilyen konceptualizációjának pótolnia kell fő inspirációs forrásunk, Michel Foucault munkájának egy komoly hiányosságát is. Foucault maga sohasem tekintett a nemzetközi rendszerre olyan rendszerként, ahol kormányzati racionalitások működnek. Konceptualizációnk, mely „a nemzetközit” a governmentális társadalmilag beágyazott terpeként fogja fel, olyan (hatalmi viszonyok által meghatározott) struktúráként látja „a nemzetközit”, amely a (kormányzati racionalitásként meghatározott) politikai uralom különböző és változó gyakorlatait generalja. Egy ilyen konceptualizáció lehetővé teszi a globális politika jelenleg is zajló átalakulásával foglalkozó empirikus munka folytatását. Azzal, hogy a figyelmünket a renddel ellentétben a kormányzás racionalitásai felé fordítjuk, lehetővé válik, hogy máshogyan álljunk például a nemzetközi politikában való „egyensúlyozás” témájához is. A globális politika egyensúlyozási mechanizmusai így internális elemként tűnnek fel abban

a racionalításban, amelynek segítségével a hatalmat a kormányzati gyakorlatok specifikus formáinak kifejezésekként gyakorolják.

Végül szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy az itt javasolt elemzési módot tovább lehet fejleszteni a globális politika ágenciáinak kiérlelt strukturális olvasatává. E cikk írásának pillanatában Kenneth Waltz neorealista strukturális olvasata uralkodik a diszciplínában. Waltz központi gondolata, hogy a világpolitika anarchikus és önszegélyre épülő természetéből fakadóan a megjelenő egységek differenciálatlanok lesznek: mind államok, melyeket legfeljebb relatív cselekvési képességük alapján lehet megkülönböztetni. Ha azonban a világpolitika racionalitása nem az önszegélyé, hanem a kormányzaté, a megjelenő agenciák is különbözőek lesznek (vö. Ruggie 1983). Ott lesznek az államok, de más politikai intézmények is. Az államok így egybemosódnának az egyéb politikai ágenciákkal, úgy, mint transznacionális vállalatokkal és nem mint kormányzati szervezetekkel, valamint olyan újak is kifejlődhetnek, mint a szupranacionális szervezetek (például az Európai Unió) vagy a transznacionális hálózatok (például a Transparency International). A governmentális struktúráként való felfogása így olyan alapot teremthet, amelyből kiindulva empirikusan vizsgálhatjuk az ágenciákat. A neorealista nézet talán túlságosan determinista, mivel úgy véli, hogy csak az államrendszer rendelkezik strukturális státusszal, az ágencia pedig kizárólag a relatív állami kapacitások kérdése. Ehelyett úgy vizsgálhatjuk a politikai intézmények formálódását, hogy miként viszonyulnak a kormányzás immár globális racionalitásához. „A nemzetközi” így e politikai intézmények közti kapcsolatok komplexumává válik, beágyazódik egy szélesebb liberális társadalmi rendbe. Ez megnöveli a világpolitika számára annak a specifikus hatalmi formának a jelentőségét, amely korábban elsősorban a társadalom más szintjein volt aktív: a governmentálisét.

Fordította Mendly Dorottya

Hivatkozott irodalom

- Adler, Emanuel (2002): Constructivism in International Relations: Sources, Contributions, and Debates. In *Handbook of International Relations*. Walter Carlsnaes, Thomas Risse és Beth Simmons (szerk.). London: Sage, 95–118.
- Ashley, Richard (1981): Political Realism and Human Understanding. *International Studies Quarterly* 25(2): 204–36.
- Barnett, Michael és Martha Finnemore (2004): *Rules for the World*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bially Mattern, Janice (2005): *Ordering International Politics: Identity, Crisis and Representational Force*. Basingstoke: Palgrave.
- Bigo, Didier (2006): *Policing Insecurity Today*. Basingstoke: Palgrave.
- Bull, Hedley (1977): *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. London: Macmillan.
- Checkel, Jeffrey (2001): Why Comply? Social Learning and European Identity Change. *International Organization* 55(3): 553–588.
- Debrix, Francois (1999): Space Quest: Surveillance, Governance and the Panoptic Eye of the United Nations. *Alternatives* 24(3): 269–294.
- Dean, Mitchell (1999): *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.
- Dillon, Michael (2001): Global Liberal Governance: Biopolitics, Security, and War. *Millennium* 30(1): 41–66.
- Fearon, James és Alexander Wendt (2002): Rationalism v. Constructivism: A Sceptical View. In *Handbook of International Relations*. Walter Carlsnaes, Thomas Risse és Beth Simmons (szerk.). London: Sage, 52–72.

- Ferguson, James és Akhil Gupta (2002): Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality. *American Ethnologist* 29(4): 981–1002.
- Foucault, Yale H. és Richard W. Mansbach (1996): *Politics: Authority, Identities, and Change*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Finnemore, Martha (1996): *National Interests in International Society*. Ithaca: Cornell University Press.
- Finnemore, Martha és Kathryn Sikkink (1998): International Norms Dynamics and Political Change. *International Organization* 52(4): 887–917.
- Foucault, Michel (1980): Table ronde du 20 mai 1978. In *Dits et écrits (1980–1988), Volume IV*. Paris: Gallimard, 20–34.
- Foucault, Michel (1982): The Subject of Power. *Critical Inquiry* 8(4): 777–795.
- Foucault, Michel (1984): Qu'est-ce que les Lumières? In *Dits et écrits (1980–1988), Volume IV*. Paris: Gallimard, 679–688.
- Foucault, Michel (1989): An Ethics of Pleasure. In *Foucault Live (Interviews 1966–84)*. Sylvestre Lotringer (szerk.). New York: Semiotext, 257–277.
- Foucault, Michel (2000): The Subject and Power. In *Power: Essential Works of Foucault 1954–1984, Volume III*. James D. Faubion (szerk.). London: Penguin, 326–348.
- Giddens, Anthony (1976): Introduction. In Max Weber: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Allen & Unwin, 1–12.
- Goldstein, Judith és Lisa Martin (2000): Legalization, Trade Liberalization, and Domestic Politics: A Cautionary Note. *International Organization* 54(3): 603–632.
- Gordon, Colin (1991): Governmental Rationality: An Introduction. In *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Graham Burchell, Colin Gordon és Peter Miller (szerk.). Chicago: Chicago University Press, 1–51.
- Gurowitz, Amy (1999): Mobilizing International Norms: Domestic Actors, Immigrants, and the Japanese State. *World Politics* 51(3): 413–445.
- Guzzini, Stefano (1998): *Realism in International Relations and International Political Economy: The Continuing Story of a Death Foretold*. London: Routledge.
- Guzzini, Stefano (2005): The Concept of Power: A Conceptual Analysis. *Millennium: Journal of International Studies* 33(3): 495–522.
- Helliwell, Christine és Barry Hindess (2002): The Empire of Uniformity and the Government of Subject Peoples. *Cultural Values* 6(1): 139–152.
- Hennis, Wilhelm (1988): *Max Weber: Essays in Reconstruction*. London: Allen & Unwin.
- Hindess, Barry (2005): Politics as Government: Michel Foucault's Analysis of Political Reason. *Alternatives* 30(4): 389–413.
- Hobson, John M. és Leonard Seabrooke (2001): Reimagining Weber: Constructing International Society and the Social Balance of Power. *European Journal of International Relations* 7(2): 239–274.
- Huysmans, Jeff (2006): *The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU*. London: Routledge.
- Jackson, Patrick Thaddeus (2008): Foregrounding Ontology: Dualism, Monism, and IR Theory. *Review of International Studies* 34(1): 129–153.
- Katzenstein, Peter J. (szerk.) (1996): *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York: Columbia University Press.
- Kissinger, Henry (1957): *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–22*. Boston: Houghton Mifflin.
- Koskenniemi, Martti (2004): *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870–1960*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koskenniemi, Martti (1990): The Politics of International Law. *European Journal of International Law* 1(2): 4–32.
- Krasner, Steven (1982): Regimes and the Limits of Realism: Regimes as Autonomous Variables. *International Organization* 36(2): 497–510.
- Laffey, Mark és Jutta Weldes (2005): Policing and Global Governance. In *Power in Global Governance*. Michael Barnett és Raymond Duvall (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 59–79.
- Lipschutz, Ronnie (2005): Global Civil Society and Global Governmentality: Or, the Search for Politics and the State amidst the Capillaries of Social Power. In *Power in Global Governance*. Michael Barnett és Raymond Duvall (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 229–248.
- Meyer, John W. és Ronald Jepperson (2000): 'Actors' of Modern Society: The Cultural Construction of Social Agency. *Sociological Theory* 18(1): 100–120.
- Morgenthau, Hans J. (1940): Positivism, Functionalism, and International Law. *American Journal of International Law* 34(2): 260–284.
- Morgenthau, Hans J. (1967): *Politics among Nations*. New York: Knopf.

- Muppidi, Himadeep (2005): Colonial and Postcolonial Global Governance. In *Power in Global Governance*. Michael Barnett és Raymond Duvall (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 273–293.
- Muse, Kenneth R. (1991): Edmund Husserl's Impact on Max Weber. In *Max Weber, Vol. II: Critical Assessments*. Peter Hamilton (szerk.). London: Routledge, 254–263.
- Onuf, Nicholas G. (1989): *World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Owen, David (1997): *Maturity and Modernity: Nietzsche, Weber, Foucault and the Ambivalence of Reason*. London: Routledge.
- Park, Susan (2006): Theorizing Norm Diffusion within International Organizations. *International Politics*. 43(3): 342–361.
- Prozorov, Sergei (2006): *Understanding Conflict between Russia and the EU: The Limits of Integration*. Basingstoke: Palgrave.
- Reus-Smit, Christian (szerk.) (2004): *The Politics of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rieker, Pernille (2006): *Europeanization of National Security Identity: The EU and the Changing Security Identities of the Nordic States*. London: Routledge.
- Ringer, Fritz (1997): *Max Weber's Methodology: The Unification of the Cultural and Social Sciences*. Cambridge: Harvard University Press.
- Risse, Thomas (2000): „Let's Argue!” Communicative Action in World Politics. *International Organization*. 54(1): 1–39.
- Risse, Thomas, Stephen C. Ropp és Kathryn Sikkink (szerk.) (1999): *Power of Human Rights: International Norms and Domestic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, Niklas (1999): *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ruggie, John G. (1983): Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neo-Realist Synthesis. *World Politics* 35(2): 261–285.
- Ruggie, John G. (1998): *Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalization*. London: Routledge.
- Schmidt, Brian C. (1998): *The Political Discourse of Anarchy: A Disciplinary History of International Relations*. Albany: State University of New York Press.
- Sending, Ole Jacob és Iver B. Neumann (2006): The Power of Civil Society: Governmentality Analysis Trumps the Literature on Global Governance. *International Studies Quarterly* 50(3): 651–672.
- Sterling-Folker, Jennifer (2000): Competing Paradigms of a Feather? Constructivism and Neoliberal Institutionalism Compared. *International Studies Quarterly* 44(2): 97–119.
- Thomas, George M., John W. Meyer, Francisco O. Ramirez és John Boli (szerk.) (1987): *Institutional Structure: Constituting the State, Society, and the Individual*. Newbury Park: Sage.
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Budapest: Gondolat.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1998): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása” In uő *Tanulmányok*. Budapest: Osiris. 7–69.
- Wendt, Alexander (1999): *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Williams, Michael C. (2004): Why Ideas Matter in International Relations: Hans Morgenthau, Classical Realism, and the Moral Construction of Power Politics. *International Organization* 58(3): 633–665.
- Zürn, Michael és Jeffrey Checkel (2005): Getting Socialized to Build Bridges: Constructivism and Rationalism, Europe and the Nation-State. *International Organization* 59(4): 1045–1079.

Iver B. Neumann

Politikatudós, antropológus, az orosz tanulmányok professzora, Oslói Egyetem (Oslo); a Norvég Külügyi Intézet kutatóprofesszora (Oslo)

Ole Jacob Sending

Tudományos főmunkatárs, Norvég Külügyi Intézet (Oslo)

TUDOMÁNY ÉS INTÉZMÉNYEI

Schwendtner Tibor

Ki találta fel a Humboldt egyetemet? Vita az úgynevezett „Humboldt-mítosz”-ról

Erdélyi Mátyás

A Keleti Kereskedelmi Akadémia és az orientalisták: tudomány, gazdaság és társadalom interakciója

Őze Eszter

Társadalmi Múzeum: a szociális és egészségügyi nevelés intézménye

Szabari Vera

Az 1960-es években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete

Szécsényi András

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk László Szakkollégiuma tradíciók, nyugati hatások és a szocialista elitképzés metszetében (1970–1989)

Tarafás Imre

A tulajdonságokkal bíró ember találkozása a tulajdonságok nélküli emberrel. Kulturális transzfer és történelemszemléletek ütközése a századforduló Monarchiájában

Cora Zoltán

A magyarországi szociálpolitika és társadalombiztosítási rendszer vagyonszerzése és anyagi stabilizációja 1945 és 1947 között

A **KORALL** szerkesztő ségének elérhető ségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Elő fizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztő ségnél, és valamennyi idejű számlát postázzuk Önnek. Az éves elő fizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Soron következő 2020. évi tematikus számaink

81. Vagyon – vagyonosodás

82. Tisztalkodás, egészség(ügy), fürdő kultúra

I Just Called to Say I Love You

Reakciók a 110-es lapszámban megjelent cikkünkre

DRIVE IN

CITY OF
HARTSVILLE
SOUTH CAROLINA

Movie Night

\$10
per cat

**SATURDAY,
SEPTEMBER 16, 2017**

8:00 PM

Gates Open @ 6:00 PM

BYERLY PARK

1109 14TH STREET

featuring
Dirty Dancing

Food & Beverage Vendors – Dance Lessons Beginning at 7:00 PM

Kovács Melinda

Az autotelikus szociológia és a pszichológia mint „metaprojekt”

Néhány megjegyzés Fáber Ágoston Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című tanulmányához

Absztrakt: A tanulmány Fáber Ágoston Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című szövegére reflektál. Jelen hozzászólás két szempontra hívja fel a szerző és az olvasók figyelmét. Az egyik az olyan társadalmi tényekkel kapcsolatos szociológiai értelmezésekre vonatozik, amelyek napjainkban inkább a pszichológia uralkodó témái. Ilyen az intimitás, a romantikus szerelem, vagy maga a szelf. A hozzászólás azt mutatja be, hogy az e jelenségek társadalmi okaira és következményeire irányuló elemzések miért lehetnek gyümölcözők. A másik szempont a pszichológia, pszichoterápia társadalomtudományos elemzéseinek lehetősége. A hozzászólás felvázolja, milyen értelemben tekinthető a pszichoterápia társadalmi jelenségnek, mit mondhat el magáról a társadalomról, és hogyan lehetséges kritikai módon, de konstruktívan megközelíteni.

Kulcsszavak: szelf, intimitás, pszichoterápia, társadalomtörténet, társadalomtudományok episztemológiája

Mond-e valamit a szociológia arról, hogy mikor, mitől vagyunk boldogok, vagy legalábbis kiegyensúlyozottak, elégedettek? Összehetető-e a különböző korokban, különböző társadalmakban élő emberek szenvedésének, boldogságának, boldogtalanságának mértéke? Van ezekben a kérdésekben valami nyugtalanító. Talán az, hogy nincs rájuk egyértelmű válasz, holott igény volna rá. Bizonyos értelemben ezek a kérdések hozták létre a szociológiát a 19. század utolsó harmadában.

A kortárs nyugati társadalmak középosztályai számára, ahogy azt több, a tanulmányban is idézett neves szerző szintén megállapította, a nukleáris családban és/vagy párkapcsolatban működő *intimitás* a boldogság, elégedettség, kiegyensúlyozottság egyik legfontosabb tényezője. Fáber Ágoston (2019) szerint ezen a területen bőven van dolga a szociológiának, hiszen, őt idézve:

kevés olyan vizsgálati terület van, amelyre igazabb lenne, mint az intimitás viszonyaira (és mindenekelőtt a lelki folyamatokra), hogy tudományos elemzése, vizsgálata, vagy „pseudotudományos” „monitorozása” és „menedzselése” szükségszerűen és jelentős mértékben visszahat a társadalmi viszonyokra (Fáber 2019: 97).

Majd Bourdieu-re hivatkozva hozzászói, hogy a láthatatlan társadalmi viszonyok láthatóvá tétele önmagában is társadalomkritikai, politikai cselekvés. Feltételezem, ennek jegyében íródott a tanulmány: a szerző az intimitás viszonyain szeretne változtatni a szociológia kritikai potenciálja segítségével.

Nem ő az első, akit valamilyen jobbító szándéktól vezérelve a téma foglalkoztat. Valószínűleg sokan osztjuk Bourdieu reményeit, miszerint a társadalomtudományos elemzés képes visszahatni tárgyára. Hozzászólásomban két szempontra hívom fel a figyelmet, remélhetőleg a téma további kutatását inspirálva. Egyrészt arra, hogy a tanulmányban olykor – éppen a szociológiai érvelést nélkülözve – keveredik az okok, okozatok, együtt járárok bemutatása. Másrészt a szerző egyik lényegi állítására, hogy egyebek mellett a pszichológia és a pszichoterápia a felelős az intimitás megteremtésének nehézségeiért. Lehetséges, hogy igaza van, az is, hogy nincs – viszont az, amit a tanulmányban pszichoterápiaként bemutat, inkább szakállas pszichológusviccekben él, de tudományos diskurzusként és terápiás gyakorlatként úgy 30-35 éve már nem igazán. Viszont izgalmas lenne megvizsgálni, hogyan hat egymásra a pszichoterápia és az a társadalmi kontextus, amelyben működik.

Mi viszi át a szerelmet?

A szerző (és az általa idézett szerzők) szerint a középkori rendi társadalomra jellemző, hogy a család vagyonának és társadalmi státuszának továbbörökítésén alapuló házasságot fokozatosan felváltják azok a kapcsolatok, amelyek kizárólag a partnerek közötti érzelmi kötődésre épülnek. A romantikus szerelem eszményére épülő házasságot a szerző *autotelikus* házasságnak kereszteli el, megkülönböztetve az általa *teleologikusnak* nevezett korábbi, gazdasági érdekeken alapú formáktól, majd így is emlegeti a tanulmányban. Nem világos azonban, miért volt szükséges ez a fajta nyelvújítás, miért nem feleltek meg a köznyelvben ismert 'érdekházasság' és 'szerelmi házasság' kifejezések a tanulmány céljainak. Már csak azért sem, mert a szerző éppen azt állítja, hogy az autotelikus házasság valójában nem öncélú. Őt idézve:

A romantikus szerelemeszmény ugyanakkor sajátos társadalmi konstrukció, amelynek létrejötte a teleologikus házasság kötelekeinek felfeléréséhez köthető – olyan konstrukció, amelynek konstruált volta ugyanakkor mindenki előtt rejtve marad. Korábban már említettük, hogy e társadalmi konstrukció létrejöttében döntő szerepet játszott a 18. században megjelenő romantikus szépirodalom. A konstrukció fenntartását manapság leginkább (1) a népi bölcsességek, illetve legújabbban (2) a segítő foglalkozások (tréning, coaching), valamint (3) a hollywoodi típusú romantikus filmek és a profitorientált boldogságipar táplálja (Fáber 2019: 116).

Ha (1) elengedjük a fülünk mellett a nagymama „bölcsségeit”, (2) messziről elkerüljük a coachokat és a trénereket, és (3) kizárólag európai művészfilmeket nézünk, akkor mi is fog történni velünk? Ha a 18. századi romantikus irodalom *miatt* terjedt el a romantikus szerelem eszménye, akkor vajon mit gondoljunk – mondjuk – az *Anna Karenináról* vagy a *Bovarynérről*? Ha ezeket a regényeket a maguk idejében nem engedik megjelentetni, még ma is boldogan élnénk?

A fenti idézettel kapcsolatban a társadalomtudományos kérdésvetetés az lehetne, hogy: miért jelent meg a 18. században a romantikus irodalom? Nem lehetséges, hogy *ugyanaz* vagy *ugyanazok* a társadalmi tényezők hatottak a romantikus szerelem ideájának elterjedésére, mint amelyek ezek művészeti, például szépirodalmi reprezentációit eredményezték? A szerző hasonló megállapítása, miszerint az ipari forradalom elterjedésével a nukleáris családmodell vált uralkodóvá. Az összefüggést azonban nem magyarázza meg, pedig ha rákérdezne arra, hogy mi a köze az ipari forradalomnak a családok változásaihoz, talán az intim párkapcsolat társadalmi feltételeihez is közelebb kerülhetne.

Visszatérve a „autotelikus” házasságokhoz: a szerző hosszasan részletezi, miféle, akár a pszichopatológiáig vezető következményei vannak annak a ténynek, hogy az egyén, egyéb referencia hiányában, szinte kizárólag intim kapcsolataiban kénytelen megtalálni az ontológiai bizonyosságot. Majd Bourdieu-re hivatkozva maga leplezi le, hogy az autotelikus házasságok valójában teleologikusak. Konstruált voltuk abban áll, hogy elleplezik gazdasági alapjaikat. Sajnos nem viszi tovább ezt a gondolatmenetet. A tanulmányból így nem derül ki, mi köze az ontológiai bizonytalanságnak a társadalmi helyzethez, pláne úgy, hogy a szerző által oly sokszor idézett Giddens szerint épp a társadalmi helyzet az, ami nem nyújt többé értelemtelit referenciát, ellentétben a „*tiszta kapcsolatokkal*”. Az „autotelikus” párkapcsolatok „titkát” leleplezve vajon még mindig mondhatjuk Giddensre hivatkozva, hogy késő modern „*rossz közérzetünk*” elsősorban abból adódik, hogy a nehezen megteremthető és fenntartható intimitásra kell építenünk szelfünk/identitásunk alapjait? Ha igen, akkor ez hogyan viszonyul ahhoz a belátáshoz, hogy a társadalmi helyzet mégis meghatározó az intim kapcsolatok esetében? Vagy az okozza a nehézséget, hogy ezt eltagadjuk magunk elől? Bourdieu-nek vagy Giddensnek van igaza? Mi a viszony a szelf és a társadalmi helyzet között? Ezekre a kérdésekre sajnos nem ad választ a tanulmány, és nem reflektál saját állításainak ellentmondásosságára sem. Pedig ha Bourdieu nyomán azt állítjuk, hogy a romantikus szerelem és az intimitás ideája *valójában* a gazdasági érdek elleplezésére szolgál, azt is állítjuk, hogy a szerelem és az intimitás *közvetíti legitim módon* a gazdasági érdeket. Általában azt látjuk vonzónak, szexinek, aki hozzánk hasonló vagy általunk vágyott társadalmi helyzetben van (és azon is elgondolkozhatunk, vajon kiket és miért látunk taszítónak), az intimitás egyúttal a közös habitus, az osztálypozíció megerősítésének, fenntartásának szubjektív megnyilvánulási formája: a magától értetődőség gyönyöre vagy a „sors szeretete” (*amor fati* – ahogy

Bourdieu fogalmaz). Innen nézve lehetséges, hogy a pár társadalmi helyzete, a felek ezzel kapcsolatos vágyai, szorongásai, referenciái, a középosztály helyzetét érintő társadalmi folyamatok, nem is beszélve a társadalmi nemek közti viszonyokról, több mindent elmondanak az intimitás és a házasságok válságának lehetséges okairól.

A pszichológia mint „metaprojekt”

A tanulmányban részletesen bemutatja a szerző, hogy a késő modernitás állandó reflexiós kényszere hogyan nehezíti meg az amúgy „nem kis részben ambivalenciára és projekcióra épülő intimitás megélését” (Fáber 2019: 95). A reflexiós kényszert „végrehajtó hatalom” a szerző szerint elsősorban a pszichotudományok, köztük a pszichoterápia.

A minden akadályt legyőző romantikus szerelem illúziója és az önmegvalósításnak, önkiteljesítésnek és önmenedzselésnek az élethosszig tartó tanulás fedődiskurzusába csomagolt ideológiája a neoliberalis kapitalizmussal összefonódó késő modernitás emberét egyik magánéleti és professzionális projektől tereli a másik felé. Ez a reflexív önmenedzselés azonban a professzionális vagy intim kapcsolatok igazgatásán túl a saját érzelmi homeosztázis szabályozásának imperatívuszát is jelenti. E professzionális és érzelmi önmenedzselés doxikus – és toxikus – ideológiájával összhangban működik az egyéni pszichoterápia, és ezen uralkodó ideológia inkább rosszul, mint jól leplezett kiszolgálására jött létre a pozitív pszichológia és a – kizárólag piaci szolgáltatásként árult – coaching, az „episztemológiai ellenforradalom” két élharcosa (Fáber 2019: 108–109).

A szerző szerint a pszichoterápia és más pszichotechnikák az érzelmek állandó verbalizálására biztatják a klienseket, ezért szerencsétlenek még azt is kénytelenek szétbeszélni, ami addig így-úgy egyben tartotta őket:

Soha ennyi terápiás lehetőség nem volt – legalábbis a középosztálybeliek számára – elérhető, mint ma (coaching, pszichoterápia, kommunikációs vagy párkapcsolati tréning stb.), a házasságok mégis gyakran vagy meg se köttenek, vagy tönkremennek. (...) A késő modernitás párkapcsolatának a coaching vagy párterápia olyan, mint az alkoholbetegnek az alkohol: átmeneti enyhülést hoz a szenvedésben, de hosszú távon gyakran csak súlyosbítja a helyzetet és szétfeszíti a kapcsolatot. (...) Arra biztatják a feleket, hogy vonják reflexív elemzés alá a kapcsolatukat, amelynek válságáért nem kis részben a folyamatos és társadalmi gyökerű reflexiós kényszer a felelős (Fáber 2019: 111–112).

Majd azt is kifejti, hogy a többek között a pszichoterápiás technikák által is népszerűsített reflexiós kényszer a romantikus szerelem gyilkosa, hiszen a szerelemről való beszéd nem azonos a szerelemmel, az állandó verbális reflexió lehetetlenné teszi a spontán, hiteles érzelmi megnyilvánulásokat.

El is érkeztünk a tanulmány két újabb kulcsszavához: a „*dizskurzív alkoholizmushoz*” és az „*episztemológiai ellenforradalomhoz*”.

Foucault munkái után ma már szinte társadalomtudományi közhely, hogy a humán tudományok, köztük a pszichotudományok, de a szociológia is, történetileg és aktuálisan is a hatalmi viszonyok termékei és bizonyos ételemben közvetítői. Azzal azonban, hogy ezt ki mondjuk, semmi újat nem mondtunk a pszichotudományokról, de a hatalmi viszonyokról, szelfről, szubjektumról és ezek kapcsolatáról sem. Maga Foucault is egy egész életművön

átívelő, igen alapos történeti és szociológiai elemzéssel mutatta be, *hogyan működnek* ezek a tudások és technikák. Azóta pedig, részben éppen az ő munkássága nyomán, a pszichotudományok vagy más humán tudományok professzionális történeti vizsgálata meglehetősen kiterjedt társadalomtudományos diskurzussá nőtte ki magát, talán azért, mert a modern szelf genealógiájára irányul. Ezek a munkák (például maga Foucault, Robert Castel, Nikolas Rose, Philip Cushman és nagyon sokan mások írásai) éppen arra mutatnak rá, milyen társadalmi igények, kényszerek, szereplők hívnak életre bizonyos technikákat, hogyan módosulnak adott társadalmi kontextusban. Ha a pszichotudományokat nem egyszerű politikai ideológiákként, hanem tudomány- és/vagy tudásszociológiai jelenségként vizsgáljuk, talán kevésbé bombasztikusan ható, viszont sokkal árnyaltabb, és sokkal, de sokkal izgalmasabb képet kaphatunk a pszichotudományok, a gazdasági-társadalmi viszonyok és az emberi kapcsolatok összefüggéseiről.

A tanulmány provokatív állításai nélkülözik az elemző magyarázatot, ezért válasz nélkül lóg a levegőben a kérdés: ugyan miért beszéltenék szét a pszichológusok az intimitást, amikor szinte az összes pszichoterápiás technika az intimitásra való képességet akarja fejleszteni?

Az, amit összefoglaló néven pszichotudományoknak nevezünk, nagyon tág és nagyon sokszínű diskurzus. Idetartozik a különféle státuszú szelf-help könyvektől, az ezoterikus jellegű, de „pszicho” előtagú önségítő praktikáktól, az üzleti sikerességet előmozdító pszichotechnikáktól a professzionális, tudományosan intézményesült pszichoterápiáig sok minden. Fáber Ágoston cikke (és a kulcsszóként megadott „*diskurzív alkoholizmus*” fogalma) azt sejteti, hogy a különféle pszichotechnikák, így a pszichoterápiák általános jellemzője, hogy egy állandó verbális reflexiókényszert közvetítve ellehetetlenítik, vagy legalábbis megnehezítik a kapcsolati intimitást és spontaneitást. Talán érdemes lenne a szerzőnek megismerkednie a kortárs pszichoterápiás diskurzussal, ha a pszichotudományok és az intimitás viszonya iránt érdeklődik, de addig is van számára egy jó hírem. A pszichoterápia célja már a második világháború utáni kötődéseméleti és tárgykapcsolat-elméleti paradigmákban is valamilyen kapcsolati hiány terápiás kapcsolaton keresztüli korrekciója volt (lásd például Bowlby, Bálint, Sullivan, Winnicott munkáit). A mai főáramú pszichoterápiás elmélet és gyakorlat a modern, kísérletes csecsemőmegfigyelésekre alapuló fejlődéslelektanra (lásd például a *Boston Change Process Study Group* munkáit) és az idegtudományok eredményeire (magyarul összefoglalva Bokor 2011; részletesebben Kulcsár 1996) épül. Ezek alapján általánosan elfogadott nézet, hogy a terápiás változáshoz elsősorban nem a terapeuta értelmezései nyomán létrejött belátások, pláne nem az érzelmek verbális felcímkezhetősége vezet, hanem a felek spontán interakciója nyomán létrejövő ún. „*találkozáspillanatok*” (Stern 2004), ahol a terapeuta és a páciens is a saját személyességével, hitelességével van jelen. Ezekben az interakciókban nyílik ugyanis lehetőség a berögzült kapcsolati mintázatok finom módosításaira. Éppen az *interszubsztitívitás* az, aminek terápiás hatása van. A verbális terápiák képviselői is egyetértenek abban, hogy a változás legtöbbször nem a kapcsolat verbális tartományában történik (lásd például Stern 2004; Stern et al. 1998; vagy magyarul összefoglalva Halász 2006).

Ebben számunkra talán éppen az az érdekes, hogy úgy tűnik, a kortárs pszichoterápia a *maga módján* (lásd alább) éppen arra reflektál, amit a társadalomtudósok a késő modernitás számlájára írnak: az ontológiai bizonyosság, avagy a létezés élményének, értelmének fájdalmas hiányára és állandó keresésére. Ahogy erre már a pszichoterápia születésekor a korabeli bécsi újságíró, Karl Kraus rámutatott (nem szó szerint idézve): a pszichoanalízis (pszichoterápia) az a betegség, amelyből a páciensnek önmagának kell kigyógyítania önmagát.

Mindezzel együtt igaz az a megállapítás, miszerint a pszichotudományok, beleértve a pszichoterápiákat is, általánosságban nem érzékelik a jelenségeknek azt a körét, és nem is igazán reflektálnak arra, amit a társadalomtudományokban *társadalminak* nevezünk.¹ Ez a jelenség szorosan kapcsolódik azokhoz a társadalmi igényekhez, intézményekhez, amelyek a pszichotudományokat adott korban életre hívták és működtetik. Az „igények és intézmények” azonban jelenségek igen széles körét foglalják magukban (ehhez iránymutató Foucault klasszikus tanulmánya: Foucault 2000 [1976]; és Rose 1990), a pszichotudományok „társadalmiatlanítása” maga is társadalmi folyamat; voltak olyan korszakok és társadalmak, amikor, ahol a pszichológia tudta és akarta is értelmezni a társadalmi jelenségeket (részletesen Kovai 2016). A pszichotudományok „társadalmiatlansága” tehát összetett jelenség.

Tény, hogy a pszichoterápia saját kompetenciáján kívülinek érzékeli a társadalminak érzékelt jelenségeket. A szenvedés okait kizárólag az egyén élettörténetében és intim kapcsolataiban keresi és találja meg. A szerző meglátása jogos:

...a pszichológiaiaként számon tartott problémák (kötődési, elköteleződési nehézség, leválás a szülőkről, egzisztenciális szorongás, életközépi válság) mind társadalmi eredetűek. A modernitást megelőzően nem léteztek, de nem is létezhettek, és jóval kevésbé tekinthetők „természetes emberi igényeknek”, mint azt gondolnánk (Fáber 2019: 110).

Így van ez azonban magával a gyerekkorral is. Noha a szerző részletesen bemutatja a gyerekkor társadalomtörténetét, nem veszi figyelembe, hogy a (késő) modern gyerek „létrehozásában” az egyik főszereplő maga a pszichológia volt. A gyerekkor „felfedezése” gyakorlatilag egyet jelent gyermekpszichológia születésével, a gyermekpszichológia születése az anyaság szakértői diskurzussá válásával, ez párhuzamos az értelmiségi-szakértő nők megjelenésével, a korábban privát szférához tartozó jelenségek (anyaság, gyerekkor) közüggé és tudományos diskurzus tárgyává alakulásával, a reformpedagógiák megjelenésével, a különféle középosztályi életmódreform-mozgalmak megjelenésével, és így tovább. Ezt a folyamatot szokás individualizációnak nevezni. A szerző által emlegetett „gyerekprojekt” egy olyan kontextusban értelmezhető, ahol közhellyé vált az az összefüggés, amely annyira elbűvölte a múlt század fordulójának pszichológusait: a felnőtt boldogsága a gyerekkorának és a szüleivel való kapcsolatának a „minőségén” múlik. A „gyerekprojekt” mint az ontológiai bizonyosság utolsó mentsvára éppen a fenti értelemben „pszichologizált” gyerek köré épül, a középosztályi szülőségben való kiteljesedés lehetőségét (az intenzív szülőségtől a hordozókendőig és a Waldorf magániskoláig) ugyanaz a diskurzus hozza létre, amely elöl a szerző szerint az egyetlen menekülési útvonalat szolgáltatja.

Szintén Foucault munkái óta tudjuk, hogy a pszichiátriai diagnózisok bonyolult társadalmi jelenségek. Bizonyos, egykor népszerű tünetcsoportok (például a számunkra többnyire már csak a századforduló regényeiből ismert *hisztéria*) eltűnnek, mások, amelyek korábban kuriózumnak számítottak (például az evészavarok), megjelennek és tömegessé válnak. A diagnosztizálás, kategorizálás ténye maga is hat arra, hogy az emberek milyen módon szenvednek (lásd például Hacking 1995, 1999; összefoglalóan Csabai 2007). Bizonyos viselkedések,

¹ Amikor a pszichoterápiás elméletekben a *kollektív* kifejezést használják (például *kollektív tudattalan, kollektív trauma, kollektív áldozatiság* stb.), az inkább valami olyasmire utal, mint a *szociálpszichológia szociál-előtagja*, azaz a társaság univerzális emberinek tételezett, csoportlélektani aspektusaira. Ez a fogalom nem tartalmazza a hatalom aspektusát semmilyen formában, de még azt sem, ami a durkheimi értelemben kényszerítő erővel hat.

például a homoszexualitás, kikerülhetnek a pszichiátriai klasszifikáció köréből, miközben a pszichiátriai kategóriák száma egyre szaporodik (Csabai 2007). Másrészt a társadalmi változások természetesen az emberi élet olyan területeire is hatnak, mint a család, házasság, nemi szerepek, nem is beszélve a szelfről, identitásról. Míg a századfordulón a pszichoterápia alapító betegsége az (elsősorban) a női szexualitással kapcsolatos tabukhoz kötődő hisztéria volt, addig a harmincas évekre egyre többen jelentkeztek olyan panaszokkal pszichoterápiás kezelésre, amelyek inkább valamilyen mély, korai eredetű kapcsolati hiányra utaltak és nem a szexualitás elfojtására (Bálint 1994 [1979]); a század közepétől ezek a személyiségzavar elnevezését kapták, ma a „legnépszerűbb” diagnózisok közé tartoznak (vö. Bánki 2016). Óriási irodalma van a pszichiátria társadalomtörténetének (az „interdiszciplína” eredetéről: Micalé és Porter 1994), amely a különféle terápiák, diagnózisok, intézménytípusok változásait és társadalmi kontextusát kutatja.

Mindezek ismeretében nagyon nem könnyen megválaszolható kérdés, hogy más korokban az emberek boldogabbak voltak-e, mint ma. Feltenni azt a kérdést, hogy vajon a középkorban többen szenvedtek-e mondjuk depresszióban, önmagában anakronizmus, ami a „pszichopatológiai tény” fentebb bemutatott társadalmiságából fakad. Depresszióban szenvedni csak az a szelf tud, amelyik „ismeri” ezt a kategóriát (de akár az „ódivatú” *melankóliáról* is bizonyos értelemben joggal mondhatjuk, hogy nem teljesen ugyanaz, mint a *depresszió*). Azt állítani, hogy a késő modernitást megelőzően nem volt gond, ha a narcisztikus felnőtt nem volt képes egyenrangú kapcsolatra, azzal az állítással együtt, hogy a felnőttkori narcizmus oka a gyermeki érzelmi elhanyagoltságnak az a formája, amikor a szülők nem önmagáért, hanem valamilyen funkciójáért szeretik a gyereket, a „pszichopatológiai tény” értelmezésének zavaráról árulkodik. Amikor a párkapcsolatokban nem volt elvárás az intimitás, az emberek nem fordultak „párkapcsolati problémákkal” szakemberekhez. Mi több, nem is létezett olyan szakértelem, amelynek középpontjában a nukleáris család vagy az intim párkapcsolatra való képesség állt, mert a család és házasság nem is ebben a formában létezett. Magyarán narcisztikus személyiségzavar se létezett, mert nem volt olyan ember, aki *ettől* szenvedett volna. Persze okozhatott szenvedést valaki önteltsége a környezetének vagy saját magának, de nem tekintették az illetőt betegnek, nem vitték szakemberhez, nem kapcsolták össze rossz tulajdonságait az illető gyerekkorával, stb.

Teljes mértékben egyet lehet érteni a szerzővel, amikor azt állítja, hogy a pszichológia-iként számon tartott problémák mind társadalmi eredetűek. Azonban nem reflektál arra, hogy a pszichológia éppen akkor jön létre és hódít egyre nagyobb teret, amikor a cikkben késő modernnek nevezett társadalom kialakul. A pszichológia, éppen úgy, ahogy a szociológia is, ennek a társadalomnak a terméke. E hozzászólásban elsősorban azt szándékoztam bemutatni, hogy ez egy nagyon sokszólamú viszonyt jelent.

Fáber Ágostonnak igaza van abban, hogy a pszichoterápia célja a világ megváltoztatása helyett a világról alkotott kép megváltoztatása, ahogyan abban is, ha a szenvedés csökkenését saját percepcióm megváltozásától várom, akkor közömbös a szenvedés társadalmi oka (Fáber 2019). Azonban ha az a célunk, hogy a kritikai társadalomtudomány lehetőségeivel mérsékeljük az emberi szenvedést, érdemes diszciplínánk eszköztárával, alaposságával és érzékenységével fordulni a téma felé. Ha a pszichológiát látjuk a hatalmi viszonyok egyik legfontosabb legitimáló tényezőjének, társadalomtudósként az első lépés megismerni magát a pszichológiát, a második pedig az, hogy feltárjuk létrejöttének és működésének társadalmi lehetőségfeltételeit. Hátha így lehet rajta valamit változtatni.

Hivatkozott irodalom

- Bálint Mihály (1994 [1979]): *Az östörés. A regresszió terápiás vonatkozásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bánki György (2016): *A legnagyobb könyv a nárcizmusról*. Budapest: Ab Ovo.
- Bokor László (2011): Az áttétel idegtudományi megközelítése. *Imágó Budapest* 22(3): 5–22.
- Csabai Márta (2007): *Tünetvándorlás. A hisztériától a krónikus fáradtságig*. Budapest: Jósöveg.
- Fáber Ágoston (2019): Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt”. *Replika* (110): 95–133.
DOI: <https://doi.org/10.32564/110.4>
- Foucault, Michel (2000 [1976]): A hatalom mikrofizikája. In *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 307–330.
- Halász Anna (2006): A pszichoanalízis interszubjektív fordulata. A pszichoterápiás kapcsolat új megvilágításban. *Lélekelemzés* 1(2): 102–108.
- Hacking, Ian (1995): *Rewriting the Soul. Multiple Personality and the Sciences of Memory*. Princeton, NJ: Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400821686>
- Hacking, Ian (1999): Madness. Biological or Constructed. In *The Social Construction of What*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 100–125.
- Kovai Melinda (2016): *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. Budapest: L'Harmattan.
- Kulcsár Zsuzsanna (1996): *Korai személyiségfejlődés és énfunkciók. Pszichoanalitikus elméletek biopszichológiai elemzésben*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Micale, Mark S. és Roy Porter (1994): Introduction. Reflections on Psychiatry and its Histories. In *Discovery and History of Psychiatry*. New York: Oxford University Press, 3–34.
- Rose, Nikolas (1990): *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*. London – New York: Routledge.
- Stern, Daniel N., Louis W. Sander, Jeremy P. Nahum, Alicia M. Harrison, Karlen Lyons-Ruth, Allison C. Morgan, Nadia Bruschiweiler-Stern és Edward Z. Troniczk (1998): Non-Interpretative Mechanisms in Psychoanalytic Therapy. The „Something More” than Interpretation. *International Journal of Psychoanalysis* 79: 903–921. DOI: <https://doi.org/10.1177/00030651050530030401>
- Stern, Daniel N. (2004): *The Present Moment in Psychotherapy and Everyday Life*. New York – London: W. W. Norton & Co. (Magyarul: *A jelen pillanat. Mikroanalízis a pszichoterápiában*. Budapest: Animula, 2004.)

Kovai Melinda

Szociológus, egyetemi docens, ELTE TÁTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete Szociálpszichológia Tanszék (Budapest)

Máriási Dóra

Házasság neoliberais módra

Fáber Ágoston: Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” című tanulmányáról

Absztrakt: Hozzászólásomban Fáber tanulmányát értékelem a (kritikai) pszichológiai elméletek és gyakorlati eljárások összevetésével. A tanulmány a neoliberális társadalmi közeg párkapcsolat-formáló hatásainak elemzése és a pszichológiai diskurzusok szerepe tekintetében is megfontolandó és értékes állításokat tartalmaz. Ugyanakkor három ponton kiegészíteném és vitatkoznék Fáber állításaival: (1) A késő modernitás egyik átható kapcsolati típusának tartja az autotelikus párkapcsolatot. Ez egy túlságosan általánosító modellnek tűnik, ami nehezen tudja értelmezni a társadalmi helyzetből is fakadó kapcsolati sokszínűséget és a párkapcsolatok idői változását. (2) Az érzelmek természetét és a pszichológiai szakértelem párkapcsolat-menedzselő módszerét kiegészíteném. (3) Az intimitás meghatározását és az egyenlőtlenséggel való viszonyát, valamint a pszichológiai diskurzus egyenlőtlenségfeldő szerepét hiányosnak tartom.

Kulcsszavak: neoliberalizmus, párkapcsolat, intimitás, pszichológia, érzelem, egyenlőtlenség

Párkapcsolat a neoliberális társadalomban

Fáber Ágoston (2019) tanulmányának érdeme, hogy a késő modernitás társadalmi folyamatainak intim kapcsolatokat befolyásoló hatásait a maga komplexitásában igyekszik megragadni. Főként a kritikai pszichológiai megközelítések szempontjából lehet mindez megfontolandó, hiszen vannak, akik időszerűnek tartják, hogy a hétköznapi élet szerveződését végre a neoliberalizmus kontextusában vizsgáljuk a már felhalmozott társadalomtudományos irodalomra támaszkodva interdiszciplináris megközelítésből (Martinussen 2019).

Az írás központi állítása, hogy a késő modernitás ún. autotelikus párkapcsolatai szinte kizárólag a felek közti érzelmi kötődésre épülnek. A boldogságot a kapcsolaton belül kereső felek céljaik, vágyaik és érzéseik állandó reflexivitására kényszerülnek a pszichológiai diskurzus részeként, ami paradox módon viszont a kapcsolat törekenységét eredményezi, mivel megterhelően hat. Bár Fáber elismeri, hogy ezt a kapcsolati átalakulást egyenlőségre törekvés, a társadalmi hierarchia és hagyományok alóli felszabadulás követi, mégsem értékeli kedvezően a végeredményt. Sőt a párkapcsolatok válságát emlegeti, amennyiben a házasságok nemcsak kisebb számban köttenek, hanem könnyebben fel is bomlanak, vagyis nem képesek élethosszig tartó, szilárd köteleket biztosítani a házastársaknak. Az autotelikus párkapcsolat találó elnevezés, amennyiben pontosan megragadja, hogy a neoliberális rendszerek leépülő társas viszonyai következtében a párkapcsolat válik a központi társas egységgé, melyben az egyén kizárólag az individuális választásán alapulva találhat boldogságra és tartozhat valahova.

Ugyanakkor nem vagyok benne biztos, hogy megállja a helyét az az elképzelés, hogy a tartósságra orientáltság, de legalábbis a törekvés hiányozna az autotelikus kapcsolatokból, továbbá hogy csupán ez a két élesen elkülönülő kapcsolati forma létezne. A kritikai pszichológiai megközelítések a megélt élmények „rendtelenségét” és sokféleségét hangsúlyozzák. A világos kapcsolati típusok helyett a párok „barkácsolnak” a valóságban, vagyis vegyítik a „régit” és „új” párkapcsolati elemeket, ami alátámasztja, hogy az emberek szimultán változtatják a betöltött pozíciójukat, mozognak a heteronormatív és a romantikus ideálok, az egalitárius és tradicionális nemi szerepek között (Martinussen 2019).

A párkapcsolatok természete időben sokféleképpen változhat, amit Fáber modellje a romantikus szerelem alatti és az elmúlását követő időszakra redukál, miközben ebben a pár- és családterápiás szakirodalom jóval többféle árnyalatot képes elkülöníteni (McGoldrick és Carter 2003). Továbbá ahogy a jó anyaságról kialakított elképzelések is mást jelentenek társadalmi osztálytól és etnikumtól függően (Jamieson 1999), úgy hasonló feltételezhető a párkapcsolatokról is. Ne feledjük, hogy a boldogság és értelem keresése a párkapcsolaton belül privilegizált helyzetet kívánhat meg, ahogy mondjuk a kapunyitási pánik is a felsőoktatási tanulmányaikat kitolni képes középosztálybeli fiatalok problémája, akik megtehetik, hogy a számukra ideális, értelemtelített álomhivatást keressék (Pole 2014). Leszűkítőnek tartom, hogy a gyerekvállalás lenne az egyedüli metaprojekt, ami az autotelikus viszonyoknak stabilitást kölcsönöz, más összetartó erőkkkel is számolhatnak a felek (például közös hivatás mint életcél). A gyerekvállalás melletti egyéb metaprojektokra a családiéletciklus-modell az adott szakaszban normatívan megoldandó feladatokként tekint (McGoldrick és Carter 2003).

A kapcsolatok törekenysége nem biztos, hogy új keletű tényező, esetleg kijavítandó válságtünet, hanem csupán egy sokáig elfedett, a 20. század derekától, a romantikus szerelem alapján kötött házasságok óta a felszínre került kezelendő tényező. Giddens a „tisztá

kapcsolatot”, mely az autotelikus párkapcsolattal rokon fogalomnak tekinthető, a közelmúlt termékének tekinti, és ebben a meglátásában Fáber is osztozik. Ám a házasságokkal kapcsolatos növekvő intimitás, magánélet, egyenlőség témái legkésőbb az 1940-es évekre már biztosan megjelentek (Jamieson 1999). A kapcsolati stabilitás, a premodern kapcsolatok stabilitása lehet, hogy csupán illúzió. Hiszen az időbeli fennmaradás nem biztos, hogy a párkapcsolat erősségéről és stabilitásáról szól, sokkal inkább a társadalmi struktúrák merevségéről és egyben az alternatív életformák szűkösségéről.

Fáber rávilágít a neoliberális társadalmak individualizáló tendenciájára, ami a párkapcsolati működésünkre is rányomja a bélyegét, hiszen azt várhatjuk el a párkapcsolatoktól, hogy hozzájáruljanak a boldogságunkhoz. Némileg kikarikírozva Fáber meglátásait, az a benyomásom, hogy egy valóban elviselhetetlen párkapcsolati spirált fest le autotelikus párkapcsolati modelljében. Ennek megfelelően az értelmiségi, pszichológiailag (fél)művelt, középosztálybeli heteroszexuális házaspár tagjai görcsösen ragaszkodnak a teljes szerelmi feloldódás örökké tartó megéléséhez a kapcsolatukban, ami aprólékosan kidolgozott identitásukhoz és igényeikhez igazodik, és amelytől a boldogság egyedüli lehetőségét remélik. E mögött egy elterjedt mentálhigiénés álláspont, a boldogság imperatívusza bújik meg, mely szerint az embereknek – az egymásra talált házasfeleknek – boldogoknak kell lenniük, boldogtalanságuk zavar tünete, aminek bekövetkezése tovább mélyíti a problémákat (Frankl 2016). A pár tagjai az érzelmi hőfok – amúgy természetes – változásával kényszeres ön- és kapcsolat-elemzésbe bonyolódnak, állandó intellektualizáló és racionalizáló körökbe ragadnak bele. Tulajdonképpen miért is csodáljuk, ha az egyik fél előbb-utóbb kiszáll ebből az önkínzásból?

Alapvetően nem azzal van probléma, hogy a neoliberalizmus lehetővé tette a szerelem, a boldogság párkapcsolaton belüli megélését, hanem ha mindez irreális elvárásokat támaszt a kapcsolatokon belül, az értelemszerűen frusztrációhoz, a kapcsolatok felbomlásához vezethet. Ennek háttérben valóban beazonosítható lehet az éretlen, narcisztikus én, aki a másiktól várja el a kiteljesedést. Pszichológiai keretbe helyezve úgy is fogalmazhatunk, hogy mind-egyikünkben létezik egy olyan infantilis vágy, hogy az ideális társunk a legjobb szülőnél is tökéletesebb legyen, és elégítse ki minden szükségletünket és vágyunkat (Hendrix 2006). Ebből kiutat jelenthet az egocentrikus álláspont feladása, a másik önmagunkkal egyenértékű, egyaránt fontos félként kezelése. Vagy az én helyett a te és a mi alkothatja a középpontot. Hasonlóképpen fogalmaz Gergen (1996), aki az önmagában álló, narcisztikus szelffel szemben a kapcsolódás, interdependencia formáiban látja a feloldást.

Az érzelmek szerepe

A neoliberalizmus a hideg, racionális és hatékonyságra összpontosító fordí kapitalizmussal szemben egy produktív, intim és multidimenzionális érzelmi programmal rendelkezik (Binkley 2018). A neoliberális intézményrendszer törődik az érzelmekkel, melyeket az egyénnek kell kezelnie, átélnie. Az eseményszerűvé váló, plasztikus érzelmek a személyes szabadság és autonómia színterévé válnak.

Így a neoliberalizmus párkapcsolatainak is sarokpontját képezik az érzelmek, melyeket a kapitalista logika szerint meg kell termelnünk (Binkley 2018), illetve Fáber a diszkurzív felszabadításukról beszél. Jogosnak tűnik a felvetés, hogy lehet-e tartósan tervezni az ilyen változó, ingatag alapokra helyezkedő társas képződményekkel. Különösen, ha nem csupán a

közvetlenül hozzáférhető érzelmek, hanem egyáltalán a rögzített belső psziché (Gergen 1996), az autonóm, stabil szelf megragadhatóságát is kétségbe kell vonnunk (Gough, Macfadden és McDonald 2013). Érdekes, hogy az emberi érzelmek tudományos értekezéseiből a szeretet-szerelem gyakran kimarad¹ (Gergen 1996), amit kulturálisan rendkívül változatos megnyilvánulása magyarázhat. Vagyis a jelenség oly sokféle kifejezés, cselekvés leírására utalt az elmúlt évszázadokban az imádattól az elkerülőség, a gyilkosságtól az öngyilkossáig, a triviálistól a mélységig, ami nehezítette tudományosan érvényes vizsgálatát.

Fáber is a fogalom bizonytalanságára és a szeretet-szerelem különböző tudományok által elvégzett dekonstruáltságára hivatkozva bújik ki a meghatározás alól. Ugyanakkor ezzel mintha hiányérzetet is keltene az olvasóban, illetve következtetéseiben pontatlanságoknak ad helyet, melyeket később ismertetek (különösen a pszichológiai diskurzusok szerelemkonzerváló szerepét illetően).

Talán a legismertebb és alapvető klasszikus elmélet a szerelem természetéről a pszichológiai szakirodalmon belül Sternberg (1986) szerelemháromszög-elmélete. A szerelem nála az intimitás-szenvedély-elköteleződés komponenseire oszlik, és ezek alapján különböző típusú kapcsolati formák képződhetnek. Még ez a talán redukcionista és kontextusmentes modell is számol azzal, hogy az alapvetően a romantikus szerelemre építkező párkapcsolatok sem csak az érzelmekre épülnek, amennyiben az elköteleződést a kapcsolat „hideg”, kognitív elemének foghatjuk fel, mely a stabil viszonyok fenntartásához szükséges.

Felvetném, hogy vajon a múlandó szenvedélyes szerelem mellett létezhetnek-e hosszan tartó érzelmek is. Hendrix (2006) úgy véli, az érett kapcsolatok a kölcsönös szereteten és törődésen alapulnak, vagyis az agapén. A párkapcsolat kezdeti szakaszában átélhető szerelem érzése kevésbé függ a másik személytől, mint ahogy gondolnánk, sokkal inkább a tudattalan imágó partnerre kivetített képe. Az erősz, vagyis a szenvedélyes szerelem leginkább a saját igények és vágyak kielégítésére irányul. Az agapé az önfeláldozó, a másikat előtérbe helyező szeretet, ami egyben a párkapcsolati fejlődés következő állomásának tekinthető. Ebben a felfogásban nem csupán megtörténnek az érzések, melyek a romantikus szerelem kezdetén meglehetősen ösztönösen keletkeznek, hanem a felek tevékenyen, önfeláldozóan és önmagukat meghaladóan alakítják azt. A kapcsolatok kudarca, felbomlása arról is szólhat, hogy ebbe a fázisba nem sok kapcsolat jut el, a felek nem feltétlenül egyeztettek párkapcsolati céljaikat, illetve nem egyenlő arányban köteleződtek el mellette.

Fáber kritikát fogalmaz meg a segítő tevékenységekkel kapcsolatban, melyek a szerelem fenntartását vagy felélesztését állandó erőfeszítésként, munkaként írják le, és így a szerelem minden misztikumától megszabadul. Ezt az okfejtést több szempontból is hibásnak vélem.

A párkapcsolat fejlődésével foglalkozó szakirodalmak különbséget tudnak tenni a konszolidálódó párkapcsolat és a kezdeti romantikus szerelem között (Hendrix 2002; McGoldrick és Carter 2003). A párkapcsolatok kezdeti szakaszát jellemző lángoló, misztikus, szenvedélyes stb. érzés, mint említettem, varázsát a tudattalan vágyakból nyeri, ami minden tudatos szándékot természetéből adódóan nélkülöz, és ellen is áll a racionális demisztifikálásnak. Ezt a mintegy a romantika hagyatékaként ránk ragadt lángoló szerelmet mintha túlértékelné a szerző, mellyel szembeállítja a pszichológiai diskurzus által folyamatos újraegyeztetésre kényszerülő szeretetkapcsolatot, ami csak mesterkélt pótléknak tűnhet.

---

1 A hat univerzális emberi alapérzelem között sem szerepel.

A szerző példaként felhossa, hogy nem feltétlenül a hosszú távú párkapcsolatban éltek meg a felek a romantikus élményeiket. Ez arról is szólhat, hogy a hosszú távú párkapcsolathoz nem tartották ezt elegendőnek, például a közös értékek, célok fontosabbá váltak. Tulajdonképpen ezt a következtetést lehetne levonni Illouz empirikus kutatásából is (Fáber 2019: 118), mely szerint sok válaszdó nem a konszolidálódott párkapcsolatához kötötte élete legromantikusabb epizódját. Ez rajzolódik ki több kutatásból is, mely szerint a válaszdó párok hosszú távú, intézményesített és intim, egyenlősen alapuló kapcsolatokat kerestek (Jamieson 1999).

A pszichológiai diskurzus nem csupán racionalizál, sőt a racionalizálás és intellektualizálás elhárító mechanizmusait beazonosítja, hanem felszínre hoz érzelmeket, melyek a kapcsolati dinamikában (Gough, McFadden és McDonald 2013) értelmezhetően nyerne jelentést. A párkapcsolati „házi feladat” nem kizárólag a kapcsolat lényegének és értelmének az elemzéséből állhat vagy az állandó és azonnali érzelmek közvetítéséből. A gondoskodási napok (Rampage 2003) vagy az újraromantizálási gyakorlat (Hendrix 2002) mögött, melynek során a felek összeírják és megosztják egymással, hogy a másik hogyan okozhat nekik örömet, az a megfigyelés áll, hogy az érzelmeket a tettek befolyásolhatják. Az újraromantizálás tulajdonképpen egyfajta „varázssósítás”, hiszen a párkapcsolati munka pozitív érzelmtermelő, jutalmazó hatással bírhat mindkét fél részére (!), vagyis bizonyos érzelmek közvetlenül befolyásolhatók, nem csak megtörténnek velünk. Mindenesetre irreálisnak tűnik, hogy a párkapcsolati munka célja a szenvedélyes szerelem fenntartása lenne – sokkal inkább a vágyakozás, a szeretet, az intimitás és a kapcsolatot fenntartó egyéb pozitív érzés és érték (!) megőrzése a kapcsolat változékonyságának elfogadásával együtt.

Nem az egyenlőtlenség reflektálása varázstalanít, hanem az egyenlőtlenség felismerése

Bár központi fogalomként használja Fáber, mégsem definiálja világosan, mit ért intimitás alatt. Kifejti ugyanakkor, hogy a folyamatos önelemzés és az érzelmek transzparenssé tételének kényszere megterheli a kapcsolatokat, „a nem kis részben ambivalenciára és projekcióra épülő intimitás megélését is egyre nehezebbé teszi” (Fáber 2019: 95).

Egy lehetséges definíció szerint az intimitás a személyes és kapcsolati megerősítés megtapasztalása, ami a partnerek közti kölcsönös tudásban és értékelésben fejeződik ki az interakciók során (Rampage 2003). Sternberg (1986) a szerető kapcsolatokban átélt közelség, kapcsolódás és összetartozás érzésekként írta le az intimitást. Az intim interakciókat tipikusan együttműködőnek, empatikusnak, intenzívnek, elfogadónak, valamint a kapcsolatot és az egyént validálónak írják le. A párterápiára jelentkező párok Rampage (2003) szerint gyakran az intimitáshiányra hivatkozva érkeznek, ami összeköthető Fáber meglátásával, mely szerint a felek rosszul viselhetik a lángoló szerelem elmúltával a kapcsolat „konszolidálódását”, vagyis gyakorlatilag az unalmat.

Am úgy tűnik, az intimitáshiányt mégsem egyszerűen a perzselő érzelmek kihunyása vagy a folyamatos érzelmi reflektálás okozza. Az intimitás útjában álló számtalan tényező közül elsősorban a felek közti egyenlőtlenséget emelik ki a feminista párkapcsolati szakértők (Silverstein 2003), amire Fáber is felfigyel. Általánosságban a legtöbb pár egyetért abban az elvek szintjén, hogy az egyenlőtlenség nem elfogadható a kapcsolatban. Az „új férfira”

jellemző, hogy bár saját bevallása szerint támogatja a nő egyenlőségét, viszont a gyakorlatban vétőjoggal bírhat a pénzügyi és a saját karrierjét érintő kérdésekben. Úgy tűnik, hogy a férfiek esetében az intimitás észlelése nem függ össze az egyenlőséggel, vagyis ők az egyenlőtlen kapcsolatokat is kellően bensőségesnek tudták megélni. Ezzel szemben a feleségek szignifikánsan kevésbé érezték magukat intim közelségben a férjükkel kiegyenlített viszonyok esetében. Mindez pedig némileg cáfolja Fáber következtetéseit, mely szerint az „intimitás ugyanakkor nem a nemek nagyjából egyenlő hozzájárulásának magától értetődőségével összeegyeztethetetlen, hanem az egyenlő hozzájárulás folyamatos monitorozásával és kikényszerítésével” (Fáber 2019: 113).

Ezzel összefüggésben a tiszta párkapcsolatról született kritikák rámutatnak arra, hogy a heteroszexuális párkapcsolatokban a felek közti egyenlőség illúzió, a hétköznapi életvezetést továbbra is egyenlőtlen övezi (Jamieson 1999). Az intimmé váló kapcsolatok a hétköznapi történései alapján közelebb állnak a mítoszokhoz, mint a valósághoz. Ugyanis a pár tagjainak rengeteg kreatív energiát kell fektetniük abba, hogy a kapcsolati egyenlőtlen ségek ellenére fenntartsák az intimitás érzetét. A nőkre háruló gondoskodási többletterhek (Gregor és Kováts 2018) túlmutatnak az egyén és a pár érzelmi konfliktusain, valós strukturális problémákból erednek, melyeket pusztán érett hozzáállással, egyenlőségre törekvő attitűddel, vagyis individuális, pszichológizáló eszközökkel nehéz orvosolni.

A párkapcsolati intimitást jelentősen befolyásolhatja a gyerekvállalás, melyre Fáber mint az autotelikus párkapcsolatok egyetlen átmeneti metaprojektjére tekint, amely tartósságot, stabilitást biztosít a kapcsolatoknak. Szerinte a „felek »affektív projektjeire« is ható folyamatos egyeztetési kényszer hatását legalább átmenetileg korlátozni tudja, az autotelikus kapcsolatot pedig képes legalább részben a teleologikus működési módra visszaállítani: ez pedig jobb híján a gyerek” (Fáber 2019: 122). Az értelemadás felfüggesztése meglátásom szerint az érzelmi, egzisztenciális, gazdasági stb. túlterheltséggel is magyarázható, ami a kisgyerekes szakaszban könnyen jelentkezhet.

Ugyanakkor hozzátenném, hogy a gyerek további egyeztetési kényszert róhat a kapcsolatra a jó szülőiség állandó reflektálásán keresztül. Az első gyerek születése normatív krízist szülhet a párkapcsolatban, vagyis bár a válási statisztikák későbbre teszik a házasságkötések mellett a kapcsolatok felbomlását is,² a gyerek párkapcsolatot összetartó ereje mégsem evidens a családi életciklus pszichológiai modellje szerint (McGoldrick és Carter 2003). Azt se felejtjük el, hogy a formális válást megelőzheti a párkapcsolat érzelmi felbomlása, amit a válási statisztikák nehezen mutatnak ki.

További kutatási eredmények felvetik, hogy a gyerekvállalás nem azért ingatja meg a párkapcsolati egyensúlyt, mert elvonják a feleket a tiszta párkapcsolattól, hanem mivel felerősödik a nemi egyenlőtlen ség (Jamieson 1999). Ebből következik, hogy a gyereknevelés egyenlő elosztása hozzájárulhat a párkapcsolati elégedettséghez, a szexuális intimitás növeléséhez (Carlson, Hanson és Fitzroy 2016).

Összességében Fáber tanulmánya számtalan tanulságos és megfontolandó szempontot vet fel (kritikai) pszichológiai nézőpontból szemlélve, melyek a pszichológiai diskurzusok párkapcsolatokat érintő vakfoltjaira, túlzásaira mutathatnak rá és kitégíthatják a cselekvési teret. Eszerint az intimitás megteremtése nem csupán a férfi érzelmkifejezésének deficitje mentén értelmezhető, mivel a terápiás beszédnek integrálnia kell az intimitást kioltó strukturális egyenlőtlen ségek hétköznapi megnyilvánulásait is. Gondolatébresztő továbbá, hogy

---

2 Forrás: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/valas17.pdf>

milyen vákuumba kerülnek napjaink párkapcsolatai a társadalmi háló felfeslése és a betöltendő célok felhalmozódása miatt, melynek tünetei gyakran az érzelmi feszültség túlnyomásában manifesztálódnak. Ugyanakkor felvetném, hogy a boldogsághajhászó autotelikus párkapcsolatokban a neoliberális és a szerelmi kapcsolatok patológiáját, de legalábbis fonákját érdemes látnunk, nem pedig napjaink átfogó és uralkodó kapcsolati beállítódását, hiszen az aktuális társadalmi viszonyok egyéb kapcsolati kísérleteket is kitermelhetnek.

Hivatkozott irodalom

- Binkley, Sam (2018): The Emotional Logic of Neoliberalism: Reflexivity and Instrumentality in Three Theoretical Traditions. In *The Sage Handbook of Neoliberalism*. Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings és David Primrose (szerk.). London: Sage, 580–595. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781526416001.n44>
- Carlson, Daniel L., Sarah Hanson és Andrea Fitzroy (2016): The Division of Child Care, Sexual Intimacy, and Relationship Quality in Couples. *Gender & Society* 30(3): 442–466. DOI: <https://doi.org/10.1177/0891243215626709>
- Fáber Ágoston (2019): Az autotelikus párkapcsolat és a gyerekvállalás mint „metaprojekt” *Replika* (110): 95–133. DOI: <https://doi.org/10.32564/110.4>
- Frankl, Viktor E. (2016): *Mégis mondd igent az életre! Logoterápia dióhéjban*. Budapest: Európa.
- Gergen, Kenneth J. (1996): Technology and the Self: From the Essential to the Sublime. *Constructing the Self in a Mediated Age*. Debra Grodin és Thomas R. Lindlof (szerk.). London: Sage, 127–140. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781483327488.n8>
- Gregor Anikó és Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák. A kutatási eredmények összefoglalója*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.
- Gough, Brendan, Majella McFadden és Matthew McDonald (2013): Self, Identity, Subjectivity. In *Critical Social Psychology: An Introduction*. London: Red Globe Press, 159–187. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-137-07242-9_1
- Hendrix, Harville (2002): *Pár-bajok és békés megoldások. Az érett párkapcsolat*. Budapest: Park.
- Jamieson, Lynn (1999): Intimacy Transformed? A Critical Look at the ‘Pure Relationship’. *Sociology* 33(3): 477–494. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0038038599000310>
- Martinussen, Maree (2019): Critical Social Psychology and Interdisciplinary Studies of Personal Life. Greater than the Sum of its Parts. *Social and Personality Psychology Compass* 13(1): e12428. DOI: <https://doi.org/10.1111/spc3.12428>
- McGoldrick, Monica és Betty Carter (2003): The Family Life Cycle. In *Normal Family Processes. Growing Diversity and Complexity*. Froma Walsh (szerk.). New York: The Guilford Press, 375–398. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203428436_chapter_14
- Pole, Sela Tu’uhoko (2014): *My Journey into the Unknown. Exploring the Experiences of Tongan Graduates in New Zealand Today and the Quarter Life Crisis*. (Doktori [PhD] disszertáció.) Auckland: Auckland University of Technology.
- Rampage, Cheryl (2003): Gendered Constraints to Intimacy in Heterosexual Couples. In *Feminist Family Therapy: Empowerment in Social Context*. Louise B. Silverstein és Thelma Jean Goodrich (szerk.). Washington, DC: American Psychological Association, 199–210. DOI: <https://doi.org/10.1037/10615-015>
- Silverstein, Louise B. (2003): Classic Texts and Early Critiques. In *Feminist Family Therapy: Empowerment in Social Context*. Louise B. Silverstein és Thelma Jean Goodrich (szerk.). Washington, DC: American Psychological Association, 17–37. DOI: <https://doi.org/10.1037/10615-002>
- Sternberg, Robert J. (1986): A Triangular Theory of Love. *Psychological Review* 93(2): 119–135. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781412956253.n591>

Máriási Dóra

Tanácsadó szakpszichológus (Budapest)

Abstracts

Ecology, Environmental Vallás and Present Society

Bulcsu Bognár: Possibilities and Limitations of Ecological Communication in Modern Society

Abstract: The study explores the social-theoretical aspects of ecological communication from a functionalist point of view. The analysis interprets the reaction of the subsystems of modern society. It examines how the main segments of society (economy, politics, education, etc.) respond to environmental challenges and to the communication of the movements that represent it. The analysis thus examines the impact and potential of ecological communication. The paper focuses on the reasons why large sections of society may be relatively uninterested in environmental protection or responding only with difficulty and slowly to environmental challenges. On the other hand, the study analyzes how environmental aspects can play a greater role in social communication. The analysis explores what partial results the ecological communication has achieved and which are the structural changes in society that offer greater scope for environmental protection. The final unit of the paper interprets the relationship of the ecological communication and the social milieu in Hungary, involving the recent value researches.

Keywords: social theory, system theory, ecological communication, value studies, social milieu

Márk Áron Éber: The System is Hurting the Planet. Ecological Problems and their Communication from Two Systems Theory Perspectives

Abstract: This paper is a contribution to the introductory paper by Bulcsu Bognár entitled “Possibilities and Limitations of Ecological Communication in Modernity: Theoretical Remarks on the Topic of Environmental Protection”. While the original paper analyses the reasons for the relative failure of ecological communication and green movements, this paper seeks to answer the additional question of what non-communicative mechanisms create ecological problems. In search of an answer to this question, in addition to Luhmann’s theory of social systems built from communication, this contribution presents an interpreta-

tion that derives the emergence of ecological problems from the systematic processes of the reproduction of human life. Namely, from the processes of producing cheap nature (food, energy, raw materials and labour-power). By comparing the two conceptions of the system, two complementary explanations can be obtained. In addition, the paper examines in detail Niklas Luhmann's theory of social systems and offers an answer to the question of why he was opposed to the "new social movements" of his age. The main reason for this opposition is that the construction of Luhmann's theory is incapable of interpreting human labour and capital formation, and consequently cannot interpret the contexts that lead to ecological problems as a result of man's nature-transforming activity. However, the ecological communication of green movements seeks to draw attention to precisely these relations.

Keywords: ecological problems, communication, system theory, Luhmann, world-system

Ferenc Tallár: Wandering Between the Logic of Social Systems and the Search for Meaning

Abstract: As Luhmann, Bognár leaves no doubt that he sees the ecological crisis not simply as a social crisis, but as a crisis arising at the boundaries of the social system and its natural environment – that is as a disturbance in adaptation. The question is whether the description of these "disturbances" based on Luhmann is valid. Bulcsu Bognár's paper convinced me that the chosen theoretical framework (the description of society based on Luhmann's system theory) is rooted in the confidence that emerged in the West after World War II and is unsuitable for describing the events of the 21st century full of crises. Basically, I sought answers to three questions: (1) Whether the robust social systems that flourished after the Keynesian Revolution, at the time of the social democratic consensus and the welfare state, are still so robust and functional? (2) How long can modern societies endure the loss of meaning due to systems disconnected from people's experiences and personal interaction? (3) How does a fundamental system change happen?

Keywords: ecological crisis, system theory, phenomenology, lifeworld, capitalism, globalisation, Luhmann, Habermas

László Gergely Szücs: Ecopolitical Movements and the Political System. Remarks on Bulcsu Bognár's Paper on „Ecological Communication”

Abstract: My article shows that Bulcsu Bognár creates a complex „efficiency criticism” of contemporary ecological movements in his paper about the possibility of ecological communication. Nevertheless, I argue that the correlation of the movements and the political system could have been presented in a more complex way, if the author had supplemented his Luhmannian analysis with another point of view, from which the normative motivations of the social movements could be better analyzed and criticized. I argue that we can find the authors who were influenced by Luhmann and discussed the problem of normative basis of social movements were part of the circle of Habermas and his followers or discussion partners.

Keywords: Luhmann, critical theory, legitimacy, ecopolitics, social movements

Attila Antal: The Universal Binary Code of the Climate and Ecological Crisis

Abstract: It is proposed in this article that the climate and ecological crisis is fundamentally reshaping the logic of how sub-systems of society operate. With the global challenge of our age, the dilemma of humanity's survival or extinction has become a universal binary code. This paper contains some critical reflections on Bognár Bulcsu's study. The main question discussed here is how the economic, political, and legal subsystems relate to the climate crisis after the collapse of classical environmental paradigms; what should be the role of moral politics and the climate emergency in the era of global disasters.

Keywords: climate and ecological crisis, ecological communication, binary code, climate emergency, social sub-systems

András Takács-Sánta: Ecological Radicalism or Collapse

Abstract: This article is a reaction to the study of Bulcsu Bognár. I explain that while the diagnosis of Bognár regarding our societies' inability to give proper answers to the ecological crisis is convincing (though partial), he does not get to the therapy deriving from this diagnosis apparently because of his reluctance to accept radical solutions. The article of Bognár misses an important aspect: there is a basic tension between the cultural paradigm of modernity and the ecological way of thinking. This is also a reason why the social institutions of modernity are unable to incorporate the demands of ecological movements based on rather different values and worldviews. Consequently, we will be able to avoid ecological collapse only if we build a new system of social institutions based on the ecological way of thinking.

Keywords: modernity, system of social institutions, ecological way of thinking, environmental sustainability.

András Lányi: Environmentalists Exist – How Is it Possible?

Abstract: The concept of 'ecological communication' for Niklas Luhmann was something that characterizes the system/environment relations in general, and it has very little to do with the way ecology movements communicate their messages to the audience in general. Bulcsu Bognár, in his article adopts Luhmann's description of the ignorant green activists moralizing their case and being incapable to consider the characteristics of the rational communication that takes place in the social subsystems of modernity. I argue that Bognár failed to reconstruct the original context of Luhmann's sharp criticism, namely his dispute with Jürgen Habermas about the social consequences of rationalized communication, where environmentalists took position on the 'wrong' side, at least for Luhmann. On the grounds of his paper about the issue, Luhmann himself did not actually seem to be either informed about or even interested in the green movements and their ideology. If he did, he would have recognized the common roots of his systems theory and ecophilosophy in Umberto Maturana's views about the communicative nature of living systems.

Keywords: communication, living systems, ecophilosophy, Luhmann, Habermas

Abstract: The warmest winter in history and the truly global pandemics in 2020 may prove to be a turning point in our thinking about economy and nature. Aspects of sustainability have been internalized gradually into mainstream economics. Digitalization opens up new avenues for applying resource-saving and green technologies. Yet, market competition and innovation may impact positively the case of environment under particular legal, institutional, and political conditions only. The author reviews the evolution of the Hungarian environmental movements, comments on some critical aspects of the interface between the green movements and the state and society with reference to the particular conditions of the European semi-periphery. The recent de-globalization tendencies and related risks are touched upon.

Keywords: economic theory, digitalization, creative destruction, Hungarian political situation, path dependence, globalization and de-globalization, economic nationalism

Dávid Kollár: Environmental Protection and the Spirit of Postmaterialism

Abstract: In my paper, I firstly argue that the issue of environment and climate change in 2019 has received an importance that has never been seen before. I try to corroborate this claim by using data from several databases. On the one hand by using multi-variable statistical procedures, and on the other hand, on a theoretical basis, I will examine the factors that have contributed to the appreciation of the importance of the environmentalism. According to my results, the stable economic environment has allowed the development of post-material values – autonomy, tolerance, and the need for authenticity – which have a strong elective affinity (Weber) with the “issue” of environmental protection. These movements were further strengthened by the fact that the issue of environmental protection can be easily linked to the dominant political ideologies.

Keywords: environment, climate change, growth, post-materialization, values, elective affinity

Eszter Bogáromi, Olivér Hortay and Péter Pillók: The Role of Climate Change in the Attitude of Fear of the Future in Hungarian Population

Abstract: This article compares how the role of climate change has altered in attitudes towards the future in Hungary between 2017 and 2020. The results show that in both years, those whose lower needs were met were more afraid of the effects of climate change. Over the period, people's anxieties of the future have diminished significantly, which, among other factors that cause uncertainty, has also been reflected in worries about climate change. The extent of alteration varied by social group: the decline in fear was significantly smaller for the highly educated, urban, younger, and female residents. One of the conclusions that can be drawn from the results is that people's climate attitudes in Hungary can be segmented according to demographic factors similar to international literature. The other conclusion is that the impact of communication, based on the adverse effects of climate change in recent years, has been more robust in the above groups.

Keywords: fear of the future, public attitude, climate change

Abstract: My agricultural background has significantly shaped my experiences and professional impressions of ecological communication and environmental protection. Industrial performance is frequently characterized by economic power. International and domestic time series have shown that agricultural GDP is continuously decreasing. In developed and industry-leading countries, agriculture belongs to the one(or less)-digit sector. Generally, reduced social interest is associated with agriculture and related topics. This work focused on two themes. On the one hand, non-sociological scientific metrics were considered to provide statistical evidence for trends in environmental protection. On the other hand, the importance of spatial and temporal patterns was emphasized, which are indirectly able to characterize thematic relevance, actuality and communication success.

Keywords: spacetime, GDP, agriculture

Abstract: The study replies to responses to my initial discussion paper. After analyzing the comments, it argues that critical analysts have primarily given a critique of ideology rather than giving an analysis of my research on the ecological communication of today's society. The present analysis concludes that the reason for this is that most of the criticisms were made without deep knowledge of Luhmann's social theory. On the other hand, the study analyzes how the debate between critical and functionalist social theory can be made fruitful in order to better interpret modern society. The last unit of the writing responds to the results of sociological value research and looks for reasons of the lack of environmentally conscious action.

Keywords: social theory, system theory, ecological communication, value studies, social milieu

The International as Governmentality

Abstract: In traditional power analysis, 'the international' is a characteristic of the states system – an anarchic realm, qualitatively different from the domestic. To traditional norms analysis, the international is increasingly a realm of shared value allocation, akin to other political realms. Given this bifurcation in the literature, privileging power incurs the cost of not being able to study systemic change of the international, whereas privileging norms incurs the cost of not being able to study power. We argue that extant conceptualizations of the international hail from Weber via Morgenthau, for whom international politics was an ideal type applied to the realm between states. Building on Mike Williams's work, we perform a new reading of these two scholars. We find that Morgenthau's identification of the political as an ideal-typical sphere has room for social theoretical insights as found in constructivist theory. Indeed, by his own Weberian lights, Morgenthau's specific ideal type

of international politics is in need of updating. We try to rise to the challenge by drawing on Michel Foucault's work in order to forge an understanding of the international as governmentality. The result is a conceptualization of the international as a socially embedded realm of governmentality. It is a structure (defined by relations of power) that generates different and changing practices of political rule (defined as governmental rationality) and agencies (for example, polities).

Keywords: governmentality, Foucault, international

Replies to Ágoston Faber's Study on Autotelic relationships

Melinda Kovai: The „Autotelic” Sociology and the Psychology as a Meta-project. Notes on Ágoston Faber's Paper

Abstract: These comments represent a reply to Ágoston Faber's paper, and they draw attention to two points of view. One of them refers to sociological interpretations of social facts which are mostly psychological issues recently, such as intimacy, romantic love, or the self itself. These comments highlight why analyses of social causes and social results of these phenomena are fruitful. The other point of view is the opportunity of analysing psychology and psychotherapy according to the perspective of social sciences. The paper also outlines to what extent psychotherapy can be considered as a social fact, and provide some ideas about how it can inform us about society and how we can approach psychology from the perspective of critical social sciences in a constructive way.

Keywords: Self, intimacy, psychotherapy, social history, epistemology of social sciences

Dóra Máriási: Marriage the Neoliberal Way. A Reply to Ágoston Fáber

Abstract: In my reply, I evaluate Fáber's paper by comparing (critical) psychological theories and practices. The paper, by analyzing the neoliberal social context shaping relationships, is worth considering and provides us some valuable insights regarding the roles psychological discourses play in these processes. However, I would like to complement and to argue with Fáber's statements in three points: (1) He describes the autotelic relationship as a pervasive relational model in late modernity. This model seems to be overgeneralized, hence unable to explain the variability stemming from the social position and the changes in relationships over time. (2) I complement the nature of emotions and psychology's relationship-management methods. (3) I find the definition of intimacy, its relationship to inequality, and the role of psychological discourse in masking inequality incomplete.

Keywords: neoliberalism, relationships, intimacy, psychology, emotions, equality